НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І.Ф.Кураса

ДОНБАС В ЕТНОПОЛІТИЧНОМУ ВИМІРІ

Київ – 2014

УДК 323.1 (477.6)
ББК 66.3 (4Укр55)
Д 67

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України (протокол № 3 від 26 червня 2014 р.)

Рецензенти:
О. Картунов, доктор політичних наук, професор
І. Кресіна, доктор політичних наук, професор
М. Михальченко, доктор філософських наук, професор, член-кор. НАН України

Авторський колектив:
В. Котигоренко (керівник), О. Калакура, Л. Ковач, В. Коцур, Н. Кочан, Н. Макаренко, Ю. Ніколаєць, М. Панчук, О. Рафальський

Д67 Донбас в етнополітичному вимірі. – К.: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2014. – 584 с.
ISBN 978-966-02-7350-4

У книзі подано результати комплексного дослідження історії і сучасної динаміки етнополітичних процесів на території українського Донбасу. В контекстах цієї динаміки розкривається зв'язок етнічного і політичного в генезисові складу, зайнятості та соціально-професійної стратифікації, мовних, культурних і релігійних орієнтацій та переваг, регіональної ідентичності та особливостей суспільної поведінки населення Донбаського регіону України. Обгрунтовано комплекс пропозицій щодо умов і способів реінтеграції Донбасу і його населення в суспільний простір України.

Розрахована на науковців, викладачів, студентів вишів, усіх, хто має інтерес до етнополітичної науки і суспільної практики.

УДК 323.1 (477.6)
ББК 66.3 (4Укр55)

ISBN 978-966-02-7350-4

© Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2014

ЗМІСТ

ВСТУП 7

РОЗДІЛ І. ГЕНЕЗИС ЕТНОПОЛІТИЧНОЇ СПЕЦИФІКИ УКРАЇНСЬКОГО ДОНБАСУ ВІД ДАВНІХ ЧАСІВ ДО РОЗПАДУ СРСР

1.1. Політичні аспекти формування етнічної, етносоціальної і поселенської структури населення 25
1.2. Культурний контекст етнополітичної історії регіону 102
1.3. Донбас у процесах суверенізації Української РСР 143

РОЗДІЛ ІІ. ДОНБАС В ЕТНОПОЛІТИЧНОМУ ПРОСТОРІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

2.1. Динаміка етнічних змін на Донбасі у 1989–2011 рр. 172
2.2. Етнічні особливості зайнятості і соціально-професійної стратифікації населення 221
2.3. Культура, освіта і мовні практики 261
2.4. Релігійна складова етнополітичних процесів: структура, функціонування, особливості розвитку 304
2.5. Етнонаціональний аспект політичних переваг і орієнтацій населення Донбасу 401
2.6. Етнополітичний контекст мас-медійного дискурсу 452
2.7. Етнополітичні особливості регіональної ідентичності 509

ПІСЛЯМОВА 536

ДОДАТКИ 571

DONBAS
IN ETHNO-POLITICAL DIMENSION

Kyiv – 2014

UDK 323.1 (477.6)
BBC 66.3 (4Ukr55)
D 67

Recommended for publication by Academic Council
of I. F. Kuras Institute of Political and Ethnic Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
(record № 3 from June 26, 2014)

Reviewed by:
O. Kartunov, Doctor of Political Science, Professor
I. Kresina, Doctor of Political Science, Professor
M. Mykhalchenko, Doctor of Philosophical Sciences, Professor

Authoring Group:
V. Kotygorenko (chief), O. Kalakura, L. Kovach,
V. Kotsur, N. Kochan, N. Makarenko,
Yu. Nikolayets, M. Panchuk, O. Rafalskyi

D67 Donbas in Ethno-Political Dimension. – K.: I. F. Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2014. – 584 p.
ISBN 978-966-02-7350-4

The book presents the results of complex studies in historical aspects and contemporary dynamics of ethno-political processes in the territory of Ukrainian Donbas. In the contexts of this dynamics connection between ethnical and political is developed in genesis of structure, employment, social and professional stratification, language, cultural and religious orientations and preferences, regional identity and features of social behavior of population of Donbas region of Ukraine. The work substantiates a range of proposals on conditions and ways by which Donbas and its population can be reintegrated into societal space of Ukraine.

The book is intended for researchers, universities' teachers and students and also for everyone interested in ethno-political science and social practice.

UDK 323.1 (477.6)
BBC 66.3 (4Ukr55)

ISBN 978-966-02-7350-4

© I. F. Kuras Institute of Political and Ethnic Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2014

CONTENTS

FOREWORD 7

CHAPTER I. GENESIS OF ETHNO-POLITICAL SPECIFICITY OF UKRAINIAN DONBAS FROM ANCIENT TIMES TO COLLAPSE OF THE USSR
1.1. Political aspects of forming of ethnic, ethno-social and settlement population structure 25
1.2. Cultural context of ethno-political history of the region 102
1.3. Donbas in the processes of sovereignization of Ukrainian SSR 143

CHAPTER II. DONBAS IN ETHNO-POLITICAL SPACE OF CONTEMPORARY UKRAINE
2.1. Dynamics of ethnic changes in Donbas in 1989–2011 172
2.2. Ethnic particularities of employment and social-professional stratification of the population 221
2.3. Culture, education and language practices 261
2.4. Religious component of ethno-political processes: structure, functions, distinctive features of development 304
2.5. Ethno-national aspect of political preferences and orientations of Donbas population 401
2.6. Ethno-political context of the mass media discourse 452
2.7. Ethno-political features of the regional identity 509

AFTERWORD 536

APPLICATIONS 571

ВСТУП

Українська поліетнічність створює суспільству і громадянам сприятливі можливості розвитку на основі взаємозбагачення етнічними культурними, інтелектуальними, генетичними та іншими ресурсами. Водночас вона ускладнює суспільні відносини, оскільки етнічна динаміка й міжетнічна взаємодія відбуваються через протиріччя між суб'єктами цих відносин, найчастіше це протиріччя з приводу реалізації їхніх етноспецифічних і загальних потреб та інтересів. Останні формуються й виявляються практично в усіх сферах суспільного життя. Вони щільно пов'язані з регіональною специфікою суспільно-політичних, етнодемографічних, етномовних, етносоціальних та міграційних процесів минулого й сучасності, з особливостями вітчизняної економіки і політики, культури, суспільної свідомості, історичної пам'яті населення, його геополітичних і цивілізаційних орієнтацій.

Відповідні відмінності традиційно використовуються українським бізнесом і пов'язаним з ним політикумом у боротьбі за владу та економічні преференції на регіональному і всеукраїнському рівнях. Конкуруючі політико-бізнесові утворення доволі успішно актуалізують етнорегіональні відмінності українського суспільного загалу як мобілізаційний ресурс на свою соціально-електоральну підтримку. При цьому не надто зважають на те, що така актуалізація створює серйозні загрози дезінтеграції суспільства і держави. На цей деструктивний чинник звертали увагу багато вітчизняних дослідників. Зокрема, в більшості аспектів справдився зроблений ще 2008 року прогноз, що «політична безвідповідальність правлячого класу України і безпринципна боротьба всередині цього класу за владу і власність на центральному та регіональному рівнях» поглиблюватиме регіональну, етнополітичну, міжетнічну, етноконфесійну розділеність українського соціуму з усіма супутніми негативними наслідками. Серед імовірних сценаріїв суспільних змін, що результують дію вищеназваного та низки інших загрозливих для соціальної стабільності чинників, акцентувався такий: у країні «загострюються соціальні проблеми. Задовільна реалізація культурних, соціальних та інших потреб етнічних груп унеможливлюється. Як наслідок, наростає напруга і виникають

конфлікти між етнічними групами і державою та міжетнічні конфлікти. Посилюється трудова та інша еміграція – зокрема, в країни з населенням, етнічно і культурно спорідненим громадянам, які емігрують. Етнічну еміграцію стимулюють заохочувальні заходи з боку Польщі, Росії, Румунії, Словаччини, Угорщини, Чехії, країн Західної Європи. Україна стає «відстійником» для нелегальних мігрантів. Посилюються ксенофобські настрої і відповідна поведінка, особливо в молодіжному середовищі. Країна поступово втрачає ресурси геополітичної суб'єктності. Регульована децентралізація влади і розвиток місцевого самоврядування відповідно до європейських стандартів гальмуються. Як наслідок, посилюється політизація етнічності. Відбувається це одночасно з посиленням корупції на центральному та регіональному рівнях. Наростають автономістські настрої. Їх інспірують місцеві групи правлячого класу у власних корпоративних інтересах. Актуалізується ідея федералізації країни. Цю актуалізацію супроводжують вияви іредентизму, загрози територіальній цілісності держави. Останні частішають внаслідок політики деяких сусідніх держав, передовсім Росії. Її національні інтереси стають все більш імперськими. Вони передбачають включення якщо не всієї України, то її окремих територій до складу РФ або, щонайменше, посилення російського впливу на Українську державу й обмеження її суверенітету та євроінтеграційних перспектив. Способами такого обмеження можуть стати залучення України в якесь квазідержавне утворення під російським патронатом, збереження і навіть розширення після 2017 р. російської військової присутності в Україні під приводом захисту співвітчизників, зокрема в Севастополі та Криму. Загострюються етнополітичні, етноконфесійні та міжрегіональні протиріччя та конфлікти навколо питань геополітичного вибору і соборності України»[1].

Тим часом національні інтереси українського соціуму вимагають синергетичної інтеграції його етнічної, етнорегіональної та іншої багатоманітності довкола і для досягнення спільних економічних, соціальних і політичних цілей та культурного розвитку з урахуванням специфічних інтересів окремих громадян і їх груп.

[1] Котигоренко В.О. Бути чи не бути етнічним конфліктам в Україні / В.О. Котигоренко // Політичний менеджмент. – К., 2008. – № 5 (32). – С. 85 – 103.

Тому наукове знання про етнополітичну специфіку українських регіонів вкрай важливе для розроблення й оптимізації державної політики, здатної забезпечувати баланс і реалізацію спільних і особливих етнонаціональних інтересів територіальних громад України. Відповідаючи на цей суспільний запит, колектив відділу національних меншин Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф Кураса НАН України, очолюваного доктором історичних наук професором М. Панчуком, обрав об'єктом свого наукового пошуку регіональні аспекти етнополітичних процесів в Україні. Узагальнені результати відповідної роботи останніх років викладено в книгах: Крим в етнополітичному вимірі / Ред. кол.: І. Курас (голова) та ін. / Кер. авт. кол. М. Панчук. – К.: Світогляд, 2005; Закарпаття в етнополітичному вимірі / Ред.кол.: Ю. Левенець (голова), М. Панчук, В. Войналович, В. Котигоренко, Н. Кочан. / Авт. колектив: М. Панчук (керівник) та ін. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2008; Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості / Ред. кол.: Ю. Левенець (голова) та ін. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2011 та інших виданнях.

Продовженням наукової роботи відділу в означеному напрямі стало дослідження історії і сучасної динаміки етнополітичних процесів на території українського Донбасу. Автори поставили за мету осмислити наявне, здобути нове та сформувати якнайповніше системне наукове знання про зв'язок етнічного і політичного в генезисові складу, зайнятості та соціально-професійної стратифікації, мовних, культурних і релігійних орієнтацій та переваг, регіональної ідентичності та особливостей суспільної поведінки населення Донбаського регіону України.

Відповідно до мети вирішувалися такі дослідницькі завдання:

– дослідити політичні умови та чинники формування специфіки етнічної, етносоціальної і поселенської структури населення та культурного простору українського Донбасу від давніх часів до розпаду СРСР;

– вивчити й описати роль поліетнічного населення Донбасу в процесах суверенізації Української РСР;

– з'ясувати чинники і тенденції змін в етнодемографічній, етнопрофесійній та етносоціальній структурі населення Донецької і Луганської областей України в пострадянський період;

– проаналізувати етнополітичні аспекти сучасного стану та перспектив розвитку культури, освіти, мовної і релігійної сфер Донбаського регіону України;

– дослідити й описати зв'язок етнічного і політичного в суспільній поведінці та особливостях регіональної самоідентифікації населення сучасного українського Донбасу;

– у процесі та за підсумками виконаної дослідницької роботи сформулювати й обґрунтувати висновки і пропозиції, актуальні для етнополітичної науки, оптимізації освітнього процесу та діяльності центральних і регіональних властей, а також органів місцевого самоврядування в сфері етнонаціональних відносин.

Для досягнення мети і завдань дослідження застосовувалися найбільш ефективні, з погляду авторів, способи (методи) наукового вивчення й осмислення відповідних предметних полів і вирішення поставлених пізнавальних завдань з урахуванням специфіки джерел інформації про явища і процеси, що вивчалися. Спільною основою теоретико-методологічного інструментарію було обрано системний підхід як комплекс принципів (правил) і методів. Таким чином, етнополітична історія і сучасність українського Донбасу вивчалися й описувалися як сукупність взаємопов'язаних елементів (складників) і водночас підсистема загальної системи суспільних відносин. Реалізація такого підходу відбувалася з використанням загальнонаукових і міждисциплінарних методів аналізу та синтезу, індукції і дедукції, діалектики, аналогії, абстрагування, класифікації (типологізації), структурно-функціонального моделювання та ін.

Застосування соціально-психологічного підходу в його біхевіористській версії дозволило дослідити зв'язок етнополітичної поведінки, регіональної та іншої самоідентифікації різноетнічного населення Донбасу в різні періоди його історії зі змінами в умовах життєдіяльності. Як тими, що складалися об'єктивно, так і тими, що формувалися внаслідок цілеспрямованої діяльності різних регіональних, всеукраїнських та зарубіжних акторів економічного, політичного, культурно-освітнього, мас-медійного та інших сегментів суспільного простору.

Автори опрацювали репрезентативний щодо об'єкта, предмета, мети і завдань дослідження комплекс джерел інформації. Це – офіційні документи різних суб'єктів суспільних, зокрема етнополі-

тичних, відносин, соціально-економічна, етнодемографічна, політико-електоральна та інша статистика, дані соціологічних досліджень, відомості архівних документів, повідомлення засобів масової інформації, інтернет-ресурсів та інші. Також було опрацьовано, критично осмислено й використано результати дослідження різних аспектів теми в різні історичні періоди вітчизняними та зарубіжними науковцями.

Зокрема, зверталися до праць про історію заселення, формування поселенської та етнічної структури населення Донбасу[2]. В тому числі було опрацьовано найбільш ґрунтовні публікації дослідників, які вивчали проблему ще за дорадянської доби. Освоєння земель сучасного Донбасу подавалося ними виключно як російськоімперський колонізаційний процес[3]. Властивий цим працям акцент на темі урядової колонізації краю залишав у тіні процес його освоєння козацькими об'єднаннями.

Поряд з тим актуальні й досі відомості з історії заселення окремих територій Донеччини та українського міграційного руху XVII–XVIII ст. можна знайти в публікаціях істориків церкви другої половини XIX ст.[4]. Тоді ж і на початку XX ст. було здійснено продуктивні дослідження історії взаємин донського та запорізького

---

[2] Детальний історіографічний аналіз відповідних публікацій див.: Ніколаєць Ю. О. Поселенська структура населення Донбасу: (етнополітичний аспект динаміки) / Ю.О. Ніколаєць .– К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. – С. 7 – 21.

[3] Багалей Д. И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства / Д. И. Багалей. – М., 1887; Миклашевский И. Н. К истории хозяйственного быта Московского государства / И. Н. Миклашевский. – М., 1894; Скальковский А. А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края / А. А. Скальковский. – 1836.; Игнатьев Е. Россия и окраины / Е. Игнатьев // Политическая библиотека «Биржевых ведомостей». – СПб, 1906. – Вып. 26; Кауфман А. А. Переселение и колонизация / А. А. Кауфман. – СПб.: Типография товарищества Общественная польза, 1905; Клаус А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории иностранной колонизации в России / А. Клаус. – СПб, 1869; Любавский М. К. Обзор истории русской колонизации / М. К. Любавский. – М., 1906; Ренников А. Золото Рейна. О немцах в России / А. Ренников. – Петроград: Тип. т-ва А. С. Суворина «Новое время», 1915.

[4] Гумилевский (Филарет). Историко-статистическое описание Харьковской епархии / Гумилевский (Филарет). – Х., 1858; Макарьевский (Феодосий). Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии / Макарьевский (Феодосий). – Екатеринослав, 1880.

козацтва, окраїнними володіннями яких були певні території сучасного Донбасу[5].

За радянських часів дослідники приділяли велику увагу вивченню міграційних процесів у зв'язку з розвитком промисловості Російської імперії та розгортанням робітничого руху, а також з міграцією різноетнічної людності – українців, німців, євреїв та інших[6]. Етнодемографічна динаміка на Донбасі в різні періоди вивчалася насамперед у контекстах економічного розвитку краю, регульованої трудової міграції[7] та кадрової політики влади[8].

Аналіз названих аспектів історії Донбасу з позиції з'ясування їх зв'язку з політикою русифікації у формі організації масової трудової міграції росіян в Україну (передовсім на Донбас і Південь республіки) здійснив історик з української діаспори В.Кубійович[9].

Продовжувалося вивчення міграційного руху XVII–XVIII століть[10], а також історії формування поселень іноземних мігрантів та їх ролі в господарському розвитку українського Півдня.

---

[5] Скальковский А. А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского / А. А. Скальковский. – О., 1846; Эварницкий Д. И. Вольности Запорожских козаков: (историко-топограф. очерк) / Д. И. Эварницкий. – СПб., 1890. – 384 с.

[6] Лось Ф. Є. Робітничий клас України в 1907 – 1913 рр. / Ф. Є. Лось. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – 196 с.; Якименко М. Міграції українського селянства (1861–1905 рр.) / М. Якименко. // Укр. іст. журн. – 1982. – № 9. – С. 61 – 71.

[7] Дружинина Е. И. Северное Причерноморье в 1775–1800 гг. / Е. И. Дружинина. – М., 1959; Иванова Ю. В. Особенности формирования хозяйственного комплекса многонационального района Приазовья / Ю. В. Иванова // Культурно-бытовые процессы на Юге Украины. – М., 1979. – С. 74 – 91; Карабузан В. М. Заселение Новороссии в XVIII – первой половине XIX века / В. М. Карабузан. – М., 1976; Наулко В. Развитие межэтнических связей на Украине / В. Наулко. – К., 1975.

[8] Близнюк В. Ф. Кількісні зміни в складі робітників Донбасу (1951–1958 рр.) / В. Ф. Близнюк // Укр. іст. журн. – 1975. – №7. – С. 92 – 97; Романцов В. О. Робітничий клас Української РСР (1946–1970 рр.) / В. О. Романцов. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1972. – 219 с.; Шелест Д. С. Количественные и качественные изменения в составе рабочего класса Украинской ССР (1950–1970 гг.) / Д. С. Шелест. – Д.: Промінь, 1971. – 186 с. та ін.

[9] Кубійович В. Зміни в стані населення Української РСР у 1959–1969 рр. / В. Кубійович // Український історик. – 1972. – № 1-2. – С. 27 – 42.

[10] Полонская-Василенко Н. Заселение Южной Украины в середине XVIII в. / Н. Полонская-Василенко // Историк-марксист. – 1941. – № 5. – С. 30 – 46; Полонская-Василенко Н. Из истории Южной Украины в XVIII веке. Заселение Новороссийской губернии (1764–1775 гг.) / Н. Полонская-Василенко // Исторические записки. – 1942. – № 13. – С. 130 – 174.

Друкувалися праці про різні аспекти історії донського козацтва і повстанського руху на Донбасі[11]. Хоч і не безпомилкові, але загалом ґрунтовні відомості про ґенезу поселень у Донецькій та Луганській областях було оприлюднено в багатотомній «Історії міст і сіл Української РСР»[12].

Після розпаду СРСР у дослідженнях з історії Донбасу було продовжено традицію вивчення зв'язку політики, господарських процесів та етнодемографічної динаміки[13]. Однак і в підготовлених за нових суспільних умов публікаціях не вдалося подолати певної політико-ідеологічної заангажованості, властивої дослідженням, що виконувалися в давніші часи. В працях російськи орієнтованих учених і публіцистів акцентувалися твердження (без достатніх на те підстав) про «істинно російську суть Донбасу»[14]. Разом з тим розвивалися й розвиваються концептуально відмінні підходи, в параметрах яких автори аргументують декларативність тези про «споконвічну належність Донбасу до російських територій», розкривають чільну роль в освоєнні «Дикого поля» вихідців з центральної України, українського козацтва, доводять, що саме українські козаки були верствою, з якої постало низове донське козацтво, на відміну від якого субстрат волзького та верхового донського козацтв справді утворився за переваги вихідців з московсько-рязанського прикордоння[15].

---

[11] Пронштейн А. П. Земля Донская в XVIII веке / А. П. Пронштейн. – Ростов-на-Дону, 1961.

[12] Історія міст і сіл Української РСР: У 26 т. – К., 1968. – Т.: Луганська область. – 940 с.; Історія міст і сіл Української РСР: У 26 т. – К., 1970. – Т.: Донецька область. – 992 с.

[13] Бут О. М. «Економічна контрреволюція» в Україні в 20–30-ті роки XX століття: від нових джерел до нового осмислення / О. М. Бут, П. В. Добров. – 2-ге доп. і випр. вид. – Донецьк: УкрНТЕК, 2002. – 315 с.; Красноносов Ю. М. Формування кадрів робітників вугільної промисловості України (1926–1939 рр.) / Ю. М. Красноносов: Автореф дис… канд. іст. наук. – Донецьк, 1995. – 23 с.

[14] Смирнов А. История Южной Руси / А. Смирнов. – М.: АЛГОРИТМ, 2008. – 352 с.; Широкорад А. Россия и Украина. Когда заговорят пушки… / А. Широкорад. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА, 2008. – 429 с.; Корнилов В. Донецко-Криворожская республика. Расстрелянная мечта / В. Корнилов. – Х.: Фолио, 2011. – 603 с.; Толочко П. П. Украина в оранжевом интерьере / П. П. Толочко. – К.: Адеф-Украина, 2012. – С. 185.

[15] Брехуненко В. А. Взаємини козацьких спільнот Східної Європи в XVI – середині XVII ст. / В. А. Брехуненко: Автореф. дис… докт. іст. наук. – К., 2000; Пірко В. Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI–XVIII ст. /

Дослідники показують, що географічне, демографічне, політичне, економічне, культурне становлення Донбасу як частини України відбувалося через взаємодію зі сходом, насамперед російським[16]. Водночас, як свідчать наукові розвідки, у певні періоди цього становлення його особливістю були доволі значні впливи менш численних, ніж українці та росіяни, етнічних груп[17].

Нові предметні поля наукового пошуку опрацьовано сучасними дослідниками впливу на етнодемографічну ситуацію в Донбаському регіоні Голодомору 1932–1933 рр., політичних репресій,

---

В. О. Пірко. – Донецьк: Схід. Видавн. дім, 2004. – 224 с.; Подов В. І. Історія Донбасу / В. І. Подов, В. С. Курило. – Луганськ, 2009; Полторак В. М. Взаємини запорозького та донського козацтва періоду Нової Січі (1734–1775 рр.): політико-правовий і соціально-економічний аспекти / В. М. Полторак: Автореф. дис… канд. іст. наук. – О., 2007. – 21 с.

[16] Русначенко А. С. Донбас в історії України XX століття / А.С. Русначенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mau-nau.org.ua/_private/kongresy/kongres6/istoria/kongress6ch2i/rusnachenko.htm

[17] Гончаров В. В. Еврейская сельскохозяйственная колонизация Мариупольского уезда Екатеринославской губернии во второй половине XIX века / В. В. Гончаров // Вісник Донецького університету. Серія: Гуманітарні науки. – Донецьк, 1998. – № 2. – С. 13–16; ; Малярчук Н. Г. Росіяни в суспільно-політичному, економічному та культурному житті Донбасу на початку проведення політики українізації / Н. Г. Малярчук // Історичні і політологічні дослідження. – Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2003. – № 5/6. – С. 93 – 99; Новікова С. В. Внесок греків в економічний розвиток Північного Приазов'я (друга половина XIX – початок XX ст.) / С. В. Новікова: Автореф. дис… канд. іст. наук. – Львів, 2005. – 23 с.; Сучкова О. Ю. Євреї в Донбасі (20–30-ті роки XX ст.) / О. Ю. Сучкова. – Автореф. дис… канд. іст. наук. – Донецьк, 2005. – 21 с.; Татаринов С. И. и др. Евреи Бахмута-Артемовска. Очерки истории XVIII – XX столетий / С. И. Татаринов, Ю. А. Семик, С. В. Федяев. – Артемовск, 2001. – 84 с.; Терентьева Н. А. Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII–XX вв.) / Н. А. Терентьева. – К., 1999. – 352 с.; Якубова Л. Маріупольські греки: (етнічна історія). 1778 р. – початок 30-х років XX ст. / Л. Якубова. – К., 1999. – 331 с.; Захарченко Т. К. Німецькі колонії Бердянського повіту / Т. К. Захарченко // Наукові записки (історичні науки). Спеціальне видання історичного факультету Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова й соціально-гуманітарного факультету Бердянського державного педагогічного університету. – Вип. 46. – К. – Бердянськ, 2002. – С. 47 – 51; Лях К. С. Проблема етнічної ідентифікації і самоідентифікації німецькомовного населення Півдня України кінця XVIII – першої чверті XX ст./ К. С. Лях // Історичні і політологічні дослідження. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – № 2 (14). – С. 103 – 107; Сиволапов В. О. Адміністративно-територіальна реформа та утворення німецьких національних сільських рад у складі Луганської округи у 20–30-ті роки XX століття / В. О. Сиволапов // Матеріали Міжнар. наук. конф. «Проблеми світового розвитку в історичному контексті» (27 листоп. 2006 р.). – Луганськ, 2006. – С. 62 – 64.

організованих владою міграцій, депортацій і переселень у воєнні та повоєнні роки тощо[18].

Багато вітчизняних дослідників, поміж яких і автори цієї монографії, етнодемографічну динаміку на Донбасі після Другої світової війни вивчали як частину загальних суспільних трансформацій в Українській РСР і державі Україна[19]. На перетині предметних

[18] Адамовський В. І. Депортації населення України в першій половині XX століття: причини, наслідки, шляхи повернення на Батьківщину / В. І. Адамовський: Автореф. дис… канд. іст. наук. – Х., 2004. – 22 с.; Алфьоров М. А. Міграційні та демографічні процеси у Донецькій області 1943–1951 рр. / М. А. Алфьоров // Схід. – 2004. – № 1 (59). – С. 26–29; Алфьоров М. А. Міграційні та демографічні процеси у Луганській області 1943–1951 рр. / М. А. Алфьоров // Схід. – 2004. – № 2 (60). – С. 12 – 16; Никольский В.Н. Репрессии против греков в 1937 – 1938 гг. / В. Н. Никольский, С. В. Сорокина // Правда через роки. Статті, спогади, документи. Вип. 3. – Донецьк: Регіон, 1999. – С. 32 – 42; Сучкова О.Ю. Політичні репресії щодо євреїв Донеччини у 1937 – 1938 роках (аналіз статистики) _ О.Ю. Сучкова // Український історичний збірник. Вип.7. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – С.309 – 317; Лихолобова З. «Великий террор» 1937 – 1938 років у Донбасі: втрати інтелігенції / З. Лихолобова // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. – 2007. – Вип. 16(1). – С. 466 – 480; Алфьоров М. А. Депортації українського населення у Донбас 1944 – 1949 рр. / М. А. Алфьоров // Схід. – 2004. – № 3 (61). – С. 61 – 65; Кіцак В. М. Депортація українців з Польщі в УРСР у 1944–1946 рр. та їх соціально-економічна адаптація / В. М. Кіцак: Автореф. дис… канд. іст. наук. – Чернівці, 2003. – 20 с.; Надольський Й. Е. Депортаційна політика сталінського тоталітарного режиму в західних областях України (1939–1953 рр.) / Й. Е. Надольський: Автореф. дис… канд. іст. наук. – Л., 2007. – 18 с.; Сивирин М. А. Депортації та переміщення населення західних земель України 40-х – на початку 50-х років XX ст. / М. А. Сивирин: Автореф. дис… канд. іст. наук. – К., 2005. – 20 с.; Пшеничний Т. Ю. Голод 1932–1933 років в Україні: (на матеріалах південно-східних областей) / Т. Ю. Пшеничний: Автореф. дис… канд. іст. наук. – Переяслав-Хмельницький, 2008.

[19] Наулко В.І. Етнічний склад населення Української РСР: Статистико-картографічне дослідження / В.І. Наулко. – К., 1965. – 113 с.; Позняк О.В. Міграції населення в контексті розвитку регіонального ринку праці [Текст]: Дис... канд. екон. наук: 08.10.01 / О.В. Позняк; НАН України, Рада по вивч. продукт. сил України. – К., 1996. – 223 с.; Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність (за ред. В.Наулка). – К., 2001. – 203 с.; Котигоренко В.О. Тенденції в етнічній та етномовній динаміці населення України у 1959 – 2001 рр. (за матеріалами переписів) / В. Котигренко // Людина і політика. – К., 2003. – № 2 (26). – С. 12 – 24; Перший Всеукраїнський перепис населення: історичні, методологічні, соціальні, економічні, етнічні аспекти (офіційне видання) / Власенко Н., Лібанова Е., Осауленко О. та ін.; наук. ред.: акад. І.Кураса, акад. С. Пирожкова. – К., 2004. – 432 с.; Євтух В. Етнонаціональна структура українського суспільства: довідник / В. Євтух,

полів етнополітології, етносоціології і демографії досліджуються етнічні особливості зайнятості та соціально-професійної стратифікації населення України, її Донбаського регіону та окремих його територій[20].

Результати наукового вивчення культурного контексту етнополітичної історії Донбасу регулярно публікуються на сторінках видань «Нові сторінки історії Донбасу», «Історичні та політологічні дослідження» (Донецький національний університет), «Південна Україна у XVIII - XX ст.» (Запорізький національний університет), «Схід» (Український культурологічний центр). Відповідна проблематика – предмет зацікавлення багатьох дослідників, передовсім тих, хто живе й працює безпосередньо в регіоні. Специфіку загальних етнокультурних, у тому числі етномовних, процесів на Донбасі в різні історичні періоди вони досліджують і описують в її зв'язку з динамікою політичної та інших сфер життєдіяльності громад[21]. У подібних параметрах у науковій літературі представле-

---

В. Трощинський, К. Галушко, К. Чернова. – К., 2004. – 230 с.; Малиновська О.А. Мігранти, міграція та Українська держава: аналіз управління зовнішніми міграціями / О.А. Малиновська – К.: Видавництво Української Академії державного управління, 2004 . – 236 с.; Крисаченко В. Динаміка населення: популяційні, етнічні та глобальні виміри / В. Крисаченко. – К.: НІСД, 2005. – 368 с.; Демографічні процеси на Донбасі: Монографія / Гончаров В.М., Шайхатдінов А.З., Черкасов А.В. – Донецьк: СПД В.С. Купріянов, 2009. – 188 с.; Макаренко Н.Ю. Основні тенденції сучасних етнодемографічних змін на Донбасі / Н.Ю. Макаренко // Соціальна історія.: наук. зб. / Київ.Нац.ун-т ім. Т. Шевченка. – К.: Логос, 2012. Вип. 8. – С. 78 – 91.

[20] Див.: Рудницька Т. Етнічні спільноти України: тенденції соціальних змін / Т. Рудницька. – Вид. 2-ге. – К.: Інститут соціології НАН України, 1998. – 176 с.; Дегтеренко А. Етнонаціональний аспект життєдіяльності територіальних громад Українського Північного Приазов'я / А. Дегтеренко. – Маріуполь, 2008. – 208 с.; Ковач Л. Етносоціальні характеристики населення Донбасу: політичні виклики і державна політика / Л. Ковач // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – К., 2012. – №5/6. – С. 216 – 238

[21] Сараєва О. Доброчинна та культурно-просвітницька діяльність земств Донбасу наприкінці XIX – початку XX ст. / О. Сараєва // Схід. – 2009. – № 4 (95). – С. 73–76; Бистра М.О. Система освіти в Донбасі в роки Великої Вітчизняної війни: Автореферат… дис. канд. іст. наук 07.00.01. – Донецьк, 2006. – 19 с.; Кононов И.Ф. Гуманистическое значение украинско-русского культурного синтеза в Донбассе / И. Ф. Кононов // Человек. Время. Гуманизм. – Луганськ.: Світлиця, 1998; Стяжкина Е.В. Культурные процессы в Донбассе в 1960 – нач. 90-х гг.: Дис.… канд. ист. наук: 07.00.01. – Донецк, 1996. – 210 с.; Скляр В. Етномовні

но і результати дослідження ролі, здобутків і проблем національних меншин у культурному просторі регіону[22].

Порівняно з вивченням етнокультурної та етномовної специфіки Донбасу в її політичних зв'язках у науковій літературі дещо слабше представлена тема релігійної компоненти суспільних відносин у регіоні. Тим не менш дослідницький інтерес до відповідної проблематики зростає як в аспекті аналізу загальної релігійної ситуації[23], так і її окремих сегментів: православного[24], протестантського[25], ісламського[26] та інших[27].

процеси в українському просторі: 1989–2001 рр // В.Скляр. – Харків: Ексклюзив, 2009. – 544 с.; Кузнецова С. Реалізація державної мовної політики на території Донецької області / С.Кузнецова // Українська мова в сучасному культурному просторі Східної України. – Донецьк, 2010. – С. 18–25.

[22] Наседкина Л.Д. Социально-политическая, экономическая и культурная жизнь греческого населения Украины 20-х – нач. 30-х гг.: Дис. ... канд. ист. наук, 07.00.01. / Л.Д. Наседкина. – К., 1993. – 238 с.; Мартинчук І.І. Національно-культурне будівництво серед етнічних меншин Донеччини (20-ті – поч. 30-х рр. ХХ ст.): Дис. ... канд. іст. наук 07.00.01. / І.І. Мартинчук. – Донецьк, 1998. – 192 с.; Обидьонова О.В. Національні меншини Донбасу в 20–30-ті роки ХХ ст.: Дис. ... канд. іст. наук 07.00.01 / О.В. Обидьонова. – Донецьк, 2000. – 243 с.; Сучкова О.Ю. Внесок євреїв-діячів науки та культури в розвиток Донбасу в 1920–30-ті роки ХХ ст. // Історичні і політологічні дослідження. – 2003. – № 5/6 (17/18). – С.86 – 93; Дингес Юлія Олександрівна. Відродження етнічної ідентичності німців України: Дис... канд. політ. наук: 23.00.05 / Донецький національний ун-т. Юлия Олександрівна Динчес. – Донецьк, 2006. – 271 с.; Піскіжова В.В. Національно-культурне життя етнічних греків України (1991–2005 рр.): Дис. … канд. іст. наук: 07.00.01. / В.В.Піскіжова. – К., 2006. – 211 с.; Балабанов К.В. Національно-культурне та громадське життя греків України у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. / К.В.Балабанов, С.П.Пахоменко. – Маріуполь, 2006. – 260 с.; Шайхатдінов А.З. Культурна самобутність етнічних меншин Донецької області на межі ХХ–ХХІ ст. / А.З. Шайхатдінов. – Рукопис: 07.00.01 – історія України. – Донецький національний університет. – Донецьк, 2010. – 223 с.

[23] Костенко Г.В. Релігійна карта Донецької області: історія і сучасність / Г.В. Костенко. – Схід (Донецьк). –1997. – № 9–10. – С. 40–45; Петров О. Сучасний стан і розвиток християнських релігійних течій на Донеччині / О.Петров. – Схід. – 2010. – №7. – С. 111–115; Козловський І. Стан та тенденції розвитку релігійної ситуації і державно-церковних відносин на Донеччині: рік 2005 / І. Козловський // Донецький вісник наук. товариства ім. Т.Шевченка. – Донецьк: Укр. культурологічний центр, 2006. – Т. 13. – С. 115–133; Форостюк О. Луганщина релігійна / О. Форостюк. – Луганськ, 2004 [короткий виклад праці див.: Релігійна панорама. – 2010. – № 11. – С. 52–66; Луковенко І.Г. Донеччина релігійна: історія і сучасність / І.Г. Луковенко. – Релігійна панорама. – 2010. – № 2. – С. 67–75;

Етнодемографічні, поселенські, етнокультурні, етномовні, релігійні, соціально-економічні[28], історичні[29] та інші особливості Донбаського регіону є важливими чинниками і водночас

Білоконь Т. Релігійна палітра Донецької області: історія і сучасність (на прикладі Маріуполя) / Т. Білоконь. – Схід. – 1997. – № 9–10. – С. 40–45.

[24] Луковенко І.Г. Православна церква на Донеччині / І.Г.Луковенко // Религиозная палитра Донецкой области: справочник религиозных организаций / Под ред. А.И. Шевченко, И.А. Козловского. – Донецк: Наука і освіта, 2008. – С. 33–38.; Луганская епархия [УПЦ] /Под ред. протоиерея Иакова Лобова. – Луганск: Максим, 2011. – 600 с.; Кочан Н.І. Донбас православний: формування сучасної структури, тенденції розвитку / Н.І.Кочан. – Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 2011. – № 2. – С. 266–295.

[25] Сириченко Ю.В. Сучасний євангельсько-баптистський рух на Донеччині / Ю.В.Сириченко // Религиозная палитра Донецкой области… – С. 66–68; Козловський І.А. Національна ідея та проблема релігійної духовності (на прикладі діяльності громад Церкви Христової в Україні «Благовіст») / І.А.Козловський // Актуальні питання соціально значущої діяльності церков і релігійних організацій в Україні: Зб. наукових і богословських праць / За ред. В. Бондаренка, А. Колодного, М. Новиченка. – К.: [б. вид-ва], 2004. – С. 74–79; Назаркіна О.І. Статути релігійних організацій як джерело до вивчення протестантських конфесій Донеччини 90-х років XX століття / О.І. Назаркіна // Нові сторінки історії Донбасу / Гол. ред. З.Г. Лихолобова. – Донецьк: ДонНУ, 2002. – Кн. 9. – С. 144–154; Кочан Н.І. Міноритарні релігійні організації (протестантські та етноконфесійні спільноти, новітні релігійні організації та рухи) у контексті етнополітичної специфіки українського Донбасу / Н.І.Кочан. – Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 2013. – № 2 (64). – С. 259–286.

[26] Исламская идентичность в Украине / Богомолов А.В., Данилов С.И., Семиволос И.Н. и др. – Изд. 2-е, доп. – К.: ИД Стилос, 2006. – 200 с.; Козловський І.А. Своєрідність розвитку ісламського фактора в умовах Донецького регіону / І.А.Козловський //Религиозная палитра Донецкой области… – С. 168–170; Кочан Н.І. Етнополітичні аспекти формування та розвитку ісламу в Донбаському регіоні України / Н.І.Кочан. – Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 2012. – № 5. – С. 319–338.

[27] Бєлікова Н.Ю. Неорелігійні рухи та течії в Донецькій області (90-ті рр. XX ст.) / Н.Ю.Бєлікова // Нові сторінки історії Донбасу / Гол. ред. З.Г. Лихолобова. – Донецьк, 1999. – Кн. 7. – С. 123–135; Луковенко И.Г. Иудаизм в Донбассе / И.Г. Луковенко // Религиозная палитра Донецкой области: Справочник религиозных организаций… – С. 161–163; Юмукян В. Религия как консолидирующий фактор в жизни армянской диаспоры / В.Юмукян // Межэтнические культурные связи в Донбассе: история, этнография, культура. – Донецк, 2000. – С. 235– 239.

[28] Регіони України: проблеми та пріоритети соціально-економічного розвитку / За ред. З.С. Варналія. – К.: Знання України, 2005. – 498 с.

[29] Нагорна Л. Історична культура: концепт, інформаційний ресурс, рефлексивний потенціал /Л.Нагорна. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2014. – 382 с.

характеристиками специфіки регіональної ідентичності населення краю. Суспільний досвід свідчить, що ця ідентичність рельєфно виявляється в особливостях електоральної[30] та іншої суспільної поведінки жителів Донецької і Луганської областей порівняно з населенням інших українських територій. Досліджуючи цей аспект регіональних етнополітичних відносин, порівнюючи його з ситуацією в інших областях України і в державі в цілому, автори монографії зверталися до наукових і публіцистичних публікацій на теми регіональної ідентичності жителів Донбасу[31]. Але найперше спиралися на

---

[30] Сидоренко А. Украина. Парламентские выборы 2007 / А.Сидоренко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.electoralgeography.com/new/ru/countries/u/ukraine/2007-legislative-elections-ukraine.html; Киреев А. Украина. Президентские выборы 2010 / А.Киреев // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.electoralgeography.com/new/ru/countries/u/ukraine/ukraina-prezidentskie-vybory-2010.html; Киреев А. Украина. Парламентские выборы 2012 / А.Киреев [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.electoralgeography.com/new/ru/countries/ u/ukraine/ukraina-parlamentskie-vybory-2012.html

[31] Макеев С.А. Социальные идентификации и идентичности // С.А.Макеев, С.Н.Оксамитная, Е.В.Швачко. – К.: Институт социологии НАН Украины, 1996. – 185 с.; Макеев С. Региональная спецификация социокультурных различий в Украине / С.Макеев, А.Патракова // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2004. – №3. – С. 109–125; Регіональна ідентичність і політичний вибір в «постградянському» Донбасі // Поствиборчий розвиток Донеччини: місцева влада і суспільство / За редакцією В.П. Кіпеня. – Донецьк: ДІСДПА. – 2007; Круподер А. Мовна ситуація на медіаринку України та Північного Приазов'я / А.Круподер, В.М. Гвоздєв // Актуальні проблеми слов'янської філології. Серія: Лінгвістика і літературознавство: Міжвуз. зб. наук. ст. – 2010. – Вип. XXIII, ч. 2. – С. 498–505; Региональная идентичность населения Донбасса [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://h.ua/story/73686/#ixzz32LdcgF60; Кононов И. Донбасс о себе и о Галичине / И.Кононов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ostrovok.lg.ua/avtor-job/11/donbass-o-sebe-i-o-galichine-statya-31201;
Бойко З. Регіональний патріотизм Донбасу на противагу українському націоналізму (на основі матеріалів донецької преси) / З.Бойко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://istfak-mgu.at.ua/publ/nacionalna_identichnist_ problemi_ zberezhennja_ta_transformaciji; Колодій А. Демократичні цінності на терезах регіональних ідентичностей (за результатами опитування громадської думки / А.Колодій // Доповідь для міжнародної конференції «П'ятнадцять років Інституту Кеннана в Україні», м. Одеса, 7–9 вересня 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://political-studies.com/?p=710; Коржов Г. Регіональна ідентичність Донбасу: генезис і тенденції розвитку в умовах суспільної трансформації / Г.Коржов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ea.donntu.edu.ua:8080/jspui/handle/123456789/15831; Міхеєва О. Регіональна ідентичність і політичний вибір (на прикладі Донецька) / О.Міхеєва // Схід/Захід. Випуск 9-10. Спеціальне

праці, в яких представлено результати розроблення теорії і методології наукового осягнення феноменів колективної ідентичності та їх зв'язку з етнополітичною й іншою суспільною поведінкою[32].

Для адекватного розуміння й пояснення політичної поведінки населення Донбасу в період руйнації СРСР і впливу цієї поведінки на процес суверенізації держави Україна важливе значення мало вивчення, критичне переосмислення й використання результатів раніше виконаних досліджень і опублікованих наукових та публіцистичних праць відповідної проблематики[33].

видання [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://keui.files.wordpress.com/2010/12/12_miheeva.pdf; Пашина Н. Етномовний чинник політичної ідентичності в Донбасі / Н.Пашина // Політичний менеджмент. – 2005. – №1(10); Рябінін О. Регіональна ідентичність як каталізатор сепаратистських рухів / О.Рябінін [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://istfak.org.ua/tendentsii-rozvytku-suchasnoi-systemy-mizhnarodnykh-vidnosyn-ta-svitovoho-politychnoho-protsesu; Самійленко А. Особливості регіональної ідентичності мешканців Донбасу / А.Самійленко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/14_NPRT_2010 /Psihologia/66378.doc.htm

[32] Шульга Н. А. Этническая самоидентификация личности. – К.: Ин-т социологии НАН Украины, 1996. – 200 с.; Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні / Л.Нагорна. – Київ: ІПіЕНД НАН України, 2002. – 271 с.; Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст /Л.Нагорна. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2008. – 405 с.

[33] Агапов В.А. Шахтарський рух 1991 р.: склад учасників, життєві позиції / В.Л. Агапов // Історіографія, джерелознавство (збірка наукових праць): Збірник праць – 2009. – 200 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://politics.ellib.org.ua/pages-4930.html; Адамович С.В. Діяльність Народного Руху України в Донбасі в Умовах здобуття Україною незалежності / С. В. Адамович // Матеріали VII Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 20-річчю НРУ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mnru.mk.ua/viewstory.php?sid=82132; Біле́цький В.С. Громадсько-політичні рухи на Донеччині: зародження, розвиток, трансформація / Володи́мир Стефа́нович Біле́цький / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.experts.in.ua/baza/analitic/index.php?ELEMENT_ID=11319; Болбат Т.В. Політичне пробудження східної України (1989) / Т.В.Болбат // Аналітично-інформаційний журнал «Схід». Український культурологічний центр. ТОВ «Східний видавничий дім» – 2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ukrlife.org/main/cxid/8sxid1989.doc; Вугільній Донбас у другій половині XX століття / За ред. З. Г. Ліхолобової. – Донецьк: ДонДУ, 2001. – 339 с.; Гарань О.В. Від створення Руху до багатопартійності / О.В.Гарань. – К.: Вид-во тов.-ва «Знання» України, 1992. – С. 48; Євсюкова Н.В. Профспілки і страйковий рух України у політичному вимірі (1991 – 2000 рр.) / Н.В. Євсюкова // Збірник наукових праць Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії.

Досліджуючи етнополітичну історію і сучасність Донбасу, автори порівнювали результати розроблення теми вітчизняними і російськими вченими з результатами, здобутими «західними» науковцями[34]. Праці західноєвропейських та американських дослідників (Чарльз Гальперін, Льюїс Сігельбаум, Деніел Валковіц, Чарльз Вінн, Теодор Фрідгут, Ендрю Вілсон, Гіроакі Куромія, Адам Свейн, Керстін Ціммер, Ганс ван Зон та ін.), присвячені регіональним аспектам української історії і сьогодення, привертали увагу з низки причин. Ці причини лежать у сфері когнітивного та впливу на когнітивне зовнішніх умов дослідницького пошуку. Зокрема, західного науковця віддаляє від українських реалій певна дистанція, він меншою мірою (принаймні потенційно) залежить від стереотипів і поточної соціокультурної та політичної заангажованості. Уникнути останньої вітчизняним дослідникам і дослідникам країн українського пограниччя (наприклад, Росії, Польщі та ін.) складніше – вони інтегровані в систему відносин і уявлень про відносини, які вивчають.

Назагал західноєвропейським чи американським дослідникам легше уникати соціальної і політичної упередженості в їх наукових пошуках. На них «не тисне» традиційна і надто обмежувальна концептуальна парадигма «Україна – Росія – Європа». Така парадигма, зазвичай, домінує в науковому дискурсі України й сусідніх з нею країн. Адже взаємини між цими утвореннями відбиваються в національній історичній пам'яті, і є частиною національного історичного досвіду і тим впливають на формування позиції, з якої

[Електронний ресурс] Режим доступу: http://nrius.org.ua/ images/book/4.pdf; ИДД и СССР, или Как создавалось Интердвижение Донбасса [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://govorit.donetsk.ua/idd-i-sssr-ili-kak-sozdavalos-interdvizhenie-donbassa.html]; Історія Луганського краю / За ред. В.С. Курила. – Луганськ: вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2008. – 400 с.; Русначенко А.М. Пробудження: Робітничий рух на Україні в 1989 – 1993 рр. / А.М. Русначенко. – К.: «КМ Academia», 1998. – 230 с.; Саржан А.А. Социально-экономические и политические процессы в Донбассе (1945–1998 гг.) [Текст] / А. А. Саржан. – Донецк: Сталкер, 1998. – 298 с.

[34] Аналіз публікацій «західних» науковців див.: Коцур В. Етнополітична специфіка Донбасу та її відображення в англомовній історіографії / В.Коцур // Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць. – К., 2012. – Вип. 62. – С. 541 – 546; Котигоренко В. Прикордоння епох і цивілізацій: регіональна ідентичність українського Донбасу в «західному» науковому дискурсі / В.Котигоренко, О.Рафальський // Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць. – К., 2013. – Вип. 78 (№ 11). – С. 309 – 315.

науковці розглядають ті чи інші аспекти суспільної динаміки, в тому числі на регіональному рівні.

Ще однією відмітною рисою західних досліджень (звісно, за умови добросовісності авторів і належного дотримання ними принципів наукової неупередженості та повноти вивчення інформаційних джерел) полягає в тому, що їх автори, для яких матеріал є новим, викладають його аудиторії, що володіє обмеженою інформацією про об'єкт і предмет свого наукового зацікавлення. Тож автори мусять зосереджуватися на найголовнішому і найяскравішому. У випадку ж вітчизняних чи, наприклад, російських дослідників нерідко стається так, що окремі найбільш значущі моменти видаються такими самозрозумілими, що взагалі лишаються поза увагою. Ця обставина нерідко понижує рівень і якість дослідницької практики і наукової дискусії.

Інтелектуальна і культурна відстань доволі часто спонукає авторів-іноземців до глибшого вивчення деталей конкретних історичних обставин і практик. Це ефективніше убезпечує їх від некоректних узагальнень і надміру імперативних висновків і водночас сприяє отриманню продуктивних наукових результатів, зокрема в частині етнополітичних аспектів історії становлення робітничого класу та робітничого руху на Донбасі другої половини XIX – початку XX ст., а також революційних подій. Надто з огляду на те, що відповідна проблематика за радянських часів належала до найбільш ідеологізованих і міфологізованих, а результати тодішніх досліджень і досі впливають на сучасний науковий пошук. Цей вплив виявляється або як часто невиправдана відмова від здобутків попередників, або як необґрунтоване дотримування раніше усталених схемам та ідеологем.

Також західні автори менше схильні уникати тем, які досі залишаються болісними і чутливими для українського соціуму чи певних регіональних громад і населення країн-сусідів. Зокрема, це стосується проблемних питань внутрішньодержавних, міждержавних і внутрішньо- та міжрегіональних етнічних і етноконфесійних відносин у різні періоди історії Донбасу.

Звісно, американські й західноєвропейські дослідники українських етнополітичних, у тому числі регіональних, проблем реалізують свої потенційні наукові переваги далеко не завжди. Це засвідчує чимала кількість праць, автори яких послуговуються надто загальни-

ми історичними та політологічними схемами, не залучають необхідного фактичного матеріалу. Перебуваючи поза межами об'єкта дослідження, вони часом схильні до розгляду сюжетів, які насправді не відбивають сутнісних трендів або стосуються нерепрезентативних для всеукраїнської і регіональних спільнот уявлень, які мають мало спільного з суспільними реаліями і науковим знанням про ці реалії.

Чи не найпоширенішим недоліком західного наукового дискурсу щодо регіонів України є необґрунтований відрив атрибутів певного значущого явища від чинників, якими зумовлюється існування цих атрибутів. Дослідження суспільних процесів в їх багатовимірності часом замінюють аналізом окремих їх аспектів, а самі ці аспекти подають як сутнісні й значущі, хоча такими вони не видаються за результатами дослідження їх місця і ролі в суспільних зв'язках як системі.

Яскравим прикладом некоректної генералізації окремих аспектів соціальної історії Донбасу є віднесення населення краю до «російської цивілізації» на підставі домінування тут російської мови та належності мешканців до «православної культури». При цьому деякі західні і вітчизняні дослідники не беруть до розгляду фактів, що суперечать їхнім концепціям. Серед таких фактів – високий рівень секуляризованості Донбасу, поширеність у регіоні неортодоксальних та протестантських релігійних громад, висока міра лояльності населення до місцевих «еліт» порівняно з лояльністю до «еліт» загальнодержавних та іноземних (останнє переконливо засвідчують результати голосування на парламентських і президентських виборах).

Подібні вади зарубіжних досліджень часом «експортуються» у вітчизняну наукову літературу і тиражуються в Україні. Вітчизняні науковці і політичні експерти нерідко повторюють некоректні висновки й оцінки зарубіжних колег без належного критичного осмислення способів їх здобуття і рівня наукової обґрунтованості, неправомірно подають ці висновки й оцінки як начебто загальновизнані в науковому середовищі або самоочевидні.

Важливість знання й осмислення українськими вченими й політиками результатів дослідження західноєвропейськими та американськими науковцями українських реалій, у тому числі їх регіональних аспектів, актуалізовані не тільки когнітивними обставинами. Ця важливість – ще й практично-політична.

Соціальна специфіка українських регіонів і внутрішньодержавні міжрегіональні відносини, етнополітична та інша суспільна поведінка населення України відіграють важливу роль у суспільній динаміці всередині країни і у відносинах України та її регіонів з іншими державами і їх регіонами. Знання про цю динаміку в контексті загальносвітових тенденцій глобалізації й регіональної інтеграції враховують, формуючи зовнішню політику щодо України, багато держав, передовсім тих, яких зачисляють до «великих». На цю політику більшою або меншою мірою впливають висновки й оцінки, що формуються в науковому та експертному середовищах. Вони (разом з повідомленнями авторитетних ЗМІ, матеріалами дипломатичних установ і розвідки, державних або навколодержавних інформаційно-аналітичних служб і установ) є важливим джерелом інформації, на ґрунті якої істеблішмент провідних європейських країн, США, Канади, Росії та інших розробляють і реалізують свою політику щодо України. При цьому саме наукові дослідження формують концептуальний базис аналізу й осмислення інформаційних потоків, за результатами опрацювання яких ухвалюються практично-політичні рішення.

Тож моніторинг зарубіжного наукового дискурсу про Україну і її регіони важливий для прогнозування динаміки відносин України з іншими державами і об'єднаннями держав, а також для просування в цей дискурс достовірних наукових знань з України. Шляхом дискусії в наукових та політичних виданнях і на спеціалізованих форумах важливо з'ясовувати й виправляти як вади вітчизняних, так і недоліки зарубіжних досліджень. Вчасно не виявлені й не відкориговані хибні висновки й оцінки можуть негативно позначатися на міжнародному іміджі України та призводити до небажаних для нашої країни політичних рішень. Мінімізація цих загроз – важливе завдання наукової спільноти.

Монографію підготували: вступ, післямову – В. Котигоренко, в розділі І підрозділ 1.1. та в розділі ІІ підрозділ 2.6. – Ю. Ніколаєць, в розділі І підрозділ 1.2. та в розділі ІІ підрозділ 2.3. – О. Калакура; в розділі І підрозділ 1.3. – В. Коцур, в розділі ІІ підрозділи 2.1. – Н. Макаренко, 2.2. – Л. Ковач, 2.4. – Н. Кочан, 2.5. – О. Рафальський, 2.7. – М. Панчук.

РОЗДІЛ І.
ГЕНЕЗИС ЕТНОПОЛІТИЧНОЇ СПЕЦИФІКИ УКРАЇНСЬКОГО ДОНБАСУ ВІД ДАВНІХ ЧАСІВ ДО РОЗПАДУ СРСР

1.1. Політичні аспекти формування етнічної, етносоціальної і поселенської структури населення

Перші поселення у східній частині Приазовської височини належать до періоду раннього палеоліту, але більшість поселень у районі Сіверського Дінця та його приток, відкритих археологами, належать до епохи пізнього палеоліту. У період бронзового віку на території Донеччини, у районах сучасних міст Луганськ та Артемівськ, розроблялися родовища міді. Там археологи відкрили залишки первісних шахт, печей для топлення міді у вигляді глибоких ям, викладених глиною, а також матриці, в яких виливали наконечники списів, стріли, сокири, ножі та прикраси. Рельєф цієї місцевості на довгі роки визначив характер розвитку поселень. Історія сучасного Донбасу постійно переплiталася з історією багатьох кочових племен. Прогресивне на той час кочове скотарство передбачало поступове розширення торговельного обміну із землеробським світом, але водночас вимагало збільшення контрольованих територій для випасу худоби. Тому войовничість ставала характерною рисою кочових племен, забезпечуючи як розширення культурних контактів, так і поглинання одних кочових племен іншими.

Найдавнішим народом, який проживав на сучасних донецьких землях, дослідники вважають кімерійців. Стосовно походження цього народу є кілька версій. Геродот вважав, що кіммерійці прийшли з Азії. Дослідник Білогрудівської культури П.Курінний наголошував, що вони були вихідцями з Середньої Наддіпрянщини, а їхня культура – продовження трипільської, пристосованої до умов табунного скотарства. Потреба у нових площах для випасу худоби була причиною міграцій частини осілого населення до степової зони.

Протягом першого тисячоліття до нашої ери територія Донбасу входила до складу Скіфської держави. Геродот вказував, що племена скіфів переселилися з Азії і підкорили кімерійців. Проте

висловлюється думка, що культура скіфів не знищила культури народів-попередників. Їм була властива диференціація суспільства із виділенням багатих родів і створенням системи династичного права[35]. У межах сучасного Донбасу проживали найбільш могутні племена царських скіфів, які сприяли розширенню торговельних зв'язків, підготувавши ґрунт для утворення знаменитого Шовкового шляху, що існував до XVI ст. і проходив від східних берегів Середземного моря, через Іран, Середню Азію і Китайський Туркестан до берегів річки Хуанхе.

У III–II ст. до н.е. племена сарматів витіснили скіфські племена далеко за Дніпро і до Кримських степів[36]. Варто підкреслити, що, на відміну від періоду скіфського панування, умови життя у степах сарматської доби характеризувалися великою нестабільністю[37]. Дослідники налічують не менше п'яти «хвиль» сарматського просування у цей регіон[38]. Нові великі маси переселенців зі сходу з'являлися в середньому раз на 100-150 років, змінюючи етнополітичну карту регіону. По мірі просування на захід культура сарматів втрачала свої етнічні особливості, набуваючи рис нових народів, з якими вона вступала у контакт. Протягом понад 600 років сармати становили основне населення степів Приазов'я. Майже весь цей час (крім періоду готського панування) вони були домінуючою військово-політичною силою в цьому регіоні. Успадкувавши чимало скіфських традицій, сармати значно розширили територію держави, її міжнародні зв'язки з Китаєм, Індією, Єгиптом та іншими країнами[39].

---

[35] Полонська-Василенко Н. Історія України / Н. Полонська-Василенко. – К.: Либідь, 1995. – С. 58.

[36] Вязьмитина М. И. Сарматское время / М. И. Вязьмитина // Археология УССР. – 1986. – Т. 2. – С. 184–222; Мошкова М. Г. Савроматы и сарматы в Волго-Донском междуречье, Южном Приуралье и Северном Причерноморье / М. Г. Мошкова // Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. – М., 1989. – С. 153–214; Симоненко О. В. Сармати / О. В. Симоненко // Давня історія України: Т. 2: Скіфо-антична доба. – К., 1998. – С. 154–175.

[37] Економічна історія України. – У 2 т. – Т. 1. – К., 2011. – С. 123.

[38] Симоненко О. В. Сармати. – С. 159–164.

[39] Калакура Я. С. Найдавніші державні утворення на землях України / Я. С. Калакура // Українська земля і люди. Український етнос у світовому часопросторі: колективна монографія / за ред. П. П. Кононенка. – К.: ННДІУВІ, 2011. – С. 356.

Літні стоянки сарматів Приазов'я могли розташовуватися у басейні Сіверського Дінця[40]. Більшість повідомлень про сарматів в античних джерелах пов'язувалася саме із їх воєнною активністю. Це призводило до руйнування господарських та торговельних зв'язків як у середовищі сарматських племен, так і у сусідніх народів. Постійні війни з Закавказзям та Римом у II ст. н.е. підірвали могутність сарматів. У цей час територія Донбасу стала ареною великого переселення народів. Тут проходили племена готів, гунів, послідовно змінюючи один одного, утворюючи потужні за тих часів держави-союзи.

За однією з версій епоха гунів забезпечила довготривалі структурні наслідки для колонізованих ними земель, одним із засобів забезпечення яких був розвиток інституту воєнних рабів. Воєнне рабство залишалося невід'ємною складовою степових спільнот. Підкорені силою степової імперії, місцеві племена витіснялися завойовниками на окраїни, де виконували функції прикордонної охорони. У тюркомовних гунів такі люди отримали назву «саклаг» (саклав) – «охорона», «варта» (від тюркської основи sakla – зберігати). Можливо, ця назва закріпилася як етнонім, позначаючи слов'янські племена[41]. Це слово у грецькій мові («склавін»), латинській (sclavus) та арабській («саклак») мало значення саме невільника, позначаючи його походження та статус у середовищі тюркомовних господарів. У писемних джерелах ідеться про слов'ян, як людей, які проживали на території із давніми землеробсько-скотарськими традиціями. VI ст. датується утворення потужних племінних союзів слов'ян. Слов'яни зміцнювали свої племінні союзи і об'єднання, наймогутнішим з яких, найбільш вірогідно, стала Антська держава як їх військово-політичний союз (конфедерація).

Коріння української етнокультурної традиції державотворення провідні дослідники пов'язують як із найдавнішими державними утвореннями, так і з постанням Антської держави, яка існувала до VII ст. н.е. М.Грушевський розглядав її як перше державне міжплемінне об'єднання південно-східної групи русів-українців. Цю групу слов'ян, відомості про яких відклалися у візантійських хроніках і творах античних авторів, І.Лисяк-Рудницький зараховував

[40] Економічна історія України. – У 2 т. – Т. 1. – С. 124.

[41] Пріцак О. Слов'яни та авари / О. Пріцак // Походження Русі: стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія. – К., 2007. – Т. ІІ. – С. 787–803.

до предків українського народу. М.Брайчевський вбачав у державному об'єднанні антів одну з перших спроб предків українців створити свою етнічну державу. На думку І.Нагаєвського, держава антів була останнім етапом на шляху виникнення могутньої Київської держави. За визначенням І.Кічака, в державі антів були об'єднані три міжплемінні союзи – полянський, сіверський та древлянський. Завдяки Антській державі прискорився процес етногенезу майбутнього українського народу. В межах цієї держави формувалася руська (тобто протоукраїнська) народність, у складі якої домінували роси – жителі Придніпров'я, узбережжя приток Дніпра – річок Росі, Русни, Росавини. Не випадково, що із сивої давнини жителі цього регіону та сусідніх територій називали себе росами, русами, русинами, русичами[42].

Водночас Н.Яковенко висловила думку, яка не збігається з поширеним твердженням про антів. Вона вважає, що це було якесь іраномовне (сарматське) плем'я, яке «подарувало» свою назву раннім слов'янам у ході слов'яно-іранського симбіозу на буферній зоні між територіями слов'ян-землеробів і кочовиків. Про ідентифікацію антів з антами-слов'янами, за її переконанням, може йтися лише з VI ст. Н.Яковенко наголошує, що перша достовірна згадка про русів стосувалася 839 р.[43]

Важливо, що певні зміни у становищі південно-східної частини слов'янського населення відбулися на початку VII ст., коли хозари (народ тюркського походження) прийшли з Азії і заснували власну державу – Хозарський каганат. Хозари підкорили племена аланів, які жили по Сіверському Дінцю, та частину слов'янських племен (радимичів, в'ятичів, полян та сіверян). Але панування хозарів обмежувалося лише накладанням данини, а щодо всього іншого – вони не втручалися у життя підлеглих. У пануванні хозарів на території Донбасу було кілька важливих рис, які у подальшому мали вплив на розвиток краю. Хозари втягнули підвладні племена в орбіту торговельних стосунків з різними частинами світу[44]. Але самі хозари в Дніпро-Донському межиріччі не жили та не кочували. Їх присут-

[42] Калакура Я. С. Найдавніші державні утворення на землях України: колективна монографія / за ред. П.П.Кононенка. – С. 357–358.

[43] Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVII ст. / Н. Яковенко. – К., 1997. – С. 23.

[44] Економічна історія України. – У 2 т. – Т. 1. – С. 178.

ність у цьому регіоні обмежувалася набігами, данницькою залежністю місцевих племен, імовірно, наявністю тимчасових військових контингентів. Традиційним місцем хозарських кочівель були степи Північно-Західного Прикаспію та Волго-Донського межиріччя. Після другої арабо-хозарської війни 737 р. щодо східноєвропейських народів почала формуватися нова, більш послідовна політика Хозарського каганату.

У середині VIII ст. в басейн Сіверського Дінця були переселені алани. Як головний чинник цього процесу можна визначити внутрішню політику хозарської держави, усвідомлене та цілеспрямоване переселення частини аланів. Алани мали розвинуті навички господарської діяльності та культуру, яка через деякий час стала салтово-маяцькою культурою поліетнічного населення. Етнічний склад цих громад був достатньо різноманітним і не може бути охарактеризований в цілому. Стосунки між лівобережними слов'янами й аланами північно-західної Хозарії необхідно розглядати в динаміці, зважаючи на багатократні зміни зовнішньополітичних умов цих контактів і той факт, що ці взаємовідносини зазнали певної еволюції у зв'язку зі зміною соціально-економічної ситуації як у слов'янському, так і в алано-болгарському середовищі. Спочатку, наприкінці VII – на початку VIII ст., хозари, найімовірніше, робили спорадичні набіги на слов'янські території, не встановлюючи над ними контролю та не оформляючи постійних данницьких відносин. Проте вже з середини VIII ст. хозаро-слов'янські відносини стають регулярними та відносно впорядкованими. Відтоді слов'яни Дніпровського Лівобережжя, Подоння-Придонеччя перебували під постійним контролем військових гарнізонів білокам'яних алан-ських фортець, розташованих по Сіверському Дінцю, Осколу, Тихій Сосні, Дону[45].

Досить вірогідно, що міста у хозарській економіці поставали лише в ролі ринкових центрів, орієнтованих на міжнародну торгівлю, а не були центрами ремесла. Крім того, важливим було вільне поширення в межах каганату іудейства, мусульманства, християнства. Останній фактор вплинув на формування віротерпи-

[45] Тортіка О. О. Алано-болгарське населення північно-західної Хозарії в етносоціальному та геополітичному просторі півдня Східної Європи / О. О. Тортіка: Автореф. дис… докт. іст. наук. – Харків, 2007. – С. 12–14.

мості місцевого населення, поширення якої зумовлювалося економічними інтересами, що полягали у розширенні торговельних зв'язків[46].

Багатства хозарів поступово стали приваблювати різного роду завойовників. Уже на початку IX ст. Хозарію турбували набіги печенігів. У відповідь на цю загрозу хозари у 833 р. спорудили на Дону фортецю Саркел. Але набагато більшою загрозою для цілісності Хозарського каганату став тиск з боку об'єднаних слов'янських племен. У «Повісті минулих літ» йшлося про слов'янських данників хозар: племена полян, древлян та сіверян, що не брали самостійної участі у зовнішній торгівлі. Збагачення шляхом контролю над торговельними шляхами (за зразком системи, заснованої у Хозарському каганаті) ставало потужним стимулом у справі об'єднання слов'янських племен. У колонізації території сучасного Донбасу брали участь стародавні русичі – в'ятичі, радимичі, а особливо чернігівські сіверяни. Пам'яткою цієї першої колонізації, вірогідно, залишається назва річки Сіверський Донець. Зміцнення влади Рюриковичів на Русі, економічні інтереси Руської держави вимагали встановлення контролю над торговельними шляхами, що забезпечували торгівлю західних та східних країн, яка певний час контролювалася Хозарським каганатом[47]. Підкорення руським князем Олегом слов'янських племен сіверян та радимичів, що платили данину хозарам, призвело до збройного протистояння із хозарами. Війна, за свідченням араба аль-Масуді, завершилася розоренням руським військом узбережжя Каспійського моря[48]. У період князювання Святослава була покорена Волзька Болгарія (964–972 рр.) та розгромлений Хозарський каганат (965 р.). Це швидше на деякий час убезпечило слов'ян від нападів кочовиків, аніж сприяло освоєнню ними земель сучасного Донбасу. Одночасно розгром Святославом Хозарського каганату полегшив шлях до донецьких степів племенам печенігів. У X ст. печеніги закріпилися у причорноморських степах, перетворившись на одного з ворогів держави Русів. Це призвело, поміж іншого, до припинення постачання солі з Чорного моря до Русі через степові території.

---

[46] Крип'якевич І. П. Історія України / І. П. Крип'якевич. – Л., 1990. – С. 35.
[47] Економічна історія України. – У 2 т. – Т. 1. – С. 194.
[48] Греков Б. Д. Киевская Русь / Б. Д. Греков. – М., 1953. – С. 454.

Степ і надалі залишав для Русі «невідомою землею», оскільки контроль над цією землею був лише епізодичним та умовним[49]. Не змінила ситуацію й перемога Ярослава у 1036 р. над печенігами. Вона дала можливість Ярославові значно розширити південні кордони. Але його «політика на півдні не дала багато позитивного, бо степи залишалися неосвоєними, а шлях до Чорного моря перетятий кочовими ордами»[50]. Для оборони від нападів кочовиків було побудовано низку укріплень на Лівобережжі, однак просування вглиб степових територій і знищення поселень кочовиків ускладнювалося постійною зміною їх місця проживання, складністю комунікацій. Водночас було виявлено можливість здійснення колонізації під охороною збройної сили[51]. У басейні Сіверського Дінця відомі літописне місто Донець, укріплення Хорошево й Гайдари; на р.Корені – Крапивне; на Верхньому Осколі – Холок. Це вказує на невелику щільність заселення цього району на південному сході давньоруських земель[52].

У другій половині XI ст. територія сучасного Донбасу контролювалася племенами половців, які завдали поразки руським князям у 1062 р. та 1068 р. Протистояння із половцями та встановлення контролю над степовими територіями з боку Руської держави ускладнилося в умовах феодальної роздробленості на Русі. З літописних джерел відомо, що на Сіверському Дінці було кілька половецьких містечок: Шарукань, Сугров і Балин, але точне їх місцезнаходження не встановлено.

Було кілька причин, що ускладнювали контроль Русі над степовими територіями сучасного Донбасу. Економіка цієї держави не дозволяла створити бази для закріплення русичів у степу. Панування натурального господарства у феодальному суспільстві стримувало розвиток торгівлі, яка могла б сприяти прискоренню колонізації степу. Крім того, на перешкоді створенню постійних поселень стояла порівняно низька рентабельність промислів, широкі можливості для яких відкривали степові території, порівняно з традиційним веденням сільського господарства. У той же час

[49] Донбасс с высоты свободного полета. – Донецк, 2003. – С. 18.
[50] Полонська-Василенко Н. Історія України. – С. 126.
[51] Крип'якевич І. П. Історія України. – С. 49–50.
[52] Моця О. Українці: народ і його земля (етапи становлення) / О. Моця. – К.: Стародав. світ, 2011. – С. 104.

кочове скотарство і надалі зберігало свою економічну привабливість, забезпечуючи кочовикам можливість протистояти тиску з боку Русі. Розтягнутість і ненадійність комунікацій не сприяли створенню постійних руських сторожових пунктів у глибині степових територій, на основі яких пізніше могли б бути утворені поселення, засновані на багатогалузевому господарстві. Тому проникнення на цю територію у багатьох випадках обмежувалося здійсненням воєнних походів, метою яких було послаблення тиску кочовиків на Русь. Перешкоджали проникненню як ворожнеча між руськими князями, так і тиск на них з боку ростово-суздальських володарів, які досить широко використовували у своїх походах кочовиків, спільними зусиллями завдаючи шкоди руським землям.

Поступовому послабленню Русі поряд із зміцненням половців сприяли події у світі XI–XII ст., результатом яких стало перенесення торговельного шляху з Візантії та Малої Азії до Європи. Йдеться про отримання Венецією права на торгівлю із Константинополем, хрестові походи, що забезпечили зростання морської торгівлі між Західною Європою та Малою Азією. У цей час роль торговельних шляхів через степові території певною мірою зменшилася, а, отже, відійшли у минуле вигоди, пов'язані із контролем над ними.

Суттєві зміни у поселенській структурі населення тогочасної України відбулися внаслідок навали монголів, які знищили велику кількість населення та зруйнували багато населених пунктів. Територія сучасної Донеччини перейшла під контроль Золотої Орди. Постійні поселення збереглися на Сіверському Дінці, де відомий ряд поселень з «керамікою давньоруського зразка». Їх жителі у етнічному плані були надзвичайно неоднорідними.

У другій половині XIV ст. сучасний Донбас був частиною улусу темника Мамая. Кількість поселень тут поступово зростала, але більшість з них не пережила походів Тамерлана 1391–1395 років і розпаду Золотої Орди. Їх загибель позначила новий етап у історії донецького степу, період Дикого поля, який продовжувався до кінця XVI ст. і характеризувався пануванням кочового побуту. Диким полем сучасники називали місцевість зі сходу на захід від Дону до Дунаю та з півночі на південь від верхів'їв Сіверського Дінця й берегів Оки до Азовського та Чорного морів. Жодне державне утворення тривалий час не могло забезпечити повний

контроль над територією Дикого поля, яке було ареною запеклих збройних сутичок. Їх причиною залишалося прагнення наживи. У цей період виділилися кілька політичних утворень, що претендували на контроль над Диким полем. Йдеться про Кримське ханство, козацькі об'єднання та Московську державу.

У XV – на початку XVI ст. чи не найбільший вплив на землях сучасного Донбасу мали татари, які регулярно скоювали набіги з метою захоплення бранців та різної здобичі. Австрійський дипломат Еріх Лясота фон Стеблау, який за дорученням германського імператора Рудольфа II Габсбурга відвідав Запорозьку Січ з метою залучення козаків до широкої антитурецької коаліції, писав у 90-х роках XVII ст., що «татари нападають дуже часто і спокою від них майже ніколи немає»[53].

Посилення закріпачення селян у Речі Посполитій та Московській державі у XVI ст. створило передумови для освоєння території Дикого поля з боку козацьких об'єднань. Освоюючи Дике поле на території аж до берегів Азовського моря, де кочували кримські татари, почали оселятися станами і зимівниками козаки, для яких особиста свобода, уникнення кріпацтва стояли вище перспективи загинути під час набігу кочовиків. Козаки, як вільні люди, у переважній більшості трактували свою «волю» як незалежність від будь-яких зовнішніх впливів[54].

Посилення Московської держави у другій половині XVI–XVII ст. вимагало забезпечення надійного захисту її південних кордонів від нападів кочовиків. Здійснення експансіоністської політики московськими володарями у інших напрямах ставало можливим лише за цієї умови. Причому політика Московської держави на південному напрямі у цей час свідчила про неможливість розв'язати цю проблему без допомоги козаків.

Для просування на південь протягом XVI–XVII ст. Московська держава спиралася на систему оборонних споруд, що називалися засічними лініями, які перекривали основні шляхи набігів татар на центральні райони країни. Для спостереження за південними степами й запобігання раптовим набігам кримських татар

---

[53] Еріх Лясота зі Стеблева: щоденник / Еріх Лясота // Жовтень. – 1984. – № 10. – С. 99.

[54] Кривець Н. В. Лясота фон Стеблау / Н. В. Кривець, І. М. Кулинич // Енциклопедія історії України. – Т. 6. – К.: Наук. думка, 2009. – С. 406.

Московським урядом була організована сторожова прикордонна служба. Наприкінці XVI – на початку XVII ст. вплив Московської держави на території сучасного українського Донбасу обмежувався північною частиною сучасної Донецької області. У цьому районі на початок 1571 р. налічувалося 73 сторожі, які несли службу в межах 10-30 верст уздовж Дінця від ріки Оскола до Тора[55].

Тут варто вказати на сезонність перебування московських вояків-прикордонників. Абсолютна більшість з них не вважала цю місцевість постійним місцем проживання, що зумовлювало відповідні побутові та соціальні умови їх перебування, які обмежувалися лише потрібним для виконання службових обов'язків. Кожна сторожа включала певну смугу місцевості, на якій таємну дозорну службу несла кінна варта, що постійно перебувала в русі, а тому сторожі не завжди могли стати основою майбутніх поселень[56].

Натомість сторожові пости, засновані козаками, у багатьох випадках перетворювалися на постійні поселення. Причому запорозькі козаки почали їх спорудження вже наприкінці XVI ст., а донські козаки – з 40-х років XVII ст.[57]. Розташування поселень козаків на території Дикого поля визначалося у першу чергу економічною доцільністю. Привабливість різного роду промислів стала причиною поступового збільшення чисельності населення краю. Велику роль у цій справі відіграв, головним чином, соляний промисел, що виявився досить прибутковим. Тому постійні поселення стали засновуватися поблизу місць видобутку солі. Крім того, однією з причин створення поселень запорозькими козаками на просторах Дикого поля стали пошуки додаткового шляху до Чорного моря. З цією метою у басейнах річок Самара та Вовча було засновано багато зимівників, хуторів, пристаней, серед яких можна виділити села Олексіївка та Андріївка – зимівники відставних військових старшин Олексія Петренка та Андрія Сологуба; зимівники поблизу міст та селищ Селідове, Першаковка (Дружковка), Макіївка, Ясинувата, Зайцево (у межах міста Горлівка), Гродовка. Протягом

[55] Беляев И. О сторожевой, станичной и полевой службе на Польской Украине Московского государства до царя Алексея Михайловича / И. Беляев. – М., 1846. – С. 7–21.

[56] Подов В. І. Історія Донбасу / В. І. Подов, В. С. Курило. – Луганськ, 2009. – С. 9.

[57] Донбасс с высоты свободного полета. – С. 25.

1598–1600 років на Сіверському Дінці з'явилися засновані запорозькими козаками поселення Цареборисів, Більська слобідка та сторожові пости на місцях сучасних міст Суходол, Пархоменко, Слов'яносербськ та Зимогор'є. На території нижнього Дону Дике поле з 40-х років XVII ст. освоювали донські козаки. У басейні Сіверського Дінця та його приток вони заснували свої поселення: Боровське містечко, Святодмитрієвка, Старий та Новий Айдар, Луганське містечко.

Діяльність козаків поступово трансформувала уявлення про Дике поле, що перетворювалося на арену дій козацьких об'єднань. У багатьох випадках представники окремих етнічних груп розселялися компактно. Але за умови спільності релігійних вірувань та економічної діяльності утворювалися поліетнічні поселення, характер взаємодії між якими базувався на єдності економічних та соціальних інтересів. Наприкінці XVI – на початку XVII ст. між донськими і запорозькими козаками в основному встановилися добросусідські взаємини. Підтвердженням цьому може бути розповідь запорозького полковника в московському розряді Олекси Шафрана в 1626 р. про те, що запорожці проживали на Дону й по декілька років, а донські козаки, відповідно, на Запорожжі.[58] Саме завдяки жвавим зв'язкам між запорозькими та донськими козаками наприкінці XVI – на початку XVII ст. на вододілі Сіверського Дінця та Азовського моря, при витоках Кальміуса, Кривого Торця, Бахмута, Кринки, на берегах р. Вовчої з'явилось чимало козацьких зимівників, пікетів, які згодом переросли в слободи та села. На р. Вовчій у межах теперішнього с. Олексіївки була козацька пристань, де запорожці утримували чайки для спільних походів з донськими козаками на Крим. До цього часу належать відомості й про побудову запорожцями при гирлі р. Кальміус на місці венеціансько-генуезького поселення Адомаха козацького форпосту Домаха, який, очевидно, не тільки мав важливе значення для розвитку рибного промислу в Азовському морі, але й для використання р. Кальміус як потайного виходу запорожців до берегів Чорного моря й повернення цим шляхом на Січ. Домаха з'явилася

[58] Грушевський М. С. Історія України-Руси / М. С. Грушевський. – К., 1995. – Т. 8. – Ч. 2. – С. 52.

в 1584 р., після того як запорозькі та донські козаки зруйнували місто Білий Сарай[59].

У 40-х рр. XVII ст. Середнє Подонців'я в основному перебувало під контролем запорозького козацтва, представники якого забезпечували прикриття не тільки переправ на Сіверському Дінці, але й Торських соляних промислів. Найбільше відомостей джерела подають про перебування козацьких загонів запорожців у Середньому Подонців'ї, де пролягали основні шляхи, що вели з Криму на Лівобережну Україну та до Московщини. У 1642 р. на Дінці, при гирлі р. Жеребець розташувався козацький загін «литовських черкас» отамана Василя Рябухи та полковника Грицька Торського в складі понад 700 осіб[60]. У той же час на цій території відзначалася діяльність загонів, які займалися пограбуванням купців, що користувалися місцевими шляхами.

У середині XVII ст. на території сучасної Луганщини з'явилося кілька невеличких поселень, найбільшими з яких були Осиновий Острог, заснування якого належить до 1637 р., Новопсков (1638 р.) та Білолуцьк на Айдарі (1643 р.), які є найдавнішими поселеннями на цих землях. Активне заселення краю почалося під час війни під проводом Б.Хмельницького, коли, рятуючись від бойових дій, на землі сучасної Донеччини втікали тисячі селян з Правобережної України. Досить великого розмаху набув цей процес після Білоцерківської угоди 1651 р., коли польська шляхта почала повертатися в Україну до своїх колишніх маєтків[61]. Водночас відомості про перебування в Подонців'ї козацьких загонів з центральних районів України поступово зникають. Натомість посилився притік населення із Слобідської України та Війська Донського, яке перебувало під протекторатом російського царя. А найбільш помітним вплив запорозького козацтва в Північному Приазов'ї став після зруйнування царськими військами в 1709 р. Чортомлицької Січі й переходу запорожців під протекторат Османської імперії. Швидке зростання чисельності та, відповідно, стрімка активізація зовнішньополітичної активності українського козацтва, передовсім у так званому Дикому полі, значно розширили й поглибили харак-

[59] Пірко В. О. Заселення Донеччини / В. О. Пірко. – Донецьк, 2003. – С. 14–15.
[60] Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. 8. – Ч. 2. – С. 36.
[61] Історія міст і сіл УРСР: Донецька область. – К., 1970. – С. 12–13.

тер українсько-російських взаємин, що мали чітко виражений амбівалентний характер. Амбівалентність цих стосунків виявлялася насамперед в участі українського козацтва як в антимосковських акціях у союзі з татарами, так і зворотних процесах (військова співпраця з московською правлячою династією тут реалізовувалася опосередковано – через координацію дій з донським козацтвом)[62].

Головною особливістю народно-колонізаційного права, яка впливала на формування мережі поселень, було набування первинної власності на землю внаслідок сільськогосподарського освоєння вільно зайнятої землі. Після етапу «вольниці» на колонізованих землях завжди встановлювалося подвірне землеволодіння. Колонізації нових земель сприяв спадковий характер власності, набутої через заїмку. Це приваблювало переселенців на нові землі із перспективою передати освоєне у спадок. На розміри оброблюваної землі та характер розселення (у цьому випадку відстань від одного господарства до іншого) впливало співвідношення потреб та можливостей власників із розмірами земельної ділянки і, як наслідок, нерівномірність земельних наділів селян у межах сільської громади[63].

Загалом освоєнню нових земель сприяв порядок узаконення належності до козаків, який набув поширення у середині XVII ст. У світобаченні широких верств населення в умовах посилення феодальної експлуатації та релігійного протистояння сформувався ідеал, що полягав у набутті козацького імунітету. Прагнення до його реалізації стало потужним генератором соціальної активності, що сприяло масовому покозаченню. Прогресивний розвиток суспільства вбачався у заміні фільваркового господарства індивідуальними селянськими та козацькими господарствами. З'явилася і набула надзвичайного поширення така форма козацького та селянського землеволодіння, як займанщина. Захоплення на основі побутових звичаїв землі та її подальший обробіток стали нормою життя України. Характерно, що здобуті у такий спосіб землі козаки і селяни вважали своєю власністю, якою могли вільно розпоряджатися. На думку ко-

---

[62] Верстюк В. Ф. Україна і Росія в історичній ретроспективі. Українські проекти в Російській імперії / В. Ф. Верстюк, В. М. Горобець, О. П. Толочко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – С. 13.

[63] Гримич М. В. Звичаєво-правова традиційна культура українців XIX – початку XX ст. / М. В. Гримич: Автореф… дис. канд. іст. наук. – К., 2008. – С. 13.

заків і селян, земля належала їм на цілком законних підставах, оскільки вони завоювали право власності силою зброї, а не одержали з рук сюзерена[64]. Такі відносини власності стихійно встановлювалися й на освоюваних землях. Але у степових районах більшу роль порівняно із землеробством стало відігравати скотарство.

Можна висловити припущення, що колонізація сприяла перетворенню Московської держави на Російську імперію, оскільки переселенці забезпечували захист її південних кордонів, брали участь у завойовницьких походах на боці московитів, сприяли піднесенню культури землеробства у краї та поширенню прогресивних його методів серед представників інших етнічних груп, здійснювали розвідку та розробку місцевих корисних копалин. Московська держава (а пізніше Російська імперія)), не маючи на південному сході усталених кордонів, фактично використовувала поселенців у своїх інтересах, забезпечуючи за їх рахунок захист південних кордонів від нападів татарських загонів. Інтерес переселенців до розширення економічної діяльності зумовлювався порівняно тривалою відсутністю стягнення податків на колонізованих землях. Крім того, люди фактично уникали фіксації власного соціального статусу у межах станового ладу, виробленого в процесі становлення Гетьманщини. Така мотивація зміни місця проживання загалом була характерною для багатьох переселенців, які брали участь у колонізації нових земель. Причому їх «освоєння» асоціювалося, у першу чергу, із осілим способом життя землеробів. Переважна більшість землеробів-переселенців вважала себе козаками і прагнула уникати виплати податків та нав'язування трудових повинностей, що розглядалося як зазіхання на «козацькі вольності». Причому своєрідною платою за збереження таких «вольностей» вважалося залучення до захисту кордонів від нападів кочовиків та, власне, й сам факт освоєння території, де існувала небезпека для життя.

Імовірно, що в переселенців у XVI – XVII ст. формувалося усвідомлення своєї відмінності від залишених, відповідно, в Московщині та Гетьманщині сучасників[65]. Можна виділити кілька мотивів формування подібних соціальних та політичних настроїв. Перш за все

[64] Економічна історія України. – У 2 т. – Т. 1. – С. 418.

[65] Фесенко Ю. П. О бытовании и собирании фольклора на Луганщине / Ю. П. Фесенко. – Луганск, 1993. – С. 22.

йдеться про прагнення до вільної економічної діяльності на освоєних землях, результати якої могли б дозволити змінити власний соціальний статус переселенцям. Крім того, частина з цих людей прагнула вести боротьбу лише за свої інтереси, справедливо вбачаючи різницю між інтересами привілейованих верств населення на території Гетьманщини та Московської держави, з одного боку, та інтересами незаможних людей – з іншого. Важливо зазначити, що економічна доцільність утворення поселень на території Дикого поля впродовж XVI–XVII ст. визначалася прагненням займатися низкою промислів, що робило їх більш стабільними, порівняно із моноцільовими поселеннями. Цей факт був однією з причин успішності закріплення переселенців на території сучасного Донбасу. У той же час стабільність поселень залежала від їх збройного захисту під час нападів кочовиків, що створювало передумови для спільних дій козацьких об'єднань та зацікавленості в отриманні зовнішньої збройної допомоги для боротьби проти татар. Отримання такої допомоги супроводжувалося вимушеною відмовою від частини своїх прав. Прийняття Гетьманщиною протекторату московського царя місцева еліта розглядала як номінальну васальну залежність за умови збереження автономії гетьманського устрою, власної фінансової і фіскальної систем, привілеїв козацтва. Але московська сторона сприймала його як акт «збирання руських земель» і зробила все для того, щоб упродовж століття знищити будь-які ознаки української автономії[66]. Так само інкорпорація земель Дикого поля до складу Московської держави означала їх включення в систему жорстко централізованої держави.

Тут варто наголосити, що козацькі об'єднання все ще усвідомлювали свою окремішність від Московської держави, про що свідчать виступи козаків у відповідь на зазіхання на «козацькі вольності», включаючи й можливість займатися солеварінням, що приносило досить великі прибутки у період Пізнього Середньовіччя[67]. У процесі освоєння земель Дикого поля у середовищі козаків формувалася політична та економічна еліта, чиї інтереси нерідко

[66] Нагорна Л. П. Регіональна ідентичність: український контекст / Л. П. Нагорна. – К., 2008. – С. 147.

[67] Пірко В. О. Соляні промисли Донеччини в XVII – XVIII ст.: (іст.-економ. нарис і уривки з джерел) / В. О. Пірко, М. В. Литвиновська. – Донецьк: Схід. видавн. дім, 2005. – 136 с.

йшли врозріз із інтересами можновладців, у першу чергу, в Московській державі.

На початку XVIII ст. на лівобережжі Сіверського Дінця вже існувало понад 10 поселень, кількість населення кожного з яких не перевищувала 150 осіб. До найбільших належали Луганське (сьогодні – Станично-Луганське) із населенням 149 осіб, Боровське – 120 осіб та Краснянське – 115 осіб. Інші поселення – Староайдарське, Теплинське, Трьохізбенське, Сухорєвське, Ново-Краснянський Юрт, Ново-Айдарське, Біленське, Закотинське, Обливи – мали людність менше 100 осіб. Головним чинником, який відігравав провідну роль у визначенні характеру розселення, були природні умови, що визначали місця виникнення поселень. Формування поселенської мережі розпочалося з орієнтації на гідрографічну мережу регіону: річки Сіверський Донець та його ліві притоки Айдар, Красна, Тепла, Біла.

Водночас з народною та урядовою колонізацією, а нерідко і випереджаючи її, степову зону активно заселяло духовенство. Незважаючи на складні умови життя, ці люди засновували небагатолюдні чернечі обителі, брали активну участь у політичних та воєнних подіях краю. Фактично до середини XVIII ст. в монастирських господарствах домінувало напівкочове скотарство робочого та м'ясного напрямів. У той же час подальше заселення Степової України прискорювало процес розвитку землеробства та збільшувало його питому вагу серед інших видів занять місцевого чернецтва[68].

Бахмутський солепромисел, що стихійно виник у 1701 р., розвивався в надзвичайно складних умовах. На його діяльність впливали такі чинники, як постійна небезпека нападу кримських татар і ногайців, боротьба за володіння солепромислом між донськими козаками й Ізюмським полком через те, що, не повністю довіряючи донським козакам, уряд віддав цей солепромисел у відання Ізюмського полку. Проте донські козаки не могли погодитися з тим, що їх позбавили відкритого ними промислу. Результатом стало розорення солепромислу у 1705 р. військами Кіндратія Булавіна. Наступним етапом був перехід солепромислу до казни, але вели-

[68] Шкрібітько О. О. Господарська діяльність монастирів Степової України в XVI–XVIII ст. / О. О. Шкрібітько: Автореф. дис… канд. іст. наук. – Донецьк, 2007. – С. 10.

кого економічного ефекту добитися не вдалося. Тому його віддали на відкуп приватним особам, якими стали капітан Семен Чирков, що командував сторожовим батальйоном у Бахмутській фортеці, та його компаньйон – Микита Вепрейський, який представляв у Бахмутській окрузі цивільну владу. В умовах нестачі лісу для випарювання солі, через використання лісових масивів на потреби металургійної промисловості С.Чирков та М.Вепрейський змушені були шукати нові джерела палива. Саме вони в 1721 р. у верхній течії Лугані, де знаходиться балка Скелевата, уперше на Донбасі відкрили поклади кам'яного вугілля[69]. Це відкриття згодом кардинально змінило поселенську і етнічну структуру населення краю, оскільки вже до середини XVIII ст. назріло питання про застосування кам'яного вугілля у виварюванні солі у зв'язку з необхідністю постачання її армії, що воювала з турками.

Російсько-турецькі війни відіграли велику роль у освоєнні земель Дикого поля. Їх перебіг також справив вплив на долю як запорозького, так і донського козацтва та визначення меж їх домінування на сучасних донецьких землях. Для Московської держави (а пізніше Російської імперії) козацтво (як запорозьке, так і донське) вважалося лише тимчасовим союзником, який забезпечував вирішення складних зовнішньополітичних завдань, пов'язаних із розширенням впливу московських правителів. Можливість спільного виступу козаків залишалася загрозою для російських урядовців. Тому подальше зміцнення Російської імперії призвело до поступового обмеження могутності козацьких об'єднань. Першим потрапило під удар російського самодержавства запорозьке козацтво, яке намагалося обстоювати не лише суто економічні вимоги, а й політичні, пов'язані із подальшим розвитком Гетьманщини.

Частина території Донбасу у XVIII ст. асоціювалася із територією «Запорозьких вольностей». Як зазначав Д.Яворницький, «Кальміуська паланка знаходилася між Вовчою, Кальміусом і Азовським морем. Центром її було поселення біля самого гирла річки Кальміус при впадінні її в Азовське море, де колись стояло величезне місто Домаха, а з 1779 року побудовано місто Маріуполь»[70].

---

[69] Подов В. І., Курило В. С. Історія Донбасу. – С. 79.

[70] Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків / Д. І. Яворницький. – К.: Наук. думка, 1990. – Т. 1. – С. 161.

Запорожці, принципово відстоюючи свої права на приазовські землі, стали жертвою імперських інтересів. В.Пірко дійшов висновку, що російський уряд сприяв донській колонізації приазовських земель, і в цьому була основна передумова виникнення міжкозацького конфлікту[71]. Суперечка між запорозькими та донськими козаками за землі поблизу річки Кальміус затягнулася на кілька років. Після розслідування справи Сенат 13 квітня 1746 р. видав указ «Про призначення прикордонної межі між землями запорожців і донських козаків». Кордон було встановлено по річці Кальміус, але і після встановлення межі запорозькі козаки часто виходили за межі своїх вольностей, «вважаючи межі власних володінь набагато ширшими вказаних трактатами і постановами»[72]. Протистояння запорозьких та донських козаків зумовило поступову трансформацію уявлення про «прикордоння» як порубіжжя між русами-українцями та московітами-росіянами[73].

Погіршення міжкозацьких взаємин, яке спостерігалось у 1734–1775 рр. і найбільше проявилось у політичному аспекті, було використано Російською імперією у власних інтересах, стало одним з чинників знищення Нової Січі і опанування Росією виходу до Чорного моря[74]. У 1796 р. більшість території сучасного Донбасу указом Катерини II було передано у підпорядкування Війська Донського. Військо Донське, як опора влади в регіоні, отримало підтримку царату, у результаті спірні землі відійшли до донських козаків.

Загалом, дослідження заселення та освоєння краю у XVI–XVIII ст., проведені професором В.Пірко, показують, що у цей період участь у освоєнні краю брали представники різних етносів, серед яких вихідці з території сучасної центральної України стано-

---

[71] Пірко В. О. Наступ царату на землі Війська Запорозького / В. О. Пірко // Схід. – 1998. – № 1-2 (18-19). – С. 54–58; Пірко В. О. Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI–XVIII ст. / В. О. Пірко. – Донецьк: Схід. видавн. дім, 2004. – 224 с.

[72] Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. – Т. 1. – С. 51.

[73] Макарчук С. А. Етнічна історія України / С. А. Макарчук. – К.: Знання, 2008. – С. 224–231.

[74] Полторак В. М. Взаємини Запорозького та Донського козацтва періоду Нової Січі (1734–1775 рр.): політико-правовий і соціал.-економ. аспекти / В. М. Полторак: Автореф. дис… канд. іст. наук. – Одеса, 2007. – С. 3.

вили 60-70 %[75]. Причому, некоректною видається оцінка самого факту переселення як прагнення малоросійського (українського) населення жити «на території Російської держави».[76] Основним мотивом переселення майже для всіх категорій переселенців було насамперед прагнення отримати особисту свободу та право вільно займатися економічною діяльністю. З освоєнням нових земель переселенці надіялися здобути незалежність від феодальної експлуатації та покращення умов життя, а не замінити одних володарів на інших.

Успішність російсько-турецьких воєн, завоювання Північного Причорномор'я і ліквідація Кримського ханства забезпечили сприятливі умови для розвитку економіки. Внаслідок російсько-турецьких воєн відбулося поступове заселення Донбасу східнослов'янським населенням (селянами з центральної Росії, Правобережної України і Слобожанщини), а також вихідцями з Балкан, християнським населенням Криму. Цей процес відбувався за ініціативи та підтримки Російської імперії, що сприяло зміні уявлень про характер отримання земельних ділянок поселенцями. Якщо раніше цей факт оцінювався в основному як результат власної ініціативи чи військової звитяги, то тепер до оцінки було додано результат зусиль правителів Російської імперії. Це створювало підґрунтя для переоцінки у політичній свідомості переселенців відносин власності на землю, яке полягало насамперед у тому, що отримання землі стало розглядатися як один із наслідків діяльності російських урядовців.

У той же час матеріали перших трьох ревізій Російської імперії свідчать про те, що примусове поселення однодворців та військових було не досить ефективне: у переважній більшості таких поселень кількість населення не тільки не збільшувалася, а іноді навіть зменшувалася. Хоча на людність слобід помітно вплинув також стихійний чинник – у 1719 р. та у 1738 р. на цій території була епідемія чуми[77].

---

[75] Пірко В. О. Заселення Донеччини у XVI–XVIII ст. / В. О. Пірко. – Донецьк: Схід. видавн. дім, 2003. – С. 180.

[76] Смирнов А. История Южной Руси / А. Смирнов. – М., 2008. – С. 121.

[77] Некрилов Д. Етапи формування поселенської мережі Луганської області / Д. Некрилов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ukr-tur.narod.ru/istoukrgeo/ allpubl/krajeznavstvo/etforposlugan.htm

У середині XVIII ст. уряд Росії запросив на військову службу сербів, молдован, валахів, словенців, болгар, чорногорців та македонців, передавши їм у «довічне користування» землі між Луганню, Бахмутом та Сіверським Дінцем. Внаслідок цього були засновані військові поселення Підгородне, Суходол, Жовте, Вергунка, Кам'яний брід, Ясиновата, Селідовка, Землянки, Государів Байрак та деякі інші, що склали у 1753 р. територіальну основу республіки Слов'яно-Сербії з адміністративним центром у м.Бахмут. Та вже після російсько-турецьких воєн 1768–1774 рр. та 1787–1791 рр. необхідність в існуванні Слов'яно-Сербії як рубежу оборони відпала і вона стала Донецьким повітом Катеринославського намісництва.

Переселення греків з Криму в Приазов'я відбувалося за ініціативи російської сторони. Однією з причин відходу греків з Криму була релігійна несумісність, коли їх примушували приймати мусульманство. Одним із шляхів омусульманювання греків у Криму було насаджування серед них татарської мови. Катерина II, використавши цю ситуацію у власних інтересах, наказала генерал-губернатору Новоросійської, Азовської й Астраханської губерній Г.Потьомкіну підготуватися до прийому переселенців та наділення їх землею. У свою чергу, князь Г.Потьомкін своїми ордерами на адресу губернаторів Азовської та Новоросійської губерній наказував приймати християн, які виводилися з Криму, під своє заступництво і забезпечити відразу продовольством, придатною землею і насінням для посіву. Зацікавленість російської сторони до переселення греків видно з того, що та їх частина, що відмовилася від переселення, була переміщена примусово. Усього було виведено 183984 особи, які склали основу поселень Маріупольського повіту. У межах повіту в 1778–1779 рр. було розбудовано місто Маріуполь і села Керменчик, Солігір-Єнісале, Камара, Богатир, Константинополь, Жиндрень, Чермалик, Карань, Стиля, Ігнатьєва, Бешев, Ласпі, Каракоба, Сартана, Чердакли, Мала Єнікале, Мангуш, Урзуф, Ялта, Старий Крим. Згодом від них відокремилися й стали самостійними Новий Керменчик, Нова Каракоба й Бугасу (Волноваха). Ці населені пункти розташувалися вздовж річок Кальміус, Кальчик, Вовча та північного узбережжя Азовського моря[78].

[78] Подов В. І., Курило В. С. Історія Донбасу. – С. 61.

Процес облаштування кримських християн був досить складним та суперечливим. Російський уряд не виконав обіцянок щодо умов розташування переселенців, що зумовило повернення частини з них до Криму. Відведення землі ускладнювалося наявністю у цьому районі інших християнських поселень та невеликою кількістю вільної землі. Після переговорів із представниками переселенців було ухвалене рішення про їх розміщення на території Павлівського повіту. 29 вересня 1779 р. Г.Потьомкін підписав розпорядження про відведення переселенцям з Криму земельних наділів. Причому мешканці міста Павлівськ зобов'язувалися залишити його і переселитися у інші місця за рахунок казни. Протягом десяти років представникам інших етнічних груп заборонялося селитися поблизу греків. У випадку, якщо у подальшому ця територія не була б заселена греками, то дозволялося влаштовувати поселення всім бажаючим. Місто Павлівськ отримало назву Маріуполь, а місто Марієнполь на річці Вовчій – Павлоград. До Маріуполя переселенці прибули 26 липня 1780 р., а оскільки всі колишні мешканці Павлівська залишили місто, то переселенці-греки стали вважати себе засновниками міста[79]. Існування автономії грецького округу, яка гарантувала певну територіальну, соціально-економічну та культурну ізольованість кримських мігрантів серед інших колоністських поселень, залишалося дієвим чинником суспільного життя і господарської діяльності грецької громади Північного Приазов'я наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. Громадянські привілеї греків захищали інтереси північноприазовської общини в кріпосницькій Росії, перешкоджали в умовах іноетнічного оточення розгортанню в її середовищі інтеграційних та асиміляційних процесів[80].

Дослідники виділяли три етапи заселення греками території Північного Причорномор'я. На першому – початковому (1770–1780 рр.) – колоністи з Греції та Криму розселилися на відведених їм землях і заснували 21 поселення. З них на початку XIX ст. було створено Маріупольський грецький округ, підпорядкований Таганрозькому градоначальству. На другому (20–50-ті рр. XIX ст.)

[79] Донбасс с высоты свободного полета. – С. 45.

[80] Бацак Н. І. Греки Північного Приазов'я: культурно-просвітницький розвиток (кінець XVIII – початок XX ст.) / Н. І. Бацак: Автореф. дис… канд. іст. наук. – Київ, 1999. – С. 12.

виникли лише 2 села – Анадоль та Митрополитське, засновані вихідцями з Греції. Цей період збігся з появою в регіоні інших іноземних колоністів – переважно німецьких. Третій етап (80-ті рр. XIX ст. – початок XX ст.) характеризувався виникненням нових грецьких сіл шляхом їх виділення зі старих. За цей час виникло понад 20 нових поселень, 11 з них – внаслідок впровадження столипінської аграрної реформи. Якщо на першому та другому етапах на міграційні процеси в регіоні впливали не лише економічні, а й політичні чинники, то третій етап був зумовлений суто економічними та демографічними – збільшенням кількості населення у 2 – 2,5 раза, появою у Північному Приазов'ї нових поселенців (росіян та українців). Грецькі господарства краю ставали місцями привабливості нових мігрантів, заохочуючи до переміщення заробітчан. Використання їхньої праці стало традиційним для багатьох грецьких господарств (від 50 до 98 % у кожному селі)[81].

Необхідність швидкого заселення Півдня України, особливо прикордонних районів, зумовила появу урядового «Плану про надання в Новоросійській губернії казенних земель для їх заселення» від 22 березня 1764 р. Цей план поширювався не тільки на територію Новоросійської, а й Азовської губерній. До кінця століття він фактично визначав аграрну політику місцевої влади, становище і побут переселенців. Одним із результатів його втілення у життя стала поява вільних військових сіл і містечок, жителі яких упродовж десятиліть могли відчувати себе справжніми господарями своїх земельних наділів і порівняно самостійними розпорядниками власної праці і майна[82]. Цей процес приводив до послаблення станових суперечностей, що також сприяло прискоренню господарського освоєння колишніх малозаселених земель. За підрахунками В.Пірко з 1784 р. до кінця століття населення Катеринославського намісництва зросло майже на 300 тис. осіб, але частка малоросів при цьому зменшилася з 73,77 до 64,76 %[83].

---

[81] Новікова С. В. Внесок греків в економічний розвиток Північного Приазов'я: (друга половина XIX – початок XX ст.) / С. В. Новікова: Автореф. дис… канд. іст. наук. – К., 2005. – С. 13–14.

[82] Історія українського селянства. – У 2 т. – Т. 1. – К., 2006. – С. 263.

[83] Пірко В. О. Заселення та господарське освоєння Степової України в XVI–XVIII ст. – С. 183–184.

Певний вплив на формування поселенської структури населення сучасного Донбасу справила діяльність Луганського ливарного заводу, який був заснований у листопаді 1795 р. і діяв до червня 1887 р. Варто зазначити, що у квітні 1796 р. як складова заводу була збудована кам'яновугільна шахта глибиною 36,2 м у Лисячій балці (нині – м.Лисичанськ), яка започаткувала кам'яновугільну промисловість. У зв'язку із подальшою розробкою кам'яновугільних пластів для потреб заводу виникли нові населені пункти: Голубівка (нині м.Кіровськ), Петро-Мар'ївка (м.Первомайськ)[84], а також Шубинка, яке виникло на місці рудника у долині річки Комишувахи, правої притоки Луганки, а пізніше було перейменовано на м.Кадіївка. Назва «Кадіївка» зберігалася за цим населеним пунктом до 1937 р. У період з 1937 р. по 1943 р. місто мало назву «Серго», але у період з 1943 р. по 1978 р. йому було повернуто назву «Кадіївка». У 1978 р. місто перейменували на «Стаханів». Ця назва збереглася й до останнього часу, однак місцеві жителі у побутовому спілкуванні нерідко продовжують вживати замість «Стаханів» саме «Кадіївка» (або «Кадєєвка»).

Посилення Російської імперії у XVIII ст. відбилося, поміж іншого, на змінах у адміністративно-територіальному устрої території сучасного Донбасу. З 1708 р. край входив до складу Азовської губернії із центром у м.Азов. У 1719 р. губернія була поділена на Бахмутську, Воронезьку, Єлецьку, Тамбовську, Шацьку провінції. З українських міст виділялися Ізюм, Чугуїв, Зміїв, Бакалія, Тор (Слов'янськ), Валуйки, Острогорськ, Коротояк, Бахмут (Артемівськ). Але після Прутського трактату 1711 р. губернським центром став Воронеж, а губернія з 1725 р. була перейменована на Воронезьку. Після успішного завершення російсько-турецької війни 1768–1774 р. та укладення Кючук-Кайнарджийського мирного договору (1774 р.) було вдруге утворено Азовську губернію у 1775 р. До її складу входили Бахмутська провінція та Азовська провінція. Бахмутська провінція включала в себе Бахмутський повіт та Слов'яно-Сербію. До Азовської провінції входили м.Азов, фортеця св. Димитрія Ростовського (м.Ростов-на-Дону), м.Таганрог, міста Керч, Єнікале, Кінбурн, землі Війська Донського. У 1776 р. до неї

[84] Семистяга В. Ф. Луганський ливарний завод / В. Ф. Семистяга // Енциклопедія історії України. – Т. 1. – К., 2003. – С. 287.

було приєднано землі Запорозької Січі на лівому березі Дніпра та Катеринінську провінцію від Новоросійської губернії. З 1778 р. Азовська губернія поділялася на кілька повітів: Катеринославський (на території колишньої Самарської паланки), Олександрійський (частково територія колишньої Кальміуської паланки і Нової Дніпровської лінії), Павлівський (частково територія колишньої Кальміуської паланки), Маріенпольський, Таганрозький, Бахмутський, Торський, Наталківський (відповідно до колишньої Катеринінської провінції без Донецького полку), Царичанський (на території колишньої Орельської на Протовчанської паланок і Донецького пікінерського полку). У 1778–1783 рр. кілька повітів Азовської губернії було перейменовано: Павлівський – на Павлоградський, Маріенпольський – на Маріупольський, Наталківський – на Катеринославську провінцію, а згодом – на Костянтинівську і, зрештою, – на Костянтиноградський повіт. 30 березня 1783 р. Азовська губернія була ліквідована, а її територія разом із Новоросійською губернією увійшла до складу Катеринославського намісництва[85].

На початок XIX ст. кількість вільної казенної землі на Донбасі значно зменшилася. Тому поселенська політика уряду стала більш стриманою. Ним вживалися заходи для закріплення вже прибулих поселенців. У той же час на межі XVIII – XIX століть потік переселенців у Донбас був достатньо високим. У Катеринославській губернії, до якої належав Донбас, з 1793 по 1816 рік було засновано 362 населених пункти, з них 41 – державний. У Бахмутському повіті за той же період було створено 62 нових поселення, зокрема 8 державних. З 1747 по 1802 рік виникло 24 нових селища, з яких 4 були державними. А з 1803 по 1816 рік створено тільки 7, з них 2 державні. У Слов'яносербському повіті за цей час було засноване тільки одне поміщицьке поселення. Для залучення селян поміщики вдавалися до різних засобів і нерідко робили це за допомогою обману. Населення Донбасу зростало й за рахунок тих, хто самовільно переселявся. Так, наприклад, у 1800 р. в Бахмутському повіті, до складу якого ввійшла й територія в той час ліквідованого Донецького повіту, самовільно переселилися 80 осіб міського населення та 115 державних селян[86].

---

[85] Панашенко В. В. Азовська губернія / В. В. Панашенко // Енциклопедія історії України. – Т. 1. – К., 2003. – С. 45–46.

[86] Подов В. І., Курило В. С. Історія Донбасу. – С. 134.

У 1817 р. було проведене межування земель грецьких поселенців Маріупольського повіту з метою виділення земель для створення нових поселень. Поруч із греками стали селити вихідців із Західної Пруссії, Польщі та Чехії, які постраждали й розорилися внаслідок наполеонівських війн. У 1823–1825 роках у районі Маріуполя вже було 17 нових іноземних поселень, зокрема, 6 католицьких, жителі яких походили в основному з Данцига, Марієнбурга та Ельбінга[87]. До німецьких поселень, утворених в 1822–1823 рр., належали Нейгофнунг, Кіршвальд, Тигенгоф, Розенгарт, Шенбаум, Кросдорф, Грунау, Розенберг, Вікерау, Рейхенберг, Кампенау, Мірау, Кайзендорф, Гетланд, Нейгоф, Ейхвальд, Тігенорт. На цій території утворився Маріупольський менонітський округ. Центром німецьких поселень став Остгейм (з 1935 року – Тельманово). У 1823–1842 рр. додалися 12 лютеранських колоній: Елізабетдорф, Тіргарт, Людвігсталь, Бєловєж, Кальчинівка, Рундевізе, Малий Вердер, Великий Вердер, Дармштат, Марієнфельд, Новий Ямбург. У 1831 р. у цей округ були переселені 124 сім'ї з Чергнігівської губернії, а у 1834 році – 749 осіб чоловічої статі. Вони утворили тут ще 5 нових поселень. Невдачею закінчилася спроба закріпити у регіоні єврейське населення. Після заснування трьох єврейських поселень – Зеленопілля, Хліободарівська, Іванопілля – не пристосовані до сільськогосподарської праці євреї перебралися до міст.

27 травня 1832 р. на території Приазов'я на основі переведеного Дунайського полку, утвореного у 1828 р. з нащадків запорожців, які переселилися після знищення Запорозької Січі в 1775 р. до Туреччини й жили за Дунаєм, було утворено Азовське козацьке військо. Центром його управління стала станиця Петровська. До Азовського козацького війська приєднали раніше заселений Петрівський посад, селища Новопетровське й Новоспаське, заселені вихідцями з Чернігівщини. Козаки заснували станиці Микільську (нині смт. Володарське Донецької області) й Покровську (нині с.Бойове Володарського району Донецької області) та кілька хуторів. Згодом до війська було прилучено Петровський Посад (нині с. Новопетрівка Бердянського району Запорізької області), с. Новоспасівське (нині с. Осипен-

[87] Дружинина Е. И. Южная Украина. 1800–1825 гг. / Е. И. Дружинина. – М.: Наука, 1970. – С. 140.

ко Володарського району Донецької області), станицю Стародубську (нині с. Стародубівка Першотравневого району Донецької області), засновані переселенцями з Чернігівської губернії. У 1832 р. Азовське козацьке військо нараховувало 1619 осіб обох статей, у 1833 р. чисельність війська збільшилася до 6000 осіб[88].

У 1834 р. в Азовському козачому війську налічувалося 971 сімейство у складі 4945 осіб[89]. Протягом 1862–1864 років більшість азовських козаків (1117 сімей) було вислано на Кубань[90]. Переселити всіх азовців на Кубань у середині XIX ст. царському уряду не вдалося, тому козаки, які залишилися, були обернені в селянський стан з наділом 9 десятин на особу чоловічої статі. У жовтні 1864 р. був виданий указ про скасування Азовського козацького війська. На території, яку воно займало, утворили Покровську і Микільську волості.

У 1835–1845 рр. на південь від річки Вовча переселенці з Полтавщини, Чернігівщини й Харківщини заснували 38 поселень, де поселилися понад 20 тисяч осіб чоловічої статі. У 1894 р. на узбережжі Азовського моря донськими козаками була заснована станиця Новомиколаївська, яка згодом стала центром Міуського округу (сучасне м.Новоазовськ)[91].

Після 1842 р. російський уряд припинив призначення пільгових казенних наділів новоутвореним німецьким колоніям. Тому поселенці змушені були задовольняти потреби у земельних ділянках придбанням їх за ринковими цінами. Тільки двом колоніям німців у Маріупольському повіті, а саме: Новгороду (Дармштат) і Марієнполе (Марієнфельд) було відведено казенний наділ у 1843 р., але зроблено було це на прохання дружини майбутнього імператора Олександра II принцеси Гессен-Дармштатської Марії Федорівни.

Уже до середини XIX ст. на Донбасі внаслідок особливостей освоєння території, колонізаторської політики царської Росії і створення сприятливих умов для іноземних поселенців сформувалася строката етноструктура. Однак абсолютну більшість населення становили

---

[88] Петренко Є. Д. Азовське козацьке військо / Є. Д. Петренко // Енциклопедія історії України. – Т. 1. – К., 2003. – С. 46.

[89] Подов В. І., Курило В. С. Історія Донбасу. – С. 137–138.

[90] Петренко Є. Д. Азовське козацьке військо. – С. 46.

[91] Подов В. І., Курило В. С. Історія Донбасу. – С. 137–138.

українські селяни, які згідно з 10-ю ревізією 1858 р. становили 75 % населення краю. Питома вага росіян дорівнювала 13,5 %[92].

Загалом міграційна політика російського уряду та зміни адміністративно-територіального устрою на територіях сучасного Донбасу у XVIII – XIX ст. була спрямована на зміцнення центральної влади на місцях, послаблення козацького стану. У той же час вона базувалася на утворенні поліфункціональних поселень, заснованих на багатогалузевому господарстві. У подальшому російський царизм усілякими пільгами й привілеями заохочував заселення української території, особливо південної частини, представниками інших етнічних груп. У документах Канцелярії Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора вказувалося, що найбільше заохочувалося переселення великоросів із корінних внутрішніх губерній імперії, що було одним із елементів державної політики щодо українських земель. Крім великоросів, заохочувалося переселення німецьких колоністів, які вважалися більш благонадійними, аніж представники інших етнічних груп із західних країн[93].

Уже у 1865 р. матеріали Міністерства державного майна Російської імперії свідчили, що царський уряд вважав кількість російських переселенців, які переїжджали в Україну, достатньою для забезпечення «обрусіння» краю[94]. У документах російських адміністративних органів як позитивна характеристики особи, яка бажала придбати землю, зазначалася її належність до великоросів[95].

Однак не варто забувати, що влада сприяла лише тим з них, хто вважався благонадійним. Уряд Російської імперії дав вказівку банкам полегшувати великоросам купівлю земельних ділянок[96]. Цей комплекс заходів, відповідно до документів державних органів Російської імперії, мав сприяти перетворенню південних степових територій на виключно російські[97].

---

[92] Пашина Н. П. Етномовний чинник політичної ідентичності в Донбасі / Н. П. Пашина // Політ. менеджмент. – 2005. – № 1. – С. 27.

[93] Центральний державний історичний архів України у м.Києві (ЦДІА України). – Ф. 442. – Оп. 815. – Спр. 151. – Арк. 2.

[94] Там само. – Спр. 463. – Арк. 4.

[95] Там само. – Оп. 670. – Спр. 1. – Арк. 3; 38.

[96] Там само. – Оп. 815. – Арк. 80. – Арк. 4-4 (на звороті).

[97] Там само. – Оп. 815. – Спр. 151. – Арк. 9.

Одним із привабливих факторів для переселенців-селян були порівняно низькі ціни на землю. Відповідно до статистичних даних кінця XIX ст., десятину землі в Катеринославській губернії можна було придбати за 60 – 80 руб., у той час як у Малоросійській, Харківській, Київській, Курській губерніях вона коштувала 100 – 150 руб. за десятину[98]. Економічна кон'юнктура цього процесу залишалася сприятливою майже до кінця XIX ст., коли потік переселенців перевищив можливості їх прийняття та закріплення на нових землях.

Різке збільшення видобутку вугілля на Донбасі почалося після реформи 1861 р. внаслідок його споживання залізницями, цукровою промисловістю, а пізніше – південними металургійними заводами. У кам'яновугільній промисловості попит залізниць та металургійних заводів постійно зростав. Питома вага цих двох споживачів донецького вугілля збільшилася з 48,7 % у 1890 до 57 % у 1900 р.[99].

Для заохочення працівників до роботи на шахтах Донбасу їх власники, як правило, підвищували рівень оплати праці. Це мало компенсувати незадовільні соціально-побутові умови шахтарів та вкрай важкі умови праці. Однак важка праця, низький рівень техніки безпеки та незадовільні соціально-побутові умови призводили до великої плинності кадрів. Селяни українських губерній віддавали перевагу сезонним заробіткам, остаточно не розриваючи зв'язків зі своєю сільською громадою[100]. Кількість працівників на підприємствах підвищувалася саме з жовтня по березень[101]. Тому підприємці були зацікавлені здебільшого у прибулих заробітчанах, оскільки їм важче було покинути роботу. Багато розорених селян у пошуках заробітку йшли на сезонні роботи на шахти та заводи у промислово-розвинені регіони, зокрема в Катеринославську губернію. Кількість робітників Катеринославщини у 1913 р., порівняно з 1861–1870 рр., збільшилась у 41 раз[102].

---

[98] Сборник статистических сведений по Екатеринославской губ. Вып. III. Славяносербский уезд. – Екатеринослав, 1886. – С. 26.

[99] Економічна історія України. – У 2 т. – Т. 1. – К., 2011. – С. 619.

[100] Погожевъ А. В. Учет численности и состава рабочих в России. Материалы статистического труда / А. В. Погожевъ. – СПб: Тип. император. академии наук, 1906. – 224 с.

[101] Лохматова А. І. Паспорт у житті пореформеного селянства Південної України / А. І. Лохматова // Історична пам'ять. – 2006. – № 2. – С. 39.

[102] Рашин А. Г. Формирование рабочего класса России / А. Г. Рашин. – М.: Изд-во социал-эконом. лит-ры, 1958. – С.193.

Наприкінці XIX століття 46,7 % усіх переселенців на Донбас були вихідцями з російських губерній, а з українських губерній переселилося 37,9 % мігрантів, з Білорусі – 0,8 %, з Кавказу – 1,8 %, уродженців інших регіонів нараховувалося 8,4 %[103]. У цей час близько 40 % мігрантів осідало в містах, що й відбилося на їх етноструктурі. Усього за переписом 1897 р. на Донбасі нараховувалося 30 етнічних груп, що було на 22 більше, порівняно з 10-ю ревізією 1858 р. Більшість населення Донбасу становили малороси – 62,5 %, однак їх частка в загальній кількості населення знизилася на 12,5 %. Великоросів нараховувалося 24,2 %, що було на 10,7 % більше, ніж у середині XIX ст.[104].

У кінці XIX ст. склалися основні пропорції етнічної структури Донбасу, що передбачали абсолютне домінування малоросів і великоросів. Своєрідними етнічними полюсами були Маріупольський і Старобільський повіти. У Старобільському повіті малороси становили 83,4 % населення, а у Маріупольському були представлені кілька великих груп неслов'янського населення: греки (19 %), німці (7,5 %), татари (6 %), євреї (4 %). У цей період склалися основні культурні характеристики регіону. Вони формувалися під час контактів великих груп переселенців, основні потоки яких спрямовувалися з малоросійських (37,9 %) і великоросійських (46,7 %) губерній. Найпомітнішою рисою культури населення Донбасу стало домінування російської мови. Таке становище російської мови, на перший погляд, суперечило кількісному переважанню малоросів. Але попри вплив політики русифікації такий стан мовної асиметрії можна пов'язувати з різною фаховою орієнтацією малоросів і великоросів на Донбасі. За даними перепису 1897 р. в гірничозаводській промисловості великороси становили 74 % робітників, а малороси – 22 %. Такий розподіл неможливо пояснити тим фактом, що з-поміж мігрантів з російських губерній переважали майстрові, а серед малоросів – селяни. Селяни загалом переважали

[103] Первая всеобщая перепись населения Российской империи: 1897 г. Екатеринославская губ. – Т. XIII. – СПб, 1904. – С. 38–39; Первая всеобщая перепись населения Российской империи: 1897 г. Харьковская губ. – Т. XVII. – СПб, 1904. – С. 50–51.

[104] Первая всеобщая перепись населения Российской империи: 1897 г. Екатеринославская губ. – Т. XIII. – С. 74–75; Первая всеобщая перепись населения Российской империи: 1897 г. Харьковская губ. – Т. XVII. – С. 102–105.

як у великоросійському, так і в малоросійському міграційних потоках. Проте великороси, що залишали свої села внаслідок аграрного перенаселення, охочіше йшли працювати у промисловість, ніж малороси[105]. Тому не можна погодитися із думкою П.Р.Магочого, що власники фабрик вважали більш ефективним «імпортувати» кваліфікованих робітників-великоросів, а не покладатися на місцеву некваліфіковану робочу силу[106].

З 1858 р. по 1906 р. кількість населення Донбасу збільшилася на 54,4 % і нараховувала 836094 осіб. Наприкінці XIX ст. у Донбасі приблизно 70 % робітників були вихідцями із великоросійських губерній[107]. У сільськогосподарському виробництві співвідношення працівників було на користь українців. У Бахмутському, Маріупольському і Слов'яносербському повітах, згідно з даними перепису 1897 р., налічувалося 532480 осіб, зайнятих у землеробстві, тваринництві та переробці їхньої продукції. З цієї кількості 61,8 % становили малороси, 18,3 % – великороси, 8,6 % – греки, 5 % – німці[108]. Мігранти становили 48,6 % приросту населення, тому їх етнічний склад вплинув на динаміку етноструктури регіону в післяреформений період[109].

Специфічний тип регіональної ідентичності, лише мінімальною мірою пов'язаний з етнічністю, формувався внаслідок інтенсивного «перемішування» населення в районах «нового освоєння». На зміну витісненому із південних степів козацтву приходили люди, які не мали нічого спільного із власне малоросійською традицією. Добробут найманого працівника майже повністю залежав від державної політики та від фінансової спроможності і особистих якостей підприємців[110]. Але асиміляційні процеси на території

---

[105] Кононов І. Донбас: етнічні характеристики регіону / І. Кононов // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 2. – С. 86.

[106] Магочій П. Р. Історія України / П. Р. Магочій. – К.: Критика, 2007. – С. 281.

[107] Сарбей В. Г. Становлення і консолідація нації та піднесення національного руху на Україні в другій половині XIX ст. / В. Г. Сарбей // Укр. іст. журн. – 1991. – № 5. – С. 4.

[108] Пашина Н. П. Аграрные миграции в пореформенный Донбасс и их роль в формировании этноструктуры края (1861–1900 гг.) / Н. П. Пашина. – Луганск, 1997. – С. 20.

[109] Пашина Н. П. Етномовний чинник політичної ідентичності в Донбасі / Н. П. Пашина // Політ. менеджмент. – 2005. – № 1. – С. 27.

[110] Нагорна Л. П. Регіональна ідентичність: український контекст / Л. П. Нагорна. – К., 2008. – С. 163.

малоросійського-великоросійського порубіжжя поступово призводили до змін світосприйняття як у великоросів, так і в малоросів. Особливо активно відбувалася їх взаємна асиміляція у змішаних селах, а також нечисленних етносів, що потрапили в інше етнічне середовище – білорусів, поляків, молдован. Постійне спілкування і взаємодія, мова навчання, адміністрації, судочинства виробляли так званий суржик. Особи змішаного українсько-російського походження називали себе «перевертнями» і «суржиками»[111].

За висловом А.Русначенка, на рубежі ХХ ст. землі Донбасу були «географічно повністю і демографічно в більшості українськими», але в інших відношеннях не вистачало усвідомлення «українськості» цих земель і у середовищі української інтелігенції, особливо зважаючи на велику частку недавніх переселенців зі Слобожанщини чи Лівобережжя[112].

Не варто забувати й про міжетнічні конфлікти у регіоні. Досить часто їх сплески пояснювалися суперечками на релігійному ґрунті або ж конкурентною боротьбою за робочі місця, підвищення заробітної плати. У промисловому Донбасі мусульмани часто зазнавали утисків з боку слов'ян. Місцева влада переслідувала татар. Натомість останні утворювали родинно-земляцькі угруповання для захисту своїх інтересів, хоча на той час зробити це вдавалося не завжди[113]. Деякий вплив на міграції населення Донбасу на початку ХХ ст. мало також поширення єврейських погромів. На Донбасі, як і скрізь у Російській імперії, антиєврейські погроми відбувалися періодично. Весною 1903 р. виникла загроза повторення єврейських погромів у регіоні після їх поширення у Кишиневі. Чутки про швидкий початок погромів на Донбасі були досить поширеними у той час серед шахтарів. Тому частина євреїв переїздила у безпечніші місця, а адміністрація шахт втікала, рятуючись від небезпеки. Але у 1905 р. уникнути погромів не вдалося. В Юзівці, де вибухнув один із найбільших на Донбасі погромів, було вбито щонай-

---

[111] Пашина Н. Етномовний чинник політичної ідентичності в Донбасі. – № 1. – С. 28.

[112] Русначенко А. С. Донбас в історії України ХХ століття / А. С. Русначенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mau-nau.org.ua/_private/ kongresy/ kongres6/istoria/kongress6ch2i/rusnachenko.htm

[113] Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі. Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-ті роки / Г. Куромія. – К.: Основи, 2002. – С. 71.

менше дванадцять євреїв. Кількох євреїв кинули живцем у доменну піч. Відповідно до спогадів М.Хрущова, у окремих місцях Юзівки трупи лежали у кілька рядів[114]. У Луганську погроми були незначні, зареєстровано лише один смертельний випадок, але численними залишалися пограбування єврейського населення. Головними погромниками ставали представники найнижчих прошарків середнього класу, серед яких було багато мігрантів із російських губерній, які втікали на Донбас від злиднів, прагнучи швидко поправити власне матеріальне становище. Ці люди дивилися на євреїв як на конкурентів у пошуку роботи. Досить поширеними на території Донбасу залишалися конфлікти між українцями і росіянами, які доволі часто виливалися у різанину. Окремі поселення ділилися на райони за етнічними ознаками. Перетин кордонів таких районів для осіб іншої національності міг нести реальну загрозу здоров'ю і життю. Причому бійки між українцями і росіянами нерідко сприймалися як один із видів розваг, проведення дозвілля[115].

Поступове зростання кількості промислових підприємств на Донбасі перетворило його на територію, що за рівнем їх концентрації займала одне з провідних місць у світі. У 1913 р. щільність населення Катеринославської губернії досягла 62 особи на одну квадратну версту[116].

Під час Першої світової війни відбулися значні зміни у складі населення Донбасу, викликані перерозподілом ринків палива, зростанням потреби у робочій силі для видобутку вугілля, мобілізаційними заходами, переміщенням біженців та підданих воюючих сторін, а також людськими і матеріальними втратами внаслідок ведення бойових дій.

Скорочення населення регіону відбувалося за рахунок призову до лав збройних сил, висилки частини іноземних спеціалістів у віддалені райони Російської імперії, а також повернення частини іноземців до своїх рідних країн. Водночас відзначалося зростання кількості біженців на Донбасі, встановити точну кількість яких

---

[114] Хрущев Н. С. Воспоминания / Н. С. Хрущев // Вопросы истории. – 1991. – № 4. – С. 56–57.

[115] Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі. Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-ті роки. – С. 73.

[116] Реєнт О. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.) / О. Реєнт, О. Сердюк. – К., 2011. – С. 35.

практично неможливо через стихійне їх перевезення залізницями без здійснення відповідного обліку[117].

Встановити справжню кількість мобілізованих гірників досить складно. За підрахунками статистиків гірничих об'єднань, проведеними услід за першою мобілізацією, зменшення кількості робітників на вугільних копальнях досягло приблизно 50 %. Однак майже половина з них розрахувалася й вирушила до своїх домівок у віддалені губернії, щоб замінити в селянських господарствах тих членів сім'ї, які були мобілізовані до діючої армії. До армії було мобілізовано 34,2 % сільського населення Катеринославської губернії[118].

Поступово на Донбасі збільшувалася кількість працівників з віддалених регіонів країни, які мали замінити тих, хто пішов на фронт. Вже у грудні 1914 р. кількість робітників вугільних копалень завдяки наданому урядом безоплатному проїзду на рудники робочої сили з віддалених губерній досягла 200000 осіб, але на початку лютого 1915 р. вона скоротилася до 170000 осіб. На вугільних копаливнях гостро відчувався дефіцит робочої сили. 15 серпня 1915 р. на рудниках налічувалося всього 155000 робітників, серед них 20000 військовополонених. У другій половині 1915 р. кількість робітників зменшилася на 8402 особи, або на 4 %[119].

З початком Першої світової війни розгорнулася антинімецька істерія у засобах масової інформації, де німців звинувачували у підриві економічної могутності Російської імперії[120]. За ініціативи російського уряду у суспільстві пропагувалися антинімецькі настрої[121]. Ліквідація німецького землеволодіння підігрівалася також хижацькими інстинктами представників великого землеволодіння, які намагалися нажитися за рахунок чужого добра. Саме за ініціативи великих російських землевласників у засобах масової

---

[117] Толстой И. И. Дневник: 1906–1916 / И. И. Толстой. – СПб., 1997. – С. 678.

[118] Там само. – С. 159.

[119] Реєнт О. Перша світова війна і Україна / О. Реєнт, О. Сердюк. – К.: Генеза, 2004. – С. 27–28.

[120] Гольштейн И.М. Немецкое иго и освободительная война: сб. стат. по вопросам о войне и немецком засилье в русской торговле и промышленности / И. М. Гольштейн. – М.: Типо-литография Товарищества Печатного и Издательского дела, 1915. – С. 31–33.

[121] Вільшанська О. Л. Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни / О. Л. Вільшанська // Укр. іст. журн. – 2004. – № 4. – С. 58–59.

інформації роздмухувалася у роки війни теза про необхідність «боротьби з німецьким засиллям»[122]. Наприкінці 1914 р. країною поповзли чутки про те, що міністр внутрішніх справ М.Маклаков і міністр юстиції І.Щегловитий представили проект закону, що суттєво обмежував права німців, які проживали на території Російської імперії.

11 січня 1915 р. імператор затвердив рішення про відмову видачі свідоцтв на ведення «особистої промислової діяльності» на території Російської імперії підданими воюючих проти Росії країн. До 1 квітня 1915 р. діяльність уже створених таких підприємств чи товариств мала бути припинена. Але податки з підданих воюючих проти Росії країн повинні стягуватися у подвійному розмірі. Також до 1 квітня мали бути стягнуті всі залишки по платежах до казни. Крім того, піддані воюючих проти Російської імперії країн мали бути усунені від роботи на всіх промислових підприємствах, незалежно від посад, які вони обіймали на момент прийняття відповідного рішення імператором[123]. Це рішення на деяких підприємствах потягнуло за собою заміну частини керівного складу середньої і вищої ланки, а також проблеми із налагодженням виробничих зв'язків, які не встигли перебрати на себе заново призначені працівники.

2 лютого 1915 р. було прийняте рішення про обмеження права землеволодіння австрійських, угорських, турецьких та німецьких підданих[124]. Уже весною 1915 р. всім відділенням державного банку було заборонено укладати угоди щодо кредитування німецьких колоністів та здійснювати з ними будь-які інші фінансові операції. Такі дії потягнули за собою банкрутство частини господарств із одночасною зміною місця проживання їхніх власників[125].

На засіданнях Державної думи у лютому–березні 1916 р. неодноразово висловлювався сумнів у доцільності жорстокого

---

[122] Історія українського селянства. – У 2 т. – Т. 1. – С. 475.

[123] ЦДІА України. – Ф. 2161. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 1.

[124] О некоторых, вызванных военными обстоятельствами, мерах к сокращению иностранного землевладения и землепользования в Государстве Российском // Особые журналы Совета Министров Российской империи. – М.: Росспен, 2008. – С. 16–17.

[125] Лазанська Т. І. Німці – виселенці українських губерній у роки Першої світової війни / Т. І. Лазанська // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. IV. – К., 2002. – С. 105.

ставлення до німецьких поселенців і загострення «боротьби проти німецького засилля». Так, С.Шидловський зазначив, що виселення німців-колоністів завдало збитків не тільки цій категорії населення, а й багатьом особам, які жодного відношення до німецького населення не мали. Граф Д.Капніст наголосив, що працівники Міністерства внутрішніх справ фактично заохочували жителів сусідніх до німецьких поселень сіл до грабунків сусідів. П.Мілюков констатував, що боротьба проти німецьких поселенців перетворилася на боротьбу із правом власності. Барон А.Майондорф відзначив, що методи виселення не можуть вважатися припустимими у державній політиці.

Результатом прийняття антинімецьких законів у 1915 р. стало не лише певне зменшення кількості німців, що проживали на Донбасі, а й закриття заснованих ними шкіл, лікарень, благодійних кас, скорочення посівів зернових та технічних культур. Тільки у Маріупольському повіті Катеринославської губернії втратили землю 11 колоній німців, де на 1915 р. жили 2245 осіб, а 342 дитини навчалися у 11 школах. А загалом на 1915 р. у Маріупольському повіті німці становили 6 % населення і, до речі, відсоток тих, хто ухилявся від мобілізації, серед німців був не більшим, аніж в інших губерніях Російської імперії[126].

У першій половині 1916 р. кам'яновугільна промисловість України утримувалася переважно працею військовозобов'язаних. На 1 вересня 1916 р. загальна кількість робітників досягла 237000, у тому числі військовозобов'язаних, які отримали відстрочку від призову до армії, налічувалося 104600, жінок – 12400, підлітків – 17100, біженців – 2500, військовополонених – 47900, інших категорій – 52500. Згідно зі статистикою гірничопромисловців кількість військовополонених у вугільних копальнях у грудні 1916 р. досягла 72000 осіб[127]. До кінця лютого 1917 р. загальна кількість робітників становила 291686 осіб, але якісний склад погіршився[128].

---

[126] Линдеман К. Э. Законы 2-го февраля 1915 г. (об ограничении немецкого землевладения в России). Их влияние на экономическое состояние Южной России: критический разбор / К. Э. Линдеман. – М.: Типография К. Л. Меньшова, 1915. – С. 44–46.

[127] Климов А. До питання про соціальне та економічне становище робітників Донбасу й Придніпров'я в роки Першої світової війни / А. Климов, Н. Сердюк //

Для виконання робіт на Донбасі залучалися не лише полонені рядові німецької та австро-угорської армій, а й унтер-офіцери, яких на деяких шахтах було майже 50 %[129]. Зростання потреби у працівниках на Донбасі приводило до залучення на виконання окремих робіт (в основному підсобних) китайців, які, наприклад, працювали на Нікополь-Маріупольському Олександрівському руднику[130]. Лише частина їх працювала вибійниками. Причиною такого становища було те, що продуктивність праці китайців-вибійників становила близько 70-80 % від зафіксованої у вихідців із російських та українських губерній. Водночас як перевага китайців з погляду промисловців виступала відносна невибагливість щодо продуктів харчування. Робота китайських працівників без посвідчень фактично була дозволена тільки у Сибіру та у східній частині імперії до Волги, принаймні до 1916 р.[131]. Водночас китайці, корейці та частково японці використовувалися для виконання гірничих робіт з метою заміни звільнених робітників, які були учасниками страйків у 1916 р. Вже 27 вересня 1916 р. імператор підписав указ про зміну діючих правил допуску на роботу представників «жовтої раси», до яких зараховували китайців, корейців та японців. Їм дозволили працювати у всіх регіонах, за винятком районів бойових дій, партіями не менше 1000 осіб строком не менше 9 місяців. А 18 січня 1917 р. імператор підписав указ, що дозволяв їм роботу фактично без документів про реєстрацію особи. Практично китайці дістали можливість працювати за свідоцтвом із перерахуванням усіх працівників і вказаним місцем роботи, яке видавалося замість національних паспортів китайським старостам у місці відправки. Причому одночасно старостам видавалися квитки у зворотному напрямку, покликані забезпечити можливість повернення китайців до місць виходу по завершенні роботи. Тому можна припустити, що значна частина цієї категорії робітників через деякий час залишила територію Донбасу. Звертають на себе увагу заходи утримання працівників на підприємствах

Третій Міжнародний конгрес україністів. 26–29 грудня 1996 р. – Ч. 2: Історія. – Х., 1996. – С. 27.

[128] Реєнт О., Сердюк О. Перша світова війна і Україна. – С. 27–30.

[129] ЦДІА України. – Ф. 896. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 177.

[130] Там само. – Спр. 1. – Арк. 71.

[131] ЦДІА України. – Ф. 2161. – Оп. 3. – Спр. 8. – Арк. 1.

Донбасу в умовах гострої нестачі робочої сили. Найпоширеннішим засобом утримання працівників залишалося саме підвищення заробітної плати, коли її обсяг на деяких шахтах упродовж 1914–1917 рр. зріс більш як на 100 %. А найменшим показником зростання оплати праці були 40–45 % за цей же період[132].

У 1917 р. Донецький басейн став джерелом 87 % вугілля, 70 % чавуну, 57 % сталі, більше 90 % коксу, понад 60 % соди і ртуті всієї Російської імперії[133]. Тому у цей час мала місце запекла боротьба за контроль над Донбасом внаслідок його виняткового значення щодо забезпечення енергоресурсів та продукції металургійної промисловості. За контроль над регіоном розгорнулася боротьба між російським Тимчасовим урядом, українською Центральною Радою, місцевими промисловцями та підприємцями, а після жовтневого перевороту до неї долучилися більшовики на чолі з В.І.Леніним. Через деякий час у боротьбу включилися й місцеві представники більшовицької партії, які прагнули певної самостійності у відносинах із центром. Для всіх цих сил оволодіння Донбасом ставало одним із ключових завдань у справі утримання влади. Подальші події показали, що найбільше сил для встановлення контролю над Донбасом виявилося у лідерів більшовицької партії, які широко використовували державний примус і репресії.

Громадянська війна посилила руйнівні процеси в економіці України загалом і Донбасу зокрема. Її специфіка в українських реаліях призвела до утворення сфер впливу, що контролювалися як державними утвореннями, так і місцевими збройними формуваннями різного роду «отаманів», «батьків» тощо.

Позбувшись жорсткого контролю з боку іноземних підприємців та загальноросійського уряду, які були фундаторами інфраструктури краю, та не відчувши сили нової центральної влади, частина місцевих політичних діячів на Донбасі, що солідаризувалися із більшовицькою владою, отримали можливість перебрати на себе функції та привласнити майно представників іноземного капіталу. Вони висунули ідею об'єднання жителів Донбасу на основі зацікавленості у спільній економічній діяльності. Але її утопіч-

---

[132] ЦДІА України. – Ф. 896. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 11.

[133] Афонін Ю. В. Монополістична буржуазія Донбасу в 1917 р. / Ю. В. Афонін // Укр. іст. журн. – 1990. – № 9. – С. 45.

ність досить швидко дала про себе знати з огляду на різноплановість економічних інтересів представників різних верств Донбасу. Наявність певних регіональних інтересів у донбасівців, пов'язаних у першу чергу із відновленням стабільних заробітків шляхом забезпечення масштабного видобутку вугілля, не могла бути забезпечена на рівні економічних ресурсів виключно Донбасу. Для цього були потрібні великі капітали і ширший простір для бізнесу.

Формування регіональної ідентичності на Донбасі не забезпечило успіху на шляху проголошення окремого державного утворення, єдність якого була б сформована за рахунок уявної чи реальної спільності економічних інтересів населення. Свідченням цього може бути існування Донецько-Криворізької республіки (ДКР). Власне, багато сучасних звернень до історії ДКР часто ґрунтувалося на культивації регіоналізму. Прихильники ідеї утворення республіки як результату піднесення національної свідомості російського населення краю поспішно стверджували про відсутність економічного та культурного зв'язку між Донбасом та Українською Народною Республікою[134].

Наступні події довели безперспективність утворення Донецько-Криворізької республіки як, у першу чергу, економічного наднаціонального об'єднання, що утворилося, як стверджували його організатори, в умовах «відмирання» національних відмінностей. Утворення незалежної від України Донецько-Криворізької республіки було теоретичною та практичною помилкою, породженою не тільки нерозумінням шляхів національно-державного будівництва, але й амбіційністю організаторів республіки.[135] У керівництва ДКР не виявилося можливостей для виконання владних функцій на території проголошеної ними республіки.

Утвердження радянської влади на території Донбасу призвело до зростання рівня міграцій та урбанізації. Це було пов'язано із

---

[134] Корнилов В. В. Донецко-Криворожская республика. Расстрелянная мечта / В. В. Корнилов. – Х.: Фолио, 2011. – 603 с.; Корнилов В. В. Была такая республика / В. В. Корнилов // Жизнь. – 1993. – 23 февраля; Корнилов В. В. Забытая страна / В. В. Корнилов // Донецкий кряж. – 1998. – 19 февраля; Корнилов В. В. Однажды была такая страна / В. В. Корнилов // Салон Дона и Баса. – 2004. – 10 декабря.

[135] Солдатенко В. Ф. Донецко-Криворожская республика – иллюзии и практика национального нигилизма / В. Ф. Солдатенко // Зеркало недели. – 2004. – 10 декабря.

експлуатацією природних ресурсів краю, що здійснювалася в умовах форсованої індустріалізації. Урбанізаційні процеси активно відбувалися в республіці у роки довоєнних п'ятирічок, заклавши основи поселенської структури, що базувалася на розміщенні продуктивних сил. Ленінсько-сталінське керівництво завжди надавало виняткового значення Україні, вважаючи, що її утримання в орбіті московського центру є ключовою умовою для забезпечення життєздатності комуністичного режиму та нового імперського утворення у формі СРСР. Вже протягом березня–вересня 1920 р. з Орловської, Тамбовсвької, Курської та інших губерній РРФСР для участі у відродженні вугільної промисловості прибуло 16000 осіб[136].

На початку 1920-х років більшість населення Донбасу становили українці – 64 %, росіяни були другою за чисельністю етнічною групою, питома вага якої становила 26 %[137]. Сільське російське населення Донбасу було сконцентровано переважно на сході регіону. У першій половині 1920-х рр. більшість його мешкала в Шахтинській (36 %) та Луганській (23 %) округах. Тут були цілі райони, де компактно проживали донські козаки. У Шахтинській окрузі нараховувалося вісім таких районів, у Луганській – три. У Маріупольській окрузі, розташованій у південно-західній частині Донбасу, був лише один район з абсолютною більшістю російського населення. Таким чином, лише у дванадцяти з сімдесяти восьми районів Донецької губернії більшість серед сільських жителів становили росіяни. Крім того, у Донецькій губернії було 481 (15 % від усього загалу) сільське поселення, де росіяни становили абсолютну більшість. У них мешкав 91 % сільського російського населення Донбасу. На початку 1920-х рр. питома вага росіян серед сільського населення Донбасу становила 17 % (1926 р. вона зменшилася до 15 %)[138]. Серед сільських жителів регіону українці становили абсолютну більшість, хоча й перебували під тиском русифікації.

Одним із завдань радянської влади було припинення стихійних міграцій із сільської місцевості до міст на тимчасові заробітки. Цього вимагали інтереси розвитку важкої індустрії та видобувної

---

[136] История рабочих Донбасса. – К., 1981. – Т. 1. – С. 196.

[137] Малярчук Н. Г. Росіяни в Донбасі (20–30 рр. XX ст.) / Н. Г. Малярчук: Автореф. дис… канд. іст. наук. – Донецьк, 2006. – С. 8.

[138] Малярчук Н. Г. Росіяни в Донбасі (20–30 рр. XX ст.). – С. 12.

промисловості, де високий рівень плинності кадрів залишався несумісним із забезпеченням належного рівня кваліфікації робітників, що вирішальним чином впливало на продуктивність праці. В цих умовах використовувалася система монофункціональних поселень з містоутворюючими функціями підприємств, трудові мобілізації та організовані набори. Підпорядкування інтересам важкої промисловості систем розселення та руху населення стали головною рисою довоєнних урбанізаційних процесів. Така система утворення поселень жорстко підкорялася вимогам економічної доцільності їх розташування, а побутові умови мешканців відсувалися на другий план. Водночас привабливість регіону для проживання частково обумовлювалася також тим, що, як і в царській Росії, радянський уряд крізь пальці дивився на роботу шахтарями осіб, які скоїли дрібні злочини та правопорушення. На Донбас також переїхала частина священиків. Для них Донбас ставав притулком і захистом від переслідувань з боку влади. Змінюючи прізвище, всі ці люди отримували шанс продовжити життя «з чистого листа». Агентам ДПУ було важко проникнути в донбаські громади, особливо з огляду на те, що у деяких випадках реальною ставала загроза самосуду над ними[139].

Зростання кількості російського населення в українських промислових районах залишалося вагомим фактором у справі підпорядкування українських промислових районів московському центру. У середовищі російського населення Донбасу українізація в основному набувала негативних оцінок. Її втілення у життя призводило до проявів російського великодержавного шовінізму, а також конфліктів на мовному ґрунті між росіянами та українцями.

На об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП/б/У (26 лютого – 3 березня 1927 р.) Л.Каганович вказав, що головним досягненням українізації і доказом правильної національної політики було саме розгортання нового індустріального будівництва в Україні. Піднесення на вищий щабель продуктивних сил, у його розумінні, важили набагато більше, аніж розвиток національної самосвідомості українського народу. Наголошуючи, що правляча партія функціонувала «у атмосфері, навколо якої кишить дрібнобур-

[139] Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі. Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-ті роки. – С. 220.

жуазна стихія», Л.Каганович вказував на важливість уникнути «зараження» партійного керівництва різних ланок дрібнобуржуазними поглядами, пов'язаними із спротивом українізації[140].

Водночас, відстоюючи «більшовицьку лінію у справі українізації», Л.Каганович на згаданому об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП/б/У (26 лютого – 3 березня 1927 р.) засуджував тих, хто нав'язував російським робітникам колективні угоди і розрахункові книжки українською мовою, якої більшість з них не розуміли. Причому «нав'язування» подібних документів українською мовою розцінювалося ним як шлях до «розриву партії із робітничим класом, до «порушення статуту диктатури пролетаріату». А мету «більшовицької українізації» він вбачав у «забезпеченні прав національних меншин, просуванні та оволодінні розгортанням українського культурного процесу» через «залучення українських робітників до роботи в радянських та партійних органах»[141].

У 1920-х – на початку 1930-х років чітко позначилося небажання багатьох росіян інтегруватися в українську культуру, неповага значної частини російського населення Донбасу до українства. Росіяни вимагали, щоб українці говорили російською, і чули у відповідь, що вони в Україні, а не в Росії. Спостерігалися численні бійки між українськими і російськими шахтарями[142].

У виступі на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК у 1927 р. В.Затонський відзначав, що в Україні лише 22 % робітників володіли українською мовою, а 47 %, за його висловом, «показали себе українцями». Водночас тільки 6 % партійних працівників могли вільно спілкуватися по-українськи. Засуджуючи той факт, що «партія українізувалася повільніше за робітництво», Затонський вказував, що найгіршою «справа українізації» була поставлена в Артемівську й Луганську[143].

За переписом 1926 року в Артемівській окрузі проживало 766668 осіб, з них українців – 555808, росіян – 152624, євреїв – 17622. У Луганській окрузі нараховувалося 614643 осіб, з них: українців – 317474, росіян – 262702, євреїв – 10185. У Сталінській

---

[140] ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 253. – Арк. 13–13(на звороті).

[141] Там само. – Арк. 14.

[142] Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі. Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-ті роки. – С. 285.

[143] ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 253. – Арк. 31 (на звороті).

округі було 654941 осіб, з них українців – 349518, росіян – 223825, євреїв – 12909. У Маріупольській округі проживало 415540 осіб, з них українців – 227443, росіян – 76753, євреїв – 13483. У Старобільській округі було 480378 осіб, з них українців – 428759, росіян – 48820, євреїв – 240 осіб[144]. У цей час на території Донбасу проживало 63605 німців, 6077 молдован, 97739 греків, 11414 білорусів, 14457 татар[145]. Згідно з дослідженнями російських вчених одним із наслідків різкого зростання кількості російського населення впродовж 20-х років XX ст. стало поширення антиросійських настроїв[146].

Протягом 20 – 30-х років XX ст. радянським урядом було здійснено серію адміністративно-територіальних реформ. У квітні 1923 р. замість повітів були створені округи, а замість волостей – райони. Після ліквідації у серпні 1925 р. губерній діяла триступінчата система управління: округ–район–територія сільради. У 1930 р. відбулася корінна перебудова системи управління, у ході якої округи скасували й залишилася двоступінчата система, коли республіканський центр безпосередньо керував районами. На території Донбасу було створено 17 районів. Але вже у 1932 р. відбулося утворення областей. Так, 2 липня 1932 р. утворено Донецьку область, до складу якої увійшли 17 промислових і 18 сільських районів – територія сучасних Донецької і Луганської областей. Президія Верховної Ради СРСР 3 червня 1938 р. видала Указ про поділ Донецької області на Сталінську (з 1961 р. – Донецька) і Ворошиловградську (у 1958–1970 рр. – Луганська; у 1970–1990 рр. – Ворошиловградська; з 4 травня 1990 р. – Луганська).

Крім того, у рамках реформування адміністративно-територіальних одиниць було здійснено спробу створення так званих «національних районів». Створення національних адміністративно-територіальних одиниць (сільських і селищних рад, національних районів) посідало окреме місце в політиці «коренізації». Впливовим чинником розробки проектів адміністративно-територіального структурування УСРР за національною ознакою стала активність

---

[144] Мінаєв С. В. Наслідки вселюдного перепису 1926 року на Україні / С. В. Мінаєв. – Харків: Трест «Харків-Друк», 1928. – С. 74.

[145] Там само. – С. 75.

[146] Котов В. И. Народы союзных республик СССР. 60–80-е годы: этнодемографические процессы / В. И. Котов. – М., 2001. – С. 33.

етнічних громад. Підготовка до організації сільських і селищних рад та районів була здійснена 1924–1925 роках Центральною комісією в справах національних меншин (ЦКНМ) при ВУЦВК. Рекомендації ЦКНМ при ВУЦВК здійснювалися відповідно до постанови РНК УСРР «Про виділення національних районів та рад» від 29 серпня 1924 року. Проекти національного районування в середовищі етнічних меншин спиралися на норми, затверджені постановою 4-ї сесії ВУЦВК 8-го скликання (15–19 лютого 1925 року). Згідно з рішеннями форуму мінімальна кількість мешканців відповідної національності мала становити не менше 10 тис. осіб для національного району і не менше 500 осіб для національної сільради.

Практична робота з виділення національних районів розпочалася під тиском німецької громади. Адже значна частина німців у перші роки радянської влади обмежувалась у політичних правах, не задовольнялись їх релігійні, культурно-мовні запити. Інтереси німців, як і інших національних меншин, фактично було проігноровано в процесі адміністративно-територіальної реформи в Україні у 1921–1923 роках[147]. Створення нових районів замість існуючих волостей і повітів не завжди здійснювалося із урахуванням національного складу населення. Зокрема, внаслідок укрупнення багатьох колишніх, до того практично однонаціональних, у тому числі й німецьких, районів німці були фактично розірвані по різних адміністративно-територіальних одиницях[148].

У травні 1924 р. ЦКНМ при ВУЦВК, яка ще перебувала в стадії організаційного оформлення, звернулася до Президії ВУЦВК з пропозицією утворити кілька районів із компактним проживанням німців. На території Донбасу пропонувалося створити Люксембурзький (Маріупольська округа Донецької губернії) район. Паралельно розгорталася підготовча робота щодо поляків, греків, євреїв і болгар. Пленум ЦК КП(б)У (3–8 червня 1927 року) назвав створення національних рад серйозним досягненням влади в галузі здійснення національної політики. 4-та сесія ВУЦВК 10-го скликання (1928 р.) у своїй постанові визнала національне районування

[147] Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект. – К.: ІПіЕНД НАН України, 2000. – С. 121.

[148] Панчук М. І. Під пресом тоталітарного режиму. Німці України в радянський період / М. І. Панчук // Політологічні розвідки. – К.: Парламент. видво, 2012. – С. 5.

найкращою формою втілення «національної політики радянської влади, що повністю сприяє забезпеченню культурних і господарських потреб національних меншостей та втягненню останніх в радянське будівництво»[149].

Суспільно-політичний запит на виокремлення російських адміністративно-територіальних одиниць проявився 1927 року на тлі загострення «російського питання». Претензії до українського керівництва звелися до закидів про ущемлення прав російського населення, штучне обмеження сфери застосування російської мови, зокрема, в навчальних закладах. Саме на цей час російсько-українські взаємини, особливо в східних регіонах УСРР, набули ознак конфронтації. Згідно із загальними засадами політики «коренізації» росіяни не мали статусу національної меншини. Лобіювання ідеї виділення російських адміністративно-територіальних одиниць означало новий етап в історії «коренізації», оскільки росіяни були визнані національною меншиною. Відчутне неприйняття росіянами зростаючих темпів українізації спонукало українських урядовців до швидких дій. 1927 року представник від росіян був введений до складу ЦКНМ при ВУЦВК, яка розпочала підготовчу роботу з виділення російських районів.

Спочатку уряд не мав чіткого уявлення про напрям діяльності в цій справі. Оскільки переважна частина росіян мешкала в містах, виникла думка про необхідність створення в них адміністративно-територіальних одиниць, попри те, що місто не розглядалося як полігон для національних адміністративно-територіальних експериментів. Водночас українські націонал-комуністи були готові йти на виняткові поступки в питаннях облаштування російської громади в республіці. З дев'яти російських національних районів, що були створені в УСРР у 1927 р., в Донбасі знаходилися Петровський, Сорокинський та Станично-Луганський райони Луганської округи. Процес виділення російських селищних рад відбувався з певними труднощами, оскільки серед партійного керівництва не було одностайності у питанні доцільності українізації робітничих селищ, значну частину населення яких становили етнічні росіяни.

---

[149] Національне адміністративно-територіальне будівництво [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Natsionalni_rajony

Досвід національного будівництва 20-х років XX ст. засвідчив, що в Донбасі складно не так поєднувати українське і російське населення, як відокремлювати їх одне від одного. Адміністративна комісія, що діяла цими роками на Луганщині, наразилася на величезні труднощі в разі спроби атрибутувати той чи інший населений пункт як національно український або російський. Так, Луганськ був визнаний національно російським містом. Лозово-Павлівський і Краснолуцький райони визначилися як національно українські, але до розгляду їхнього характеру вирішили повернутися пізніше. Почалося вживання словосполучення «умовно український» стосовно робітничих поселень[150].

Розбудова національних адміністративно-територіальних одиниць виявилася надзвичайно складною справою і зазнала впливу безлічі ускладнюючих факторів. Найгострішою була нестабільність адміністративно-територіальної структури республіки. Унаслідок відсутності визначеної концепції приведення територіальних структур у відповідність до економічних потреб розвитку організація територіальних управлінських структур у роки нової економічної політики набула вкрай суперечливого характеру. Окремо слід зупинитися на питаннях проведення мовної політики в національних районах. Справа в тому, що під час перекладу діловодства на німецьку, польську, болгарську мови, не кажучи вже про чеську, албанську, греко-еллінську та греко-татарську, виникало чимало труднощів, у тому числі й суто технічного характеру: була слабка поліграфічна база, майже не було шрифтів та друкарських машинок мовами національних меншин. У видавництвах, які видавали книги з діловодства, різноманітні бланки, посвідчення, не вистачало редакторів, коректорів, перекладачів та інших фахівців із знанням мов національних меншин. У цій ситуації виграло російське населення, забезпечення мовних і культурних потреб якого було незрівнянно кращим, аніж інших національних меншин[151].

У першій половині 1930-х рр. відбулося певне переосмислення пріоритетів при розробці адміністративно-територіальної карти України. Суцільна колективізація сільського господарства та індус-

---

[150] Кононов І. Донбас: етнічні характеристики регіону / І. Кононов // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 2. – С. 88.

[151] Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект. – С. 128.

тріалізація стали політичною платформою унітаризації адміністративної моделі України. Адміністративно-територіальна реформа 1930 р. не випадково була здійснена в розпал суцільної колективізації. Вона запровадила безпосереднє підпорядкування районів центру. Метою реформи було посилення контролю центру над колективізованим селом.

У контексті адміністративно-територіальних реформ 1934–1935 рр. на теренах Донецької області внаслідок розукрупнення однойменної адміністративно-територіальної одиниці з'явилися грецький Старо-Караньський район і Тельманівський (Остгеймський) українсько-німецький райони. Безперервні зміни величини районів, приєднання та від'єднання сільрад і населених пунктів відігравали дезорганізуючу роль у житті національних адміністративно-територіальних одиниць. У 1935 р. відбулася кампанія з розукрупнення районів УСРР. Згідно з постановою президії ВУЦВК «Про склад нових адміністративних районів Донецької області» від 13 лютого 1935 р. розукрупнили російський Верхнєтеплівський район, унаслідок чого з'явився новий російський район – Косіорівський. Наприкінці серпня 1936 р. внаслідок часткових змін районних меж Дніпропетровської та Донецької областей укрупнилися єврейський Калініндорфський та німецький Спартаківський райони Одещини, натомість істотно зменшилася територія грецького Велико-Янісольського району на Донеччині.

5 березня 1939 р. ЦК КП(б)У ухвалив постанову «Про ліквідацію та перетворення штучно створених національних районів і сільрад України». 7 квітня 1939 р. протокольна постанова ЦК КП(б)У затвердила порядок розподілу сільрад ліквідованих районів по інших адміністративно-територіальних одиницях. Таким чином, через неповних 15 років з моменту ініціювання ідея адміністративно-територіального будівництва за національною ознакою була відкинута. Оцінюючи реальну ситуацію, відзначимо, що значна частина населення національних районів у період індустріалізації та колективізації була депортована, виселена або мігрувала у міста, а національні одиниці переставали бути національними[152].

[152] Гуцало Л. В. Національно-територіальне районування в УСРР (20–30-ті роки XX ст.) / Л. В. Гуцало. – Автореф. дис… канд. іст. наук. – К., 2007. – С. 12.

На поселенську структуру населення Донбасу суттєво вплинули події, пов'язані із насильницькою колективізацією сільського господарства та штучно створеним голодомором, що став одним із засобів «приборкання» українського села[153]. Боротьба з куркульством завдала вкрай тяжкого удару сформованим століттями традиціям українського землеробства. Кампанія з виселення заможних українських селян на Північ, Урал та інші віддалені місця країни набула масового характеру і здійснювалася досить жорстоко. На жаль, точну кількість виселених встановити не вдалося як через неточність обліку, так і розрізненість даних. Але існують дані про розкуркулення і виселення близько половини селянських сімей[154].

Голод на Донбасі**,** як і в усій країні, став результатом індустріалізації економіки, примусової колективізації і цілеспрямованої політики на вилучення хліба та інших харчових продуктів на селі. Сталінський округ став першим округом всезагальної колективізації на Донбасі. В Україні розгорнувся справжній продовольчий терор. По периметру кордонів охоплених голодом областей розмістили війська НКВС. У потягах та на залізничних станціях співробітники ДПУ обшукували речі пасажирів і конфісковували продовольство. Про вкрай тяжке становище людей взимку й весною 1933 року свідчили численні факти канібалізму. Мали місце факти трупоїдства, коли викопували померлих з кладовищ. Дійшло до того, що доводилося охороняти кладовища[155].

Зі свідчень очевидців випливає, що найстрашніша ситуація склалася саме у березні 1933 р. Внаслідок відсутності будь-якої допомоги смертність весною 1933 р., порівняно з попереднім 1932 р., збільшилася в середньому з 13,9 % до 17,1 %. Голодом було охоплено 21 район з 43 районів Донбасу, де проживало майже 50 % населення регіону. Протягом 1933 р. тут померло 73 030 осіб у селах і 54 709 у містах[156]. За підрахунками британського дослідника Роберта Конквеста у тогочасній Донецькій області (включала в себе

[153] История России. XX век. 1894–1939. – М.: Астрель, 2009. – С. 896.

[154] Мирошниченко И. Е. Так было. Репрессии 30-х годов на Старобельщине / И. Е. Мирошниченко. – Луганск–Старобельск, 1998. – С. 20–22.

[155] История России. XX век. 1894–1939. – С. 898.

[156] Пшеничний Т. Ю. Голод 1932–1933 років в Україні: (на матеріалах південно-східних областей) / Т. Ю. Пшеничний: Автореф. дис… канд. іст. наук. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – С. 13.

сучасні Донецьку та Луганську області) від голоду померло до 20 % населення, голод забрав життя не менш ніж 400000 селян[157]. Шляхом зіставлення різних статистичних даних переписів населення за ознакою віку та статі С.Уїткрофт визначив рівень смертності для всього періоду, охопленого переписами. Порівнюючи його із так званим «нормальним рівнем смертності», дослідник визначив рівень «понаднормової смертності» і, відповідно, втрати населення окремих регіонів України від голоду 1932–1933 років. Враховуючи історичні та політичні мотиви радянського керівництва, С.Уїткрофт наголошує, що демографічні дані фальсифікувалися скоріше в 1930–1931 рр. та у 1934–1939 рр. Згідно з його розрахунками голод спричинив мінімум 1,8 млн надмірної смертності та 2,7 млн втрат населення по всій Україні. Хоча найбільш ймовірними вчений вважає 3–3,5 млн смертей і 4 млн прямих втрат населення. Визначаючи більш високий рівень смертності у 1932–1934 роках, аніж загальний рівень смертності у 1931–1935 роках, С.Уїткрофт вказав на більш високий рівень смертності у селах Київської та Харківської областей та, порівняно з ними, низький рівень смертності для сільських поселень Донецької області. Водночас дослідник визначив високим рівень смертності міщан Чернігівської та Донецької областей. На території Донецької області, за його підрахунками, загинуло 53 тис. міського населення і 43 тис. селян[158].

За даними російських дослідників, основних поневірянь у 1932–1933 роках в Україні зазнало селянство, оскільки у великих містах продовольство залишалося доступним[159]. Промисловість Донбасу приваблювала людей, які прагнули врятуватися від голоду, оскільки тут можна було розраховувати на отримання більш менш стабільної заробітної плати та норму хліба. Тут слід вказати, що високий розмір заробітної плати робітників також був відносним. Так, на середньомісячну зарплату робітник міг купити 31 кг хліба (у 1913 р. – 314 кг) або 7 кг м'яса (у 1913 р. – 43 кг), 5 кг ковбаси (у 1913 р. – 25 кг), 3 кг масла (у 1913 р. – 18 кг) і 3,5 кг сиру (у 1913 р. – 22 кг). Але міграції

[157] Конквест Р. Жнива скорботи / Р. Конквест. – К., 1993. – С. 281.

[158] Уїткрофт С. Сучасне уявлення про природу та рівень смертності під час голоду 1931–1933 років в Україні / С. Уїткрофт // Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. / за ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. – К.: Генеза, 2001. – С. 184–185.

[159] История России. XX век. 1894–1939. – С. 899.

відбувалися не лише внаслідок економічних причин, а й у рамках національної політики радянського керівництва.

В другій половині 1933 р. відповідно до Постанов Політбюро ЦК ВКП/б/ і РНК СРСР було утворено Всесоюзний комітет з переселення, який виступив за заселення спустошених українських сіл, у тому числі й Донбасу, переселенцями-росіянами. Згідно з його рішенням було визначено 42 райони Одеської, Дніпропетровської, Донецької та Харківської областей, куди організовано переселяли працівників з Росії та Білорусі. Під час першого етапу цієї операції до України у кінці 1933 на початку 1934 рр. було переселено 20000 сімей. Вимерлі українські села були заселені переважно росіянами, білорусами, а також євреями і німцями, хоча в СРСР за межами України проживало кілька мільйонів українців[160]. Тому голодомор можна розглядати і як один із інструментів радянської національної політики.

Міграції на Донбас у середині 30-х років XX ст. відбувалися й у рамках підготовки СРСР до війни на Заході, коли задля укріплення кордону відселялася певна частина населення. Так, за даними ЦК КП(б)У, у 1935 р. з прикордонних районів України (мається на увазі так звана лінія «старого державного кордону») було відправлено на Донбас: з Київської області – 56 ешелонів (5478 господарств – 26168 осіб), з Вінницької області – 32 ешелони (2864 господарства – 12828 осіб). За даними НКВС, за національним складом було депортовано: українців – 3434 господарства, поляків – 2866 господарств, німців – 1903 господарства, інших – 126. У складі переселених господарств було куркульських – 1155, одноосібних – 3725, колгоспників – 3396, інших – 52. З відправлених 88 ешелонів на 13 березня 1935 р. в Донецькій області розвантажився 31 ешелон (3044 господарства, 14083 осіб). Замість виселених «політично неблагонадійних» селян на їх місце в примусовому порядку були доставлені родини з Київської та Чернігівської областей[161].

В умовах розгортання індустріального будівництва репресії стали невід'ємною частиною індустріалізації, коли за невиконання нереальних планів виготовлення продукції чи видобутку вугілля на

[160] Василенко В. Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду. Правова оцінка / В. Василенко. – К., 2009. – С. 29.

[161] Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6618. – Арк. 1–8.

Донбасі шукали «винних» у цьому, знищуючи талановитих керівників та вмілих робітників. Підставами для ухвалення смертних вироків, окрім зриву виконання плану, були, як правило, дрібні упущення і помилки спеціалістів, робітників, колгоспників у виконанні своїх професійних обов'язків: ненавмисне псування інструментів, низька якість продукції. На території Донеччини ще в 1920–1936 роках було репресовано 10012 людей[162]. Протягом 1936–1938 рр. Донбас охопили найбільш масові репресії. За даними Гіроакі Куромія, на Донбас припала майже третина всіх страчених в Україні, хоч частка його населення в усій людності республіки не перевищувала 16 %[163].

У другій половині 1930-х років з метою обмеження плинності кадрів у вуглевидобувній галузі відбулася переорієнтація вуглевидобувної промисловості Донбасу на місцеві кадри, а також на трудові ресурси найближчих областей України. Це призвело до втрати росіянами чисельної переваги серед донецького пролетаріату на користь українців, які становили його абсолютну більшість. Навіть серед міщан різко зросла кількість українських працівників. Індустріалізація привела до зміни поселенської структури російського населення Донбасу: якщо у першій половині 1920-х років росіяни проживали у містах та сільській місцевості у майже рівних пропорціях, то у 1939 р. 86 % росіян проживали у містах і лише 14 % – у селах. У 1939 р. питома вага росіян Донбасу дорівнювала вже 32 %, тоді як частка українців становила 61 % від загалу. Наприкінці 1930-х років більшість росіян (62 %) проживала у центрі та на заході Донбасу – у Сталінській області, тоді як на сході, у Ворошиловградській області, – лише 38 %[164].

На території Донбасу у другій половині 30-х років XX ст. спостерігалося збільшення кількості євреїв. Тут у 1920 році мешкали 53904 євреї, в 1939 році їх стало 85505 осіб (чисельність збільшилася в 1,6 раза). Однак питома вага євреїв у складі населення Донбасу зменшилася майже удвічі – з 3,3 % до 1,7 %. Зростання кількості єврейського населення на Донбасі відбувалося переважно за

[162] Сучкова О. Ю. Євреї в Донбасі (20–30-ті роки XX ст.) / О. Ю. Сучкова: Автореф. дис… канд. іст. наук. – Донецьк, 2005. – С. 12.

[163] Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі. Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-ті роки. – С. 284.

[164] Малярчук Н. Г. Росіяни в Донбасі (20–30 рр. XX ст.). – С. 8–10.

рахунок природного приросту. Динаміка чисельності міського єврейського населення мала тенденцію до збільшення (в 1,6 раза), а кількість єврейського сільського населення – зменшилась у 2,3 раза. У національній структурі міського населення Донбасу євреї, незважаючи на те, що їх питома вага постійно зменшувалася (з 9 % у 1920 до 2,3 % у 1939 році), стабільно посідали третє місце, поступаючись лише українцям та росіянам (і у окремі періоди – грекам). Найбільша кількість єврейського населення мешкала в містах: Сталіно, Артемівськ, Маріуполь, Луганськ[165].

Унаслідок здійснення зовнішніх керованих міграцій за роки між двома переписами (1926–1939 рр.) кількість населення Донбасу майже подвоїлася і на 1939 р. досягла близько 4,9 млн осіб. Кількість населення Ворошиловградської області досягла 1,84 млн, а Сталінської – 3,1 млн осіб. Міське населення регіону порівняно з 1926 р. зросло в 4 рази й становило 74 % від усіх жителів Донбасу. При цьому 61,9 % становили мешканці віком від 15 до 59 років, тобто працеспроможне населення. Разом з цим у 7 разів зросла кількість міст, а щільність населення досягла 78 осіб на 1 км^2, що було найвищим показником в Україні[166].

Протягом 1939–1940 рр. кількість українського населення на Донбасі дедалі зростала за рахунок трудових міграцій. У 1939 р. було організовано плановий набір серед селян і безробітних Західної України для вугільної промисловості Донбасу. З цією метою з шахт, де планували розмістити новоприбулих, переводили на інші місця роботи найбільш «злісні карні елементи», які могли б дискредитувати радянську владу. Крім того, органам НКВС було поставлено завдання вербовки своїх агентів серед працівників, які прибували із західноукраїнських областей[167]. Загалом протягом 1939–1940 рр. з території Західної України, Північної Буковини і

[165] Сучкова О. Ю. Євреї в Донбасі (20–30-ті роки XX ст.). – С. 13–14.

[166] Алфьоров М. А. Міграційні процеси та їх вплив на соціально-економічний розвиток Донбасу в 1939–1959 рр. / М. А. Алфьоров: Автореф. дис… канд. іст. наук. – Донецьк, 2007. – С. 10.

[167] Директива заступника наркома внутрішніх справ УРСР М. Горлинського начальникам УНКВС по Ворошиловградській та Сталінській областях щодо оперативних заходів у зв'язку з оргнабором робочої сили серед жителів Західної України для вугільної промисловості Донбасу // Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р. Документи Галузевого державного архіву Служби безпеки України. – К., 2009. – С. 66–67.

Бессарабії у вугільну промисловість України було спрямовано близько 38 тисяч осіб[168].

Умови праці та проживання на Донбасі тягнули за собою досить велику плинність працівників. Незважаючи на заходи радянського керівництва, повністю виправити становище не вдавалося, оскільки, наприклад, наприкінці 1940 – на початку 1941 рр. було зафіксоване масове залишення території Донбасу вихідцями із західноукраїнських територій[169]. Водночас попри великий рівень плинності кадрів унаслідок міграцій кількість населення Донбасу на 1 червня 1941 р. становила 5,4 млн осіб[170].

Початок німецько-радянської війни у червні 1941 р. привів до масштабних переміщень населення України. Значна частина військовозобов'язаних була мобілізована до Червоної Армії, праця жителів України використовувалася для будівництва оборонних споруд, що приводило до переміщення в зони спорудження укріплень. Відносно швидке просування ворога углиб території республіки призвело до евакуації частини робітників та до поширення некерованого руху біженців на Схід. У той же час деякі люди змінювали місце проживання заради ухилення від призову до Збройних сил.

На час німецької влади м.Сталіно повернули історичну назву Юзівка, а області – Юзівська область. Німецька адміністрація зробила певні кроки для відновлення роботи шахт та заводів. Водночас здійснювалася політика примусового переміщення частини населення для виконання робіт у Німеччині.

Відновлення радянської влади на території Донбасу супроводжувалося значним пожвавленням руху населення в регіоні, що зумовлювалося розгортанням процесу відбудови промисловості та сільського господарства. Залучення місцевих жителів до відбудовчих робіт не могло задовольнити потреби регіону у робочій силі, що примусило радянський уряд шукати інші засоби задоволення потреб регіону у працівниках. Стратегічне значення ресурсів Донбасу для піднесення промисловості СРСР і успішного продовження бойових дій під час Другої світової війни було причиною надзви-

[168] Алфьоров М. А. Міграційні процеси та їх вплив на соціально-економічний розвиток Донбасу в 1939–1959 рр. – С. 11.

[169] Там само.

[170] Ионов А. Донбасс непреклонный / А. Ионов. – Донецк, 1978. – С. 56.

чайної зацікавленості радянського уряду у відбудові підприємств регіону. Постанова РНК УРСР «Про організацію видобутку вугілля і відбудову шахт Донбасу» від 15 лютого 1943 р. і Постанова ДКО «Про відбудову вугільних шахт Донбасу» від 22 лютого 1943 р. передбачали, з огляду на бойові дії, виконання відбудовчих робіт місцевими робітниками та службовцями. Надзвичайна важливість відновлення вугільної промисловості підкреслювалася тим, що ДКО заборонив мобілізацію до лав армії інженерно-технічних працівників[171]. Мобілізація місцевих працівників проходила із великими труднощами і не могла забезпечити прискорену відбудову підприємств і шахт. Це привело до масштабного залучення працівників з-поза меж Донбасу, що визначило зміни складу населення та розширення мережі і меж населених пунктів. Важливо підкреслити, що абсолютна більшість працівників, які виконували відбудовчі роботи, походили з України. Це зумовлювалося економічною доцільністю з огляду на необхідність максимального прискорення виконання запланованих робіт. Причому по мірі визволення українських територій кількість громадян, які переїжджали на Донбас, поступово збільшувалася. Висока трудомісткість промисловості Донбасу зумовлювала зростання припливу працівників.

З метою залучення робочої сили на шахти і металургійну промисловість Державний комітет оборони через систему Цекомбанку відпустив в 1943 р. мільйонні кредити на індивідуальне будівництво і відбудову житлового фонду на Донбасі. Половина цих позичок не підлягала поверненню і списувалася за рахунок союзного бюджету. Водночас особливою гостротою на Донбасі відзначалися конфлікти, пов'язані з розв'язанням життєво важливих проблем. Величезне незадоволення населення викликали факти незаконного перерозподілу житлової площі. Виселення на окраїни, висилка за межі району після проведення перевірок НКВС тих, хто проживав на окупованих територіях, ущільнення житлової площі, видача кількох ордерів на одну й ту саму квартиру призводили до серйозних сутичок за житлову площу, до самозахоплення квартир. Величезного розмаху набула практика виселення у адміністративному

[171] Хорошайлов Н. Ф. Мужество Донбасса / Н. Ф. Хорошайлов. – Донецк: Донец. гос. ун-т, 1968. – С. 11.

порядку осіб, які законно проживали у будинках, закріплених за підприємствами чи відомствами. Мали місце випадки затримки призначення чи надання пільг сім'ям військовослужбовців. Багато з них виявляли свої помешкання зайнятими, що породжувало нові конфлікти. Значна частина скарг сімей військовослужбовців залишалася невирішеною. Наводячи приклади названих вище злочинів місцевого партійного керівництва, виконувач обов'язки Прокурора УРСР Р.Руденко наголошував, що подібні правопорушення часто не тільки не припинялися місцевим радянським керівництвом, а, навпаки, супроводжувалися покаранням тих, хто виступав проти цих незаконних дій[172].

26 жовтня 1943 р. було прийнято постанову ДКО «Про першочергові заходи з відбудови вугільної промисловості Донбасу», що зобов'язувала РНК УРСР, ЦК КП(б)У та інші установи мобілізувати для робіт з відбудови шахт 125 тис. осіб з-поміж працездатного сільського населення. Протягом жовтня–листопада 1943 р. на визволеній території України вже мало бути мобілізовано 50 тис. призовників старшого віку для проведення робіт з відбудови шахт Донбасу.

Ведення бойових дій на Донбасі під час Другої світової війни призвело до значних змін у кількісному складі та структурі населення регіону. Чисельність населення Донбасу на грудень 1943 р. досягла 2574007 осіб, з них у Сталінській області на 1 грудня 1943 р. нараховувалося 1577603 особи. Протягом грудня 1943 р. до області прибуло 123303 особи. Загальна кількість жителів області становила 1701306 осіб (54,8% від чисельності населення області у 1941 р.). З цієї кількості людей 1144587 осіб проживали у сільській місцевості. До січня 1944 р. на підприємства вугільної промисловості було мобілізовано зі Сталінської області – 36946 осіб, Сумської – 647 осіб, Миколаївської – 1820 осіб, Запорізької – 1530 осіб. Загалом в 1943 р. для роботи на Донбасі було направлено 84 тис. працівників, в 1944 р. – 102 тис., в 1945 р. – 191 тис. осіб[173]. Практика організації набору робітників передбачала безумовне виконання державного плану.

---

[172] ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 46. – Спр. 682. – Арк. 38.

[173] Державний архів Донецької області (ДАДО). – Ф. 326. – Оп. 1. – Спр. 398. – Арк. 17.

Одним із важливих джерел поповнення трудових ресурсів Донбасу протягом повоєнного періоду за розрахунками радянського уряду мала стати демобілізація. Скорочення складу Збройних сил забезпечило повернення в Україну до 1 грудня 1946 р. 1 млн 840 тис., а на 1 серпня 1947 р. – 2185819 осіб. Але станом на грудень 1946 р. непрацевлаштованих нараховувалося 37176 осіб. Особливо гострим, незважаючи на потребу у робочій силі, було становище у Сталінській області: протягом 1946 р. збільшилася кількість непрацевлаштованих прибулих демобілізованих воїнів від 67,8 % в січні до 98,4 % в грудні. У 1947 р. на роботу в промисловість з колишніх воїнів влаштувалось у Сталінській області – 58101 осіб, у Ворошиловградській – 43617 осіб[174].

Упродовж голоду 1946–1947 рр. Донбас з гарантованим забезпеченням робітників підприємств продовольчими товарами приваблював працівників. Протягом другої половини 1946 р. до регіону прибувало 22-32 тис. осіб щомісяця, а у першій половині 1947 р. – 15-25 тис. осіб щомісячно, при цьому показники механічного приросту постійно зменшувалися. Водночас зростала й плинність населення, особливо через дезертирство з підприємств, яке набуло масового характеру[175].

Гостра нестача трудових ресурсів зумовила залучення жінок до робіт, пов'язаних із важкою фізичною працею. У 1947 р. у вугільній промисловості республіки працювало 35,5 % жінок. З квітня до вересня 1945 р. на Донбас прибуло близько 4,3 тис. родин українського населення з земель, що відійшли до Польщі. Значна частина переселенців скаржилася на незадовільні житловосоціальні умови на місцях поселень. Цих людей найчастіше підселяли до помешкань місцевих колгоспників, частина яких негативно сприймала зміну умов проживання[176].

У відбудові Донбасу брали участь військовополонені, які протягом 1945–1947 рр. становили значну частину мешканців регіону.

---

[174] Лобода М. К. Використання трудових ресурсів у відбудові важкої промисловості України (1943–1950 рр.) / М. К. Лобода: Автореф. дис… канд. іст. наук. – К., 2007. – С. 15.

[175] Алфьоров М. А. Вплив голоду 1946–1947 рр. на міграційно-демографічні процеси у Донбасі / М. А. Алфьоров // Схід. – 2005. – № 5 (71). – С. 53–56.

[176] Центральний державний архів вищих органів України (ЦДАВО України). – Ф. 4626. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 17–18.

Формування табірної мережі проходило в рамках державної політики, спрямованої на термінове відновлення могутнього виробничого потенціалу регіону. Протягом 1944–1947 рр. на території регіону функціонувало 13 таборів. Питома вага полонених серед працюючих на Донбасі протягом 1944–1948 рр. становила 43%.[177] Проте більшість з них були ослабленими, а умови утримання не давали змоги відновити їх фізичний стан[178]. У відбудові також були задіяні місцеві в'язні. Праця військовополонених, інтернованих та репатрійованих осіб, а також в'язнів стала одним із важливих засобів виконання трудомістких робіт у воєнні та перші повоєнні роки. Але надзвичайно низький рівень зацікавленості цих людей у результатах своєї трудової діяльності обмежував їх використання на роботах, пов'язаних із інтенсифікацією виробництва.

Вирішальним у виконанні програми відбудовних робіт був 1948 р. Цього року 72 % усіх прибулих до Ворошиловградської області становили мешканці України, 17,6 % – Російської Федерації, 2,3 % – Молдавії, 2,5 % – БРСР. У 1949 р. до Ворошиловградської області прибуло 181067 осіб, а до Сталінської – 306701 особа. При цьому 58,3 % прибули до Ворошиловградської області з УРСР, 32 % – з Російської Федерації, 2,9 % – з Молдавії, 2,6 % – з БРСР, а до Сталінської – 65,7 % з УРСР, 33,2 % – з Російської Федерації, 1,1 % – з Білорусі. Переважну більшість прибулих становили юнаки та дівчата, мобілізовані до ФЗН і ремісничих училищ та за оргнаборами[179].

На формування поселенської структури Донбасу певний вплив справило продовження бойових дій українськими повстанцями на території західноукраїнських областей. Для обмеження підтримки місцевими жителями вояків УПА радянський уряд широко використовував депортації населення. На рубежі 1950-х років до Донбасу продовжували прибувати переселенці з території західноукраїнських областей. З метою їх закріплення на території Донбасу здійснювалося перевезення будинків та іншого майна цих громадян. На 1 січня 1950 р. із західноукраїнських областей до Воро-

[177] Баглікова М. С. Німецькі військовополонені в Донбасі (1943–1953 рр.) / М. С. Баглікова.: Автореф. дис… канд. іст. наук. – Донецьк, 2005. – С. 14-15.

[178] ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 385. – Арк. 133.

[179] ЦДАВО України. – Ф. Р-582. – Оп. 11. – Спр. 48. – Арк. 9, 156, 213.

шиловградської області прибуло 109 сімей у кількості 384 особи, а до Сталінської – 633 сім'ї у кількості 2700 осіб[180]. Однак траплялося, що місцеві керівники примусово відбирали у переселенців будівельні матеріали, тим самим створюючи перешкоди у справі облаштування на новому місці проживання. Нецільове використання коштів, виділених на облаштування переселенців, призводило до конфліктів з місцевими органами влади. Крім того, велика кількість сімей розміщувалася тимчасово у приміщеннях, які належали місцевим працівникам, що породжувало конфлікти. Частина переселенців відмовлялася у таких умовах працювати на відведених для переселення місцях, віддаючи перевагу від'їзду до міст у пошуках роботи. Часто такими містами ставали шахтарські поселення.

Влітку 1951 р. відбулася депортація українського населення з земель Західної України, що відійшли до Польщі, коли до Сталінської області було переселено 1962 родини, які розселили по 50–100 родин у селах[181]. Масштабні переселення громадян до Донбасу на початку 50-х років XX ст. продовжували здійснюватися не лише в інтересах розвитку промисловості. Певна частина переселенців, як і раніше, скеровувалася на роботу до сільського господарства. Протягом 1949–1952 рр. до колгоспів і радгоспів південних областей УРСР переселено 77256 сімей, у тому числі у 1952 р. із плану 19450 сімей вже прибуло 13926 сімей (71,6 %). З них у 1949–1952 рр. до Ворошиловградської області прибуло 1013 сімей, а до Сталінської – 7743 сім'ї[182]. Однак через погане господарське облаштування переселенців протягом 1949–1951 рр. з південних областей вибуло 14,9 % до кількості прибулих. У тому числі: з Ворошиловградської області 4 % до загальної кількості прибулих в область, зі Сталінської – 10,3 %[183].

Загалом у межах здійснення оргнаборів в 1950–1951 рр. до Ворошиловградської області прибуло 306592 особи, а до Сталінської – 616619 осіб[184]. У 1951 р. до Ворошиловградської області прибуло 160285, а до Сталінської – 326112 осіб. До Сталінської

[180] ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 94. – Арк. 12.
[181] ЦДАВО України. – Ф. Р-582. – Оп. 11. – Спр. 286. – Арк. 326.
[182] ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 1711. – Арк. 28.
[183] Там само. – Арк. 34.
[184] ЦДАВО України. – Ф. Р-582. – Оп. 11. – Спр. 236. – Арк. 237.

області з областей України прибуло 67,9% від загальної кількості прибулих, з областей Російської Федерації 27,5 %, а з 14 інших республік СРСР – 4,6 %[185]. Чисельність населення Ворошиловградської області на кінець 1951 р. становила 2042 тис. осіб, а Сталінської – 3276 тис. осіб. Загальна кількість населення регіону досягла 5318 тис. осіб. З 1943 по 1951 рр. кількість населення Донбасу досягла рівня 1939 р. і дещо перевищила його за рахунок керованих міграцій з інших областей, які проводилися військово-адміністративними методами. До регіону прибуло близько 3,25 млн осіб, а вибуло близько 1,74 млн. Механічний приріст населення становив близько 1,5 млн осіб. Механічний приріст населення перевищував природний, переважну більшість якого забезпечено за рахунок жителів різних областей України[186].

Слід додати, що вкрай негативно на закріплення трудових ресурсів на Донбасі впливала криміногенна обстановка в регіоні. Причому, за даними працівників правоохоронних органів, значна кількість правопорушень, у тому числі й тяжких злочинів, скоювали молоді люди, які прибували для роботи на шахтах[187]. Варто підкреслити, що у другій половині 40-х – першій половині 50-х років XX ст. досить поширеними на Донбасі були масові бійки за участі молодих людей[188]. Занепокоєння громадян і представників правоохоронних органів викликало зосередження виправних закладів на території Донбасу та численні факти повернення до регіону рецидивістів після відбуття покарання на території інших регіонів СРСР[189]. Причому, згідно з матеріалами аналітичних довідок пра-

[185] ЦДАВО України. – Спр. 286. – Арк. 37.

[186] Алфьоров М. А. Міграційні процеси та їх вплив на соціально-економічний розвиток Донбасу в 1939–1959 рр. – С. 13.

[187] ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 385. – Арк. 439; ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 377. – Арк. 157; ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 387. – Арк. 224; ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 400. – Арк. 56.

[188] ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 377. – Арк. 163; ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 402. – Арк. 29; ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 378. – Арк. 112; ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 378. – Арк. 125; ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 385. – Арк. 342.

[189] ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 384. – Арк. 105; ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 385. – Арк. 345; ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 3797. – Арк. 26.

цівників правоохоронних органів, саме такі особи втягували у злочинну діяльність молодь[190].

Загалом закріплення працівників на Донбасі вимагало комплексних заходів. Напівмири у вигляді застосування державного примусу, підвищеного рівня оплати праці та проведення масштабних агітаційних кампаній не могли забезпечити успіху у боротьбі із високим рівнем плинності кадрів. Складність боротьби із самовільним залишенням працівниками території Донбасу, завершення основних робіт з відбудови промисловості та, певною мірою, наростання критичних настроїв у суспільстві примусили керівництво країни на рубежі 1950-х років переглянути міграційну політику. 21 листопада 1951 року було прийнято постанову Ради Міністрів СРСР «Про впорядкування проведення організованого набору робітників», що остаточно закріпила принцип їх добровільності, пільги та відмову від військово-адміністративних методів управління міграціями населення.

Згідно з інформаційними зведеннями Українського республіканського управління трудових резервів впродовж 1951–1955 рр. на Донбас було скеровано на роботу 465 931 особу за щорічними планами та додатково 475 966 осіб[191]. Проте, за даними ЦК КПУ, забезпечити гідні умови проживання для багатьох працівників Донбасу не вдалося й у середині 50-х років XX ст., що спричиняло залишення частиною працівників місця роботи. Найбільш скрутне становище фіксувалося в багатьох гуртожитках робітничих селищ[192]. У 1955 р. відбулося масштабне переміщення населення у зв'язку з будівництвом каналу Сіверський Донець – Донбас. На площі земель, що підлягали затопленню і відводу під канал, було розміщено 47 населених пунктів, у тому числі 18 на території Сталінської області[193].

З метою покращення соціально-побутових умов працівників Донбасу урядом УРСР було прийнято постанови № 588 «Про прийом, розміщення, працевикористання робітників, які прибувають на шахти і будови Міністерства вугільної промисловості УРСР» від 5 травня 1955 року та № 815 «Про підготовку кваліфікованих кадрів

---

[190] ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4298. – Арк. 126–127.

[191] ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 9. – Спр. 3819. – Арк. 6.

[192] ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 3797. – Арк. 20; ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 9. – Спр. 2593. – Арк. 164.

[193] ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4072. – Арк. 39.

і заходи по зниженню плинності робітників шахт Міністерства вугільної промисловості УРСР» від 1 липня 1955 р[194]. У зазначених постановах йшла мова про попередження керівників вугільних трестів та шахт про особисту відповідальність за належний прийом, влаштування та побутове обслуговування і навчання робітників[195].

Складне становище із закріпленням кадрів на Донбасі констатувалося в листі Державної економічної комісії РМ СРСР до РМ УРСР від 11 квітня 1956 року[196]. Основним недоліком в облаштуванні переселенців, на думку Держекономкомісії, було те, що РМ союзних республік і Міністерство міського та сільського будівництва СРСР не забезпечили своєчасної підготовки житла для переселенців. Згідно з інформацією Держекономкомісії у 1955 році план забезпечення житлом переселенців, було виконано на 69 %[197].

Після XX з'їзду КПРС відбулася подальша еволюція державної міграційної політики. Колгоспники почали одержувати паспорти, а це означало скасування фактичного прикріплення селянства до місця проживання. У квітні 1956 р. вийшов указ Президії Верховної Ради СРСР «Про відміну судової відповідальності за самовільне залишення підприємств і закладів», відповідно до якого суд зобов'язував керівників радгоспів видавити трудові книжки переселенцям і сплачувати за вимушені прогули**.** Керовані зовнішні міграції стали організовуватися у вигляді комсомольсько-молодіжних призовів на будівництво шахт та промислових підприємств, що привело до нових зовнішніх міграцій у 1956–1958 рр., значну роль у цьому відіграли громадські призови в 1956 і 1957 рр. Тільки в 1955–1957 рр. на будівництво 37 шахт прибуло 113 тис. молодих робітників з різних областей України[198].

Загалом на території Сталінської області на початку 1956 р. проживало 3991750 осіб, у тому числі міського населення 3346850 осіб. Того ж року до області прибуло 272756 осіб, вибуло 196400[199]. У 1958 р. розмір оргнабору становив 135 тис. осіб по

[194] ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 9. – Спр. 2593. – Арк. 64.
[195] Там само. – Арк. 64–65.
[196] Там само. – Спр. 5082. – Арк. 159.
[197] Там само. – Спр. 2589. – Арк. 109.
[198] Алфьоров М. А. Міграційні процеси та їх вплив на соціально-економічний розвиток Донбасу в 1939–1959 рр. – С. 14.
[199] ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4300. – Арк. 201.

УРСР, з них на роботу на підприємства Сталінської області прислали 55 тис. осіб[200].

Тільки протягом 1952–1959 рр. у регіон прибуло понад 4,6 млн осіб, вибуло майже 2/3 прибулих. Усього за 1944–1959 рр. на Донбас прибуло 7,85 млн осіб, вибуло – 5,32 млн, механічний приріст становив 2,53 млн осіб. Чисельність населення регіону досягла 6,72 млн осіб, тобто, порівняно з 1939 р. зросла майже на 37 %, а порівняно з 1943 р. – більше ніж на 300 %. Працездатне населення становило близько половини кількості жителів регіону, питома вага робітників та їх родин становила близько 70 %[201]. Найбільш гостро стояла проблема забезпечення населення якісним житлом.

Вагомі наслідки для функціонування і розвитку міст Донбасу мало рішення періоду хрущовської «відлиги» про поділ радянських органів за виробничим принципом. У зв'язку з утворенням промислової районної ланки їх центри – міста, селища міського типу – перепідпорядковувались обласним промисловим радам. Такий статус надавався тим містам, де концентрувалася значна частина промислових об'єктів. Указом Президії Верховної Ради УРСР від 30 грудня 1962 р. до їх числа було віднесено 54 населені пункти[202]. З них у Донецькій області – Дзержинськ, Красноармійськ, Сніжне, Харцизьк, Свердловськ, Сєвєродонецьк. Згадані міста зараховувалися до категорії міст обласного підпорядкування впродовж 1962–1965 рр., до відміни виробничого поділу.

Найяскравіше зародження агломерацій прослідковується саме на прикладі найбільш урбанізованих регіонів УРСР – Донецької та Луганської областей. Малі міста й шахтарські селища, об'єднані територіальною межею міста або «утворені на їх основі», у більшості своїй зберегли розосереджену структуру, а відповідно, розосереджений характер розселення. Так, до складу найбільшого міста Донбасу – Сталіно на початку 1950-х років входила велика

[200] ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 9. – Спр. 6561. – Арк. 14.

[201] Алфьоров М. А. Міграційні процеси та їх вплив на соціально-економічний розвиток Донбасу в 1939–1959 рр. – С. 15.

[202] Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ. Додаток до довідника видання 1962 року. (Зміни, що відбулися за період з 1 січня 1962 року по 1 січня 1964 року) / [відп. ред. В. С. Нижник] – К.: Політвидав УРСР. – С. 10–44.

кількість окремих селищ[203]. За десять років 1979–1989 рр. кількість жителів Донецька зросла на 9%; Краматорська – на 11 %; Маріуполя – на 3%. У Макіївці відбулося скорочення на 1% внаслідок виділення в окрему адміністративну одиницю селища Жданівка[204].

Протягом 60-х – у першій половині 70-х років XX ст. центральна влада надавала Донецькому регіону сприятливі можливості для розвитку в межах радянської системи. Донбас офіційно став вважатися привілейованим краєм, що демонстрував здобутки соціалізму. Прихильність з боку центральної влади ставала платою за лояльність, за можливість використовувати та підтримувати у суспільстві певні радянські ідеологічні кліше, одним з яких була «важливість для великої країни соціалізму пролетарського регіону»[205]. Регіон виконував надзавдання у справі будівництва комунізму. Тому спочатку «мікросвіт» заводу і шахти «переломив застарілі релігійні міфи», а потім культ індустріалізації посилився пропагандою «шахтарської робітничої слави» як ціннісної основи Донбасу[206].

Найбільшого обсягу видобутку вугілля було досягнуто в 70-х роках, коли зруйновані війною підприємства були відбудовані з забезпеченням високого рівня механізації виробничих процесів, був запроваджений підземний транспорт. Унаслідок інтенсивної експлуатації вугільних родовищ за рік видобувалося 200-215 млн т вугілля. Але з відкриттям покладів нафти і газу в Західному Сибіру почався занепад вугільної галузі, спад виробництва, зменшення фінансування на реконструкцію шахтного фонду. Протягом кількох десятиліть модернізація здійснювалася незадовільно, що суперечило самій природі шахт як вугледобувних підприємств. З 70-х років XX ст. основний вектор народногосподарських капіталовкладень спрямовувався на схід, здебільшого на багатий природними ресур-

---

[203] Посацький Б. С. Простір міста і міська культура (на зламі XX – XXI ст.) / Б. С. Посацький. – Л.: Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2007. – С. 96.

[204] Панчук Г. М. Зміни в складі населення Донецької області (1959–1989 рр.) / Г. М. Панчук. – Автореф. дис… канд. іст. наук. – Донецьк, 2000. – С. 8–14.

[205] Коржов Г. Регіональна ідентичність Донбасу: ґенеза і тенденції розвитку за умов суспільної трансформації / Г. Коржов // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 4. – С. 45.

[206] Проскуріна О. Політико-культурний вимір Донбаського регіону / О. Проскуріна // Політ. менеджмент. – 2007. – № 1. – С. 131.

сами Сибір. Тому з 1970-х років на Донбасі поступово уповільнювалися темпи шахтного будівництва, модернізаційні процеси обмежувалися лише реконструкцією окремих технологічних операцій та устаткування. З середини 70-х років ХХ ст. на Донбасі не було закладено жодної потужної нової шахти, значно знизилися темпи приросту генеруючих потужностей на електростанціях регіону.

У другій половині 80-х років ХХ ст. ситуація ще більше загострилася: зношення основних фондів у вугільній промисловості становило понад 40 %. У Донбасі переважали старі малопотужні шахти: майже три чверті шахт працювали без технічної реконструкції більше двох десятиліть. На шахтах залишався порівняно високий рівень ручної праці, особливо на круто спадаючих пластах, де вугілля видобувалося переважно за допомогою відбійних молотків. Старіння основних фондів, ускладнення гірничо-геологічних умов, недостатні модернізаційні зусилля спричинили погіршення економічних показників галузі: знизилася продуктивність праці, підвищилася собівартість вугілля, зменшилася рентабельність та фондовіддача[207].

Упродовж 50 – 80-х років ХХ ст. кількість населення Донбасу суттєво збільшилася. При цьому значно зростали темпи урбанізації. У Луганській області 79 % населення у 1959 р. проживало у містах, а у Донецькій – 86 %[208]. У 1959 р. у Донецькій області постійного населення було 3656400 осіб, у 1970 р. – 4275600, у 1979 р. – 4599100, у 1989 р. – 4815100. На території Луганської області у 1959 р. нараховувалося постійного населення 1944500 осіб, у 1970 р. – 2270900, у 1979 р. – 2356800, у 1989 р. – 2473000[209]. Особливо зросла кількість мешканців у Донецькій області. В період між переписами населення 1959–1989 рр. кількість жителів Донецької області збільшилась на 1070 тисяч осіб. Найбільш чисельну групу становили українці. За 30 років їх чисельність зросла, але питома вага серед жителів області знижувалася. Впродовж 1959–1989 рр. кількість українців збільшилася на 325 тис. осіб, або на 3,5%, а ро-

[207] Саржан А. О. Зміни у соціально-економічній сфері Донбасу. Друга половина 40-х – кінець 80-х рр. ХХ ст. / А. О. Саржан: Автореф. дис… канд. іст. наук. – Донецьк, 2004. – С. 18.

[208] Итоги всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР. – М.: Госстатиздат, 1963. – С. 16.

[209] Населення України: демографічний щорічник. – К.: Техніка, 1993. – С. 7.

сіян – на 714,8 тис. осіб, тобто на 7,1 %. У 1959 р. на території Донецької області проживали 2368,1 українців (56,4 % від загальної чисельності), та росіян нараховувалося 1601,2 тис. чол. (38,2 %). Крім українців та росіян, в області мешкали греки, євреї, татари, казахи. Значна частина євреїв віддавала перевагу проживанню у містах. Більшість греків проживали на північному узбережжі Азовського моря. В 60 – 70-х рр. XX ст. помітно зросла чисельність узбеків, вірмен. Цих людей привело сюди не просто бажання змінити місце проживання, а відносно стабільніше становище на Донбасі із досить високим рівнем оплати праці. Найбільше робітників було з росіян, українців та греків. Серед службовців переважну більшість становили росіяни. Сільське населення за національним складом було більш однорідним, переважно українським[210].

Найбільш відчутний вплив трудової міграції росіян на формування етнічної структури населення спостерігався саме у Луганській та Донецькій областях. Максимальними показниками частки росіян обидві області характеризувалися у 1989 р. – відповідно, 44,8 % і 43,6 %[211].

Інтенсивне зростання чисельності росіян на Донбасі зумовлювалося не тільки їх міграцією з Росії, а також записуванням представників різних етнічних груп росіянами, оскільки в умовах глобальної русифікації, особливо в 60–70-ті рр. XX ст., було вигідним записатися за документом росіянином. Тому русифікація як у області, так і в Україні в цілому сприяла переходу до російської національності дітей у змішаних шлюбах[212]. Така ситуація існувала й у середовищі найбільш чисельних етнічних груп Донбасу.

Протягом 1960 – 1990 рр. найбільші міграційні відстані спостерігалися саме на Донеччині. Для Донецька до 1985 р. було характерним зростання шлюбної відстані. Частка «ближніх» мігрантів (Центральний і Центрально-Чорноземний регіони Росії, Молдова, Білорусія) у період з 1960 по 1985 рр. по Донецьку знизилася майже в 3,5 раза. Механічний рух населення впливав на сімейний

---

[210] Панчук Г. М. Зміни в складі населення Донецької області (1959–1989 рр.). – С. 8–14.

[211] Суботіна І. В. Соціально-демографічні процеси в Україні у другій половині XX – на початку XXI ст.: (за даними загальних переписів населення 1959–2001 рр.) / І. В. Суботіна: Дис… канд. іст. наук. – Чернігів, 2008. – С. 86.

[212] Панчук Г. М. Зміни в складі населення Донецької області (1959–1989 рр.). – С. 9.

склад жителів, оскільки, як правило, частіше піддається міграції неошлюблена частина населення. Середній розмір сім'ї в Донецькій області в 1979 р. становив 3,2 особи. В цілому чисельність шлюбів зростала, але самі сім'ї ставали дрібнішими[213]. Зростання шлюбної відстані було пов'язане не тільки з результатами міграційної політики, а й з тим, що проходження строкової служби в лавах армії, як правило, передбачалося для чоловіків на значній відстані від місця призову. Етнічна неоднорідність населення Донецької області сприяла створенню міжетнічних шлюбів. Укладення міжетнічних шлюбів у період існування СРСР заохочувалося і сприймалося як успіх національної політики, а підвищення національного різноманіття з 1960 по 1985 рр. було типовим для міст Радянського Союзу і пов'язане з наявністю єдиного політичного й економічного простору. Слід додати, що люди, які мігрували в Донецьку область з інших республік, більше схильні до утворення міжнаціонального шлюбу, ніж місцеві жителі. Вивчення спілкування в таких сім'ях виявило, що частіше їх члени користувалися російською мовою[214].

Асиміляційні процеси мали місце й серед грецької спільноти, частина якої проживала на території Донецької області. Аналіз господарських книг дає підстави стверджувати, що до кінця 40-х рр. XX ст. греки становили більшість населення у грецьких селах. Рівень освіти представників цього етносу був вищим, ніж у росіян і українців. У виборі подружжя вагомим аргументом для греків була належність партнера до грецького етносу. Але з 60-х рр. XX ст. набули поширення міжетнічні шлюби. Більшість дітей у міжетнічних родинах для офіційної статистики вже не репрезентувала грецький етнос. Прикметною була й така ситуація, коли батьки навмисне змінювали національність своїх дітей для подальшої перспективи їхнього життя в умовах радянського суспільства[215].

---

[213] Філіпцова О. В. Генетико-демографічні процеси в урбанізованих популяціях Східної України / О. В. Філіпцова: Автореф. дис… канд. біолог. наук. – Х., 1998. – С. 11–14.

[214] Панчук Г. М. Зміни в складі населення Донецької області (1959–1989 рр.). – С. 8

[215] Пономарьова І. С. Греки Приазов'я: етнонаціональні процеси в аспекті трансформації традиційної культури / І. С. Пономарьова: Автореф. дис… докт. іст. наук. – К., 2007. – С. 11.

Втрата у 1980-х роках грецькою спільнотою своїх національних ознак, особливо мовних, певною мірою пов'язана з урбанізацією населення. Це негативно впливало на духовні традиції греків, адже село завжди було основним джерелом збереження національної культури. Значно прискорювало асиміляційні процеси й те, що греки укладали переважно змішані шлюби, а саме в родині починається формування національної свідомості. Змішані шлюби, укладені греками Донеччини, призводили до втрати їх національних ознак[216]. Ідеологічна установка на творення єдиного «радянського народу» вимагала забути рідну мову, відмовитися від культурних здобутків своїх предків. Перепис населення 1959 року свідчив, що в області з 93,2 тис. греків 83,6 тис. рідною визнавали російську мову[217]. За переписом 1979 р. в Луганській області російську мову називали рідною 69,9 % білорусів, 95,8 % євреїв, 91 % греків, 74 % татар. Аналогічні процеси характерні і для Донецької області. Тут 1989 р. проживало 50,7 % українців і 43,6 % росіян. При цьому тільки 59,6 % українців вважали українську мову рідною[218].

Мовою, яка за радянських часів дедалі більше заміняла мову своєї національності як рідну в житті практично усіх етносів України, була саме російська. Таким чином, однією із основ процесів асиміляції було використання в Донбасі російської мови як засобу міжетнічного спілкування. У той же час В.Заблоцький наголошував, що російська мова Донбасу – це не наслідок якоїсь «зросійщеності» чи втрати донеччанами відчуття національної ідентичності – це мова міжнаціонального спілкування в регіоні, де мешкають не тільки українці і росіяни, а й греки і євреї, білоруси і татари, німці і цигани. Вчений вказував, що феномен так званих російськомовних українців є явищем в принципі цілком нормальним і роздмухується у суто політичних кон'юнктурних цілях[219].

---

[216] Цвігун О. А. Демографічні процеси в грецькій меншині Донеччини (90-ті роки XX ст. – початок XXI ст.) / О. А. Цвігун: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Донецьк, 2006. – С. 11.

[217] Панчук Г. М. Зміни в складі населення Донецької області (1959–1989 рр.). – С. 10–11.

[218] Национальный состав населения СССР. – М.: Финансы и статистика, 1991. – С. 80–81.

[219] Заблоцький В. Чому Донбас «порожняк не гонить», або Як формувався ментальний ландшафт регіону / В. Заблоцький // Віче. – 2004. – № 11. – С. 49.

Можна зазначити, що протягом 1940-х – першої половини 1980-х років позірна інтернаціоналізація суспільства прикривала собою проведення політики планомірної русифікації, яка поступово змінювала уявлення про Донбас як «російськомовний регіон». Водночас уявлення про Донбас як «російськомовний регіон» не варто плутати із оцінкою його як регіону виключно «проросійської» орієнтації. Відсутність виключно проросійської орієнтації населення Донбасу може бути підтверджена тим, що абсолютна більшість жителів Донбасу підтримала ідею проголошення Української державності[220]. Для більшості російськомовних українців російська мовна складова їх ідентичності не є підставою для їхньої політичної окремішності[221].

У 1989 р. на території Донецької області проживало 2693432 українців, 2316091 росіян, 83691 грек, 76935 білорусів, 28135 євреїв, 25495 татар[222]. На території Луганської області проживало 1482232 українців, 1279043 росіян, 33516 білорусів, 11937 татар[223]. Основні зміни в мережі поселень Донбасу протягом 80-х років XX ст. відбувалися внаслідок адміністративно-територіальних перетворень. Так, 1989 р. до категорії міст було віднесено колишнє селище міського типу Вугледар Донецької області, з міської межі м.Ровеньки Луганської області було виділене смт Дзержинський. Загалом наприкінці 1980-х років абсолютна більшість населення Донбасу проживала у містах, більшість населення становили українці, але найпоширенішою мовою спілкування залишалася російська.

Дослідження підтвердило тезу, що регіональна специфіка Донбасу визначилася у процесі формування етнічної та поселенської структури населення краю. Впродовж кількох сторіч на рубежі нашої ери регіон був ареною протистояння кочових племен. На цій території були створені і припинили своє існування ряд державних об'єднань, серед яких можна виділити держави хозарів, скіфів,

---

[220] Молчанова М. Суспільно-політичне життя Донеччини (кінець 80-х – 90-і роки XX ст.) / М. Молчанова // Нові сторінки історії Донбасу: статті. – Кн. 11. – Донецьк, 2001. – С. 120–128.

[221] Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 році. – К.: Інформац.-видавн. центр Держкомстату України, 2005. – С. 7.

[222] Национальный состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1989 г. – М.: Финансы и статистика, 1991. – С. 80.

[223] Там само. – С. 81.

сарматів. Певною мірою здійснювала просування на цю територію і Русь, що боролася із племенами печенігів, а пізніше половців та монголо-татар. Варто зауважити, що розпад Русі не призвів до повного знелюднення краю, хоча фактично до кінця XV ст. територія сучасного Донбасу перебувала під контролем кочовиків, а постійні поселення засновувалися досить важко, що спричинило закріплення за регіоном назви Дике поле.

У ході протистояння із кочовиками та внаслідок прагнення уникнути закріпачення на історичну арену наприкінці XV ст. – на початку XVI ст. вийшли різного роду козацькі об'єднання, діяльність яких сприяла поступовому формуванню уявлення про степ як козацький край, проживання на території якого пов'язане із постійною небезпекою. Козацькі поселення спочатку були сезонними, а пізніше перетворилися на добре укріплені містечка, поблизу яких селилися хлібороби, скотарі. Приваблювали жителів також різноманітні промисли. Велике значення для освоєння земель сучасного Донбасу мав солепромисел. Цей продукт приносив великі прибутки, що стало умовою заснування поселень, жителі яких орієнтувалися на видобуток і збут солі.

Поштовхом для збільшення кількості переселенців стали події в Україні – Гетьманщині середини XVI ст. Процеси всередині українського соціуму, пов'язані із визвольною війною під проводом Б.Хмельницького та Руїною, зумовили формування Слобідської України і поступове просування переселенців на територію Дикого поля. Колонізація відбувалася на тлі політичного впливу Московської держави (а пізніше – Російської імперії). Козацькі об'єднання, що брали активну участь у її здійсненні, відіграли колосальну роль в історії як України, так і Росії, забезпечуючи захист південних кордонів Московської держави від нападів кочовиків. Це призвело до появи нових геополітичних перспектив для Росії у басейні Чорного моря, реалізація яких вимагала відповідної промислової бази на Півдні.

У ході колонізації утворилася широка зона українсько-російського етнічного порубіжжя, де на побутовому рівні розгорталися широкомасштабні обмінні процеси. В колах українських можновладців завдяки цьому відбулося переорієнтування, адже козацька старшина здобула перспективу набувати права російського дворянства. Але, можливо, саме визнання ролі народної української колонізації, що

її заохочував московський уряд для освоєння Дикого поля, забезпечило певні привілеї вихідцям з України, головним з яких було право на вільну заїмку необроблених земель, якого спочатку не мали так звані великороси. Саме народна колонізація за переважної участі українського населення підготувала ґрунт для розширення меж так званої урядової колонізації, що здійснювалася за підтримки Російської імперії.

Здійснення вільної заїмки спочатку розглядалося переселенцями як результат власних зусиль, пов'язаних із важкою фізичною працею та ризиком для життя в умовах постійної загрози нападу з боку кочовиків. А пізніше отримання земельних ділянок на території колишнього Дикого поля вже пов'язувалося із результатами зусиль Російської імперії у справі колонізації, в ході якої активно здійснювалося заселення нових земель не лише українцями та росіянами, а й німцями та греками. Причому німецькі поселення відрізнялися високим рівнем агротехніки, а греки, активно включившись у торгівлю, змогли перебрати на себе значну частину торговельних операцій, особливо у сфері морської торгівлі.

Російська імперія використала зусилля козацьких об'єднань у справі колонізації Дикого поля і за сприяння козаків змогла приєднати територію сучасного Донбасу. А коли це відбулося, вона підтримала донських козаків, що призвело до загострення стосунків між запорозькими і донськими козаками. Після успішного завершення російсько-турецької війни 1768–1774 рр., коли допомога українського козацтва вже не відігравала вирішальної ролі у просуванні Російської імперії у південному напрямку, російський уряд вжив рішучих заходів для його ліквідації. Підтримка ж донського козацтва з боку російських урядовців зберігалася аж до початку XX ст., причому нерідко козацькі загони використовувалися для придушення чи запобігання антиурядовим виступам робітників Донбасу.

З середини XIX ст. Донбас формувався переважно як індустріальний, а не лише як аграрний регіон. Його назвам пов'язана з відкриттям покладів вугілля. Формування нової територіальної одиниці, пов'язане із відкриттям цього важливого природного ресурсу, визначало її особливе місце у просторовому поділі праці. Необхідність налагодження його промислового видобутку перед-

бачала забезпечення роботою великої кількості працездатного населення. Вузька спеціалізація Донбаського регіону зумовлювала специфіку поселенської структури. Донбас протягом тривалого часу залишався центром тяжіння для працездатного населення, що в умовах прискореної індустріалізації краю сприяло форсованій урбанізації. Робітничі та шахтарські поселення утворювалися як засіб забезпечення роботи промислових підприємств. Але важкі умови праці призводили до того, що більшість працівників наприкінці XIX – до середини XX ст. розглядали шахтарську працю як тимчасову. Наслідком виснажливої праці стала велика плинність кадрів. У цих умовах культурно-побутове обслуговування тривалий час було на вкрай низькому рівні.

Перший період різкого зростання кількості населення Донбасу припадає на кінець XIX ст. Якщо до скасування кріпосництва російське населення за допомогою державного примусу та порядків, що панували у селянських общинах, утримувалося від переселення на південні землі, а українці демонстрували неабияку мобільність, то після відміни кріпосного права виник соціально-економічний механізм, який витісняв російських селян з місць їхнього традиційного проживання. На території сучасного Донбасу у пореформений період залишалися порівняно низькими ціни на землю і існувала постійно зростаюча потреба на робочу силу з високим рівнем оплати праці. Тому у другій половині XIX ст. кількість населення зростала тут набагато швидше, ніж у інших регіонах Російської імперії.

Підприємці та промисловці, які організовували та налагоджували промисловий вуглевидобуток, були зацікавлені у зменшенні плинності кадрів. Частково це могло бути досягнуто за рахунок збільшення відстані переселення робітників для роботи на шахтах, що зумовлювало залучення працівників, у першу чергу, із віддалених російських губерній. Така практика сприяла поступовому зростанню кількості російського населення в Донбасі за рахунок скорочення питомої ваги українців аж до початку XX ст.

Водночас зросійщенню представників різних етнічних груп, що прибували для роботи на Донбас, сприяла загальна політика русифікації, яка здійснювалася на теренах Російської імперії. У регіоні було утворено своєрідний осередок (чи ядро) русифікації, специфіка проживання та організації виробництва на території якого сприяла зміцненню цього процесу. Найвищий рівень русифікації

спостерігався у містах. Водночас сільське населення залишалося переважно українським. Уже на рубежі ХХ ст. склалися основні пропорції етнічної структури Донбасу, що полягали у абсолютному переважанні українців і росіян.

Однією з особливостей Донбасу, яка може розглядатися як ознака регіональної ідентичності, стало толерантне ставлення українців і росіян один до одного за умови тісного переплетення економічних інтересів і появи великої кількості так званих «перевертнів» чи «суржиків». Їх спільна історія починалася саме з Донбасу і, пустивши тут корені, стала маркером належності до «своїх». Можливо тому участь жителів Донбасу у політичних подіях визначалася у багатьох випадках не стільки певними інтересами, скільки символами та ідентичностями.

Однак спостерігалися й випадки протистояння між українцями і росіянами Донбасу, що зумовлювалися в основному взаємними виявами неповаги до етнокультурних цінностей. Міжетнічні конфлікти були поширені не лише між росіянами та українцями, а й між слов'янським та єврейським населенням краю, а також, певною мірою, із німцями, які проживали на землях регіону. Причому антисемітські та антинімецькі настрої роздмухувалися за підтримки уряду Російської імперії. Освоєння німецькими колоністами земель краю привело до створення потужних багатогалузевих сільськогосподарських підприємств. Особисті інтереси російських поміщиків, які прагнули до зменшення впливу німецьких підприємців, ставали однією з причин роздмухування антинімецької істерії у пресі.

Водночас поліетнічність середовища, сформованого в умовах поширення міграції, примушувала представників різних етнічних груп шукати шляхи порозуміння з метою здійснення спільної економічної діяльності. В ході цього процесу виявилася певна спеціалізація здійснення економічної діяльності окремих етнічних груп. Євреї зосередили у своїх руках значні обсяги торговельних операцій у містах, українські та німецькі господарства до початку ХХ ст. домінували у сільській місцевості, а греки змогли закріпитися у сфері морських торговельних операцій, володіючи левовою часткою торговельних суден. Дещо пізніше вагому частку у здійсненні торговельних операцій вдалося вибороти також і татарам. Значна кількість росіян була задіяна у промисловому виробництві та виконувала адміністративні функції. Але загальне керівництво

переважною більшістю підприємств Донбасу здійснювали англійські, німецькі та голландські підприємці, які залишалися власниками багатьох шахт та металургійних підприємств. Особливо у цій справі можна виділити зусилля Дж.Юза та М.Ф.фон Дітмара, які доклали немало зусиль для організації вуглевидобутку на Донбасі. Власники засобів виробництва, як правило, не задавали собі клопоту благоустроєм шахтарських поселень, віддаючи перевагу утриманню робітників завдяки підвищеному розміру заробітної плати. Тому сфера культурно-побутового обслуговування у багатьох поселеннях залишалася на примітивному рівні або була відсутньою взагалі.

У процесі економічного освоєння Донбасу для його поліетнічного населення символи та ідентичності поступово переважали певні інтереси, що, серед іншого, формувало одну із основ поширення регіоналізму. В межах цього регіону поступово постала модель регіональної ідентичності, що має яскраво виражену світоглядну складову. Піднесення регіональної ідентичності в Донбасі відбувалося в міру поширення патерналістських традицій у соціальному житті краю, що великою мірою зумовлювалося особливістю поселенської структури, яка формувалася для забезпечення збройного захисту від нападів кочовиків, а пізніше – безперебійної роботи певних підприємств, що належали приватним особам чи державі.

Особливості формування поселенської структури краю тривалий час сприяли формуванню відособленого ставлення переселенців до місць виходу, що призводило до трактування ними «свободи» та «волі» як незалежності від Гетьманщини та Московської держави (а пізніше – Російської імперії). Саме трактування «свободи» більшістю жителів краю створювало проблеми для панування в Донбасі як для Москви, так і Києва. Причому це твердження справедливе не лише стосовно українців чи росіян, які переселилися в Донбас, а й щодо німців та греків, які ототожнювали свою Батьківщину саме із новими землями і з покоління до покоління все більше пов'язували свою долю саме із проживанням на землях Донбасу.

Землі Донбасу ставали місцем, де людина могла розраховувати на порятунок від переслідувань (в тому числі й з боку державних правоохоронних органів) та на можливість почати життя заново. Це також сприяло зосередженню у регіоні багатьох осіб, які мали негаразди із законом. Водночас робота на шахтах нерідко

використовувалася в Російській імперії як один із засобів покарання злочинців.

З метою освоєння природних багатств на території Донбасу було створено сотні промислових підприємств, наслідком чого стало високе техногенне перевантаження. Поступово регіон став небезпечним для проживання. З іншого боку, Донбас приваблював громадян порівняно високими заробітками, а також кращим забезпеченням населення продовольчими товарами.

Тут поширилися патрон-клієнтилістські форми соціальної взаємодії, побудовані на нерівноправних відносинах і підданській залежності за умов концентрації ресурсів у руках нечисленної правлячої еліти.

У XIX ст. Донбас почав асоціюватися передусім із шахтарським краєм. Протистояння різних соціальних та етнічних об'єднань в процесі експлуатації природних ресурсів цих земель в умовах досить високого рівня міграцій сприяло формуванню на рубежі XX ст. своєрідного «робітничого братства», представники якого сприймали як «своїх» у першу чергу гірників.

Зміни у поселенській та етнічній структурі населення Донбасу відбулися в ході Першої світової та громадянської воєн. За час бойових дій відбулося скорочення населення за рахунок мобілізації. Водночас до регіону прибували нові працівники для забезпечення зростання темпів видобутку вугілля. Під час Першої світової війни мало місце зменшення кількості німців на території краю внаслідок відповідних заходів російського уряду, що негативно відбилося на розвитку німецьких поселень.

Встановлення радянської влади на території Донбасу суттєво вплинуло на розвиток поселенської та етнічної структури населення регіону. Економічні зрушення 30-х – 50-х років XX ст. сприяли перетворенню Донбасу на потужний центр видобутку вугілля та металургії всесоюзного масштабу.

Водночас в умовах суцільної колективізації були, практично, ліквідовані найбільш заможні верстви сільського населення, звичаї та культура ведення землеробства яких складалася впродовж багатьох століть. Варто наголосити, що примусова колективізації багато в чому перекреслила загальний економічний ефект побудови великої кількості промислових підприємств. Колективізація спричинила різке скорочення обсягів сільськогосподарської продукції.

Цей факт та злочинні дії радянського уряду, спрямовані на придушення опору селянства колективізації, спричинили голодомор 1932–1933 рр., від якого найбільше постраждало населення України. У деяких селах Донбасу кількість жителів скоротилася на 20 %. Водночас новобудови Донбасу виявилися привабливими для працівників завдяки відносно стабільним заробіткам на підприємствах регіону та кращому забезпеченні продуктами харчування.

Голодомор яскраво виявив спрямованість радянської національної політики, що слугувала зміцненню центральної влади в державі за ігнорування багатьох потреб і інтересів окремих етнічних груп. Показово, що спустошені голодомором українські села заселялися переважно росіянами, в той час як на території СРСР проживало багато українців. Русифікація поступово стала основою радянської національної політики.

Експерименти, пов'язані із утворенням національних районів у 20-х – 30-х роках XX ст., продемонстрували той факт, що не виважені заграванння із національними меншинами сприяють лише загостренню міжетнічних конфліктів.

Поряд із цим протягом 30-х років XX ст. мало місце збільшення кількості українців у складі населення Донбасу. Це було пов'язано із орієнтацією радянського уряду на здійснення індустріалізації силами місцевих працівників. Підготовка до світової війни призвела до примусового закріплення працівників за промисловими підприємствами без права залишати роботу, а також до збільшення тривалості робочого дня та перехід на семиденний робочий тиждень.

Під час Другої світової війни демографічний рух населення Донбасу зумовлювався здійсненням масштабних мобілізацій, проведенням евакуації та прагненням населення вижити у складних умовах окупаційного режиму. Загалом руйнування міст і кращий рівень забезпечення продовольством у селах призвели до переміщення частини жителів до сільської місцевості. Попри налагодження роботи окремих підприємств окупантам не вдалося відновити масштабний вуглевидобуток та виплавку металу.

Відновлення радянської влади на землях Донбасу супроводжувалося розгортанням масштабних відбудовчих робіт, для проведення яких залучалася величезна кількість робітників. Серед працівни-

ків регіону були також військовополонені, інтерновані, розконвойовані особи та місцеві в'язні. Умови праці, проживання і побутового обслуговування залишалися вкрай важкими, що спричиняло високий рівень плинності кадрів. Причому командно-адміністративні засоби боротьби із цим явищем не давали позитивних результатів.

Закріплення населення в регіоні стало можливим в умовах здійснення масштабного житлового будівництва наприкінці 50-х – у першій половині 60-х років XX ст. Відійшло у минуле масове проживання у бараках, землянках, на необладнаних для житла горищах і підвалах будинків. Зросла кількість закладів соціально-побутового обслуговування населення. Спорудження великих обсягів помешкань не розв'язало проблеми нестачі житла, але суттєво покращило житлові умови багатьох працівників Донбасу. Можливість отримати підвищену заробітну плату також залишалася стимулом для постійного проживання у регіоні. Водночас зростання кількості населення відбувалося в основному за рахунок збільшення чисельності міських жителів, що викликало перевантаження інфраструктури міст.

Спорудження величезної кількості промислових підприємств на території Донбасу не лише перетворило його на потужний промисловий центр, а й сприяло різкому погіршенню екологічної обстановки.

Наприкінці 50-х – на початку 60-х років XX ст. намітилося поступове вичерпання відносно доступних запасів вугілля в Донбасі. Подальший його видобуток зі збільшенням глибини копалень потребував додаткових коштів, що зменшувало рентабельність вуглевидобутку. Закриття частини шахт негативно позначилося на долі монофункціональних поселень, які існували для обслуговування лише окремих промислових підприємств. У цей час набула поширення практика обмеження витрат на благоустрій поселень, що виникли поблизу так званих «неперспективних шахт», запаси вугілля в яких могли досить швидко вичерпатися. Це спричинило додаткові міграції населення в середині Донбасу, коли у пошуках роботи гірники змушені були змінювати місце проживання.

Зменшення рентабельності видобутку мінерального палива поступово тягнуло за собою скорочення обсягів капіталовкладень у розвиток промисловості Донбасу. Однак поряд із вичерпанням

запасів вугілля і закриттям шахт активно розвивалася металургійна промисловість краю.

Протягом другої половини XX ст. Донбас чи не найбільше зазнав впливу політики русифікації. Російська мова набула значного поширення як засіб спілкування жителів Донбасу. Дітей у змішаних шлюбах за участі росіян, українців, євреїв, білорусів і частково греків досить часто записували росіянами.

Однак, як показали події другої половини 80-х – початку 90-х років XX ст., наявність великої кількості росіян та загальна «російськомовність» населення Донбасу ще не означала його виключно проросійської орієнтації. Шахтарські страйки другої половини 80-х років XX ст. виявили незгоду багатьох працівників краю із політикою московського керівництва, а результати референдуму 1991 р. продемонстрували, що більшість населення віддає перевагу відновленню Української держави. Водночас «російськомовність» Донбасу, попри тлумачення її мовою міжнаціонального спілкування, що було характерне для радянських часів, залишається однією з причин настороженого ставлення жителів західноукраїнських та центральноукраїнських земель до населення східноукраїнських територій. Не заперечуючи права вживати у побуті будь-яку мову, варто вказати, що офіційне закріплення двомовності в Україні гарантовано збільшить навантаження на бюджет завдяки необхідності перекладати офіційні документи двома мовами. Крім того, зростатимуть судові витрати у зв'язку із необхідністю забезпечення відповідного перекладу. Тому небажання використовувати державну мову в офіційному діловому спілкуванні спричинить додаткові витрати. А відверте небажання спілкуватися державною мовою внаслідок неналежності до українців може розглядатися як один із результатів національної політики, що проводилася в Росії та СРСР.

Водночас протягом другої половини XX ст. на території Донбасу поступово скорочувалася кількість випадків відкритої міжетнічної ворожнечі, відійшли у минуле масові погроми. Хоча певна напруженість у стосунках окремих етнічних спільнот залишилася.

На початку XXI ст. в умовах переважання смертності над народжуваністю та відносно невеликих розмірів міграції громадян до Донбасу відбулося скорочення населення регіону. Внаслідок цього частина населених пунктів втратила свій статус, що визначається

кількістю жителів. Так, Донецьк втратив статус міста із населенням більше мільйона осіб.

Загалом упродовж досліджуваного періоду у сприйнятті Донбасу відбулися значні зміни. Тривалий час він уособлював собою Дике поле, проживання на території якого було пов'язане із неабиякою небезпекою. Через деякий час регіон асоціювався перш за все із козацьким краєм, що ставав одним із засобів уникнути закріпачення. Відкриття покладів і налагодження промислового видобутку вугілля спричинило сприйняття Донбасу передусім як шахтарського краю, а здійснення індустріалізації примусило усвідомлювати його як величезний центр видобувної та металургійної промисловості. Згодом Донбас постав також як потужний центр ділової активності.

Донбас у сучасних умовах, як українсько-російське прикордоння, перетворився фактично на один із варіантів експансії країни-лідера, якою виступає Російська Федерація. У даному випадку ця країна активно розігрує карту «донецької ідентичності» з метою розв'язання деяких своїх політичних, економічних та соціальних проблем за рахунок розширення сфер впливу на українських територіях. «Мовне питання», пов'язане із розширенням вживання російської мови та нав'язування уявлень про «споконвічно російський Донбас», також стає одним із засобів дестабілізації обстановки на теренах України.

Але у економічному плані, видається, російська сторона більше зацікавлена у контролі над металургійною промисловістю регіону та родовищами сланцевого газу, аніж над видобутком вугілля. Адже вугільна промисловість вимагає великих дотацій, і ще у часи існування СРСР виникали сумніви у рентабельності розширення меж видобутку вугілля в Донбасі. Натомість контроль, наприклад, над металургійними підприємствами та підприємствами військово-промислового комплексу може слугувати засобом отримання прибутків і розширення сфер впливу на українських територіях. Тому, найбільш вірогідно, населення регіону черговий раз виступає заручником інтересів політичних лідерів Російської Федерації, коли за допомогою цін на російський газ зменшується конкурентоздатність українських промислових підприємств і відбувається погіршення рівня життя населення, а за допомогою популістських гасел на кшталт «братерства слов'янських народів», «підтримки російського насе-

лення» в Україні та «розширення сфер вживання російської мови» задля протидії українізації Донбасу створюються загрози соціальній стабільності в Українській державі та провокується протистояння між східноукраїнським та західноукраїнським населенням.

1.2. Культурний контекст етнополітичної історії регіону

Метою цього підрозділу є вивчення політичних умов та чинників формування специфіки культурного простору українського Донбасу від середини XVIII ст. до розпаду СРСР. Ми з'ясуємо особливості культурного розвитку Донбасу у складі Російської імперії, дослідимо політичні впливи на освіту та культуру в часи УРСР, покажемо політичні прояви культурного процесу на території Луганської та Донецької областей, висвітлимо трагічні сторінки історії культури, зумовлені політичними рішеннями, виокремимо культурні надбання регіону, які стали складовими його етнонаціональної ідентичності та складовими української культури загалом. Під культурою ми розуміємо комплекс характерних матеріальних, духовних, інтелектуальних і емоційних рис суспільства, що включає в себе не лише різні мистецтва, а й спосіб життя, основні правила людського буття, системи цінностей, традицій і вірувань[224]. Релігійні процеси на землях Донбасу буде висвітлено окремо у підрозділі 1.3.

Переселенці різних етнічних груп: українці, росіяни, греки, вірмени, серби, євреї, німці, що освоювали Донбас, у тому числі дещо специфічний його субрегіон – Приазов'я, принесли сюди великий багаж своєї традиційної культури: побуту, матеріальних та світоглядних цінностей, плекали та розвивали її. Регіональні історико-культурні особливості Донбасу закладалися через міжкультурну взаємодію й спільну оборону загальних інтересів. При цьому колоністи зберігали власні духовні та освітньо-культурні традиції.

В українсько-російському козацькому та селянському середовищі з другої пол. XVII набули поширення народні школи грамоти (школи мандрівних дяків), що функціонували при православних церквах і призначалися для дітей селян. Дітей навчали лічби,

[224] Попович М. Нарис історії культури України / Мирослав Попович. – К., 1998. – С. 3.

письма і читання, паралельно читали церковнослов'янські тексти, їм також прищеплювали любов до рідної землі, народну мораль тощо. Відомо, що в 1732 р. в Торі (нині Слов'янськ) була школа, де дітей навчали дяки[225]. В північних містечках Донеччини в Кальміуській і Самарській паланках Війська Запорозького у першій половині XVIII ст. працювали загальноосвітні школи[226]. При церквах також організовувалися шпиталі.

Початкові школи були однією з найпоширеніших форм навчання дітей. Діяли і цифірні школи, в яких діти різних станів здобували елементарні знання. Це були школи з математичним ухилом. Вони проіснували до середини XVIII ст., відтак поступово об'єдналися з полковими і гарнізонними, що призначалися для солдатських дітей. Полкові школи утримувалися на кошти батьків. У них навчали читати, писати і рахувати. З кінця XVII ст. в Україні поширюється книговидання[227]. Можливості становлення системи освіти на Донбасі під час його військово-громадянської колонізації були меншими, ніж у Наддніпрянській Україні.

Українські переселенці зберігали та розвивали різноманітні види духовного мистецтва (декоративно-ужиткове, музичне, танцювальне, вишивання тощо) та фольклору (пісні, думи, легенди, перекази, балади, прислів'я, приказки та ін.). Вони були пройняті вільнолюбним козацьким духом, пізнавально-виховним потенціалом національної символіки. Чарівні мелодії розлогих степових пісень, журливих і жартівливих лунали на дозвіллі. Співали повсюди пісні побутові та історичні, особливо про епічних народних героїв Морозенка і Супруна, які, захищаючи рідний край від нападників, поклали свої голови на Савур-Могилі. Хвилююча картина донецького степу, кам'янистих схилів Савур-Могили змальована в народній думі «Втеча трьох братів з города Азова, з турецької неволі».

Житла українських поселенців з саману, каменю і хмизу тинькувалися різнобарвними глинами. Стіни білили крейдою, а вікна, одвірки обводили розведеною кольоровою глиною. Ворота і віконця мережили фігурним різьбленням. Незалежно від майнового

---

[225] Історія міст і сіл Української РСР. Донецька область. – Київ, 1970. – С. 18.

[226] Український історичний журнал. – 1969 – №3. – С. 101–105.

[227] Кочубей Т. Розвиток освіти на українських землях у ІІ пол. XVII – кін. XVIII ст. / Тетяна Кочубей [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://library.udpu.org.ua /library_files / istoruk_ped_almanax/2007/2007_2_5.pdf.

стану, навіть убогі хатини відзначалися мальовничістю. Традиційними були парсуни – портрети на тканинах, зокрема, картина «Козак Мамай». Масовим було розмальовування фарбами коників, птахів, ромбів і квадратів на воротах, віконницях, дверях. Жінки ткали, крім звичайного полотна і ряден, ще й різнокольорові ліжники, доріжки, а також вишивали рушники, скатертини, жіночий і чоловічий одяг[228].

Вести мову про системну етнонаціональну (етнокультурну) політику можливо лише з кінця XVIII ст. разом із остаточним приєднанням земель Донбасу до складу Російської імперії (після мирного договору 1774 р.), коли розпочалося централізоване заселення степу осілим населенням і започатковується політика так званого внутрішнього колоніалізму, що включала інкорпорацію домінуючою етнічною групою – росіянами – відмінних в етнокультурному відношенні груп у систему економічних та інших суспільних відносин.

Грецька громада Північного Приазов'я (в літературі використовується також визначення «маріупольські греки») утворилася у 1778–1779 рр. внаслідок переселення християн із Криму, що його ініціював російський уряд, і характеризувалася наявністю двох лінгвістично відмінних субетнічних груп – урумів (самоназва греків, які послуговуються тюркськими діалектами) та румеїв (вживали діалекти, близькі до новогрецької мови). Наприкінці XVIII – у першій пол. XIX ст. маріупольські греки мали автономні структури, які здійснювали самоврядні функції в межах окремої національно-територіальної одиниці – Маріупольського грецького округу, утвореного у 1807 р. Компактне розселення, відносно значна чисельність і переважно сільський характер проживання цієї громади зумовили той факт, що вона і після ліквідації етнічної автономії у 1859 р., коли російський уряд дозволив селитися тут українцям та росіянам, меншою мірою, ніж грецька спільнота інших регіонів України, зазнала асиміляційних процесів[229].

---

[228] Історія міст і сіл Української РСР. Донецька область. – С. 19.

[229] Капінус О.Л. Грецькі громади України кінця XVII – початку XXI ст.: історіографія проблеми: Автореф. дис. … канд. іст. наук. Спеціальність 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / Олена Леонідівна Капінус. – Донецьк, 2008. – С. 1.

Винятково привабливим для кримських греків було одержання особливого соціально-економічного статусу, який надавався іноземним поселенцям у Росії за законами 1762 та 1763 рр. Переселення дозволило грекам отримати в Росії статус адміністративної, культурної і конфесійної автономії, яка надала грецькій групі кращі умови, можливості для подальшого національного розвитку, загальнокультурного й економічного зростання, ніж для багатьох інших етнічних груп імперії. «Привілеї і свободи», надані грекам, захищали інтереси північноприазовської громади в кріпосницькій Росії, перешкоджали в умовах іноетнічного оточення розгортанню в її середовищі інтеграційних та асиміляційних процесів.

Наприкінці XVIII – у першій пол. XIX ст. колонії німців-менонітів виникають у Бахмутському повіті Катеринославської губернії (Олександрівка, Калиново, Карлівка, Котлярівка, Лесовка, Маринівка, Мемрик, Михайлівка, Ніколаївка, Горлівка). Центр релігійної громади менонітів знаходився у колонії Калиново. У 1835 р. було засновано третій менонітський округ – Маріупольський (після Хортицького та Молочанського). За переписом 1897 р. загальна кількість менонітів у Росії становила 66 564 особи, які володіли 300 тис. десятин землі, в тому числі в Катеринославській губернії проживало 23 922 особи. Менонітська релігійна община в колонії Калиново проіснувала до середини 1930-х рр. У Маріупольському повіті було засновано 17 колоній: Розенберг, Кіршвальд, Розенгард, Нігенгоф, Шембаум, Кразенгард, Кронздорф, Розенберг, Грунау, Вікерау, Рейхенберг, Кампенау, Міррау, Кейзендорф, Гетланд, Нейгоф, Ейхвальд. Колоністи отримали у повне користування 38 228 десятин землі. Єлізаветдорф виник у 1825 р., а Людвігсталь – у 1828 р. Після ліквідації внутрішнього самоврядування німецьких колоній, введення обов'язкової військової повинності для колоністів у 1871–1874 рр., кількість менонітів почала зменшуватися, і саме тоді значна їх частина емігрувала до Північної Америки. Менонітський округ було ліквідовано, а землі були викуплені німцями із сусідніх колоній. Наприкінці XIX ст. у Маріупольському повіті було п'ять менонітських колоній[230]. У середині XIX ст. на Півдні України налічувалося понад 80

[230] Васик О.В. Метричні книги німецькомовних колоністів Донбасу другої половини XIX – початку XX ст. / О. В. Васик // Наукові праці: науково-методичний журнал. – Т. 115. Вип. 102. Історичні науки. – Миколаїв, 2009. – С. 122.

менонітських шкіл, вищих училищ підготовки вчителя та інших професійних закладів[231].

Російська імперія провадила відверто централістську політику, спрямовану на мовну асиміляцію інших народів. Абсолютна більшість зарубіжних соціолінгвістів трактує явище масової двомовності, що переживає певна національна спільнота, як перехідний етап в асиміляційному процесі витіснення однієї мови іншою. Досліджено, що за такого контактування двох мов одна прагне стати домінуючою, а друга – підлеглою. Домінуюча мова витісняє підкорену прямо пропорційно до обсягу інформації, що подається цими мовами, і обернено пропорційно до структурної диференціації мов, тобто генетично-структурна близькість підкореної мови полегшує домінуючій мові процес поглинання. З певними видозмінами асиміляційна політика царської Росії знайшла продовження у практиці мовного планування в СРСР. Витіснення національних мов російською відбувалося шляхом поширення її в статусі мови міжнаціонального спілкування з поступовим наростанням національно-російської двомовності всередині національних спільнот, що в перспективі мало завершитися російською одномовністю[232], про що, на прикладі Донбасу, піде мова далі.

Тривалий процес уніфікації та русифікації усіх галузей суспільного життя, насамперед щодо побудови загальнодержавної освітньої системи, був започаткований на теренах України у другій пол. XVIII ст. Русифікаторська політика царського уряду насамперед стосувалася українців, а пізніше, з середини XIX ст., греків та німців Донбасу.

Система національної освіти греків Маріупольщини постала на початку XIX ст. і була викликана, взагалі, поширенням ідеї національного визволення і культурного відродження, характерної для всього елліністичного світу. Цьому сприяла діяльність грецьких просвітителів – архієпископа Н. Феотокі, І. Каподістрії, а також місцевих доброчинників (Л. Калері та ін.). Завдяки їм у першій пол. XIX ст. на Маріупольщині було засновано декілька національних навчальних закладів, серед них – міське парафіяльне училище,

---

[231] Правдюк О. В. Освіта менонітів у контексті культурного розвитку Півдня України (XIX – 20-ті рр. XX ст.): Автореф. дис. ... канд. пед. наук. Спеціальність 13.00.01 / Ольга Володимирівна Правдюк. – К., 2011. – С. 3.

[232] Масенко Л. Мова і політика / Лариса Масенко. – К., 2004. – С. 5.

яке розпочало роботу у 1820 р. Незважаючи на складні умови, створювані бюрократичними законами, освітня діяльність греків північноприазовської громади протягом 1820–1860 рр. мала позитивні наслідки: утворена у цей період мережа приватних і державних початкових навчальних закладів різного типу (значна частина їх мала національний характер) відігравала провідну роль у розвитку культурних процесів у середовищі етнічної громади.

Засновані за традиційними для греків принципами організації освітніх закладів приватними особами з-поміж місцевих священнослужителів або закордонної грецької інтелігенції, утримувані коштом місцевих громад, грецькі приватні школи не лише заповнили лакуну, утворену нестачею на той час у місті і повіті початкових училищ державного типу, але й разом з грецьким парафіяльним училищем, а також училищами духовного відомства стали визначальним фактором у поширенні грецької письменності серед різних верств маріупольської грецької громади у першій пол. XIX ст.[233].

У першій пол. XIX ст. в українських губерніях Росії відкрилися гімназії в Харкові, Чернігові, Катеринославі, Новгороді-Сіверському, Полтаві, Херсоні. У Харкові, Полтаві та Одесі було засновано інститути шляхетних дівчат. Мережа освітніх закладів на Донбасі як система формується протягом XIX ст. У 1808 р. у Бахмуті (нині Артемівськ) відкрилося перше народне училище. Донбас знаходився під культурно-освітнім впливом Слобожанщини. Харків став найбільшим центром культурних новацій Лівобережжя. Тут постав перший в Україні університет, який відіграв значну роль у розвитку культури, науки, освіти і школи, здійснюючи керівництво навчальними закладами Харківського навчального округу. У 1885 р. у віданні Харківського університету було 136 парафіяльних училищ, 116 повітових училищ і 13 гімназій.

Водночас частина сучасних дослідників Донбасу вважає колишньою столицею, культурним центром регіону «Древній Бахмут»[234]. Історія м. Артемівська розпочинається з поселення на р. Бахмут козаків Ізюмського слобідського полку в 1697 р. й

---

[233] Бацак Н.І. Греки Північного Приазов'я: культурно-просвітницький розвиток (кінець XVIII – початок XX ст.): Автореф. дис. … канд. іст. наук. Спеціальність 07.00.01 / Наталія Іванівна Бацак – К., 1999. – С. 13.

[234] Історія Артемівська. Історична довідка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://artemrada.gov.ua/uk/history

побудови ними соляних варниць, а в 1703 р. і Бахмутської фортеці[235]. У XVIII ст. недалеко від міста Бахмута були відкриті поклади кам'яного вугілля. Місто стало адміністративним центром Слов'яносербії. У XIX ст. – це потужний промисловий та культурний центр з міською лікарнею на 30 ліжок, бібліотекою, 3 училищами, 2 приватними пансіонами для дітей багатих батьків, де 13 вчителів навчали близько 200 учнів, пізніше тут була відкрита недільна школа для робітників на 20 учнів. На початку XX ст. в Бахмуті працювали 4 гімназії, реальне, ремісниче і духовне училище, приватні, церковно-парафіяльні і народні училища та школи. У Бахмуті видавалося кілька газет: «Донецьке слово», «Бахмутське життя», «Бахмутська копійка» і щоденна «Народна газета».

Специфікою культурно-освітнього життя Донбасу став його потужний зв'язок з розвитком промисловості. Освіта, культура та наука регіону багато в чому розвивалися у відповідь на запит, що формувався розвитком виробничих потужностей і потребами їх кадрового і науково-технологічного забезпечення. Відкриття покладів вугілля та необхідність оцінювання перспектив його розробки сприяли різноманітним прикладним науковим дослідженням. У 1840 р. при Луганському ливарно-гарматному заводі виникає наукове товариство гірничих інженерів, яке своїми роботами сприяло розвиткові теорії і практики гірничої справи. Його членами було відкрито близько 300 кам'яновугільних і рудних родовищ. Промисловий потенціал Донбасу досліджували І. Бардін, Б. Бокій, Д. Менделєєв, Є. Ковалевський, Л. Лугутін, О. Терпигорєв[236].

Потужний розвиток вугільної, металургійної, машинобудівної та інших галузей промисловості, формування Південного гірничопромислового району стимулював європейський капітал, а на підприємствах Донбасу працювали англійські, французькі, бельгійські, німецькі спеціалісти. Нові робочі місця вимагали зростання кваліфікаційного та освітнього рівня робітників. На час проведення реформи 1861 р. на території Маріупольщини і Бахмутського повіту діяло 47 початкових шкіл (з них 15 приватних), в яких навчалося 1 365 дітей і викладало 60 учителів[237].

---

[235] Пірко В.О. Біобібліографічний покажчик / В.О. Пірко. – Донецьк, 2005. – С. 5.

[236] Історія міст і сіл Української РСР. Луганська область. – Київ, 1968. – С.15–16.

[237] Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864 год. – Екатеринослав, 1864. – С. 146, 149, 150.

У 1864 р. було затверджено «Положення про початкові народні училища», що надало громадським установам і приватним особам права відкривати початкові школи (з дозволу влади) та Статут гімназії і прогімназії, яким, замість повітових училищ, встановлювалися класичні та реальні гімназії – повні середні навчальні заклади. В Україні гімназії поширювалися повільно, їх було замало, щоб задовольнити потреби навіть половини бажаючих до них вступити. Доступ обмежувався і через високу плату за навчання.

У підросійській Україні в усіх початкових і середніх школах процес навчання відбувався російською мовою за навчальними планами і програмами, що діяли по всій території Росії. Русифікаторська політика царизму посилилась у відповідь на розвиток українського демократичного руху. Так, у 1863 р. міністр внутрішніх справ П. Валуєв видав таємне розпорядження, яким проголошувалося, що «ніякої окремої малоросійської мови не було, немає і не може бути». Валуєвський циркуляр забороняв видавати українською мовою навчальні книги і підручники для шкіл, започаткував новий етап шовіністичної політики російського самодержавства, спрямованої на посилення національного, духовного і політичного гноблення українського народу[238]. «Положення про початкові народні училища» передбачало навчання у цих закладах тільки російською мовою.

У 1876 р. Олександр ІІ видав Емський указ про повну заборону української мови не лише у навчальних закладах, а й у суспільному житті взагалі. Ці рішення свідчили про спроби царату обмежити український рух – так званих хлопоманів на чолі з В. Антоновичем та українофілів на чолі з М. Костомаровим, які плекали українську культуру та пропонували шляхи впорядковування соціальних і економічних відносин. Культурницька праця української інтелігенції мала велике значення для освіти широких народних мас рідною мовою, кодифікації української літературної мови, відтак становлення української нації. Орієнтація влади на «французьку» модель тотальної асиміляції українців, пасивна й непослідовна в своєму реальному втіленні, заблокувала потенційну можливість

[238] Валуєвський циркуляр 1863 // Юридична енциклопедія: В 6 т. Т.1. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К., 1998.

пошуку компромісу за зразком «британського» варіанта, який визнає культурну та регіональну специфіку[239].

Земська реформа 1864 р. («Положення про губернські і повітові земські установи») в галузі освіти започаткувала процес згортання національного шкільництва північноприазовських греків та утворення в місцях їхнього компактного проживання системи початкової і середньої школи загальнодержавного зразка. Викликані державними реформами 1860-х рр. соціально-політичні й економічні зміни спричинилися до активізації міжетнічних контактів та необхідності для греків інтеграції до поступово утворюваної місцевої поліетнічної культури.

У нових соціально-економічних умовах культурно-освітній потенціал північноприазовської грецької громади реалізувався у створенні протягом 1870–1890 рр. у грецьких поселеннях розгалуженої мережі початкових «народних шкіл» (земських, приватних, зразкових Міністерства народної освіти, церковного відомства), а також середніх навчальних закладів. На кінець XIX ст. грецька молодь Маріупольського повіту здобувала початкову освіту в 30 земських училищах, 21 навчальному закладі церковного підпорядкування, міському парафіяльному училищі, двох зразкових школах Міністерства освіти, чоловічій та жіночій гімназіях. 34% населення Маріупольщини (саме такою була частка греків у складі жителів повіту) давали більше половини – 51% – учнів початкової школи. Як наслідок, рівень грамотності маріупольських греків – 29,8% – був одним з найвищих в українських губерніях Російської імперії[240].

Ще вищим був рівень грамотності у німецькій меншині. Так, у повітах Катеринославської губернії рівень писемності серед німців був 60,3%, а у містах губернії – 73,2%[241], а рівень грамот-

---

[239] Міллер О. Засвоюючи логіку націоналізму: ставлення владних кіл імперії та громадської думки її столиць до українського національного руху в перші роки царювання Олександра II / Олексій Міллер [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.franko.lviv.ua/Subdivisions/um/um2-3/Statti/4-MILLER%20Oleksij.htm

[240] Шостак О.Л. Культурно-освітні традиції греків Приазов'я як приклад збереження національної самобутності / О.Л. Шостак [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.novadoba.org.ua/sites/default/files/54.pdf]

[241] Грамотність етносів у 1897 р. по губерніях [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pollotenchegg.livejournal.com/97830.html

ності серед менонітів становив: серед чоловіків – 73,57%, серед жінок – 73,8%[242].

У другій пол. XIX ст. російська мова перетворюється на мову міжетнічного спілкування в Україні. Жодна з інших мов не спроможна була конкурувати з російською, оскільки остання була мовою державних структур, земських навчальних закладів, науки, преси й високої культури. Мови етнічних громад витіснялися на периферію побутового вжитку. За культурами етнічних громад міцно закріплюється тавро меншовартості. Низка етнічних громад втратила національну писемність, так було, зокрема, з маріупольськими греками[243]. Створена греками шкільна мережа позбавлялася національного змісту. В усіх функціонуючих навчальних закладах Маріупольщини (крім духовного училища і чоловічої гімназії, де вивчалася давньогрецька) викладання грецької мови на середину 1870-х рр. поступово припинилося, освіта остаточно стала російськомовною. Внаслідок поширення російськомовного шкільництва та через відсутність необхідної матеріальної бази і кадрового забезпечення національної освіти в культурі грецької громади Маріупольщини з кінця XIX ст. прискорилися інтеграційні та асиміляційні процеси, насамперед у царині мови, втрати національної писемної традиції. В цих умовах найважливішим фактором збереження етнічної самосвідомості грецькою спільнотою стало створення науково-популярної літератури, в якій автори зверталися до історії північноприазовських греків, їхньої культури тощо, а також пропагування етнічної історії в навчальному процесі маріупольських гімназій[244]. На початку XX ст. грецька громада опинилася перед викликом втрати етнокультурних і мовних традицій свого народу.

Інтенсивну працю з вивчення етнографії, історії, мови, економіки Донбасу провадив «Південно-Західній Відділ Російського

---

[242] Правдюк О. В. Освіта менонітів у контексті культурного розвитку Півдня України (XIX – 20-ті рр. XX ст.). – С. 10.

[243] Національне питання в Україні XX – початку XXI ст.: історичні нариси. Авт. кол. Аркуша О.Г., Верстюк В.Ф., Віднянський С.В., Вронська Т.В., Головченко В.І., Єфіменко Г.Г., Котигоренко В.О., Кульчицький С.В., Лисенко О.Є., Майборода О.М., Патер І.Г., Пиріг Р.Я., Рубльов О.С., Щетніков В.П., Щупак І.Я. – К., 2012. – С. 31.

[244] Бацак Н.І. Греки Північного Приазов'я: культурно-просвітницький розвиток (кінець XVIII – початок XX ст.). – С. 13.

Географічного Товариства». Українсько-російське культурне середовище на Донбасі породжувало унікальні прояви і паралелі розвитку. Так, у 80-х рр. XIX ст. у селі Олексіївці Слов'яносербського повіту завідував земською школою Б. Грінченко – український письменник, упорядник «Словаря української мови», а у 1801 р. у Луганську народився письменник, учений-діалектолог, етнограф, укладач «Толкового словаря живого великорусского языка» В. Даль. На Донбасі народилися, жили і працювали яскраві літературні особистості – В. Гаршин і М. Чернявський, зійшла зірка великого пейзажиста А. Куїнджи. Відвідування Донецького краю видатними діячами науки, літератури, мистецтва збагачували культуру Донбасу, сприяючи її подальшому розвитку.

У 1896 р. на промисловій і художній виставці в Нижньому Новгороді прикрасою павільйону Новоросійського товариства стає унікальна пальма, виготовлена із частини рейки ковалями-умільцями Юзівського металургійного заводу О. Мерцаловим і Ф. Шкариним. Пальма Мерцалова є сьогодні символом Донеччини.

Індустріалізація, що охопила наприкінці XIX – на початку XX ст. регіон, посилила інтеграційні процеси в середовищі етнічних груп. Технічний прогрес та піднесення економіки, залучаючи всі спільноти краю до системи міжетнічних економічних взаємин, з одного боку, зміцнювали їх зв'язок, з іншого – сприяли активній нівеляції специфіки їхнього етнічного обличчя, особливо серед міського населення. Потужний тиск російської культури пришвидшив розмивання нечисленних міських громад: єврейської, татарської, німецької та ін.

На початок XX ст. питання етнокультурного виживання низки етнічних громад України набуло надзвичайної гостроти. На цей час оформилися два різноспрямовані погляди на перспективи їхнього національно-культурного розвитку. Частина іноземного за походженням чиновництва, купецтва, вчительства та навіть пересічних міських мешканців, яка була широко представлена в навчальних, державних і громадських установах, схилялася до асиміляції. Другу позицію репрезентувала нечисленна верства патріотично налаштованої інтелігенції та буржуазії, яка лише підходила до усвідомлення глибини етнокультурних проблем власних громад, необхідності захисту етнокультурної ідентичності.

Певне охолодження взаємин між колишніми іноземними колоністами та царською адміністрацією стало закономірним наслідком стандартизації системи державного управління у пореформену епоху. Воно спричинило часткову реемігрaцію колоністів до Канади та США. Втім, господарські переваги, які колоністи мали в Росії, стали надійною платформою подальшого економічного зростання німців, болгар, греків, чехів у часи промислового піднесення та «пшеничної лихоманки», а отже, забезпечили царату міцні позиції в названих етнічних групах. Останні, перебуваючи поза конкуренцією малоземельного українського та російського селянства, високо цінували можливості, набуті в Російській імперії, і ладні були миритися з втратами в сфері народної освіти та внутрішнього самоуправління колоній, яких вимагали нові політичні реалії[245].

На тлі таких етнокультурних інновацій відбувалося значне піднесення шкільної освіти, що розвивалася в двох напрямах – професіоналізації та інтеграції всіх ступенів освіти, поступового перетворення початкового і середнього шкільництва на єдину просвітницьку мережу, що було зумовлене змінами в економічному житті Донбасу: стрімким зростанням галузей промисловості, транспорту та підприємництва в сільському господарстві.

Наприкінці XIX ст. кількість початкових шкіл у підросійській Україні зросла у 12 разів (порівняно з серединою століття), однак вони не задовольняли потреби населення та держави в початковій освіті. Рівень грамотності населення на цей час становив 15–20%. Якість навчання у народних школах була низькою. Найнижчий рівень освіти давали церковнопарафіяльні школи, які в 1900 р. становили 80% від загальної кількості початкових шкіл в Україні. Навчання в них обмежувалося читанням, початками арифметики та вивченням молитов.

За загальним переписом населення Російської імперії 1897 р. у Старобільському повіті грамотних було 10,4%, у Слов'яносербському повіті, де концентрувалися підприємства, рівень грамотних був у 4 рази вищий[246]. У 1884 р. у Бахмутському повіті грамотних

[245] Національне питання в Україні XX – початку XXI ст.: історичні нариси. – К., 2012. – С. 31.

[246] Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. Екатеринославская губерния. – СПб., 1904. – С. 26.

серед чоловіків було 8,44%, а серед жінок – 0,35%. У 1987 р. у Маріупольському і Бахмутському повітах налічувалося 320 шкіл (разом з приватними), з яких 115 були церковнопарафіяльними[247].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. при початкових навчальних закладах у грецьких селах Маріупольського повіту почали створюватися ремісничі класи і відділення, що надавали професійну підготовку з різноманітних спеціальностей. Зі збільшенням сфери застосування спеціальних фахових знань виникла потреба у відкритті суто професійних навчальних закладів різного рівня. Так, 1901 р. у Маріуполі вступило в дію нижче механіко-технічне училище, рік по тому – чотирикласна ремісничa школа при ньому, серед їх учнів було чимало греків, що походили з місцевих міщан та поселян; у 1912 р. була відкрита Бешево-Гнатівська нижча чоловіча сільськогосподарська школа. Бурхливий розвиток освітньої справи в повіті викликав, крім необхідності у технічних та інженерних фахівцях, потребу у кваліфікованих педагогічних кадрах. У 1915/16 навчальному році була заснована Маріупольська учительська семінарія. І вже у 1916 р. північноприазовські грецькі громади забезпечили майже абсолютне залучення своїх дітей до початкової освіти: з 11 158 грецьких школярів повіту 7 993 здобували освіту в земських школах, 2 208 – у «міністерських» і 957 – у церковнопарафіяльних.

У 1913 р. кількість шкіл Донеччини та Приазов'я зросла до 379, у яких навчалося трохи більше як 15 тис. учнів[248]. У 1914–1915 рр. на території теперішньої Луганської області функціонувало 983 загальноосвітні школи, з них 969 початкових. У школах навчалося 86 700 учнів, працювало 2 070 учителів[249]. Церковнопарафіяльні та земські школи давали початкову освіту, наставляли учнів у дусі православної церкви і вірності царському престолу.

У прагненні підвищити культурно-освітній рівень грецькі громади Маріупольщини підійшли до створення в системі освітніх закладів загальнодоступної школи середньої ланки. Численні звер-

---

[247] Статистико-экономический обзор Екатеринославской губернии за 1897 год. – Екатеринослав, 1898. – С. 78

[248] Історія міст і сіл Української РСР. Донецька область. – С. 23

[249] Народное хозяйство Луганской области. Статистический сборник. – Донецьк, 1963. – С. 233.

нення греків до земства й уряду стосувалися необхідності відкриття гімназій у волостях. Протягом революційних 1917–1918 рр. за ініціативи грецьких громад та виключно на їхні кошти було відкрито перші середні освітні заклади в Маріупольському повіті – Старокерменчицьку та Константинопольську приватні гімназії.

Середня, середня спеціальна, а тим більш вища освіта залишалися малодоступними. Напередодні Першої світової війни на території Донецької області працювало лише 2 професійні училища – штейгерське у Горлівці і школа десятників у Макіївці. З середніх навчальних закладів функціонувало 4 комерційні училища (в Юзівці, Горлівці, Бахмуті, Макіївці).

Пожвавлення суспільно-політичного і культурного життя, викликане подіями 1905–1907 рр., сприяло піднесенню національної свідомості представників етнічних меншин Російської імперії, в тому числі на Донбасі. Початок ХХ ст. позначено першими спробами перенести етнокультурні і мовні питання у політичну площину. У Думі сформувалась українська парламентська громада, висувалися проекти впровадження автономії, самоврядування української школи та суду. Одним з головних завдань українська інтелігенція вважала поширення освіти українською мовою. На східноукраїнських землях влада зняла всі заборони на українське слово. Формується українська преса – «Хлібороб» В. Шемета, «Громадська думка», згодом «Рада» С. Єфремова у Києві. Почали вільно друкувати українські книжки. З'явилися видавництва «Час», «Ранок», «Дзвін» та ін. Виникли культурно-освітні товариства, серед них – «Просвіта». Значну роль в успіху просвітницької справи відіграли позашкільні культурно-просвітительські заходи – народні читання, науково-популярні лекції, діяльність публічних і земських бібліотек.

На Донбасі було започатковано медичне обслуговування населення. Зокрема, Слов'яносербський повіт було поділено на три лікарські дільниці і утворено 5 фельдшерських пунктів. Мережа медичних закладів постійно зростала і у 1914 р. досягла 66 лікарень, 72 лікарських амбулаторно-поліклінічних і 48 фельдшерсько-акушерських пунктів, де працювало 169 лікарів. Населення сучасної Донецької області обслуговувало 34 лікарняних заклади і 157 лікарів[250].

[250] Донецкая область за 50 лет. Статистический сборник. – Донецк, 1967. – С. 221, 223.

На початку XX ст. на підприємствах Донбасу почав формуватися профспілковий рух, який фінансував пресу, створював бібліотеки. У Маріуполі у 1899 р. вийшла перша на Донбасі газета – «Маріупольський довідковий листок». Виникли перші осередки російських політичних партій, зокрема, соціал-демократичного напряму, ради робітничих депутатів у Юзівці, Маріуполі та ін. містах.

Поступово став формуватися прошарок міської творчої інтелігенції. В Луганську працювали гірничо-комерційний і професійний клуби, клуби були також у Лисичанську та Старобільську, Юзівці, Горлівці, Бахмуті, Макіївці та Маріуполі. У 1903 р. у Бахмуті відкрилася приватна музична школа (3-річні курси) А. Мерейнес – випускниці Віденської консерваторії[251]. Відомий український композитор М. Леонтович працював учителем залізничної школи у Гришиному (нині Красноармійськ).

Питома вага іноземців серед спеціалістів гірничо-металургійної промисловості з вищою та середньою освітою, за даними Ради з'їзду гірничопромисловців, досягла напередодні Першої світової війни 40%. На початку війни їх було мобілізовано до армії, німецьких і австрійських спеціалістів – вислано у східні губернії імперії, а французьких і бельгійських відкликано на батьківщину[252]. В часи Першої світової війни на багатьох підприємствах Донбасу використовувалася праця мобілізованих на тилові роботи селян з Середньої Азії, найманих робітників з Китаю, Ірану та ін. країн, згодом військовополонених і біженців. На Донбас, ніби у плавильний котел, постійно прибували все нові етнічні компоненти. Можливо тому, саме тут, у Горлівському гірничому училищі, навчався поет А. Коц (Данін) – автор російського тексту «Інернаціоналу».

Важка шахтарська праця породжувала легенди, міфи краю. Найбільш яскравим прикладом є легенда про «Доброго Шубіна». Шубін – міфологічний персонаж, гірничий дух, шахтний домовик. Дончани вірять, що наприкінці XIX ст. на одній з донецьких шахт працював гірничий майстер на прізвище Шубін, який мав хист передбачати нещасні випадки. Перед кожною зміною він спускався у

---

[251] Историческая справка. Артёмовское Музыкальное Училище имени Ивана Карабица [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://amuz.at.ua/index/0-19

[252] Ніколаєць Ю.О. Поселенська структура населення Донбасу: (етнополітичний аспект динаміки) / Ю.О.Ніколаєць. – К., 2012. – С. 74–75.

шахту, щоб прислухатися до її надр та попередити про можливу небезпеку. Одного дня він згинув, і відтоді ходить по виробітках Донбасу постарілий гірничий майстер. Появу легенди про підземного духа пов'язують із професією «газожога» – працівника, який ходив по виробітках із факелом й випалював газ, щоб запобігти вибуху метану. Він одягався у кожух хутром назовні. Це заняття було доволі небезпечним і випадки загибелі «шубіних» не були рідкістю. Побачити Шубіна – означає отримати чи то казкову допомогу, чи то попередження про смерть. Лише в Донецьку цей демонічний образ був прозваний «добрим», його почали сприймати як один із символів шахтарської праці. А ступінь небезпеки, що асоціюється із ним, став одним зі складових іміджу шахтарської Донеччини[253].

Переломним рубежем в історії України загалом та Донбасу зокрема стала Українська національно-демократична революція 1917–1921 рр. Виразником інтересів українського громадянства стала Центральна Рада – представницький політичний орган українського народу, утворений 7 березня 1917 р. за участі представників етнічних груп: євреїв, поляків, німців. Центральна Рада одразу ж проголосила головним завданням своєї політики відродження рідної мови і школи. Всього у 1917 р. в Україні було відкрито 39 українських гімназій. Водночас уже у Першому Універсалі Центральної Ради з проголошенням української автономії йшлося також про необхідність там, де українці живуть поруч з представниками інших національностей, «нашим громадянам негайно прийти до згоди з демократією тих національностей і разом з ними приступити до підготовки нового правильного життя»[254]. Українська Центральна Рада проголосила за всіма народностями вільної України право на національно-персональну автономію[255]. 2 грудня 1917 р. пройшов з'їзд представників грецького народу Маріуполя та маріупольського повіту. Серед 43 делегатів з'їзду були представники рад селянських депутатів, волосних земств, сільських сходів, які обговорили питання про політичне становище греків, прийняли програму. Маріупольська спілка еллінів, заснована на демократич-

[253] Разом на одній землі. Історія України багатокультурна. – К., 2012.– С.148–149.

[254] Українська Центральна Рада: документи і матеріали: у двох томах. Т. 1. – К., 1996. – С. 55.

[255] Там само. – С. 401.

них засадах, визнала себе автономним відділом Загальноросійської спілки еллінів, а, з іншого боку, висловилася на підтримку Української Центральної Ради[256].

Справу Центральної Ради у галузі розвитку української культури продовжив уряд Української Держави гетьмана П. Скоропадського. Протягом літа 1918 р. було відкрито 54 українські гімназії не тільки в містах, але й по деяких селах, а наприкінці гетьманської доби їх було в Україні близько 150. Великою заслугою гетьманського уряду слід вважати заснування 24 листопада 1918 р. Української академії наук. Однак він скасував Закон про національно-персональну автономію національних меншин.

Кардинальні суспільно-політичні зміни, у тому числі й у галузі культури, пов'язані зі встановленням радянської влади. Поставивши метою збудувати новий соціально-економічний устрій, радянський уряд сприяв створенню нових типів освітніх закладів і підходів у викладанні, що прискорило б розрив із «буржуазним минулим». Радянська педагогіка обстоювала необхідність пов'язувати освіту з прищепленням людині комуністичних цінностей. У школах було запроваджено програми, в яких особливого значення надавалося поєднанню праці й навчання, оволодінню більшовицькою ідеологією.

З остаточним встановленням радянської влади на Донбасі розпочинається ліквідація старої системи освіти, відокремлення школи від церкви, формування нового апарату управління освітою. Нову систему освіти українські більшовики, які вважали УРСР суверенною національною державою українського народу, будували за російським зразком. У травні 1919 р. було видано «Положення про єдину трудову школу УРСР», в основу якого було покладено аналогічне положення Радянської Росії. Воно передбачало запровадження безоплатного і спільного навчання дітей обох статей з восьми років; загальноосвітній і політехнічний характер освіти, заборону релігійного виховання; запровадження продуктивної праці дітей. Скасовувалися перевідні та випускні іспити, домашні завдання, п'ятибальна система оцінювання знань.

Хоч українська школа й будувалася згідно з прийнятими на той час єдиними принципами «Про єдність освітньої політики», але сис-

[256] Романцов В. Грецькі села Північного Приазов'я в перший період Української національно-демократичної революції / В. Романцов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://bo0k.net/index.php?p=chapter&bid=2192& chapter=1

тема освіти в Україні дещо відрізнялася. Так, якщо в Росії школа була політехнічною, то в Україні всі навчально-виховні заклади, поєднуючись з виробництвом, уже з першої ланки утворювали єдину систему професійної освіти. У Росії єдина трудова школа була дев'ятирічною, в Україні – семирічною; у Росії технікум був підготовчою ланкою до інституту, а в Україні – інститут і технікум вважалися рівноправними вищими навчальними закладами з тією різницею, що технікум випускав вузьких фахівців-інструкторів, а інститут – висококваліфікованих спеціалістів-практиків. На відміну від російської, українська система вилучала зі своєї схеми університети, перетворивши їх у 1920 р. на інститути народної освіти: медичного, фізичного, технічного, агрономічного, педагогічного профілю, які готували спеціалістів вищої кваліфікації. Зокрема, у 1921 р. в Юзівці відкрито гірничо-механічний технікум, який згодом було реорганізовано у Донецький гірничий інститут (сьогодні Донецький національний технічний університет). У 1923 р. у Луганську було засновано Державний педагогічний інститут ім. Т.Г.Шевченка. Хоч за навчання в більшості цих інститутів треба було платити, дітей бідних селян і робітників, що становили більшість студентів, від оплати звільняли. Наприкінці 1920-х рр. в інститутах України навчалося майже 40 000 студентів, з них українці становили 53%, росіяни – 20%, євреї – 22%. Українці переважно зосереджувалися в галузі агрономії та педагогіки, росіяни – управлінні й точних науках, а євреї – медицині й торгівлі[257].

Підготовку наукових кадрів в Україні здійснювали академії та різноманітні інститути теоретичного знання. З погляду наукової педагогіки, українська система освіти стояла нижче від російської, однак ці відмінності свідчили про певну незалежність української освітньої політики, вони збереглися до 1930 р.

У спадок від Російської імперії Донбасу дісталась абсолютно зрусифікована школа. У Донецькій губернії показники охоплення дітей українською школою були найнижчими в Україні – у 1922 р. таких шкіл було лише 5. Питома вага українських шкіл на Донбасі становила 0,4%, українсько-російських шкіл – 0,7%, російських та шкіл інших національностей – 98,9%, що абсолютно не відповідало загальноукраїнській ситуації – 61,3% українських шкіл, 11,4%

[257] Субтельний О. Історія України / Орест Субтельний. – К., 1991. – С. 348.

українсько-російських шкіл, 27,3% російських шкіл та шкіл інших національностей[258].

Складність внутрішньої політики УРСР зумовлювалася тим, що частина керівництва більшовиків в Україні стояла на шовіністичних позиціях. Так, другий секретар ЦК КП(б)У Д. Лебідь навіть не намагався приховати ворожість до української мови, звичаїв, до українізації взагалі. Він обстоював так звану «теорію боротьби двох культур», з якої випливало, що оскільки російська культура в Україні пов'язана з прогресивним пролетаріатом і містом, у той час як культура українська – з відсталим селянством і селом, то російська культура рано чи пізно переможе, і обов'язок комуністів полягає в тому, щоб підтримати цей «природний процес»[259].

У 1923 р. на XII з'їзді РКП(б) було започатковано політику коренізації, український різновид якої вибухнув українізацією – потужним українським відродженням. Українізація мала на меті залучити до соціалістичного будівництва широкі народні маси. Кампанія українізації охопила всі галузі життя Радянської України. Найбільший вплив вона справила на освіту. Ставка більшовиків на освіту пояснюється кількома чинниками: з ідеологічної точки зору, щоб слугувати зразком нового ладу радянське суспільство мало бути освіченим; понад те, освічене населення збільшувало виробничий потенціал і міць держави; і, нарешті, освіта надавала додаткові можливості прищеплювати новим поколінням радянські цінності. Найбільш вражаючих успіхів було досягнуто в ліквідації неписьменності. Під час революції письменними були близько 40% міського населення, через 10 років – уже 70%. На селі протягом цього періоду письменність зросла з 15% до понад 50%. Масова освітня кампанія велася українською мовою.

Рушійною силою українізації системи освіти став Наркомат освіти на чолі з Г. Гриньком, О. Шумським, М. Скрипником. Вони домоглися того, що в кульмінаційному для українізації 1929 р. понад 80% загальноосвітніх шкіл і 30% вищих навчальних закладів вели навчання виключно українською мовою. 97% українських

[258] Негода О.О. Становлення української школи в Донбасі в 1920 – 1930 рр: труднощі та протиріччя / О.О.Негода // Нові сторінки історії Донбасу: Збірник статей. Кн. 17 / 18 / Головний редактор та упорядник – З.Г.Лихолобова, д.і.н., проф. – Донецьк, 2009. – С. 173.

[259] Субтельний О. Історія України. – С. 338.

дітей навчалися рідною мовою. Швидка українізація освіти сприяла зростанню настроїв національного оптимізму. Старт українізації освіти на Донбасі відтворює Таблиця 1.

Таблиця 1

Кількість українських шкіл у Донецькій губернії в 1923 – 1924 р.*

Назва округи	Кількість українських шкіл	Кількість педагогів, які володіли українською	Підлягали українізації (семирічки)
Бахмутська	30	159	30
Луганська	16	53	16
Маріупольська	11	62	11
Старобільська	28	61	28
Таганрозька	13	14	13
Шахтинська	10	4	10
Юзівська	21	170	21
Разом	129	523	129

* Таблиця подана за: Негода О.О. Становлення української школи в Донбасі в 1920 – 1930 рр: труднощі та протиріччя / О.О.Негода // Нові сторінки історії Донбасу: Збірник статей. Кн. 17 / 18. – Донецьк, 2009. – С. 173.

З 1 січня 1923 р. до 1 січня 1924 р. кількість шкіл з українською мовою навчання зросла з 7 до 129. Водночас кількісні показники не розкривають справжньої картини, адже не вистачало кадрів, які достатньою мірою володіли українською мовою. Українською володіли лише 523 педагоги в регіоні, найбільше у Бахмутській та Юзівській округах, а щоб задовольнити культурні потреби населення, необхідно було значно більше україномовних спеціалістів. Наведені в таблиці показники свідчать про те, що в регіоні працювало 129 шкіл з українською мовою навчання, а ще підлягали українізації 129 семирічок. Тобто, загальна кількість українських шкіл повинна була сягнути 258 шкіл у 1924 р. Всюди відчувався дефіцит приміщень, підручників не було взагалі. Незважаючи на певні труднощі, кількість українських шкіл зростала: у 1925 р. їх стало 451, у 1928 р. – 1308[260]. У Донбасі українізувалися переважно сільські школи, де

[260] Негода О.О. Становлення української школи в Донбасі в 1920 – 1930 рр: труднощі та протиріччя. – С. 172–173.

домінувало українське населення. Селянство досить легко і свідомо погодилося на українізацію школи.

Відродження переживала україномовна преса, яку жорстоко придушував царський режим і для якої перші роки радянської влади не були сприятливими. У 1922 р. з усіх опублікованих в Україні книжок лише 27% виходили українською мовою, українською мовою виходило близько 10 газет, журналів. До 1927 р. українською мовою друкувалася більш як половина книжок, а в 1933 р. з 426 газет республіки 377 виходили рідною мовою. Свіжі настрої в розвитку української культури особливо виявилися в літературі. Марксистські письменники пропагували думку, згідно з якою для здійснення своїх завдань революція, крім суспільно-політичної царини, повинна сягнути й у царину культури. Тобто «буржуазне» мистецтво минулого слід замінити новим пролетарським мистецтвом. Щоправда, вони одразу додавали, що «досягти міжнародної єдності пролетарське мистецтво може лише йдучи національними стежками»[261].

У липні 1922 р. було організовано кооперативне видавництво «Донбас». У донецьких газетах і журналах розпочали свій творчих шлях багато літераторів-початківців, що згодом стали відомими письменниками, серед них В. Сосюра, С. Погрібний, П. Безпощадний, М. Голодний (М. Епштейн), Б. Горбатов. Важливу роль у згуртуванні літераторів Донеччини відіграв журнал «Забой» (з 1932 р. «Литературный Донбасс») та однойменна письменницька організація, в якій працювали Іван Ле, М. Слонімський, Ю. Чорний-Діденко, О. Селівановський, Г. Баглюк та ін. Всього в Україні в 1920-х рр. діяло понад 40 літературно-художніх організацій. Крім літературно-художніх, у середині 1920-х рр. в Україні діяло 16 різних добровільних товариств і організацій, які об'єднували людей за інтересами, наприклад: «Техніка – масам», «Геть неписьменність», «Друзі радіо» та ін.

За ініціативи відомих краєзнавців М. Сибільова та С. Одинцової у Донбасі було розпочато широкомасштабні археологічні та етнографічні дослідження. Створені під їхнім керівництвом краєзнавчі музеї у Святогорську і в Ізюмі стали значними науковими

[261] Субтельний О. Історія України. – С. 343.

установами. Зусиллями В. Городцова та П. Єфименка тут було організовано видання наукових праць з археології та етнографії.

Резолюція ЦК ВКП (б) «Про політику партії в галузі художньої літератури» (червень 1925 р.), в основу якої були покладені принципи партійності і народності літератури та мистецтва, окреслила подальші напрями розвитку мистецтва, в тому числі й кіно. «В основі змісту радянського фільму повинна лежати ідеологія пролетаріату», іншими словами, в період першої п'ятирічки (1928–1932 рр.) кіно має стати «могутнім засобом комуністичної освіти і агітації, виховання класової свідомості робітників, політичного перевиховання всіх непролетарських верств населення і селянства в першу чергу»[262].

Першою українською радянською звуковою документальною кінокартиною стала стрічка Д. Вєтрова «Ентузіазм. Симфонії Донбасу» (1930 р.). Вона стала апофеозом індустріалізації, яку здійснював робітничий клас задля справи побудови соціалізму. Нове життя, побудова соціалізму подавалися як історичний рух через зміни: державної символіки (на зміну короні з двоголовим орлом – прапор з серпом і молотом; на зміну хреста – п'ятикутна зірка), звукового фону (на зміну церковній службі і дзвону дзвонів – марш і шуми промислового цеху), моделі поведінки персонажів (на зміну молитві і пияцтву – гасла, промови на мітингах, робота). Індустріалізація як фундамент, на якому ґрунтується соціалізм, передавалася на всіх етапах її життєдіяльності, причому по вертикалі: шахти, завод, домни, що підносяться у небо. Хоча фільм легко поділити на три частини (перша в експериментальному ключі передає зіткнення релігійного і комуністичного побуту, друга – процес виробництва в районі Донбасу, третя – колективізацію), в цілому він був задуманий як тріумф симбіозу людини і машини, як гімн праці[263].

Художнє кіно абсолютно справедливо стало «найважливішим із мистецтв». А шахтарі в кіно обов'язково мали бути головними героями праці. Ще один з довоєнних фільмів називався – «Велике життя», він прославляв шахтарську працю. У цьому ж

---

[262] Из материалов Первого Всесоюзного партийного киносовещания при ЦК ВКП(б) // КПСС о культуре, просвещении и науке. – М., 1963. – С. 160–162.

[263] Ичин К. Пролетариат врасплох: «Симфония Донбасса» Дзиги Вертова / Корнелия Ичин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.utoronto.ca/tsq/22/ichin22.shtml

ключі знято фільм «Шахтарі», який став першою великою роллю в кіно для М. Бернеса.

Політика українізації Донбасу сприймалася негативно з боку частини російського населення. Поширювалися прояви російського великодержавного шовінізму, виникали конфлікти на мовному ґрунті між росіянами та українцями. За даними перепису 1926 р. українці в Донбасі становили 64,1% населення, росіяни – 26,1%. В містах і міських поселеннях росіяни переважали, там було їх 48,1%, українців – 40,6%. В тому ж таки році українці становили 40% від усіх робітників краю[264]. Професійна орієнтація етнічних громад стала однією з причин мовної асиметрії, домінування російської мови.

У ході адміністративно-територіальної реформи 1922−1923 рр. не був врахований національний склад населення утворюваних районів та сільрад. Це призвело до розпорошення національних меншин, які до того мешкали компактними групами. Так, німецьке і грецьке населення Донбасу за реформою 1923 р. увійшло до Сталінського і Маріупольського округів. Крім того, влада щодо колоністів застосувала жорстку податкову політику, позбавлення права голосу та інші форми утиску. Все це викликало невдоволення колоністів і хвилю еміграції за кордон. Для запобігання еміграційного руху, на думку влади, найбільш сприятливим заходом могла стати політика виділення «самостійних національних формувань» – політика коренізації щодо національних меншин, яка проходила паралельно політиці українізації і мала на меті компенсувати певні ризики асиміляції щодо етнічних меншин, насамперед росіян. Тому в 1924−1925 рр. тільки в Донецькій губернії було утворено 38 національних німецьких і одна єврейська сільські ради, також національний німецький Люксембурзький район у Маріупольській окрузі, який складався з 9 сільрад і нараховував 18 700 осіб, з них 81,3% становили етнічні німці[265]. Політика коренізації в Донбасі допомогла зберегти етнічну свідомість не лише українському народу, а й іншим етнічним групам, які дотепер мешкають на Донбасі.

---

[264] Русначенко А. Донбас в історії України XX століття / А. Русначенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.maunau.org.ua/_private/kongresy/kongres6/istoria/kongress6ch2i/rusnachenko.htm.

[265] Шабельніков В. І. Зміни в адміністративно-територіальному поділі Донбасу у 1917–1930-х рр. / В. І. Шабельніков // Нові сторінки історії Донбасу: Збірник статей. Кн. 17 – 18. – Донецьк, 2009. – С. 146.

Проблема задоволення культурних та освітніх потреб росіян була частково розв'язана в 1927 р. Тоді в Луганській окрузі були затверджені три національні російські райони: Станично-Луганський (89,4% мешканців району становили росіяни), Сорокінський (72%) та Петровський (76%). Взагалі на території Донбасу в 1920-х рр. були утворені три національні російські райони, 94 сільські, 39 селищних рад. 30 травня 1928 р. ВУЦВК прийняв рішення про створення трьох грецьких районів у Маріупольській окрузі – Мангушського, Сартанського і в Сталінській окрузі – Велико-Янісольського, у складі яких було 15 грецьких сільрад[266].

У складі Люксембурзького німецького національного району у 1928 р. було 9 сільрад: Люксембурзька, Карл-Лібкнехтівська, Республіканська, Вишневацька, Кузнецівська, Урицька, Мар'янівська – німецькі, Ново-Керменчицьку – грецька та Розівська – змішана німецько-єврейська. Трансформації, які проводилися на принципах ліквідації приватної власності, боротьби з релігією, суперечили головним принципам життєдіяльності німецьких поселень[267].

Організатором системи освіти в середовищі національних меншин стала Рада в справах освіти нацменшин при Народному комісаріаті освіти, при якій функціонували єврейське, німецьке, польське, татарське та інші національні бюро. Було затверджене й відповідне «Положення про організацію освітньої справи національних меншин, що живуть на території УРСР». Національні школи відрізнялися лише мовою викладання. Специфіка радянської єврейської школи виявлялася тільки у вивченні ідишу та викладанні предметів цією самою мовою. В Донбасі єврейські школи були зосереджені в трьох округах: Маріупольській, Сталінській і Артемівській. Єврейські діти здобували освіту як у школах з єврейською мовою викладання, так і в російських, і в українських. Показник охоплення школами єврейських дітей був хоча і вищим, ніж у більшості національних меншин регіону, однак все ж таки нижчим від загальноукраїнського. Рівень забезпеченості підруч-

[266] Шабельніков В. І. Зміни в адміністративно-територіальному поділі. – С. 147.

[267] Месіч Т. І. Порівняльний аналіз основних тенденцій політичного, соціально-економічного та культурного розвитку німців Донбасу та АРСР НП у 1917–1929 рр. / Т. І. Месіч // Нові сторінки історії Донбасу: Збірник статей. Кн. 17 – 18. – Донецьк, 2009. – С. 132.

никами на ідиші був незадовільним. Педагогічних кадрів, які вільно володіли єврейською мовою, постійно не вистачало. З 1934 р. кількісного зростання в єврейській шкільній мережі Донбасу вже не спостерігалося. Кількість місць у дитячих будинках з єврейською мовою навчання було замало, матеріальне забезпечення – незадовільним. Рівень грамотності єврейського населення регіону (1923 р. – 71,1%, а 1939 р. – 82,2%) значно перевищував показники інших національностей, які проживали в Донбасі, при чому різниця між рівнем грамотності чоловіків і жінок, мешканців міст і сіл була незначною[268].

Для німецької меншини у 1927–1928 рр. на Донбасі працювали 127 шкіл 1-го ступеня (4 749 учнів), 11 шкіл-семирічок (1 333 учня), 10 шкіл-дев'ятирічок (10 469 учнів), 2 школи селянської молоді (101 учень)[269].

Певний вплив на формування політичного та буденного світогляду національних меншин мала періодична преса рідними мовами. На Донбасі німецькою мовою видавалися «Німецька центральна газета», «Нове село», «Тиждень», грецькою – «Колективістіс». У Маріуполі був відкритий грецький театр, а в селах відкрилися школи з викладанням грецькою мовою. З самого початку ці школи зіткнулися з цілою низкою труднощів, у першу чергу з проблемою вчительських кадрів і відсутністю підручників[270].

Остаточно змінили етнічну мапу регіону голод 1932–1933 рр. та колективізація. У зв'язку з антиукраїнським характером колективізації: нищенням більш заможних господарств, примусовим переселенням частини селян та гибеллю до 20%[271] населення Донбасу внаслідок геноциду, більшість яких становили етнічні українці –

---

[268] Сучкова О. Єврейська етнічна меншина в Донбасі в 1920–30-ті роки / Олена Сучкова // І Конгрес Міжнародної асоціації україністів (Донецьк, 29 червня – 2 липня 2005 р.) Історія. Частина 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.maunau.org.ua/_private/kongresy/kongres6/istoria/kongress6ch2i/suchkova.htm

[269] Месіч Т.І. Порівняльний аналіз основних тенденцій політичного, соціально-економічного та культурного розвитку німців Донбасу та АРСР НП у 1917–1929 рр. – С. 135.

[270] Шостак О.Л. Культурно-освітні традиції греків Приазов'я як приклад збереження національної самобутності О.Л.Шостак [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.novadoba.org.ua/sites/default/files/54.pdf].

[271] Ніколаєць Ю.О. Поселенська структура населення Донбасу: (етнополітичний аспект динаміки). – С. 103.

можемо говорити про етнічні чистки в межах національної політики СРСР. На «звільнені» території переселялися селяни з Росії. Згортання українізації, корекція політики СРСР до посилення репресивного апарату, зміни у ставленні до етнічних меншин, що апріорі розглядалися як «вороги народу», репресії проти української інтелігенції, переведення навчання у школах на російську мову викладання, обов'язкове вивчення російської мови в школах з 1938 р., русифікація професійної та вищої освіти засвідчили новий курс радянської влади на прискорену остаточну русифікацію.

Індустріалізація країни супроводжувалася ударництвом, новаторством, соціалістичним змаганням. Одним із полігонів нової політики та її новацій став Донбас. Тут виникає й отримує потужну офіційну підтримку «стахановський рух» – за ім'ям вибійника шахти «Центральна-Ірміне» О. Стаханова, який вирубав за зміну 14 норм. Нова країна вимагала нових форм стимулювання праці (окрім матеріальних) для заохочення зростання виробництва шляхом формування певних зразків праці й поведінки та ідеологічної й політичної ідеалізації їх носіїв.

Відомими новаторами були вибійник шахти «Кочегарка» (Горлівка) М. Ізотов (з Орловської області), машиніст паровозного депо станції Слов'янськ П. Кривонос (з Феодосії), сталевар Маріупольського металургійного заводу М. Мазай (народився у козацькій станиці Ольгінська Краснодарського краю, в родині селянина М. Мазая), трактористка Старобешівської МТС П. Ангеліна (гречанка). Ці прізвища до сьогодні зберігають своє символічне значення для великої частини населення Донбасу[272].

Зі згортанням українізації період відносної децентралізації в культурі та творчості завершувався. Ставилися завдання зближення національних культур і їх розвитку як єдиної радянської інтернаціональної культури, уніфікації освітнього простору з одночасним звуженням можливостей здобувати освіту мовами національних меншин. Цей поворот остаточно завершився у 1933 р., коли населенню України «національний хребет» ламали не тільки фізично – Голодомором, але й духовно. В освіту запроваджували єдині навчальні програми та підручники. ЦК КП(б)У створив спеціальний відділ культури і пропаганди, який узяв під контроль усі сфери

[272] Донбасс с высоты свободного полета. – Донецьк, 2003. – С. 136.

духовного життя країни. В 1933 р. в ЦК КП(б)У та обкомах партії створили відділи шкіл. В 1934 р. ліквідували усі письменницькі організації, створили єдину Спілку письменників, головним літературним методом зображення дійсності було оголошено «соціалістичний реалізм».

«Згідно з завданнями комуністичної партії» неухильно зростав освітній рівень населення. Рівень граматності населення у 1920–1930 рр. виступав основним критерієм рівня культури населення. На початку 1930-х рр. на території України було запроваджено обов'язкове початкове навчання, школою було охоплено у Луганській області 90% сільських дітей і 99,8% дітей у містах. Розгорталася робота з ліквідації неписьменності серед дорослого населення. У 1939 р. у Донецькій області залишилося 6,6% неписьменних, переважно людей похилого віку.

Пропагандистом більшовицької ідеології стала і мережа культурно-освітніх установ: театрів, клубів, гуртків, бібліотек, хат-читалень, кіноустановок. У 1920 р. у Костянтинівці почав діяти перший на Донбасі театр, у 1924 р. – театр «Синя блуза» у Артемівську. З 1932 р. у Луганську запрацював театр опери і балету, у Донецьку – пересувний музичний театр (нині Донецький театр опери та балету). У 1935 р. у Луганську було відкрито театр юного глядача, у 1936 р. – Костянтинівський російський драматичний театр імені О. Пушкіна, у 1938 р. у Слов'янську відкрито російський драматичний театр, у 1939 р. у Луганську було створено ще два театри – російський драматичний театр і театр ляльок. Репертуар театрів становили такі п'єси «Платон Кречет», «Правда», «Пархоменко», «Кремлівські куранти» та інші. Музичне мистецтво «несли в маси» численні хорові колективи, інструментальні та духові оркестри підприємств, палаців культури, клубів. Ще 1925 р. в Артемівську був створений хор «Сурма Донбасу». Започатковувалося монументальне мистецтво – за проектами І. Кавалерідзе споруджено пам'ятники Артему у 1924 р. у Бахмуті та у 1927 р. у Святогірську[273]. Зрозуміло, що весь мистецький наратив контролювався партійними організаціями, які слідкували, боролися і засуджували вияви «дрібнобуржуазного націоналізму» та зачищали від його носіїв ряди будівників нового суспільного ладу.

[273] Див. детальніше: Дєдов В. М. Творчі здобутки Івана Кавалерідзе в Донбасі. Науково-популярний нарис / В. М. Дєдов. – Слов'янськ, 2002. – 78 с.

У ході репресій театральної інтелегенції лунали звинувачення у «протаскуванні націоналістичної контрабанди»: вистав «Катерина», «Майська ніч», «Пошились у дурні», «Суєта», «Дай серцю волю» та інших п'єс з української класики. У цьому звинувачувалися керівники театральних організацій, що працювали в Донбасі: А. Кудрін – директор Ворошиловградського театру опери та балету, В. Василько – заслужений артист республіки, директор Сталінського драмтеатру. До складу терористичних груп були зачислені директори майже всіх театрів не лише Донбасу, але й Харківщини. І майже кожний директор мав свої терористичні підгрупи, до складу яких входили артисти та учасники художньої самодіяльності. Терористичні групи були утворені у філармонії та облрадіокомітеті. Врешті-решт, терористичне підпілля поширили на всі художні установи регіону. Питання, що турбувало держбезпеку: а як зі зброєю? Виявилося, що в цьому плані працівники мистецтв мають великі переваги перед іншими, бо у їх розпорядженні був реквізит для постановок на оборонні теми. Можна також використати зброю зі шкільних воєнних кабінетів[274].

Переслідування української інтелігенції продовжилися в ході великого терору 1937–1938 рр. Серед репресованих педагогів Донбасу за національною ознакою (в кількісних та відсоткових показниках) 217 осіб (48,2%) становили українці; 102 осіб (22,7%) – німці; 49 (10,9%) – греки; 44 – (9,8%) – росіяни[275].

Аналізуючи хід «грецької операції», протягом якої було репресовано від 4 до 5 тис. осіб грецької національності, П. Мазур наголошує, що «невипадково під сокиру «операції» перш за все потрапила грецька інтелігенція – носії самобутньої культури греків, ті, хто оберігав національні традицій грецького етносу»[276].

Починаючи з 1930-х рр. російська мова доволі швидко витіснила українську й інші мови населення регіону на периферію мов-

---

[274] Лихолобова З. «Великий терор» 1937–1938 років у Донбасі: втрати інтелігенції / Зоя Лихолобова // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. – 2007. – Вип. 16 (1). – С. 473.

[275] Алтухов В. Мовний простір Донбасу: чи є українська мова державною? / Володимир Алтухов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://klich.at.ua/publ/movnij_prostir_donbasu_chi_e_ukrajinska_mova_derzhavnoju/ 1-1-0-171

[276] Мазур П. За что, Господи? Мариуполь, 1937 год: «греческая операция» / П. Мазур. – Маріуполь, 2007. – С. 13–14.

ного простору. Зокрема, 1920–1930 рр. характеризувалися масовою мовно-культурною асиміляцією євреїв регіону: у 1926 р. майже половина (48%) євреїв Донбасу своєю рідною мовою вважали ідиш і трохи більше половини (51%) – російську, а у 1939 р. лише 25% етнічних євреїв назвали ідиш рідною мовою[277].

Головною причиною асиміляції в міжвоєнні роки, пов'язаної з поведінкою окремих індивідів, були великі масштаби національно-змішаних шлюбів. Асиміляція залежала не стільки від частки цих шлюбів, скільки від вибору національності дітьми від таких шлюбів. У радянський період більшість дітей від змішаних шлюбів обирали неєврейську національність. Робилося це як внаслідок реального факту належності до російської культури, так й із прагматичних міркувань. Радянська система об'єктивно виступала генератором асиміляційних процесів, і тому значна частина євреїв була приречена на денаціоналізацію[278].

Слід зауважити, що розширення мережі навчальних закладів супроводжувалося зростанням чисельності педагогічних кадрів з одночасним зниженням рівня їх професійної підготовки. У 1936 р. в Донецькій області працювало понад 25 тис. учителів, а вищу освіту мали не більше 16% з них. Саме ця, найбільш кваліфікована частина вчительства, яка здатна була передати культурні традиції дореволюційної школи новому поколінню освітян, стала першочерговою мішенню полювання карателів. Загалом у числі заарештованих учителів у 1937–1938 рр. в області 35,6% мали вищу освіту, яку вони здобули, скоріше за все, до 1917 р. Це підтверджується тим, що за віком більше третини репресованих були старші сорока років. Загалом вищу, неповну вищу та середню освіту мали 88% заарештованих учителів, серед них було чимало молодих людей, які пройшли педагогічну підготовку вже за радянських часів (їм теж не було довіри). Освітній рівень репресованих учителів перевищував освітній рівень усіх репресованих та всього дорослого населення області взагалі. Розправа була жорстокою: 304 педа-

[277] Сучкова О. Ю. Євреї в Донбасі (20–30-ті роки XX ст.) / Олена Юріївна Сучкова. Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Донецьк, 2005. – С. 10.

[278] Сучкова О. Єврейська етнічна меншина в Донбасі в 1920-30 ті роки Олена Сучкова // І Конгрес Міжнародної асоціації україністів (Донецьк, 29 червня – 2 липня 2005 р.) Історія. Частина 2. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.maunau.org.ua/_private/kongresy/kongres6/istoria/kongress6ch2i/suchkova.htm

гоги були розстріляні, решта засуджені до позбавлення волі, переважно на 10–15-річні терміни, з відбуванням покарання у виправно-трудових таборах. Окрім цього, сотні освітян були позбавлені посадових місць[279].

Одним зі звинувачень у ході «Великого терору» став націоналізм, а різновидність націоналізму, до якого приписувалася жертва, залежала від її етнічного походження чи ступеня виконання «лімітів», спущених згори. За підрахунками І. Богинської, у належності до «української націоналістичної організації» обвинувачувалася четверта частина репресованих працівників освіти Донецької області. Близько 10% були приписані до «грецької повстанської організації»[280].

У цілому втрати системи народної освіти в Донецькому регіоні були величезними. За два роки (1937 і 1938 рр.) було репресовано до 500 найбільш освічених, працездатних, активних педагогів шкіл та працівників обласних, міських і районних відділів народної освіти. З посад було звільнено не менш 4,5 тис. вчителів (шоста частина їх загальної кількості). Наслідком кривавих операцій було падіння кваліфікаційного рівня кадрів, зниження рівня освіти взагалі[281].

Поряд з освітянами жертвами терору стали інші службовці: лікарі, інженери, літератори. Непоправних втрат зазнала література етнічнх спільнот регіону. Жертвою свавілля став відомий грецький поет і журналіст Г. Костоправ. У 1920-ті рр. він писав вірші українською і російською мовами, а з 1931 р. – переважно грецькою (румейською) мовою. Дослідники називають Костоправа засновником грецької літератури в Україні, її першим класиком. У 1932–1937 рр. він працював відповідальним секретарем і літературним редактором у Маріупольській грецькій газеті «Колективістіс», керував створеною ним групою поетів-початківців, переклав грецькою мовою «Заповіт» Шевченка, вірші Пушкіна, Маяковського, Рильського, Сосюри[282].

---

[279] Лихолобова З. «Великий терор» 1937–1938 років у Донбасі: втрати інтелігенції. – С. 471.

[280] Богинская И. Правда через года / И.Богинская // Статьи, воспоминания, документы. – Вып. 1–6. – Донецк, 1995–2002. Вып. 3. – Донецк, 1999. – С.75.

[281] Лихолобова З. «Великий терор» 1937–1938 років у Донбасі: втрати інтелігенції. – С. 474.

[282] Донецкие новости. – 1999. – 21–27 августа.

Унаслідок передвоєнних та повоєнних переселень з територій Західної України на землі Донбасу значного контингенту етнічних українців відбулися певні зміни у національно-культурному розвитку Донбасу, він отримав додаткові сили для власне українського поступу. Важкі випробування, у тому числі й для культурно-освітнього життя, випали на долю мешканців краю під час німецької окупації Донбасу. Серед них було чимало вихідців з Західної України та переміщених з інших областей. Так, колишній член Центральної Ради й Генерального Секретаріату М. Стасюк очолював місцевий осередок «Просвіти» у Маріуполі, був директором українського театру. До грудня 1942 р. тут видавалася «Маріупольська газета». Однак «маріупольське національне відродження» тривало недовго. У серпні того ж року німці арештували першого провідника ОУН Маріупольської округи С. Держка родом зі Стрия на Львівщині. Його та інших арештованих перевезли до тюрми в Сталіно, де він, важко побитий, помер, не видавши нікого. У грудні німці ув'язнили М. Стасюка. У червні 1943 р. окупанти розстріляли члена ОУН Т. Грицева, який за власні гроші купував книжки та роздавав їх мешканцям міста[283].

В умовах подальшого зросійщення краю вихідці із Західної України намагалися зберегти на Донбасі національно-духовні традиції. Так, рідну мову як найдорожчий скарб зберегли 3000 бойків з села Лісковатого Старосамбірського району Дрогобицької області, переселені у степові села Званівку, Роздолівку й Чубарівку (перейменовану на Верхню Кам'янку) Артемівського р-ну Донецької обл.[284].

Повоєнне відновлення Донбасу, зростання й удосконалення виробництва вимагало підготовки нового покоління спеціалістів. За досить короткий відрізок часу було створено систему професійно-технічної освіти, яка була широко розгалужена і зорієнтована на забезпечення робочою силою підприємств Донбасу. До кінця 1940-х рр. неформальною столицею Донбасу залишався Харків.

---

[283] Болбат Т. Участь населення Західної та Центральної України в економічному і національно-культурному розвитку Донбасу (1939–1970-ті рр.) / Тетяна Болбат // Схід. – 2004. – №1. – С. 36.

[284] Там само. – С. 38.

Там розташовувалися трести «Донбасвугілля», «Донантрацит», «Донпівденненерго» та ін., Міністерство вугільної промисловості УРСР. Також з Харковом пов'язано становлення Донецького педагогічного інституту та Донецького індустріального інституту, які готували фахівців для вугільних, металургійних, хімічних підприємств Донецького басейну. У 1954 р. був заснований Слов'янський педагогічний інститут, з Білої Церкви до Горлівки перевели педагогічний інститут іноземних мов. 28 травня 1965 р. відкрито Донецький державний університет.

У повоєнні роки на Донбасі створено мережу наближених до виробничої бази науково-дослідних установ, діяльність яких сприяла розвитку промисловості краю. До складу АН УРСР, поряд з Київським, Дніпропетровським, Харківським, Південним (з центром в Одесі) і Західним (з центром у Львові) увійшов Донецький науковий центр (створений у грудні 1965 р.). Разом вони об'єднували понад 80 науково-дослідних установ, у них працювало понад 80 тис. науковців.

На Донбасі також діяла широка мережа галузевих та вузівських науково-дослідних організацій і підрозділів: кафедр, проблемних лабораторій, інститутів, секторів тощо. Вже на початку 1970 р. в 76 науково-дослідних закладах, вузах і на промислових підприємствах Донецької області працювало понад 10 тис. наукових працівників.

Відродилось і розвивалося професійне мистецтво. З 1944 р. на Луганщині працював Харківський драматичний театр, який пізніше перейменували в Луганський обласний драматичний театр з постійним місцем перебування в Луганську. У грудні 1962 р. український і російський обласні театри об'єднано в один Луганський обласний театр з двома трупами – українською і російською. Пропагувалося та розвивалося музичне мистецтво: при Луганській філармонії було організовано симфонічний оркестр, у Луганську, Сєвєродонецьку відкрито музичні училища, у багатьох містах і селищах – музичні школи. Донбас у музичному плані ідентифікував себе як батьківщина С. Прокоф'єва (народився у маєтку Сонцівка Бахмутського повіту Катеринославської губернії, нині с. Красне Красноармійського р-ну Донецької обл.). Продовжували працювати і створювалися нові Палаци культури, клуби, гуртки образо-

творчого мистецтва, колективи художньої самодіяльності, бібліотеки, культосвітні і художні училища, творчі спілки – обласні Донецьке та Луганське відділення Спілки письменників, Спілки журналістів та ін.

Показовими є дані національного складу Спілки художників України (СХУ) по відділеннях Донбасу в 1956–1964 рр. (на 1 січня 1965 р.). В Луганській області в 1956 р. працювало 15 художників – членів Спілки, з них 10 українців, 3 росіянини та 2 євреї, в 1965 р. – 37 осіб, з них 20 українців, 13 росіян, 2 євреї, 1 білорус та 1 грек, у Донецькій області в 1965 р. членами Спілки були 40 митців: 22 українці, 14 росіян, 2 євреї, 1 поляк та 1 грек. Якщо в 1956 р. відсоток художників-українців у Луганському відділенні СХУ помітно перевищував частку українців у складі населення області, а представленість художників-росіян, навпаки, була майже вдвічі меншою від частки російського населення, то у 1964 р. відсоткове співвідношення українців та росіян у відділеннях СХУ обох областей корелює з пропорційним відношенням представників двох етнічних груп цих національностей серед населення Донбасу. Це наводить на думку, що приведення цих пропорційних відношень у відповідність до етнічного складу було свідомим цілеспрямованим наміром влади [285].

Подальшого розвитку набула музейна справа. Було відкрито музей «Молодої гвардії» у Краснодоні, Луганський художній музей ім. Артема, у 1961 р. у Донецьку відкрито планетарій. 5 вересня 1956 р. розпочало роботу Донецьке телебачення. Освітньо-культурний і науковий потенціал регіону мав працювати на «виховання людини нового комуністичного суспільства».

Як зазначає Я. Грицак, післявоєнні зміни в етнічному складі населення України змодифікували традиційну відмінність між «українським селом» і «російським містом», або «українським сільським Заходом» і «російським міським Сходом». Міста на Сході залишалися «російськими» (якщо не в демографічному, то хоча б у культурному відношенні), тим часом як у Західній і Центральній

[285] Стуканова Ю.Р. Художники Донбасу в 1953–1964 рр.: кількісні та якісні характеристики обласних відділень спілки художників України / Ю. Р. Стуканова // Нові сторінки історії Донбасу: Збірник статей. Кн. 15 / 16 / Головний редактор та упорядник З. Г. Лихолобова. – Донецьк, 2008. – С. 278.

Україні серед мешканців великих міст переважаючим став український компонент. В основному це пояснюється масовим напливом до зруйнованих війною міст українського населення з Центральної та Західної України. Цей наплив компенсував воєнні та повоєнні втрати міського населення, передусім з-поміж осіб єврейської і польської національностей. Уперше за всю історію новітнього часу українці здобули перевагу у двох найбільших і найважливіших з політичної точки зору містах України – у Києві та Львові[286]. Протилежною тенденцією відзначався Донбас. До переїзду для роботи на новобудовах і підприємствах тут заохочувалися працівники з різних регіонів радянської держави та української республіки. Зростання чисельності міського населення відбувалося в основному за рахунок росіян. Серед прибулих до міст Донеччини з Білорусії переважали білоруси – 63,1%. Росіяни становили більшість тих, хто переселився з Росії (69,1%) та Молдавії (39,2%, порівняно з 26,8% молдаван). Тільки серед прибулих в міста області з інших регіонів України українців було більше за росіян – 59,3% і 31,7%, відповідно. Водночас з Донецької та інших областей Української РСР емігрували на свою етнічну батьківщину греки[287]. Масові переміщення людей ставали засобом руйнування традиційних, національних, культурних зв'язків, формування нової наднаціональної спільноти «радянського народу» як соціальної бази влади.

У містах Донбасу відбувалась апробація російсько-української єдності, особливо в межах відзначення 300-річчя Переяславської ради. Швидко поширювалося викладання російською мовою. Над освітою був встановлений тотальний контроль, взято курс на одержавлення культури, нав'язування їй пріоритетів уніфікуючої наднаціональної комуністичної ідеології[288]. О. Куницький у своєму звіті про відрядження до Донбасу ще у 1955 р. писав: «Переважна більшість трудящих міст Донбасу тягнуться до російської мови, дітей навчають у російських школах. Навіть греки, які вважають

[286] Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. / Ярослав Грицак – К., 1996. – С. 268.

[287] Національне питання в Україні XX – початку XXI ст.: історичні нариси. – К., 2012. – С. 475.

[288] Там само. – С. 473.

себе греками, балакаючи наполовину по-українському, самі вважають, що їхня мова «русская»[289].

Формуванню регіональної самосвідомості сприяло панування у радянській літературі й кіномистецтві своєрідного міфу про робітничий клас, пролетарський Донбас. Культурний герой у цьому міфі приходить на Донбас, щоб пережити друге народження, перевтілитися у героїчній праці й набути нового соціально значимого «Я». Така «нова людина» виявлялася здатною на найвеличніший подвиг. Цей міф Донбасу дістав найяскравіше втілення у творах Б. Горбатова «Донбас» і «Нескорені», романі О. Фадєєва «Молода гвардія». З метою полегшення переміщення населення в рамках оргнаборів важливим було створення позитивного образу шахтаря – трудівника, який набував перспективи побудови власного життя завдяки своїй праці[290]. У повоєнні роки шахтарська праця закріплюється як професія і стає одним з індикаторів регіонального самоусвідомлення. Культ «шахтарської робітничої слави» стає ціннісною основою Донбасу. У повоєнні роки на екрани виходять нові художні стрічки, в яких ідеалізується минуле та радянське сьогодення краю («Нескорені», «Донецькі шахтарі», «Вісім днів надії» та ін.). У 1945 р. вийшов на екрани фільм «Це було на Донбасі» (інша назва «Батьки і діти») – чорно-біла стрічка режисера Л. Лукова. Фільм розповідає про радянську молодь, яка безстрашно билася в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. з нацистськими загарбниками в окупованому німцями Донбасі і продовжила «справу батьків», що свого часу воювали за встановлення в краї радянської влади. Прикладом монументального увічнення шахтарської слави став пам'ятник «Слава шахтарській праці» (1966 р., автори П. Вігдергауз, К. Ракитянський). Особливе місце відводилося меморіальному вшануванню пам'яті воїнів, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни.

Ідеологія покликала до життя нові традиції, свята: Свято праці, Свято врожаю, культивування значущості радянського паспор-

---

[289] Гасиджак Л. Етнічний склад населення Донбасу. Політизація проблеми / Леся Гасиджак // Етнічна історія народів Європи. – К., 2007. – Вип. 22. – С. 70–71.

[290] Кононов І. Донбас: етнічні характеристики регіону / І. Кононов // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 2. – С. 89.

та, обов'язкової військової служби, вшанування ветеранів війни та ветеранів праці, соціалістичне змагання. Особливої ваги для донеччан набув День шахтаря, офіційно затверджений в СРСР за поданням міністрів вугільної промисловості О. Засядька та Д. Оніка 10 вересня 1947 р. «Таке свято сприяло б підвищенню привабливості шахтарської праці й слугувало б виразом визнання заслуг шахтарів, які позбавляють себе у шахтах сонячного тепла й світла, щоб дати тепло та світло усім людям», – відзначалося в пояснювальній записці документа. Вперше день шахтаря святкувався 29 серпня 1948 р. Для вугільно-видобувних районів День шахтаря є головним святом й широко відзначається концертами просто неба й народними гуляннями[291].

ХХ з'їзд КПРС (1956 р.), розвінчання на ньому культу особи Сталіна, засудження сталінських репресій посилили складний процес десталінізації. Послаблення тоталітарного режиму, так звана «відлига», мали позитивні наслідки як у політичній та соціально-економічній, так і в культурній та ідеологічній сферах. Поряд із процедурою відновлення доброго імені громадян, що постраждали в період сталінських репресій, розглядалися питання реабілітації репресованих народів (німців, кримських татар, болгар, греків) та різних категорій спецпоселенців. Відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 24 березня 1956 р. «Про розгляд справ на осіб, що відбувають покарання за політичні, службові і господарські злочини» в Україні впродовж 1956–1959 рр. було повністю реабілітовано 250 тис. осіб (переважно посмертно), до рідних домівок повернулися десятки тисяч в'язнів ГУЛАГу[292]. Реабілітація жертв сталінізму, повернення цілого пласту надбань української історії та культури до культурно-суспільного життя мали позивний вплив на збереження національної самобутності. За часів десталінізації певні спроби відновити функціонування елементів національної культури здійснювали представники приазовської грецької інтелігенції. Під час хрущовської «відлиги» активізувалися етно-

[291] День шахтаря [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http:// www.calend.ru/holidays/0/0/155/ http://www.donjetsk.com/letopis/561-den-shakhtera-rozhdenie-s-zaderzhkojj.html).

[292] Мицик Ю. А. Історія України: навч. посіб. для використ. у загальноосвіт. навч. закл. / Ю. А. Мицик, О. Г. Бажан, В. С. Власов. 3-тє вид., доп. і перероб. – К., 2010.

графічні дослідження в Приазов'ї. Протягом 1950–1970 рр. було проведено 12 експедицій до грецьких сіл[293]. Культурне життя, літературний процес повністю залежали від партійних та державних органів. Саме вони вирішували, чи публікувати тих чи інших авторів. Так, за дозволом Донецького обкому КПУ в 1979 р. була випущена збірка грецьких авторів «Від берегів Азова»[294]. Вагомим краєзнавчим дослідженням Донбасу стали обласні томи «Історії міст і сіл України». Однак стратегічною метою правлячої партії залишалося будівництво комуністичного суспільства.

Особливого значення у вихованні «нової людини», «будівника комунізму» надавалося освіті. Невеличкий період українізації освіти (1956–1958 рр.) змінився тривалим періодом русифікації. Була розгорнута масштабна програма прискорення русифікації неросійських народів Радянського Союзу. Досягнуте на той час звуження комунікативних функцій національних мов у ряді республік створювало ілюзію «добровільної» відмови населення від своїх мов і давало партійній верхівці змогу оголосити російську мову «другою рідною» мовою. Це зробив Хрущов на XXII з'їзді КПРС. «Не можна не відзначити, – сказав він у доповіді, – зростаюче прагнення неросійських народів до оволодіння російською мовою, яка стала фактично другою рідною мовою для народів СРСР, засобом їх міжнаціонального спілкування, залучення кожної нації і народності до культурних досягнень всіх народів СРСР і до світової культури. Процес добровільного вивчення російської мови, що відбувається в житті, має позитивне значення для розвитку міжнаціонального співробітництва»[295].

У 1958 р. в освітнє законодавство України було впроваджено Закон про вільний вибір батьками мови навчання дітей і про дозвіл відмовлятися від вивчення української мови. У 1958–1959 навчальному році кількість учнів українських шкіл у Донецьку становила лише 0,9 тис. (1,2%), а частка українців у місті дорівнювала 38%,

---

[293] Коссе Н С. Очерки истории и культуры греков Украины: от античности до наших дней / Николай Сергеевич Коссе [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://greeks.ua/files/books/Ocherki_istorii.doc.

[294] Стяжкина Е. В. Культурные процессы в Донбассе в 1960 – начале 90-х годов / Елена Викторовна Стяжкина: Автореф. дис. … канд. ист. наук. Специальность 07.00.03. – Донецк, 1996. – С. 10.

[295] Масенко Л. Мова і політика / Лариса Масенко. – К., 2004. – С. 5.

учнів у російськомовних школах було 76,3 тис. (98,8%). В україномовних школах і класах Луганська налічувалося 1,5 тис. (6,5%) учнів, при тому що поміж жителів міста українці становили 44%; у російськомовних школах навчалося 21,7 тис. учнів (93,5%)[296]. У 1988/89 навчальному році школи з українською мовою навчання охоплювали 3,2% учнів від загальної кількості дітей шкільного віку, 40% школярів було взагалі звільнено від вивчення української мови. Всього на Донеччині на кінець 1989 р. залишилося 103 школи з українською мовою викладання, тоді як російських було 1066. Українські школи являли собою переважно невеликі приміщення на 50–200 учнів у далеких селах Мар'їнського, Слов'янського, Волноваського та інших сільських районів області. Тому загальна картина для Донеччини була така – всього школярів 634,3 тисяч, в україномовних школах – 15 995 осіб, тобто тільки 2,5% учнів навчалися українською. Школи ці не мали належного обладнання, десятками років не поповнювалися вчителями і, зрозуміло, не могли вважатися престижними[297]. У ряді міст – Донецьку, Луганську, Торезі, Жданові, Комунарську та ін. – не було жодної україномовної школи, а загальна кількість українських шкіл щорічно скорочувалась. У системі шкільної освіти набирали сили тенденції консерватизму, ідеологізації освіти.

У 1966 р. у Луганській області з кожної тисячі працюючих 650 мали вищу, середню або неповну середню освіту. Водночас політика «злиття націй», гаслом якої було «відмирання національних мов», спричинилася до того, що в республіці залишилося менше половини середніх шкіл із українською мовою навчання, а в деяких великих містах вони зовсім зникли. Було повністю ліквідовано школи та інші навчальні заклади з національними мовами навчання, а вузи та середні спеціальні навчальні заклади майже повністю було переведено на російську мову. Донбас перетворювався на найбільш зрусифікований регіон України. На нього було покладено завдання виховання радянської людини, формування нової

[296] Коляска І. Освіта в Радянській Україні. Дослідження дискримінації і русифікації / І.Коляска. – Торонто, 1970. – С. 50.

[297] Білецький В. Нариси з історії Донецького обласного Товариства української мови ім. Т.Г. Шевченка – першої масової національно-демократичної громадської організації Донеччини / В. Білецький, В. Оліфіренко , В. Тиха, В. Любенко, Ф. Олехнович, В. Ребрик, Г. Гордасевич. – Донецьк, 1997. – С. 28

радянської ідентичності, яка й досьогодні залишається домінуючою у середовищі значної частини мешканців краю.

У вищих навчальних закладах Донбасу навчання велося виключно російською мовою. Інформаційний простір став російськомовним. Українська мова втратила комунікативну привабливість, нею розмовляли переважно селяни і порівняно невелика частка людей серед інтелігенції, яких влада підозрювала в «буржуазному націоналізмі» через їх мовні переваги[298].

Цілеспрямовані утиски рідних мов, звуження сфери їхнього впливу, декларовані ідеї дружби народів, злиття націй і мов завдали великої шкоди українській культурі. На рівень головної небезпеки соціалістичного розвитку в Україні було штучно піднесено привид українського буржуазного націоналізму. Розмитість, нечіткість критеріїв для означення цього явища робило можливим довільне його трактування, створювало ґрунт для ідеологічних звинувачень і політичних переслідувань.

Відмітною ознакою розвитку етнонаціональних відносин у цілому в СРСР і, зокрема, в Україні 1970-х рр. стало посилення контролю влади за розвитком суспільно-теоретичної думки, ідеологічною, політичною та іншими сферами життя. Наслідком постанови ЦК КПРС від 7 січня 1969 р. «Про підвищення відповідальності керівників органів преси, радіо, телебачення, кінематографії, установ культури і мистецтва за ідейно-політичний рівень матеріалів, що публікуються, та репертуару» стала атрофія і подальша русифікація літератури й інших видів мистецтва[299].

Протестом проти владної політики в мовно-культурній сфері став рух шістдесятників, які передусім ставили перед собою завдання відродження національної культури і захисту рідної мови, виступали за збереження звичаїв, культурно-історичних пам'яток українського народу тощо. Національно-культурний рух став для багатьох його учасників своєрідним етапом на шляху свідомої боротьби за державне самовизначення України. У відповідь на це тоталітарний режим застосував репресії. Перша хвиля масових

---

[298] Алтухов В. Мовний простір Донбасу: чи є українська мова державною? / Володимир Алтухов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://klich.at.ua/publ/movnij_prostir_donbasu_chi_e_ukrajinska_mova_derzhavnoju/1-1-0-171

[299] Національне питання в Україні XX – початку XXI ст.: історичні нариси. – К., 2012. – С. 485.

арештів розпочалася наприкінці серпня —початку вересня 1965 р. Тоді в різних містах України було заарештовано понад 20 діячів українського культурного руху, серед них І. Світличний – уродженець села Половинкине Старобільського району Луганської області. У 1973 р. був засуджений ще один видатний донеччанин – І. Дзюба за «антирадянську» працю «Інтернаціоналізм чи русифікація?». В ув'язненні опинився і там загинув В. Стус – поетична гордість Донеччини. В листопаді 1976 р. в Києві виникає Українська Гельсінська група. Українську «катакомбну культуру», яка існувала в Донецьку в 1950–1960 рр., було заблоковано і майже винищено. Тонкий прошарок російської, грецької, єврейської інтелігенції, який залишився в Донецьку, став частиною загального радянського духовного дискурсу[300].

Спроба створити у 1970 р. грецьку поетичну секцію при літературному клубі «Азов'я» жданівської (маріупольської) міської газети «Приазовский рабочий» не була реалізована через негативне ставлення до цієї ідеї керівництва газети. Всі наміри греків Донеччини створити осередки національно-культурного життя у вигляді неформальних об'єднань діячів грецької літератури не розвинулися в більш-менш сталу організаційну структуру[301].

Певні надії на етнокультурний ренесанс викликала політика «перебудови та гласності», запропонована М. Горбачовим. Ухвалення «Закону про мови» 1989 р. проголошувало українську мову державною мовою в Україні. Їй, згідно з Законом, забезпечувався всебічний розвиток і функціонування у всіх сферах суспільного життя; створювалися також необхідні умови для розвитку і використання мов інших національностей. Закон визначав службові обов'язки осіб щодо володіння державною мовою, правові основи охорони фондів і пам'яток мови, захисту мов і контролю за виконанням Закону. Російська мова чи мова іншої етнічної меншини, що проживає компактно, наділялася правом паралельного вживання і функціонування

---

[300] Коржов Г. Регіональна ідентичність Донбасу: Генезис і тенденції розвитку в умовах суспільної трансформації / Геннадій Коржов // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – №4. – С.38–51.

[301] Шайхатдінов А. З. Становлення самоорганізації етнічних меншин Донецької області (кінець 80-х – початок 90-х рр. XX ст.) / А. З. Шайхатдінов // Нові сторінки історії Донбасу: Зб. ст. / Гол. ред. З. Г. Лихолобова. – Кн. 7. – Донецьк, 2008. – С. 320.

поряд з українською мовою. Те саме стосувалося назв установ, топонімів та картографічних видань – вони подавалися українською мовою, але паралельно могли подаватися мовою і національної меншини, яка компактно проживає в тій чи тій місцевості. Згідно з цим Законом вільний вибір мови навчання став невід'ємним правом громадян. Українська РСР гарантувала кожній дитині право на виховання і здобуття освіти національною мовою. Це право забезпечувалося створенням мережі дошкільних установ та шкіл з вихованням і навчанням українською та іншими національними мовами. Вивчення в усіх загальноосвітніх школах української і російської мов визнавалося обов'язковим. Процес відновлення українських шкіл у промислових центрах Донеччини, перш за все в Донецьку, мав тривалу і складну історію, пов'язану з небажанням цього з боку керівників різних рівнів, а також з мовчазною пасивністю місцевого населення щодо відновлення діяльності українських шкіл. Цей процес більш детально буде розглянуто у частині 2.3.

Загалом масштабна індустріалізація, урбанізація та уніфікація культурного й іншого суспільного простору сформували у мешканців Донбасу відчуття певної регіональної спільності. В цьому регіоні тісної взаємодії українців, росіян та представників інших етнічних груп сформувався переважно російсько-український культурно-історичний дуалізм з домішкою інших етнокультурних компонентів і домінуванням російської мови як засобу спілкування людей та іншої суспільної комунікації[302].

Таким чином, до часу проголошення незалежності України у 1991 р. уже оформилася особлива історична, національно-культурна, соціальна та економічна специфіка Донецького краю, була сформована його регіональна самобутність. Відповіді на численні питання про сучасні проблеми Донбасу знаходяться до великої міри саме у цій історичній спадщині краю. Донбас підтримав проголошення незалежної України як український регіон зі значною кількістю населення російського етнічного походження, як один з провідних промислових, наукових і культурних центрів колишнього Радянського Союзу.

[302] «Деньги Донбасса – народу Донбасса», или Шахтёрский край снова заговорил о федерации и самоидентификации [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.odnako.org/blogs/show_21609/.

1.3. Донбас у процесах суверенізації Української РСР

Суспільні зміни на Донбасі в середині 1980-х – на початку 1990-х рр. мали помітні часові відмінності. 1985 − 1987 рр. характеризувалися «перебудовчим» ентузіазмом, обіцянки влади швидко підвищити рівень життя людей спричинили помітне піднесення суспільних настроїв. Спостерігалося зміцнення трудової дисципліни на виробництві. Вперше за багато років підвищилася продуктивність праці на шахтах, деякі позитивні зрушення відбулися і в інших галузях промисловості.

Однак сподівання ціною максимальної мобілізації зусиль подолати у стислі терміни всі труднощі та розв'язати давно назрілі проблеми не здійснилося. Покращення ситуації виявилося тимчасовим. З 1987 р. на Донбасі спостерігається різкий спад виробництва. Соціальне піднесення змінювалося спадом, апатією.

Подальше погіршення соціально-економічної ситуації в регіоні і, відповідно, невдоволення людей виробничими і побутовими умовами життя стали передумовами пробудження робітничого руху, що, зрештою, вилилося у таке призабуте за роки радянської влади явище, як страйки – починаючи зі страйку шахтарів 1989 р.

Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. регулярними стали повідомлення про перебіг шахтарських страйків та мітингів із аналізом економічної ситуації в регіоні і позиціонуванням їх як таких, що мають соціально-економічні інтереси, відмінні від інтересів союзного центру, який звинувачували у наростанні заборгованості в оплаті праці шахтарів[303]. Чинником «політичного пробудження» регіону стала також XIX Всесоюзна партконференція. У 1988 – 1989 рр. Луганськом, Молодогвардійськом, Краснодоном, Красним Лучом, Лутугіним та іншими населеними пунктами

[303] Серебрякова Н. Обстановка сложная / Н. Серебрякова // Вечерний Донецк. – 1991. – 13 марта; Серебрякова Н. Тревога нарастает / Н. Серебрякова // Вечерний Донецк. – 1991. – 20 марта; Нужны неотложные меры // Вечерний Донецк. – 1991. – 22 марта; Ильюшенко В. Ситуация усложняется / В. Ильюшенко // Вечерний Донецк. – 1991. – 22 марта; Ермаков М. В долгах, как в шелках / М. Ермаков // Социалистический Донбасс. – 1991. – 20 апреля; Куписок Б. Площадь Октябрьская: 17, 18, 19 апреля / Б. Куписок // Социалистический Донбасс. – 1991. – 20 апреля; Глотова Т. Все это было бы смешно… / Т. Глотова // Вечерний Донецк. – 1991. – 24 апреля.

прокотилася хвиля несанкціонованих зборів і «сходок» громадян, на яких обговорювалися питання соціально-економічного становища та незаконних привілеїв деяких членів бюро Луганського обкому партії.

Особливої гостроти набули критичні зауваження на адресу партійного керівництва у 1989 р., коли відбувалися вибори народних депутатів СРСР (26 березня 1989 р.) і які проходили на альтернативній основі. Третина депутатів за новим Законом про вибори обиралася від громадських організацій.

Під час виборчої кампанії 1989 р. в пресі публікувалися численні статті, автори яких закликали керівництво партійних комітетів на місцях «бути готовими до справжньої передвиборчої боротьби». Ставилося завдання «вміти виявити і дати належну відсіч тим, хто під прапором демократії і перебудови намагається вирішити особисті або групові егоїстичні інтереси». Вводяться і «критерії, які повинні застосовуватися при виборах народних депутатів: посади, високі виробничі показники, досвід суспільно-політичної діяльності, рівень політичного мислення, схильність до державної діяльності, авторитет серед трудящих, готовність активно працювати в ім'я розбудови». Однак це мало допомагало[304].

На ставленні виборців до комуністів-керівників позначилася незадоволеність станом вирішення соціальних питань. До того ж місцеві органи Компартії України тривалий час виступали як господарсько-розпорядчі інституції і не мали достатнього досвіду справді політичної електоральної роботи. Значна частина місцевих газет Донбасу з обережністю поставилася до висвітлення перебігу виборчої кампанії, уникала відвертої й безумовної підтримки кандидатів від влади. Агітаційні матеріали опозиційних до влади місцевих кандидатів розповсюджувалися переважно у формі листівок та буклетів. Такий варіант розповсюдження інформації нагадував відомий «самвидав» і користувався доволі великими популярністю і впливом.

Результати виборів народних депутатів СРСР 26 березня 1989 р. на Ворошиловградщині стали справжньою сенсацією. Першого секретаря обкому партії І. Ляхова, який очолював обласну партійну

[304] Справжнім проривом у політичному пробудженні Луганщини стають весняні вибори 1989 р. // Луганская правда. – 1989. – № 3. – 4 января.

організації з 1987 р., не було обрано до Верховної Ради СРСР (балотувався у Ленінському територіальному виборчому округу № 413). У Краснолуцькому територіальному виборчому округу № 416 вибори виграв безпартійний викладач гірничого технікуму М.Козирєв. Він набрав 126201 голос виборців з 220028 (57 %). У Старобільському територіальному виборчому окрузі № 419 жодний кандидат не здобув 50 % голосів виборців. Результати виборів засвідчили значне падіння авторитету Компартії серед населення регіону та послаблення її контролю за роботою засобів масової інформації. У виборчій кампанії 1989 р. виявився феномен масової підтримки тих, хто зазнавав критики з боку офіційних структур, та тих, хто виступив з різкою критикою інституцій влади, їх провідних представників[305].

У процесі виборчої кампанії, на проведення якої політичний вплив справив потяг громадян союзних республік, зокрема й України, до національного відродження, загальносоюзне керівництво, як і верхівка Компартії України, вдалися до безпідставних звинувачень національно свідомих кандидатів у депутати, особливо з-серед прихильників Народного Руху України (НРУ), у націоналізмі та шовінізмі. Навішування подібних ярликів без ґрунтовного аналізу змісту вимог НРУ було розраховане на жителів Донбасу, обтяжених, за висловом Л.Нагорної, «радянською ідентичністю». Тиражування подібних штампів широко використовувалося для індоктринації населення поряд зі створенням негативного образу жителів західноукраїнських областей, і передовсім галичан, значна частина яких, як повідомляли у ЗМІ, була схильна до сепаратизму.

Водночас критика на адресу провладних кандидатів на виборах 1989 р. сприяла поширенню дискурсу, темою якого стала перспектива збереження СРСР у незмінному вигляді. Як правило, авторами висловлювалися полярні точки зору: збереження СРСР мотивувалося «глибокою спорідненістю народів країни»[306], а ліквідація – втратою економічних перспектив і соціальних здобутків[307]. Лунала також критика на адресу учасників мітингів, які звинувачувалися у

[305] Незважаючи на жорсткий контроль політичної ситуації з боку апарату КПУ – КПРС, результати виборів народних депутатів СРСР 26 березня 1989 р. на Луганщині стали справжньою сенсацією // Молодогвардеец. – 1989. – № 102. – 26 августа.

[306] Скажем – да! // Вечерний Донецк. – 1991. – 5 марта.

[307] Мельниченко Г. Имею мнение // Вечерний Донецк. – 1991. – 13 марта.

нерозумінні стану справ у державі та у тому, що вони підпали під вплив політичних спекулянтів[308]. Автори публікацій замислювалися над загальним станом справ у країні, висловлювали думки щодо перспектив побудови демократичної правової держави у СРСР. Висловлюючи незадоволення затягуванням страйків, вказувалося, що проблеми регіону можуть бути розв'язані тільки у комплексі із загальносоюзними[309]. Поряд із цим висловлювалися й думки про можливість збереження СРСР за умови суверенізації України[310].

Більшість дослідників, як свідчить аналіз, саме 1989 р. вважають «точкою неповернення» в перебігові політичних подій. Тоді соціально-політичні процеси на Донбасі, як і в країні в цілому, пішли у новому напрямі, великою мірою несподіваному для влади. Причини цього слід шукати в усьому розвитку радянської системи і, зокрема, в суспільних трансформаціях часу так званої «горбачовської перебудови».

В умовах перебудови, влітку 1989 р., по всій країні розпочалися багатотисячні страйки робітників. Поштовхом до них був страйк шахтарів Мєждуреченська (Кузбас) 10 липня 1989 р. На знак солідарності з робітниками Кузбасу 18 липня припинили роботу більшість шахт Донбасу. Страйкарі вимагали від міністра вугільної промисловості СРСР та керівництва об'єднання «Макіїввугілля» істотного збільшення відпустки шахтарів, вдосконалення пенсійного забезпечення, додаткової оплати праці за нічні зміни, забезпечення продуктами харчування, надання оплачуваної відпустки для догляду за дитиною до трьох років працюючим жінкам та інше. На кінець дня 18 липня застрайкували шахтарі майже сорока шахт Донеччини. Наступного дня припинили роботу 67 шахт і ряд шахтобудівних управлінь. Загальна кількість страйкарів перевищила 222 тис. осіб[311]. Страйковий рух висунув

---

[308] Значит дело его живет. Заметки с одного митинга // Социалистический Донбасс. – 1991. – 23 апреля.

[309] Тищенко С. Быть или не быть демократическому правовому государству СССР / С. Тищенко // Социалистический Донбасс. – 1991. – 24 апреля.

[310] Обновленному Союзу, суверенной Украине – да! // Вечерний Донецк. – 1991.– 18 марта.

[311] Лихолобова З. Липневі страйки 1989 року в шахтарських містах Донбасу/ З.Лихолобова, К.Кузіна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: histans.com/JournALL/xxx/15/1/11.pdf

нових лідерів трудових колективів, покликав до активної діяльності страйкові комітети.

Масовими були шахтарські страйки і в наступні дні. 20 липня припинили роботу 88 шахт і кілька шахтобудівних управлінь. Страйкували понад 15 тис. робітників очисних вибоїв, більше 10 тис. прохідників, а всього страйком було охоплено понад 43 тис. трудящих. 22 липня Генеральний секретар ЦК КПРС М. Горбачов і голова Ради Міністрів СРСР М. Рижков звернулися до шахтарів Донбасу із закликом відновити роботу. Того ж дня в Донецьку розпочала роботу комісія Ради Міністрів СРСР, очолювана заступником голови Ради Міністрів СРСР Л. Ряб'євим. Там же перебував і Голова Ради Міністрів УРСР В. Масол. 24 липня у Москві відбулася зустріч Голови РМ СРСР з представниками страйкових комітетів Донбасу, наслідком якої стали взаємоприйняті рішення. А 29 липня засоби масової інформації повідомляли, що комісія Ради Міністрів СРСР і Всесоюзна центральна рада професійних спілок (ВЦ РПС) розглянули вимоги шахтарських страйкових комітетів від Донецької і Ворошиловградської областей і підписали протоколи погоджених заходів. Урядова комісія розпочала другий етап своєї роботи – реалізацію заходів, а також підготовки необхідних законодавчих, правових і нормативних актів[312].

На кінець липня 1989 р. владі вдалося вгамувати страйковий рух на Донбасі – стала до роботи переважна більшість гірників Ворошиловградщини, відновили роботу всі без винятку шахти і шахтоуправління Донеччини. Водночас, одним з важливих результатів шахтарських страйків стало ухвалення 3 серпня 1989 р. Верховною Радою УРСР Закону «Про економічну самостійність України»[313].

З джерел дізнаємося про різні трактування липневих страйків шахтарів. Деякі автори вбачають у страйках політичну компоненту. Інші вважають, що про політизацію шахтарського протесту слід говорити лише починаючи з 1990-х рр. У будь-якому разі домінантою страйкуючих у 1989 р. були суто соціально-економічні вимоги, що стосувалися змін на виробництві, покращення соціального забезпечення та повсякденного життя робітників. Це, зокрема,

---

[312] Агапов В.Л. Шахтарські колективи в умовах кризи 1976–1991 рр.: Монографія / В.Л.Агапов. – Донецьк: Світ книги. 2012. – 663 с.

[313] Закон УРСР Про економічну самостійність Української РСР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/142-12

вимоги покращити забезпечення побутовою технікою та устаткуванням, продуктами харчування, насамперед м'ясом. Водночас, такі автори, як А. Саржан, А. Русначенко, Т. Болбат, говорять про політизацію робітничих вимог, зазначають, що у мітингах та страйках шахтарів уже влітку 1989 р. і чим далі, тим частіше, лунали вимоги відставки місцевого партійно-радянського керівництва, зміни законодавства про вибори, висловлювалася недовіра вищому керівництву республіки. Зокрема, Т. Болбат пише: «Страйк, що почався лише виголошенням економічних вимог, швидко переріс у багатьох містах у політичний. 20 липня страйкарі в м. Стаханові Ворошиловградської області виступили за відставку місцевого партійно-радянського керівництва, негайне скликання позачергового пленуму міськкому партії та сесії міськради. Шахтарі змусили піти у відставку кожного третього директора шахти, багатьох партійно-радянських керівників. На хвилі зростаючої політизації робітничого руху проходив у Донбасі страйк 1 листопада 1989 р., на якому висувались і політичні вимоги. Головні з них − внесення до порядку денного Другого з'їзду народних депутатів СРСР питання про відміну 6-ї статті Конституції, яка закріплювала керівну і спрямовуючу роль Комуністичної партії в радянському суспільстві; обговорення питань про вільне створення політичних партій та рухів, про заборону обіймати одночасно посади в партійних і радянських органах»[314].

Шахтарські страйки справили значний вплив на розвиток суспільно-політичної ситуації у всьому регіоні, сприяли створенню передстрайкових умов в інших галузях виробництва. Представники різних професій, а також представники такої соціально вразливої верстви населення, як пенсіонери, втративши довіру до місцевих органів влади, зверталися до страйкомів з проханням допомогти у вирішенні їхніх наболілих питань, що свідчило про високий авторитет страйкових комітетів і створеного 17–19 серпня на конференції страйкомів в Горлівці координаційного центру – Регіонального Союзу страйкових комітетів Донбасу (РССКД). В очах значної частини мешканців Донбасу вони ставали уособленням народної влади. Інша ж частина була невдоволена шахтарськими вимогами, вважала,

[314] Болбат Т. В. Виникнення перших осередків Народного Руху України за перебудову на Сході України / Т. В. Болбат // Наука. Релігія. Суспільство. – 2003. – № 3. – С. 79 – 85.

що в разі їх виконання в умовах вкрай обмежених наявних ресурсів погіршиться становище решти жителів регіону.

Американський історик Куромія Гіроакі вважає, що страйки 1989 р. були хоч і масовими, але спонтанними. Основні вимоги страйкарів були економічними, їх протест викликали і дефіцит споживчих товарів, і низькі зарплати, і незадовільні умови життя в цілому. Створювалися страйкові комітети, але подальшої трансформації в політичні партії чи альтернативні профспілки, на кшталт польської «Солідарності», не відбулося[315]. Дослідник зазначає, що вибух страйкового руху 1989 р., за оцінкою тогочасних міжнародних спостерігачів, був природною реакцією на ослаблення партійного та радянського керівництва під час перебудови. Ще 1981 р. Девід Сатер, московський кореспондент «Financial Times», який відвідав Донбас разом із журналістом радіо «Свобода» Кевіном Клоузом наприкінці 1980 р., повідомляв: «За чотири дні розмов на автобусних зупинках, у спустошених парках поблизу шахт і в комунальних квартирах, де зі стелі капає вода, шахтарі довели, що умови, які спричинили робітничі заворушення в Польщі (рух «Солідарності»), існують і в Радянському Союзі у значно загрозливішій формі»[316].

Успішні страйки шахтарів 1989 р., попри те, що далеко не всі їхні вимоги були задоволені, привнесли елементи організованості у весь робітничий рух Донбасу. Продовжувалися виступи гірників і в 1990 та 1991 рр. Найбільш значущими з них були масові маніфестації і мітинги гірників Донецька, Макіївки, Горлівки та інших міст у лютому 1990 р. та загальний страйк донецьких шахтарів (1 березня 1990 року), страйк гірників (березень–травень 1991 року) 49 шахт Донбасу. Названий останнім страйк охопив 40% підприємств вугільної промисловості регіону: тоді припиняли роботу працівники 15 шахт і 3 шахтобудівельних управлінь у Донецьку, 8 шахт у Селидовому, 7 – у Красноармійську, 1 – у Харцизьку (всі на Донеччині) та 1 шахта у Лисичанську на Луганщині.

У страйкарів 1990–1991 рр. все ще переважали вимоги економічного характеру. Вони вимагали виконання Протоколу погоджених заходів, підписаного 29 липня 1989 р. комісією Ради Міністрів

[315] Hiroaki Kuromiya. Freedom and Terror in the Donbas: A Ukrainian-Russian Borderland, 1870-s – 1990-s / Kuromiya Hiroaki – New York, Cambridge, England: Cambridge University Press, 1998. – 357 p.

[316] Там само.

СРСР і ВЦРПС та представниками страйкових комітетів Донеччини і Ворошиловградщини. Водночас страйкарі висували і політичні вимоги. Страйкові комітети висловлювали недовіру профспілковим комітетам, вимагали і домоглися виведення, а то й закриття, партійних комітетів підприємств. Висувалися й вимоги розпуску З'їзду народних депутатів СРСР, відставки президента СРСР, надання конституційного характеру «Декларації про державний суверенітет України», ухваленої Верховною Радою УРСР 16 липня 1990 р. та інші. Тобто, певна політизація робітничого руху, зумовлена приходом до його керівництва нових лідерів, позитивно вплинула на утворення і діяльність нових громадських і політичних об'єднань, на зближення робітничого і національно-демократичних рухів, активізувала зародження на Донбасі нових інститутів громадянського суспільства. Зокрема, після створення в Києві 4 березня 1989 р. Українського історико-просвітницького правозахисного товариства «Меморіал» імені В. Стуса вже 30 березня 1989 р. відбулася установча конференція його Донецького обласного відділення. Були проголошені основні завдання товариства: увічнення пам'яті жертв політичних репресій, сприяння їх повній та гласній реабілітації, надання допомоги особам, які постраждали від репресій[317].Установча конференція Ворошиловградської* міської організації товариства «Меморіал» відбулася 23 грудня 1989 року, а 10 лютого 1990 року була заснована й обласна організація товариства. Треба зауважити, що з самого початку свого функціонування обласні філії товариства «Меморіал» потрапили під вплив місцевих осередків Народного Руху України, а у своїй діяльності виходили за межі своїх програмних завдань[318].

Набутий досвід демократичних сил Ворошиловградщини у виборах восени 1989 року був перейнятий і збагачений новоутворе-

---

[317] Болбат Т. В. Донецкая область: политические партии, движения, общественные организации: Справочник / Т. В.Болбат / Фонд поддержки прогрес. реформ . – 2-е изд., перераб. и доп. – Донецк: Лебедь, 1994 . – С. 47 – 48.

* 4 травня 1990 р. Ворошиловградська область була перейменована в Луганську. Тож нерідко певні об'єднання громадян були утворені ще у Ворошиловградській області, а зареєстровані в органах юстиції уже Луганської.

[318] Болбат Т. В. Політичне пробудження східної України (1989) / Т. В.Болбат // Аналітично-інформаційний журнал «Схід». Український культурологічний центр. ТОВ «Східний видавничий дім» – 2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ukrlife.org/main/cxid/8sxid1989.doc

ною впливовою громадською організацією Луганська асоціація виборців, установча конференція якої відбулася у листопаді 1989 року. За словами лідера асоціації В. Поклада, її виникнення було зумовлене необхідністю закріпити після виборів свої досягнення шляхом створення неформального механізму прямого зв'язку виборців з депутатами усіх рівнів, незалежними від «консервативних офіційних структур». Саме в надрах цієї організації згодом зародився рух луганських прихильників «Демократичної платформи в КПРС», багато її членів поповнили ряди нових політичних партій. Асоціація не мала керівних органів (діяла лише Координаційна рада для обміну інформацією), не було фіксованого членства, планування діяльності. Основними завданнями асоціації проголошено: подолання відриву влади від громадян, підвищення рівня їх політичної культури, пробудження громадянської активності широких верств населення, підготовка та проведення на дійсно демократичних засадах виборів до республіканських та місцевих органів влади. Це була перша демократична громадсько-політична організація на Ворошиловгардщині, яка поставила за мету участь у виборчих кампаніях. Асоціація відіграла значну роль як координаційний центр демократичних сил області. Спільно з іншими громадськими об'єднаннями вона провела цілий ряд мітингів трудящих у Луганську, Алчевську, Стаханові та інших містах. Їх учасники протестували проти всевладдя КПРС, вимагали скасування ст.6 Конституції СРСР про керівну роль партії в суспільстві, передачі влади радам, захисту прав і свобод особистості.

Утворення нових громадсько-політичних об'єднань, їхня діяльність на загальному фоні розгортання робітничого руху винесли на порядок денний питання привнесення організованості у весь суспільно-політичний рух, координації дій усіх сил, метою діяльності яких була задекларована демократизація та суверенізація України. Відповіддю на такий запит суспільства стала ідея утворення демократичної організації на республіканському рівні – «Народний Рух України за перебудову» (НРУ).

Запропоновані Спілкою письменників України проекти програми і статуту організації (опубліковані газетою «Літературна Україна» 16 лютого 1989 р.) знайшли широкий відгук та активне обговорення в усіх регіонах України. Впродовж березня–вересня 1989 р. осередки НРУ виникали в багатьох містах і районах, прохо-

дили обласні установчі конференції. На Донбасі, зокрема, міські осередки Руху створювалися в Донецьку, Димитрові, Горлівці, Єнакієвому, Красноармійську, Маріуполі та інших містах. Ініціаторами їх створення виступали здебільшого члени Товариства української мови імені Тараса Шевченка, товариства «Меморіал», Української гельсінської спілки та ін. Соціальний склад організацій НРУ був досить строкатим: службовці, письменники, викладачі, науковці, шахтарі. З 26 членів Димитрівської міської організації Руху, наприклад, більшість становили саме шахтарі.

20 серпня 1989 р. відбулася установча конференція Донецької крайової організації (ДКО) НРУ. У роботі конференції взяли участь представники місцевих організацій Руху, партійні функціонери, гості з інших областей України. На конференції вперше на Донбасі пролунали заклики внести до залу синьо-жовтий прапор. У дискусії за створення НРУ висловилися доктор економічних наук, професор Г. Губерна, письменниця Г. Гордасевич та ін. Опонувала прихильникам НРУ секретар Донецького міськкому Компартії України Ж. Пашнова. Делегати конференції схвалили програму і статут організації, обрали Координаційну раду й делегатів на республіканський з'їзд НРУ за перебудову[319]. За статутом Донецька крайова організація Народного Руху України за перебудову визначалася як «самодіяльне об'єднання громадян – активних прихильників програми всебічного оновлення політичної та економічної системи нашого суспільства, що діє згідно з Конституцією УРСР та СРСР, Програмою НРУ та власним статутом». Конференція заявила, що організація співпрацюватиме на рівноправних засадах та підтримуватиме діяльність усіх громадських та політичних об'єднань і організацій, що сприяють перебудові радянського суспільства, проголошеній квітневим (1985 р.) Пленумом ЦК КПРС[320].

Значно складніше відбувалося уконституювання Ворошиловградської/ Луганської обласної організації Руху. Особливо гостро в осередках Руху, а потім і на обласній конференції, обговорювалося національне питання. Якщо програма Народного Руху України, поряд з багатьма іншими завданнями, передбачала і боротьбу за державну незалежність України, відродження української нації,

[319] Білецький В. Народний Рух: роздуми про здійснене і майбутнє / В. Білецький // Сільська Донеччина. – 1992. – 16 липня.

[320] ДАДО. – Ф. 6880. – Оп. 5. – Спр. 2. – Арк. 2–3.

відтворення історії українського народу і його державності, то в проекті Основних принципів діяльності Народного Руху Донбасу (так ініціатори скликання конференції планували назвати організацію – *Авт.*) ця сфера діяльності визначалася інакше. В окремому програмному пункті утворюваної організації зазначалося, що Народний Рух Донбасу поділяє програму Народного Руху України з питань демократизації суспільства, утвердження прав людини, соціальної справедливості, зміцнення суверенітету республіки, екологічної безпеки, відродження національної культури, але не може погодитися з «декларативністю багатьох формулювань, необов'язковістю особистої участі у виконанні поставлених завдань, однобоко мітинговим характером діяльності, рішуче відкидає явні і приховані націоналістичні ідеї, вважає неприпустимим участь у рядах НРУ членів УГС та інших формувань, які реабілітують бандерівщину та вимагають виходу Радянської України з СРСР, розвитку її по несоціалістичному шляху». Крім того, чимало прихильників Руху в регіоні висловлювали занепокоєння намірами розширення сфери вжитку української мови як єдиної державної. Такими обставинами і пояснюється, на нашу думку, той факт, що конференція уконституювала організацію не як Народний рух Донбасу, а як Народний Рух Луганщини (а не Ворошиловградщини – *Авт.*) і відбулася аж 25 листопада 1989 р., тобто уже після установчого з'їзду Народного Руху України за перебудову*.

Наприкінці 1980-х рр., як і раніше, сфера міжнаціональних відносин належала до пріоритетних напрямів діяльності організацій Компартії України, зокрема, через відповідні настанови центральних органів КПРС. Аналіз діяльності місцевих організацій КПУ з національного питання свідчить, що їх позиції не відрізнялися від загальнопартійних засад, хоча частково враховувалася специфіка регіону. Ситуацію у міжнаціональній сфері партапарат східних областей вважав «у цілому нормальною» попри те, що створення перших національно-демократичних організацій у регіоні супроводжувалося їх гострим протистоянням з місцевими партійними структурами[321].

---

* Другий з'їзд НРУ (жовтень 1990 року) вніс до програми організації положення про головну мету Руху – досягнення незалежності України; з назви вилучені слова «за перебудову».

[321] Болбат Т. В. Національне питання у діяльності організацій КПУ на Сході у 1989 році (на матеріалах Донецької, Луганської, Харківської областей) / Т. В. Болбат

У такій ситуації партапаратчики Донбасу обрали своєрідну тактику. Вони, за словами працівника ідеологічного відділу Луганського обкому КПУ Є. Селіванова, висловлювалися за підтримку будь-якої неформальної громадської організації, але за умови, що її діяльність була б спрямована на підтримку перебудови, а не націоналізму, шовінізму та екстремізму[322]. Однією з перших таких організацій став Інтернаціональний Рух Донбассу (ІРД), осередки якого почали діяти восени 1989 р. в Донецьку, а установча конференція відбулася 18 листопада 1990 р. Основні принципи Маніфесту ІРД, вперше опубліковані на сторінках газети Інтерфронту Латвії «Единство», визначали основні завдання організації: послідовна боротьба проти будь-яких проявів націоналізму на ідеологічному, політичному та побутовому рівнях, а також захист національних прав людини. «Націоналізм» розумівся як «особливий світогляд, що трактує націю як вищу неісторичну форму спільноти людей, причому інтереси нації вважаються вищими ніж інтереси класів і людей». Інтерфронт був однією із перших громадських організацій на Сході України, яка поставила за мету запровадження в Україні двох державних мов. У Маніфесті ІРД, власне, поняття «державна мова» для держав з поліетнічним складом населення визначалося як порушення прав людини, а тим більше надання такого статусу лише одній мові. На думку авторів Маніфесту, зі зникненням мови нація не гине, вона лише переходить на іншу мову спілкування[323].

ІРД, як і ортодоксальна частина партапаратчиків та членів КПУ, виступала за збереження СРСР на основі нового Союзного договору, єдиний загальносоюзний ринок. Та найгостріша дискусія точилася навколо гуманітарних питань, що домінували в програмних документах Руху. З одного боку, у громадській думці Донбасу досить поширеними були надії на національне відродження України. «З'явилася надія, як маленький вогник, на національне від-

---

[Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/ soc_gum/nsid/2008_15_16/08bolbat.htm

[322] Грибенко Е. Народное движение Луганщины / Е. Грибенко // Ворошиловградская правда. – 1989. – 2 декабря.

[323] Болбат Т. В. Політичне пробудження Східної України (1989) / Т. В. Болбат // Аналітично-інформаційний журнал «Схід». Український культурологічний центр. ТОВ «Східний видавничий дім» – 2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ukrlife.org/main/cxid/8sxid1989.doc

родження України, – зазначалося в одному з листів до редакції газети «Літературна Україна». – І ось вже партійні функціонери, наче псів з ланцюга, спустили на вас офіційну пресу. Там, де вмирає національна мова – там вмирає національна культура»[324]. З іншого боку, навіть серед частини прихильників Руху, не кажучи вже про його опонентів, висловлювалося занепокоєння щодо запровадження в Україні єдиної державної української мови. «Я підтримую ідею створення Народного Руху за перебудову, – телеграфував до «Літературної України» житель Донецької області, – але проти становлення одномовності в республіці»[325]. У листі Координаційної ради комітету підтримки перебудови Ворошиловградського педагогічного інституту до цієї ж газети зазначалося: «Справжнє занепокоєння в нас, як і в значної більшості мешканців Донбасу, викликає ваша вимога про відмову від вільного вибору батьками навчання дітей. В мовній політиці потрібен плюралізм. Вона повинна будуватися на визнанні української мови державною і у закріпленні в такому разі і статусу російської мови»[326].

Пріоритетними в регіоні вважалися соціально-економічні проблеми, а не національне питання. Навіть на установчій конференції ДКО НРУ було прийнято рішення тимчасово зняти питання про національну символіку й мову як найбільш гострі в регіоні. Під час зустрічі з виборцями Б. Олійника, що проходила 5 березня 1989 р. в Будинку культури «Юність» м. Донецька, поширювалися листівки такого змісту: «Націоналіст – забирайся до Львова». На зустрічі М. Горбачова з донецькими шахтарями бригадир шахти імені О. Стаханова І. Ляшок говорив: «Якби українська мова допомагала добувати вугілля, всі ми шахтарі стали б нею розмовляти». 23 липня 1989 р. під час проведення мітингу в Донецьку пропозицію «шевченківців» перейменувати Ворошиловський район на Шевченківський викладач Донецького політехнічного інституту назвав «оскаженілим українським націоналізмом»[327].

---

[324] ЦДАГО України. – Ф.270. – Оп.1. – Спр. 16. – Арк. 11.

[325] Там само. – Арк. 3.

[326] Там само. – Арк. 11.

[327] Болбат Т. В. Національне питання у діяльності організацій КПУ на Сході у 1989 році (на матеріалах Донецької, Луганської, Харківської областей) / Т. В. Болбат [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/ soc_gum/ nsid/2008_15_16/08bolbat.htm

Понад те, то в Донецьку, то в Луганську інтеррухівці порушували питання про відновлення Донецько-Криворізької республіки, проголошеної у лютому 1918 р. IV обласним з'їздом Рад робітничих і солдатських депутатів Донецько-Криворізького басейну, та її включення на правах автономії до складу Російської Федерації. Серед аргументів на користь такого рішення висувались: а) російськомовність населення областей, що мали увійти до Донецько-Криворізької республіки; б) значний рівень урбанізації цієї території України; в) значний економічний потенціал; г) підвищена етнічна строкатість регіону[328].

У такій атмосфері поляризації політичних настроїв у регіоні відбувалася підготовка і робота установчого з'їзду НРУ (відбувся в Києві 8–10 вересня 1989 р.). Рухівські осередки Донбасу на з'їзді НРУ представляли 30 делегатів (24 делегати від Донецької області і 6 – від Луганської[329]). Серед делегатів та гостей з'їзду від Донбасу переважали члени Товариства української мови імені Т. Шевченка (В. Білецький, Я. Галеза, С. Луців, М.Тищенко та ін.), страйкові комітети представляли Ю. Болдирев, А. Токарев та ін. Виступаючи на з'їзді, заступник голови страйкового комітету шахтарів Донецького басейну П. Побережний спростував поширену думку про те, що під час страйків «шахтарі висували тільки економічні вимоги». «Це далеко не так, – заявив він. – Шахтарі висували не тільки економічні вимоги, але вони висували і політичні вимоги. Те, що шахтарі вийшли на площу біля обкому партії, де провели більше чотирьох діб – це вже політичні вимоги». Під час страйків, говорив П. Побережний, робітники вимагали і добивалися зміни професійних комітетів, керівників парткомів і підприємств. Він висловив жаль, що робітники погано проінформовані про роль осередків Руху, про те, що вони несуть в маси. «Потрібно, – наголосив П. Побережний, – щоб газети республіканські не шельмували Народний Рух України»[330].

---

[328] Иванов А. ИДД и СССР, или Как создавалось Интердвижение Донбасса/ А. Иванов, И. Сычев [Електронний ресурс]. – Режим доступу http://govorit.donetsk.ua/idd-i-sssr-ili-kak-sozdavalos-interdvizhenie-donbassa.html

[329] Три дні вересня вісімдесят дев'ятого. Матеріали Установчого з'їзду Народного Руху України за перебудову. Видання друге. – К. – 2009. – С.151.

[330] Там само. – С.169–170.

Установчий з'їзд НРУ, ухвалені ним програма і статут завершили тривалий процес утворення нової масової демократичної громадсько-політичної організації, що об'єднала громадян різних професій, готових боротися за демократизацію українського суспільства і суверенізацію України. Першим випробуванням на цьому шляху для НРУ, перевіркою його авторитетності, дієвості та впливу на суспільно-політичне життя в країні стали вибори до Верховної Ради УРСР та місцевих рад, призначені на березень 1990 р. Попри той факт, що Рух був зареєстрований Радою Міністрів УРСР 9 лютого 1990 р., менше ніж за місяць до виборів (4 березня), рухівські осередки по всій країні, у тому числі й на Донбасі, заздалегідь включилися у виборчу кампанію. Йшлося, насамперед, про проведення виборів на основі дійсно демократичного закону. Активісти Руху піддали критичному аналізу проект закону про вибори, запропонований Президією Верховної Ради УРСР, вносили слушні пропозиції щодо його демократизації.

Виборча кампанія Руху містила як вимоги внесення змін до закону про вибори, так і пропаганду програмних засад НРУ, виконання конкретних завдань. Здійснювалися перші кроки на шляху до об'єднання робітничого і національно-демократичного рухів, що розгорталися паралельними курсами. Зокрема, Донецький страйковий комітет підтримав вимогу обласного відділення Товариства української мови щодо відкриття української школи в Донецьку. У спільному зверненні до владних структур, підписаному В. Білецьким і В. Тихим (від Товариства української мови) та М. Волинком і А. Коломійцевим (від страйкового комітету) зазначалось: «Страйковий комітет шахтарів і Товариство української мови Донецька занепокоєні проблемою щодо відкриття в місті єдиної середньої школи з українською мовою викладання… Вимагаємо передати для першої української школи-ліцею м. Донецька недобудоване приміщення Будинку політосвіти…». У той же час рухівські осередки 2 вересня 1989 р. проводили у Донецьку санкціонований мітинг під гаслом «Україні – демократичний закон про вибори». На мітингу були присутні близько тисячі осіб, вимоги мітингувальників роз'яснювали більше 30 промовців [331]. У Луган-

[331] Три дні вересня вісімдесят дев'ятого. Матеріали Установчого з'їзду Народного Руху України за перебудову. Видання друге. – К, 2009. – С. 146.

ській області на той час демократичні процеси підтримували 15 суспільно-політичних об'єднань і партій. Активісти цих об'єднань, зокрема таких як, Комітет підтримки перебудови, Асоціація молодих істориків, Діалог (м. Ворошиловград), Квітень – 85 (м. Стаханов), Зелений світ (м. Сєвєродонецьк), Комітет громадського самоуправління (м. Молодогвардійськ) та інших уже на етапі виборів народних депутатів СРСР проводили агітацію проти кандидатів від Комуністичної партії та намагалися висувати своїх прихильників. А 18 листопада того ж року представники страйкових комітетів Донецька, Стаханова та інших міст Донбасу стали ініціаторами, поряд з очільниками НРУ, Товариства української мови, Меморіалу, Української гельсінської спілки та інших демократичних організацій, утворення Демократичного блоку України і схвалення його виборчого маніфесту. З кінця лютого 1989 р. НРУ та інші неформальні організації провели 46 мітингів, на яких розглядалася і пропагувалася виборча платформа Демблоку. Під тиском мітингувальників Верховна Рада УРСР вимушена була внести суттєві зміни в закон про вибори. Запроваджувалися прямі й рівні вибори до Верховної Ради УРСР, на одне депутатське місце виборці могли висувати будь-яку кількість кандидатів, вільно обговорювати їхні виборчі програми та контролювати підрахунок голосів.

Активна організаційна й пропагандистська діяльність осередків Руху, Демократичного блоку, Республіканської партії, Демократичної партії України та інших демократичних об'єднань викликали занепокоєння структур Компартії України, зумовили активізацію їх контрпропагандистської діяльності, особливо тих, що виступали за збереження СРСР, та розгорнули передвиборчу кампанію з метою збереження владних повноважень. Уже наступного дня після завершення роботи Установчого з'їзду НРУ, 11 вересня 1989 р., ЦК КПУ ухвалив постанову «Про роботу у зв'язку з Установчим з'їздом Народного Руху України за перебудову». У постанові рекомендувалось обкомам партії розгорнути роботу з викриття справжніх намірів НРУ, що «полягають у тому, щоб мирним парламентським шляхом захопити владу, встановити контроль над партійними й державними органами, добитися повної самостійності України». При цьому ЦК закликав «активно використовувати всі форми і методи політичної боротьби». Ця постанова по-

силила протистояння між обласними структурами Компартії України та демократичними об'єднаннями.

Однак і за таких умов вибори до Верховної Ради УРСР ознаменувалися безперечним успіхом Демократичного блоку, який здобув 111 депутатських мандатів. Зокрема, у Донецьку опозиція перемогла у 6 виборчих округах з 9. У Верховній Раді УРСР, що почала працювати на постійній основі, було утворено блок Народна рада, опозиційний блок парламентській більшості за радянську суверенну Україну. До Народної ради увійшли 128 депутатів, підтриманих прихильниками партій і товариств, що гуртувалися навколо НРУ, та майже вся фракція Демплатформа в КПУ. Донбас у Народній раді, керівництво якою здійснювали І. Юхновський (голова), Л. Лук'яненко, О. Ємець, Д. Павличко, В. Філенко (заступники голови), Л. Танюк (секретар), представляли щонайменше 5 депутатів – Г. Маслюк, С. Колесник, О. Чародєєв, О. Шеховцов, В. Ясинський.

Робота Верховної Ради УРСР на постійній основі транслювалася у прямому ефірі по радіо і телебаченню, що сприяло перенесенню дискусії між депутатами в суспільство, викликало відповідну реакцію на цю полеміку все більшої кількості громадян. Розширенню агітаційно-пропагандистської діяльності НРУ в цілому, партій і об'єднань, що провадили свою роботу у руслі політики Руху та Народної ради, сприяло налагодження роботи преси. Послідовно, починаючи з друку засадничих документів Руху, діяльність рухівських осередків висвітлювала газета «Літературна Україна» – орган Спілки письменників України. В ній публікувалися листи трудових колективів, окремих громадян про підтримку програми НРУ, про конкретну роботу регіональних і місцевих організацій. Надходили до газети і негативні відгуки про плани та діяльність Руху. З 1990 р. згідно з рішенням Установчого з'їзду НРУ центральним органом НРУ стає «Народна газета». Згодом крайові (обласні) організації Руху наладили випуск своїх друкованих органів – «Голос Карпат» (Львів), «Український Південь» (Миколаїв), «Рух» (Одеса) та ін. У Донбасі таким органом стала газета Луганської організації НРУ «Луганські вісті». Матеріали преси відбивали життя осередків Руху, містили інформацію про різні заходи, зокрема, щодо бойкоту нового Союзного договору, про передвиборчі платформи крайових організацій, про еволюцію політичної свідомості громадян України.

Діяльність Народної ради в парламенті та місцевих організацій Руху, інших партій демократичної орієнтації знаходила відгук значної частини трудівників Донбасу, стимулювала їхню суспільно-політичну активність. Це проявилося, насамперед, у тому, що офіційна профспілка працівників вугільної промисловості, яка впродовж багатьох років була провідником політики КПРС, не змогла подолати недовіру гірників. Перший Всесоюзний з'їзд шахтарів (Донецьк, 11–15 червня 1990 р.) ухвалив рішення створити дійсно незалежну профспілку гірників, висловив недовіру не лише уряду, але й правлячій партії, зокрема, підтримав вимогу вивести парткоми з підприємств та установ, націоналізувати власність Компартії. На з'їзді, більшість делегатів і майже весь оргкомітет якого були з України, робітники галузі відкрито заявили, що нинішній курс на реформи, що веде керівництво країни, їх не задовольняє. З'їзд виступив з вимогою відставки уряду М.Рижкова і формування уряду народної довіри, відкрито заявив, що КПРС не є партією, яка відображає інтереси робітничого класу. Оголошений шахтарським з'їздом страйк, що відбувся 11 липня, підтримали робітники заводів, цехів, фабрик, більше сотні підприємств республіки в 7 областях. А політичну підтримку надали демократичні сили всієї України. Страйк показав значне зростання робітничого руху. За цей короткий період можна прослідкувати тенденцію переходу вимог страйкарів від проблем, пов'язаних з вирішенням завдань вдосконалення виробництва, поліпшення умов життя і праці гірників, до конкретних політичних вимог зміни партійно-державного апарату, системи державного управління в цілому. Висувалися вимоги щодо департизації виробництва, правоохоронних органів, армії. Показовою є вимога негайного прийняття Верховною Радою УРСР Декларації про державний суверенітет України. Тобто, робітники заявили про себе як клас, що має альтернативний від офіційного погляд на політичний розвиток країни. То був уже рух робітників не всередині, не в рамках системи, а проти неї як такої.

Делегати з'їзду від шахтарів Донбасу зрозуміли, що загальносоюзне керівництво галуззю не піде на зміну інвестиційних пріоритетів і далі буде робити основну ставку на розвиток вугільних басейнів Кузбасу, Караганди і Воркути. Вони звернулися із закликом створити управління вугільною галуззю на республіканському рівні і заснувати для цього український державний комітет у спра-

вах з вугілля. Регіональні соціально-економічні інтереси змушували гірників Донбасу більше схилятися до підтримки політичних діячів республіканського рівня.

Діяльність опозиційних сил у Верховній Раді УРСР та поза нею, робітничий і національно-демократичний рухи створили відповідний загальноукраїнський фон, на якому розпочалося офіційне обговорення проблеми державного суверенітету України. 5 липня 1990 р. В'ячеслав Чорновіл виголосив у парламенті заяву «Народної ради» з вимогою відкликати із Москви всіх депутатів Українського парламенту, які представляли КПУ на XXVIII з'їзді КПРС, для їх участі в обговоренні й ухваленні Декларації про державний суверенітет України. Така вимога «Народної ради» була реалізована і 16 липня 1990 р. поіменним голосуванням Верховна Рада УРСР, у тому числі і депутати від жителів Донбасу, майже одноголосно («за» проголосували 355 депутатів, «проти» висловилися чотири депутати, не голосували 26) ухвалила остаточний текст Декларації про державний суверенітет України. 18 липня головою Верховної Ради УРСР було обрано Л. Кравчука.

Декларація визначала державний суверенітет як верховенство, самостійність, повноту й неподільність влади республіки в межах її території, незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах. У розділі «Культурний розвиток» Декларації зазначалося, що «Українська РСР є самостійною у вирішенні питань науки, освіти, культурного і духовного розвитку української нації, гарантує всім національностям, що проживають на території республіки, право їх вільного національного розвитку»[332].

Декларація про державний суверенітет України дала значний політичний поштовх для об'єднання всіх демократичних сил республіки у їхньому прагненні реалізувати задекларовану мету. На думку німецького політолога А. Віттковські, проголошення незалежності України стало можливим лише після досягнення національного консенсусу, під яким А. Віттковські розуміє збіг інтересів та прагнень Руху, шахтарів та республіканської політичної еліти. В першій половині 1991 р. і шахтарські страйкоми, і, природно, національно-демократичні партії виступали за само-

[332] Відомості Верховної Ради УРСР. – 1990. – №31. – Стаття 429.

визначення України[333]. Тим часом, на початку того самого року ситуація на Донбасі загострилася через адміністративне регулювання цін, що призвело до підвищення витрат на обладнання шахт та кріпильного лісу. Щоб їх компенсувати, було підвищено на 70% ціни державної закупівлі вугілля, однак щодо українського вугілля це збільшення становило лише 19%. На шахтах Донбасу почалися затримки з виплатою заробітної плати. Матеріальне становище трудящих значно погіршилося. Навесні 1991 р. це викликало нову хвилю страйкового руху. На перше місце серед вимог шахтарів стало питання про національне самовизначення України. Трудівники шахти ім. Стаханова, зокрема, висунули вимогу конституційно закріпити Декларацію про державний суверенітет України. Шахтарі вимагали також прийняти Закон про індексацію доходів населення у зв'язку із зростанням цін. Опозиція, передусім Народний Рух, УРП та інші партії підтримали страйк, але їх політичний радикалізм не був підтриманий робітничими колективами. Влада досягла компромісу зі страйкарями. Було ухвалено Взаємоузгоджений протокол парламентської комісії Верховної Ради УРСР, уряду республіки та представників страйкуючих шахтарів. Уряд зобов'язувався розробити проект Конституції незалежної України, гарантував компенсацію втрат у зарплаті учасникам страйку, непереслідування страйкарів, покращення умов роботи та ін. Однак більшість вимог страйкарів не була виконана, що зблизило противладні позиції робітничого та національно-демократичного рухів, зокрема, і в ставленні до питання про державний суверенітет України. У суспільно-політичній думці України продовжувалася гостра дискусія щодо майбутнього нового Союзного договору. Спробою спільного пошуку компромісної формули такого договору стала зустріч у Ново-Огарьово (Підмосков'я) М. Горбачова з керівництвом Російської Федерації, України, Білорусі, Узбекистану, Казахстану, Азербайджану, Киргизстану, Таджикистану та Туркменістану. Учасники переговорного процесу дійшли згоди про винесення питання про майбутнє СРСР на всесоюзний референдум, призначений на 17 березня 1991 року з запитанням: «Чи вважаєте ви за необхідне збереження Союзу

[333] Вугільний Донбас у другій половині XX століття / За ред. З. Г. Ліхолобової. − Донецьк: ДонДУ, 2001. – 339 с.

Радянських Соціалістичних Республік як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, у якій будуть повною мірою гарантуватися права і свободи людини будь-якої національності?». Та суспільно-політична ситуація в УРСР на той час вимагала більш радикальних дій її творців. По-перше, як уже зазначалося, набули широкого розмаху і в багатьох питаннях майбутнього розвитку України значно збільшилися революційний і національно-демократичний рухи. По-друге, що також вкрай важливо, комуністична більшість в Україні була розколота. Розходження виявилися у першу чергу між першим секретарем ЦК КПУ С. Гуренком та Головою Верховної Ради Української РСР Л. Кравчуком. Якщо Гуренко зберігав лояльність до Москви, то Кравчук, як голова парламенту, проводив лінію на реалізацію Декларації про суверенітет. Позицію Кравчука підтримали керівники ряду областей, група партійної еліти з-поміж директорів великих підприємств (Л. Кучма, В. Слєднєв та ін.) та апарату Верховної Ради УРСР (І. Плющ, М. Хоменко та ін.). Поява групи комуністів, що виступали за суверенітет України, спочатку була сприйнята з недовірою націонал-демократичними силами, але досить швидко їм вдалося налагодити співпрацю. Наслідком спільної роботи стало внесення до бюлетеня Всесоюзного референдуму 17 березня 1991 р. додаткового республіканського питання: «Чи згодні Ви з тим, що Україна має бути у складі Союзу Радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?»

17 березня 1991 року на референдумі у голосуванні з першого, всесоюзного запитання «Так» дали відповідь 22,1 млн громадян України, або 70,2%. У голосуванні із запитання, поставленого Верховною Радою УРСР, «Так» відповіли 25,2 млн осіб, або 80,2%. І прибічники, і противники суверенізації України розцінювали результати референдуму як свою перемогу[334].

Дещо іншими були результати в Донецькій області. Участь у голосуванні на Всесоюзному референдумі взяли 3037911 жителів, з них у голосуванні з першого, всесоюзного запитання відповідь «Так» дали 84,55% громадян області. (Дані наведені в Таблиці 1.)

[334] Литвин В. ІсторіяУкраїни / Володимир Литвин. – К., 2009. – С. 864–865.

Таблиця 1.

Порівняння результатів Всесоюзного референдуму 17 березня 1991 р. у Донецькій області і в Україні в цілому *

	Голосували		Так (осіб, %)		Ні (осіб, %)	
	Осіб	%	Осіб	%	осіб	%
Результати Всесоюзного референдуму 17 березня 1991 р. в Донецькій області	3037911	77,81	2568520	84,55	428466	14,1
Результати Всесоюзного референдуму 17 березня 1991 р. в Україні	31514244	83,5	22110899	70,2	8820089	28,0

* Таблиця подана за даними газети: Социалистический Донбасс. – 20 марта. – 1991. Результаты всесоюзного референдума по статусу СССР в Донецкой области [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pravda.dn.ua/ details/198573/

Стверднішою була відповідь жителів Донбасу на запитання «Чи згодні Ви з тим, що Україна має бути у складі Союзу Радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України». 86,16% жителів Донбасу висловилися за суверенітет України. Це свідчить про те, що значна частина населення Донбасу зробила свій вибір на користь суверенітету України, заклала підґрунтя формування нової Української держави (Дані наведені в Таблиці 2.)

Таблиця 2.

Порівняння результатів Республіканського референдуму 17 березня 1991 р. в Донецькій області і в Україні в цілому *

	Голосували		Так (осіб, %)		Ні (осіб, %)	
	осіб	%	осіб (млн)	%	осіб	%
Результати Республіканського референдуму 17 березня 1991 р. в Україні	31514244	83,5	25225000	80,17	5656000	18
Результати Республіканського референдуму 17 березня 1991 р. в Донецькій області	3037911	77,81	2 615 514	86,16	365 115	12,02

* Таблиця подана за даними газети: Социалистический Донбасс. – 20 марта. – 1991.

Майже ідентичний результат підтримки суверенітету України під час Республіканського референдуму показала Луганська область. Так, за суверенітет України проголосувало 88,83 % мешканців Луганщини. (Дані наведені в Таблиці 3.)

Таблиця 3.

Порівняння результатів Республіканського референдуму 17 березня 1991 р. в Луганській області і в Україні в цілому *

	Голосували		Так (осіб, %)		Ні (осіб, %)	
	осіб	%	осіб (млн)	%	осіб	%
Результати Республіканського референдуму 17 березня 1991 р. в Україні в цілому	31514244	83,5	25225000	80,17	5656000	18
Результати Республіканського референдуму 17 березня 1991 р. у Луганській області	2 082 841	85,42	1 850 187	88,83	201411	9,67

* Таблиця подана за даними газети: Луганская Правда. – 20 марта. – 1991. – С. 1.

Успіх демократичних сил на референдумі 17 березня, як перший крок до самостійності України, відкривав надії і можливості трудівникам республіки на вирішення питань соціально-економічного характеру. Мешканці Донбасу повірили, що їх проблеми будуть успішніше розв'язані за нових умов. Шахтарі регіону висунули свої вимоги республіканському керівництву, що продемонстрував шахтарський марш на Київ уже у квітні 1991 року. Після чергової хвилі страйків на Донбасі шахтарі Червоноармійська, Селідового, Макіївки, Донецька та Червонограда вирушили до української столиці, щоб передати свої вимоги до Верховної Ради УРСР. Окрім того, у Києві вони мали на меті підняти усіх трудівників на всеукраїнський страйк, у зв'язку з чим створили ряд страйкових комітетів. Для координації дій окремих комітетів було вирішено створити республіканський страйком. Його члени хотіли провести масові акції протесту, адже були переконані, що мітинги та марші не припиняться, поки керівництво республіки не відкличе ухвали і рішення, які суперечать Конституції. Проте, незважаючи на активність страйкарів, влада вжила відповідних заходів. Вимоги шахтарів не були задоволені, проте були створені передумови для

розв'язання проблеми. 18 квітня 1991 р. між Верховною Радою УРСР, урядом країни та представниками шахтарів, що страйкували, був підписаний взаємоузгоджений договір, який був покликаний нормалізувати ситуацію в країні. Поступово гірники вийшли із пікетів і повернулися до роботи. Попри той факт, що шахтарський марш не мав особливого успіху, його значення для подальшого суспільно-політичного розвитку України був очевидним.

Порівняно з кінцем 1980-х рр., у 1990 – 1991 рр. кардинально змінилося ставлення шахтарських колективів до центральних органів влади Союзу РСР. Громадсько-політичні організації гірників та їх лідери перестали бути союзниками «виконробів перебудови». У квітні 1991 р. шахтарі, що страйкували, боролися за усунення від влади М. Горбачова, за демонтаж основних інститутів союзної держави, за перехід реальної влади до республіканських центрів. Якщо взяти до уваги ступінь конфліктності у стосунках між гірниками та центральною владою, можна виділити такі періоди: 1) січень – лютий: у шахтарських колективах визрівали ідея й вимоги страйку, а центр при цьому здійснював заходи з метою його уникнення; у той час завершилося формування класичної, згідно з марксистсько-ленінською методологією, революційної ситуації – «низи» гірників не хотіли жити по-старому, а владні «верхи» не могли керувати по-новому; 2) березень: початок страйку, який відбувався переважно для того, щоб домогтися виконання владою економічних вимог його учасників; центр під тиском громадської думки поступово схилявся до компромісного вирішення конфлікту; 3) перша половина квітня: страйк досяг апогею; московська нарада 2–4 квітня продемонструвала межу готовності центру прийняти умови його учасників; підвищення цін спровокувало поглиблення кризи в стосунках між владою та шахтарями; політичні вимоги висували або підтримували всі колективи, що брали участь у страйку; 4) друга половина квітня – початок травня: згасання страйку; центр «пішов у тінь» і доручив завершення переговорного процесу Верховній Раді УРСР; заява «9+1» багато в чому стала реальним результатом політичної боротьби гірників. Боротьба частини шахтарських колективів із центральною владою стала їх спробою реалізувати своє право на реальну участь у державному управлінні, заявити про себе як про повноправного учасника політичного процесу. Колективи, що страйкували, завдяки наявності в них керівного ядра були соціальною групою, котра усвідомлювала єдність своїх професійних, економічних, соціальних та політичних інтересів.

У боротьбі з центром відбувався процес самоідентифікації, усвідомлення гірниками себе як суспільної сили[335].

Засоби масової інформації демократичної спрямованості, як і щоденна агітаційно-пропагандистська робота осередків Руху та інших партій, були спрямовані на законодавче утвердження державного суверенітету. Тим більше, що Народна рада у парламенті напрацьовувала відповідний законопроект. У 1991 р. вже до прийняття Акта незалежності мешканці Донбасу поступово налаштовувалися на демократичну хвилю. Вперше на Донбасі з'явилася у продажу опозиційна газета «За вільну Україну», заснована Львівською обласною радою народних депутатів, яка вже тоді мала статус загальнореспубліканської. Як стверджували працівники кіосків «Союздруку», в той час газета розходилася першою[336].

На початку 1991 року у пресі на Донбасі актуально постало питання про існування СРСР. У статті «Союз: так чи ні?» в газеті «Вечерний Донецк» від 28 лютого 1991 р. йшлося про Всесоюзний референдум 17 березня 1991 р. У всіх точках зору, представлених у статті, висловлювалися одні й ті самі гасла за збереження Союзу. Так, народний депутат СРСР від Донецько-Кіровського територіального виборчого округу В. Кучеренко зазначав, що розрив економічного простору Радянського Союзу спричинить катастрофічні наслідки. Депутат обласної Ради народних депутатів П. Вишневський закликав, що Україна повинна залишатися в економічному Союзі з окремими повноваженнями політичного характеру, делегованими Центру Союзу[337].

Водночас, перед проведенням референдуму в засобах масової інформації, які відзначалися опозиційністю, порушувалися дискусійні питання щодо поставленого запитання на Всесоюзному референдумі. В луганській газеті «Молодогвардієць» порушується питання неоднозначності поставлених запитань на референдумі 17 березня 1991 р.

---

[335] Агапов В. Л. Шахтарські колективи Радянської України й органи влади СРСР: взаємовідносини напередодні та під час весняного страйку 1991 р. / В. Л. Агапов // Український історичний журнал. – 2011. – № 3 – С. 159–160.

[336] Стратієвський Є. Чим став 1991 рік для шахтарської столиці / Є. Стратієвський // День [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.day.kiev.ua/uk/article/podrobici/ chim-stav-1991-rik-dlya-shahtarskoyi-stolici

[337] Середа Е. Жители Донецкой области с изумлением обнаружили в киосках «Союзпечати» газету «За вільну Україну». О чем писали донецкие газеты в 1991 году? Часть 1 / Е.Середа [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://fraza.ua/analitics/21.08.13/174108/zhiteli_donetskoj_oblasti_s_izumleniem_obnaruzhili_v_kioskah_sojuzpechati_gazetu_za_vilnu_ukrajinu_o_chem_pisali_donetskie_gazety_v_1991_godu_chast_1.html

Так, автор розвідки критикує запитання «Чи вважаєте ви за необхідне збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, у якій будуть повною мірою гарантуватися права і свободи людини будь-якої національності» Він зауважує, за що потрібно голосувати: за збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік чи за державу рівноправних суверенних республік, у якій будуть повною мірою гарантуватися права і свободи людини будь-якої національності[338].

В умовах послаблення центральної влади і посилення ролі страйкових комітетів 20 квітня 1991 р. у газеті «Вечерний Донецк» була надрукована заява Донецької міської ради народних депутатів «Про соціально-політичну ситуацію», де підтримувалися вимоги підприємств, що страйкували, висувалася вимога про проведення референдуму щодо висловлення недовіри союзному уряду та необхідності вирішення питання про відкликання народних депутатів СРСР від Донецька[339]. У виданні зверталася увага на напружену соціально-політичну обстановку у регіоні та містився аналіз стану справ на окремих підприємствах області. Причому негаразди пов'язувалися, як правило, із недалекоглядними діями загальносоюзного керівництва[340].

Такого роду публікації сприяли піднесенню регіонального патріотизму, який фокусувався на проблемах шахтарів. Розв'язання більшості проблем вбачалося у обмеженні участі загальносоюзного керівництва в управлінні підприємствами, зміні місцевого керівництва. Поступово звинувачення загальносоюзного керівництва у наростанні соціально-побутових проблем гірників стали поєднуватися із подібними висловами й на адресу українського уряду. Поряд із цим критика на адресу керівництва України на сторінках друкованих видань Донбасу лунала й у зв'язку з загостренням так званого «мовного питання», яке нерідко пов'язували із розгортанням українізації. «Мовне питання» стало однією з найпоширеніших тем обговорення у мас-медіа Донбасу практично відразу після прийняття у 1989 р. «Закону про мови». Наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. XX ст. у гаслах страйкуючих працівників Донбасу значного поширення набула вимога відмови від «українізації російських шкіл», що фіксувалося на сторінках друкованих видань.

---

[338] «Хитрый» вопрос // Молодогвардеец. – 1991. – №27(5238). – С.1. – 5 марта.

[339] Заявление Донецкого городского Совета народных депутатов «О социально-политической ситуации» // Вечерний Донецк. – 1991. – 20 апреля.

[340] Наши тривоги // Вечерний Донецк. – 1991. – 20 апреля.

24 серпня 1991 р. позачергова сесія Верховної Ради УРСР ухвалила Акт про проголошення незалежності України. У донецькій пресі вже після 24 серпня 1991 року визначилися загальні тенденції у нових політико-економічних реаліях, зокрема, місцеві газети акцентували більше увагу на соціально-економічному житті країни. Увага до національно-політичних питань була мінімальною. Ці проблеми, як правило, розмішувалися в міркуваннях про економіку і соціально політичне життя. На шпальтах газет «Сільська Донеччина», «Донбас» і «Вечірній Донецьк» висвітлювалися переважно глобальні та вузькопрофільні соціально-економічні питання, а не тогочасні національно-державні проблеми.

Важливу роль відіграли жителі Донбасу під час голосування на Всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 року щодо проголошення незалежності України. На референдум було винесено одне питання: «Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України?» За результатами референдуму 83,90% населення Донеччини проголосувало за незалежність України. Це був один з найнижчих результатів по Україні, але і цей результат засвідчив той факт, що більшість населення регіону виступила за вихід України зі складу Радянського Союзу, (дані наведені в Таблиці 4.)

Таблиця 4

Порівняння результатів Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р. в Україні в цілому та Донецькій області*

	Голосували		**Так (осіб, %)**		**Ні (осіб, %)**		**Недійсні**	
	осіб	**%**	**осіб**	**%**	**осіб**	**%**	**осіб**	**%**
Всеукраїнський референдум 1 грудня 1991 р. в Україні	31891742	84,18	28804071	90,32	2417554	7,58	670117	2,10
Всеукраїнський референдум 1 грудня 1991 р. в Донецькій області	2 957 372	76,73	2 481 157	83,90	372 157	12,58	104,058	3,52

* Таблиця подана за: Всеукраїнський референдум 1 грудня 1991р. – ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 28. – Спр. 144. – Арк. 6.

Подібний результат підтримки Акту проголошення незалежності України за результатами Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 року показала Луганська область. 83,86% мешканців Луганщини проголосували за проголошення незалежності[341]. (Дані наведені в таблиці 6). Проте під час Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 року знизилася активність регіону в середньому на 5% порівняно із Всесоюзним референдумом 17 березня 1991 р., а також збільшилася кількість осіб, яка не підтримувала проголошення незалежності України (Дані наведені в таблиці 5).

Таблиця 5.

Порівняння результатів Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р. в Україні в цілому та Луганській області*

	Голосували		**Так (осіб, %)**		**Ні (осіб, %)**		**Недійсні**	
	осіб	**%**	**осіб**	**%**	**Осіб**	**%**	**Осіб**	**%**
Всеукраїнський референдум 1 грудня 1991 р. в Україні	31891742	84,18	28804071	90,32	2417554	7,58	670117	2,10
Всеукраїнський референдум 1 грудня 1991 р. по Луганській області	1 682 344	80,65	1 410 894	83,86	225 589	13,41	45 861	2,73

*Таблиця подана за даними газети: Луганская Правда. – Сообщение ЦИК по выборам Президента Украины и по Всеукраинскому референдуму о результатах голосования на референдуме 1 декабря 1991 г. // Луганская правда. – 1991. – 6 декабря. – С.1., а також за результатами Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р. – ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 28. – Спр. 144. – Арк. 6.

Незважаючи на значні суспільно-політичні і економічні відмінності Донбасу з іншими регіонами України у 1991 р., створення

[341] Відомості про результати Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р. – ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 28. – Спр. 144. – Арк. 6.

в регіоні демократичних громадсько-політичних організацій і зростання робітничого руху створило передумови для розбудови української державності.

Результати Всесоюзного референдуму 17 березня 1991 р. та Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р. показали готовність жителів Донбасу сприйняти незалежність України.

Отже, за короткий проміжок часу наприкінці 1980-х – на початку 90-х рр. XX ст. – Донбас відіграв важливу роль у процесах суверенізації УРСР. Жителі регіону більшістю підтримали спочатку суверенітет України, а вже згодом Акт проголошення незалежності України. Шахтарі Донбасу стали одними з найактивніших та найорганізованіших опонентів радянського режиму і фундаторами нової української державності.

РОЗДІЛ ІІ.
ДОНБАС В ЕТНОПОЛІТИЧНОМУ ПРОСТОРІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

2.1. Динаміка етнічних змін на Донбасі у 1989–2011 рр.

Трансформаційні процеси, які мали місце в суспільно-політичному житті України наприкінці ХХ ст., не обминули й етнічної сфери. Як наслідок, протягом 1989–2011 рр. в етнічній структурі України відбулися помітні зміни в кількісному та, значною мірою, якісному складі населення. Основними джерелами для розкриття динаміки етнічного складу населення Донбасу є Всесоюзний перепис населення 1989 р., Всеукраїнський перепис населення 2001 р, а також статистичні матеріали Держкомстату за 2002–2010 рр. Порівняльний аналіз перепису та інших статистичних матеріалів дозволяє встановити основні тенденції в зміні етнічного складу населення Донбасу напередодні здобуття та в перші десятиліття незалежності, проаналізувати специфіку етнічної самоідентифікації найчисельніших етнічних груп Донбасу – українців, росіян, греків, білорусів і татар, а також встановити особливості їхнього природного і міграційного руху.

Загальна кількість населення Донецької області за переписом 2001 р. нараховувала 4825563 осіб – проти 5311781 у 1989 р.[342] (тобто за 1989–2001 рр. вона скоротилася на 486,2 тис. осіб, або на 9,2%). Перепис 1989 р. засвідчив наявність 2693432 *українців* на Донеччині, що становило 50,7% всього населення області. У 2001р. кількість українців в області зросла до 2744149 осіб (на 50 717, або на 1,7%). При цьому питома вага українців серед жителів Донецької області зросла на 6,2%[343] і становила у 2001 р. 56,9%. Таку динаміку можна пояснити тим, що збільшення кількості українців відбувалося на тлі скорочення загальної чисельності населення. Зазначимо, що збільшення абсолютної кількості українців у межах Донецькій області було дещо вагомішим, ніж у масштабах всієї держави (1,7% проти 0,3%). Слід зазначити, що лише 7,3% українців нашої країни

[342] Демографічна криза в Україні: причини і наслідки. – К., 2003. – С.62.
[343].Там само. – С. 199–210.

мешкало у досліджуваний період в Донецькій області. Менший відсоток українців спостерігався лише в Автономній Республіці Крим (1,31%) та у місті Севастополь (0,22%)[344].

Загальна кількість населення Луганської області за переписом 2001 р. становила 2540191 особи – проти 2857031 у 1989 р.[345] (тобто за 1989–2001 рр. вона скоротилася на 316,8 тис. осіб, або на 5,9%). У національному складі населення Луганської області, за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 р., переважну більшість становили українці – 1 472,4 тис. осіб, або 58,0% від загальної кількості населення. За роки, що минули від перепису населення 1989 р., кількість українців незначно зменшилася, на 9 847 осіб (або 0,7%). Проте питома вага українців серед жителів області зросла на 6,1 відсоткових пунктів (з 51,9% до 58%).

У цілому, кількість українців на Донбасі за міжпереписний період зросла на 40 870 осіб, а питома вага українців серед загальної чисельності населення Донбасу збільшилася з 51,3% у 1989 р. до 57,4% у 2001 р., тобто на 6,2%.

Якщо проаналізувати розселення українців по районах та містах Донецької області, то, за підсумками переписів 1989 р. і 2001 р., найбільша питома вага українців спостерігалася в історико-географічному регіоні Південна Слобожанщина, що безпосередньо межує з Харківською областю. Це пояснюється історичними особливостями заселення краю, а також тим, що в цих районах порівняно менша кількість великих промислових підприємств, а кістяк робітничих кадрів традиційно становив російський або ж русифікований пролетаріат. Так, за переписами 1989 р. та 2001 р. міста та райони з найбільшою питомою вагою українців концентруються на півночі області – Красний Лиман –82 % і 84,4%, відповідно, Красноармійськ –74 і 75%, Слов'янськ – 70 і 73,1%, Добропілля – 68,4% і 71,3%, Краматорськ – 69% і 70,2%, Артемівськ – 64% і 69,4%, Олександрівський район – 88% і 91,9%, Добропільський – 87% і 89,4%, Слов'янський – 84% і 87,1%, Красноармійський – 85% і 86,8%, Краснолиманський – 80,1% і 83,3%. Водночас, у

[344] Про кількість та склад населення України за матеріалами Всеукраїнського перепису населення 2001 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: /http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/#regions

[345] Демографічна криза в Україні: причини і наслідки. – С.62.

чотирьох найбільших містах Донеччини – Донецьку, Маріуполі, Макіївці та Горлівці – росіяни за переписом 1989 р. переважали за кількістю українське населення. За переписом 2001 р. відбулися деякі зміни. В обласному центрі – Донецьку українці кількісно поступилися росіянам (46, 7% – українців, 48,2 % – росіян), а в інших двох великих містах – Маріуполі (48, 7 % – українців, 44, 4 % – росіян) та Горлівці (51,4 % – українців, 44,8 % – росіян) – українці мали невелику кількісну перевагу[346].

Якщо проаналізувати розселення українців по районах та містах Луганської області, то за підсумками переписів 1989 р. і 2001 р. найбільша питома вага українців спостерігалася в північній і західній частинах Луганщини (це територія колишньої східної Слобожанщини). Саме на півночі компактно розташовувалися райони, в яких етнічні українці становили абсолютну більшість населення. Так, у Новопсковському, Марківському, Білокуранському, Сватовському, Біловідському, Старобільському, Кременецькому районах українці становили понад 80% відсотків, російську мову вважали рідною менш ніж 10% мешканців.

Населення промислового півдня Луганської області сформовано за рахунок тривалих поліетнічних міграцій з України, Росії та багатьох інших країн. Тож етнічний склад населення південної частини області від самого початку був надзвичайно різноманітний. Росіяни становили більшість в Станично-Луганському районі (де 85,1% населення є донські козаки), а також у Краснодонському та Стахановському районах. Понад половину населення таких міст обласного підпорядкування, як Краснодон, Свердловськ, Красний Луч, Стаханов, за переписом 1989 р., також становили росіяни. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. серед мешканців Станично-Луганського та Краснодонського районів, а також міста Краснодон (росіяни – 63,3%, українці – 29,7%) усе ще переважали росіяни. Разом з тим, за даними зазначеного перепису, співвідношення етнічних груп в інших містах, де раніше кількість росіян була домінуючою, а саме – у Свердловську, Красному Лучі, Стаханові, змінилося. Так, серед населення міста Красний Луч

[346] Національний склад та рідна мова населення Донецької області. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Статистичний збірник. – Донецьк: Донецьке управління статистики, 2002. – С. 12–23.

українці становили 49,2%, росіяни – 46,1 %, білоруси – 1,1%. Головними етнічними групами міського населення Свердловська були: українці – 52,0 %; росіяни – 42,6%; білоруси – 1,2%. Згідно з даними перепису 2001 р. українці мали кількісну перевагу не лише в названих вище містах, а й усіх інших найбільших містах обласного значення – Алчевську, Антрациті, Рубіжному, Ровеньках, Брянці, Первомайську. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. в Алчевську мешкало 56,4% українців, 40,8 % – росіян, 2,8% мешканців міста становили представники інших етносів: білоруси, татари, євреї, вірмени, молдавани, поляки, цигани. Серед населення міста Антрацит були такі етноси: українці – 44,9%., росіяни – 42,2%.; татари – 0,9%, білоруси – 0,9%. Найчисельнішими етнічними групами міста Рубіжне були українці – 60,3%, росіяни – 37,3%,білоруси – 0,7 %. В населенні міста Ровеньки також переважали українці – 63,6 %, росіяни – 33,7 %, білоруси – 1%.

Росіяни є другою за кількістю, після українців, етнічною групою як на Донбасі зокрема, так і в Україні загалом. За переписом 2001 р. чисельність росіян в Україні скоротилася до 8 334 141 особи, проти 11 355 582 осіб у 1989 р, тобто на 26,6 % (або на 3 021 441 особу). Внаслідок інтенсивного скорочення кількості росіян зазнала зменшення і їхня частка у загальній чисельності населення України: з 22,07 % у 1989 р. до 17,3 % у 2001 р. (тобто на 4,8 %).

За переписом 1989 р. в Донецькій області проживала найбільша кількість росіян в Україні – 2316,1 тис. осіб (для порівняння: у Кримській – 1335,5 тис. осіб, Луганській – 1279 тис. осіб)[347]. За міжпереписний період Донецька область стала регіоном, де спостерігався один з найбільших кількісних спадів російського населення. Його чисельність за міжпереписний період зменшилася на 471 692 особи, або на 20,4% (для порівняння – у АРК на 512,1 тис., у Харківській області – на 312,2 тис., у Дніпропетровській – на 308,2 тис.) і нараховувала на час перепису населення 2001 р. 1 844,4 тис. осіб. Унаслідок інтенсивного зменшення чисельності росіян зазнала скорочення і їхня частка серед загальної кількості населення Донецької області. За період 1989– 2001 рр. питома вага росіян зменшилася з 43,6 % від всього населення області до 38,2 %,

[347] Національний склад населення України.Ч. 2. За даними Всесоюзного перепису населення 1989 р. Міністерство статистики України. – К, 1992. – С. 4– 24.

тобто на 5,4 відсоткових пунктів[348]. Слід зазначити, що росіяни Донецької області становили 22,1% росіян України.

За переписами населення 1989 і 2001 рр. росіяни посідали у Луганській області друге місце за чисельністю. Порівняно з переписом 1989 р., їхня кількість у 2001 р. зменшилася на 287 218 осіб (або на 22,5%) і нараховувала, за підсумками перепису населення 2001 р., 991,8 тис. осіб. Питома вага росіян у загальній кількості населення зменшилася на 5,8 відсоткових пунктів і становила 39,0% у 2001 р. проти 44,8% – у 1989 р.

У цілому питома вага росіян серед населення Донбасу зменшилася з 43,8% у 1989 р. до 38,6% у 2001 р. В абсолютних числах їхня кількість за міжпереписний період зменшилася на 758 900 осіб. Внаслідок того, що сукупна чисельність етнічних меншин у Донецькій і Луганській областях також скорочувалася дуже інтенсивно (протягом 1989–2001 рр. питома частка етнічних меншин у Донецькій області скоротилась з 49,3% до 43,1%, у Луганській з 47,6 % до 41,3%), частка росіян в сукупній кількості етнічних меншин Донбасу залишилася протягом досліджуваного періоду майже незмінною і становила 88,4% в 1989 р. і 88,6% в 2001 р. Тобто, майже дев'ять з десяти представників етнічних меншин Донбасу були росіянами. Для порівняння, по Україні в 1989 р. частка росіян становила 80,92% сукупної чисельності етнічних меншин, а в 2001 році – 79,29 %[349].

Важливе значення для оцінки етнічного складу населення має аналіз територіального розміщення росіян та типу їхнього розселення. За даними перепису населення 1989 р. переважна більшість російського населення України мала дисперсний характер розселення і проживала в містах. Питома вага міського російського населення відносно усієї кількості росіян в Україні становила 87,6%. Для порівняння, міські жителі української національності становили 60,3% від усього українського населення[350].

Росіяни в Донецькій області є високо урбанізованим етносом: 95% з них, за переписами 1989 і 2001 рр., мешкали у містах[351].

---

[348] Демографічна криза в Україні: причини і наслідки. – С. 193– 230.

[349] Там само. – С. 193– 230.

[350] Національний склад населення України.Ч.2.За даними Всесоюзного перепису населення 1989 р. Міністерство статистики України. – С. 24– 196.

[351] Демографічна криза в Україні:причини і наслідки. – С. 199.

Як уже зазначалося, за переписом 1989 р. у чотирьох найбільших містах Донеччини – Донецьку, Маріуполі, Макіївці та Горлівці – росіяни переважали за кількістю українське населення. Серед інших міст з чисельністю населення від 100 до 500 тис.: то у трьох із них (Єнакієве, Харцизьк, Торез) росіяни становили більшість, а в чотирьох (Краматорську, Слов'янську, Артемівську, Костянтинівці) вони посідали друге, після українців, місце. Серед міст з чисельністю населення від 50 до 100 тис. лише в Сніжному росіяни становили більшість. В інших восьми: Дзержинську, Селидовому, Красноармійську, Шахтарську, Дружківці, Добропіллі, Димитрові, Дебальцеве росіяни посідали друге, після українців, місце[352].

За переписом 2001 р. у найбільших містах Донеччини – Донецьку, Макіївці та Єнакієвому росіяни і надалі залишалися найчисельнішою етнічною групою, становлячи 48,2%, 50,8% та 51,4% населення, відповідно. Лише трохи поступилися росіяни українцям у Маріуполі (44,4% росіян і 48,7% українців) та Горлівці (44,8% росіян і 51,4% українців). Значним був відсоток росіян у малих шахтарських містах центральної частини Донецької області – Сніжному – 45,1%, Торезі – 45,3%, Кіровському – 41,6%, Селидовому – 36,7%. Натомість у північних містах Донеччини кількість росіян у досліджуваний період була меншою: 27,5% – в Артемівську, 26,2% – у Краматорську, 23,5% – у Слов'янську, 22,1% у Красноармійську, 13,8% – у Красному Лимані[353]. Варто зазначити, порівняно з 1989 р. росіяни втратили домінуюче кількісне становище у Маріуполі, Горлівці, Харцизьку і Торезі, де на той час вони були найбільшою етнічною групою. Росіяни міцно трималися другої позиції у сільських районах Донецької області (за винятком Великоновосілківського, де на друге місце вийшли греки): в цілому їхня чисельність на селі значно поступалася містам. Район з найбільшою присутністю росіян – Старобешівський – налічував

[352] Про кількість та склад населення України за матеріалами Всеукраїнського перепису населення 2001 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/#regions

[353] Національний склад та рідна мова населення Донецької області. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Статистичний збірник. – С. 12–23.

31,7% представників цієї етнічної групи. У решті районах росіяни становили у середньому близько 20% населення[354].

У Луганській області 88,8% росіян проживало у містах [355]. За переписом 2001 р. у найбільшому місті області – Луганську, українці незначною мірою кількісно переважали російське населення (49,9% і 46,9%, відповідно). Серед інших міст з чисельністю населення від 100 до 500 тис.: у чотирьох з них (Сєвєродонецьк, Лисичанськ, Алчевськ, Стаханов) українці становили більшість, а у двох (Красний Луч і Свердловськ – 49% росіян і 46,% українців, відповідно) – українці трішки поступалися росіянам. Лише в Краснодоні росіяни мали статус найбільшої етнічної групи (63,3% росіян і 33,2% українців). Росіяни стало посідали другу позицію і у сільських районах Луганської області, за винятком Станично-Луганського району, де вони зі значним відривом вийшли на перше місце (61,1% росіян і 36,5% українців). Загалом чисельність на селі значно поступається містам. Поміж сільських районів питома вага росіян коливалася від 8,4% до 37,7% в загальній кількості населення[356].

Донецька область – регіон компактного проживання *греків* України. Вона була третьою за кількістю етнічною групою області і становила найбільший масив грецької етнічності в Україні (84,7% всіх греків України мешкало на Донеччині). Незважаючи на активні процеси відродження, грецька меншина скоротила свою чисельність як у загальноукраїнському масштабі, так і у масштабі Донецької області. Так, у 1989 р. в Україні проживало 98 594 греків, в Донецькій області – 83 691, а у 2001р. – 91 548 та 77 516, відповідно. Абсолютна кількість греків на Донеччині скоротилася на 7,4%, але питома вага серед жителів області залишилася на тому самому рівні (1,6%)[357].

---

[354] Про кількість та склад населення України за матеріалами Всеукраїнського перепису населення 2001 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/#regions

[355] Демографічна криза в Україні: причини і наслідки. – С. 199.

[356] Про кількість та склад населення України за матеріалами Всеукраїнського перепису населення 2001 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/#regions

[357] Національний склад та рідна мова населення Донецької області. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Статистичний збірник. – С. 7–8.

Зменшення чисельності греків порівняно з 1989 р. пов'язано як із загальною демографічною тенденцією в Україні, так і з їхнім виїздом на історичну батьківщину. Водночас керівництво Федерації грецьких товариств України, окремі представники грецької спільноти відзначають невідповідність даних перепису реальному стану справ. На їх погляд, в Україні мешкають близько 150-200 тис. греків. Багато хто з них тимчасово працює в Греції та на Кіпрі, тому їх не було враховано під час перепису. З другого боку, є певні труднощі в підрахунках чисельності грецької спільноти України через те, що сьогодні юридично неврегульованим залишається питання національної ідентифікації. Етнічне походження людини не фіксується в жодному офіційному документі. Тому під час перепису 2001 р. не передбачалося документальне підтвердження національного походження громадянина. Проблема визначення національності громадян України, зокрема греків, ускладнюється укладанням змішаних шлюбів. Тим, хто народився від змішаних шлюбів, важко визначити свою національність. Одна і та сама людина може мати одночасно грецькі, українські, російські та інші етнічні корені. Тому у грецьких товариствах греками вважаються всі особи, чиї пращури мали грецьке походження[358].

Історично греки мешкають в південних районах Донецької області – Північному Приазов'ї, де і сконцентрована їхня найбільша кількість. У минулому – це сільське населення, але за роки радянської влади значно виріс рівень урбанізації греків. У період 1926–1959 рр. кількість міських греків зросла на 35,3%. Це були найшвидші темпи урбанізації серед усіх національностей України. У 1989 р. міське грецьке населення становило 68,7%[359]. Утім, і сьогодні грецька меншина має вельми значну частку сільського населення. Так, у 2001 р. 51414 греків мешкало у містах і 26102 – у селах[360].

Серед міст області найбільшою є грецька присутність в Маріуполі – історичному центрі приазовських греків. У місті станом на

[358] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://greeks.ua (Сайт Федерації грецьких товариств України).

[359] Балабанов К. Національно-культурне та громадське життя греків України у другій половині XX – на початку XXI ст./ К.Балабанов, С.Пахоменко. – Маріуполь, 2006. –С. 29.

[360] Демографічна криза в Україні: причини і наслідки. – С. 199.

2001 р. проживало 21925 греків (4,3% від усього населення Маріуполя). Саме Маріуполь є єдиним містом, де греки за чисельністю посідають третю позицію. Другим містом, де сконцентрована значна кількість греків, є Донецьк – 10180 (1%), але тут вони посідають уже четверту позицію, після білорусів. Це пояснюється тим, що більшість вихідців з грецьких приазовських сіл тривалий час, до створення відповідної інфраструктури в Маріуполі, здобували вищу і середню освіту в Донецьку, і саме тут, як правило, залишалися. Хоча територія, де розташований Донецьк, не входила до історичного регіону грецької колонізації, вона спрямовувалася південніше, тому серед міст північної та центральної Донеччини лише в Докучаєвську та Авдіївці греки посідають 3 та 4 позиції в етнічній структурі, становлячи 2,1 і 0,6 % населення зазначених міст.

Дещо іншою є ситуація з грецькою присутністю у сільських південних районах області. Так, у Великоновосілківському районі греки посідають другу позицію після українців і становлять 19,7% населення району, випереджаючи росіян (13,3%). Третє місце (після українців і росіян) у 2001 р. греки тримали в 7 південних районах – Володарському (20%), Тельманівському (17,4%), Старобешівському (13,4%), Першотравневому (9,7%), Волноваському (3,2%), Мар'їнському (1,1%), Новоазовському (1%)[361].

За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. білоруська меншина нараховувала в Україні понад 275 тис. осіб. Порівняно з даними 1989 р. можна констатувати істотне (на 37,33% або 164282 осіб)[362] зменшення кількості білоруського населення. Найбільша частка білорусів в Україні (17,5 %) мешкала в Донецькій області, у Луганській – 7% % (в цілому на Донбасі – 24,5 %). Далі йдуть Крим (49,5 тис., або 11,4 %) й південні області: Одеська (21,2 тис., або 4,8 %), Миколаївська (14,5 тис., або 3,3 %) та Херсонська (12,6 тис., або 2,9%)[363].

Темпи зменшення кількості білорусів у загальній чисельності населення Донбасу вищі за загальноукраїнські. Білоруси у 2001 р. усе ще посідали в Донецькій області четверте місце за чисельністю

[361] Національний склад та рідна мова населення Донецької області. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Статистичний збірник. – С. 12–23.

[362] Демографічна криза в Україні: причини і наслідки. – С. 161–164.

[363] Там само. – С. 199–230.

(44525 осіб, або 0,9% населення), однак їхня кількість в Донецької області протягом 1989–2001 рр. зменшилася на 41,1%. В Луганській області за переписом 2001 р. білоруси посідали третє місце за чисельністю (20,6 тис. осіб або 9,6% населення), проте їхня кількість за період 1989 –2001 рр. зменшилась на 38,6%.

У всіх містах Донеччини (крім Маріуполя, Макіївки та Димитрова) *білоруси*, у період що аналізується, посідали третє місце за чисельністю після українців та росіян. Цікаво, що абсолютна кількість білорусів Макіївки була досить великою – 4806 осіб, і за кількістю білорусів Макіївка була другим містом після Донецька. Але все одно білоруси кількісно поступалися тут не тільки росіянам і українцям, а й татарам. Лідером за питомою вагою білоруського населення було невеличке місто Шахтарськ, в якому білоруси становили 1,5% (1080 осіб) населення. Найбільша кількість білорусів проживала у Донецьку – 11659 (1,2% населення міста), Макіївці – 4342 (1,12%), Горлівці – 4079 (1,3%), Маріуполі – 3766 (0,8%), Краматорську –1266 (0,7%), Єнакієвому – 974 (0,9%), Слов'янську – 641 (0,5%). У районах півночі та центру області білоруси посідали третє місце за чисельністю та питомою вагою. Вона коливалася від 0,9% у Костянтинівському до 0,4% у Слов'янському районах. У 7 південних, переважно сільських районах, білоруси були четвертими, за греками. Тут їхня питома вага у середньому – 0,5%.

У всіх містах Луганщини (крім Антрацита) білоруси посідали за чисельністю третє місце після українців та росіян. Найбільша абсолютна кількість білорусів проживала у Луганську – 3289 (0,7% населення міста), Краснодоні – 1585 (1,3%), Красному Лучі – 1654 (1,1%)[364].

Від'ємна етнодемографічна динаміка білоруської спільноти, зокрема, пов'язана не стільки з міграційними процесами, скільки з високим рівнем асиміляції та зміною самоідентифікації частиною білоруського населення. Ці особливості зумовлені комплексом чинників, а саме: дисперсністю проживання білорусів, високим рівнем їх урбанізації, високим показником змішаних шлюбів з росіянами та українцями (у 1991 р. 96,4% шлюбів білорусів

[364] Про кількість та склад населення України за матеріалами Всеукраїнського перепису населення 2001 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/#regions

Донбасу – змішані)[365], а крім того – спорідненістю культури, звичаїв, менталітету білорусів з українцями та росіянами. Зауважимо, що сучасні представники білоруської спільноти України є мігрантами радянської доби (переважно післявоєнних часів) та їхніми нащадками у першому поколінні: 22,2% білорусів (за даними 2001 р.) народилися в Україні[366]. Так, у 2001 р. лише 10,4% білорусів Донецької області і 17,1 % Луганської (проти 29,9% у Донецькій і 41,2% у Луганській за даними перепису 1989 р.) вважали білоруську мову рідною[367]. Для порівняння, у 2001 р. по Україні в цілому білоруську мову рідною вважало 19,8% білоруського населення (проти 35,5% у 1989 р.)[368].

Татари входять до п'ятірки найбільш чисельних етносів Донбасу: четверта найбільш чисельна етнічна група у Луганської області і п'ята – у Донецькій. За переписом 1989 р. у Луганській області нараховувалося 11937 татар, у Донецькій – 25495. А вже за 12 років їхня кількість у Донецькій області зменшилася на 6304 осіб, у Луганській – на 3394 особи. В цілому за 12 років кількість татар на Донбасі зменшилася більше ніж на чверть, а точніше – на 26,9% (для порівняння – в цілому по Україні на 15,62 %)[369].

Серед меншин, чисельність яких зазнала суттєвого скорочення за 1989 – 2001 рр., перше місце посідають євреї. Їхня кількість в Україні зменшилася на 78,70 % (382 735 осіб). Скорочення кількості євреїв в абсолютних показниках було навіть більшим, ніж усіх етнічних меншин, окрім росіян, разом взятих. Ці зміни стали результатом масової міграції євреїв, особливо на початку 90-х рр. Кількість євреїв на Донбасі (процес зменшення єврейського населення відбувався у Донецькій та Луганські областях з приблизно однаковою інтенсивністю) за 1989 – 2001 рр. зменшилася на 68,2% і нараховувала 11, 478 тис. осіб у 2001 р. проти 36369 тис. осіб у 1989 р.

---

[365] Населення України 1992. Демографічний щорічник. Міністерство статистики України. – К., 1993. – С. 122–125; Населення України 1994. Демографічний щорічник. Міністерство статистики України. – К., 1995. – С. 131 – 137.

[366] Населення України за місцем народження та громадянством. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року / Державний комітет статистики України. За ред. О.Г.Осауленка. – К, 2003. – С. 212.

[367] Національний склад населення України. Ч. 2. За даними Всесоюзного перепису населення 1989 р. Міністерство статистики України. – С. 238, 244.

[368] Демографічна криза в Україні: причини і наслідки. – С. 165 – 192.

[369].Там само. – С. 199, 209, 161 – 192.

Міграційні процеси значною мірою зумовили скорочення на Донбасі кількості молдаван, болгар, поляків, циган. Так, кількість молдаван, за міжпереписний період, зменшилася наполовину, а точніше – на 55% (10423 особи у 2001 р. проти 19117 осіб у 1989 р.), болгар – на 65% (6458 і 9791, відповідно), поляків – на 19,4 % (6450 і 10636), циган – на 23,4% (6390 і 8173)[370]. Відбулося також активне скорочення кількості німців – на 23,8 % (6175 і 8291). Зазначимо, що чисельність німецького населення в Україні скоротилася лише на 12,01%.

Упродовж 1989–2001 рр. на Донбасі за рахунок міграції збільшилася кількість представників азійських етносів та вихідців з Кавказу. За переписом 2001 р. тут мешкали вірмени (15734 – у Донецькій і 6587 – у Луганській областях), азербайджанці (8075 і 3123, відповідно), грузини (7197 і 2090), турки-месхетинці (1791– на Донеччині). В цілому за 12 років на Донбасі кількість вірменів збільшилась на 59,3%, азербайджанців – на 73%, грузинів – на 70,2%, турків, які переїхали сюди у 1989–1990 рр. після міжнаціональних зіткнень в Ферганській долині, – на 100%[371].

У 2000-х рр. в Україні продовжувалася тенденція до скорочення населення. Так, населення України зменшилося з 49429,8 тис. осіб у 2000 р. до 45778,5 тис. осіб у 2011 р[372]. Загальні втрати кількості населення України за 12 років (2000–2012 рр.) становили 3651,3 тис. осіб, а середньорічний темп зниження чисельності населення в цей період досяг – 0,76%. (див. табл.1). Але, порівнюючи демографічну ситуацію у 2000-х рр. з попереднім десятиріччям, відмітимо позитивну тенденцію до зменшення демографічних втрат. Позитивним був і міграційний внесок у формування демографічної ситуації в країні. Міграційні втрати в Україні зменшилися з 133,6 тис. осіб у 2000 р. до 7,6 тис осіб в 2004 р., а з 2005 р.

---

[370] Демографічна криза в Україні: причини і наслідки. – С. 199, 209, 161 – 192.

[371] Там само.

[372] Підрах. за: Демографічна криза в Україні: причини і наслідки. – С.68; Розподіл населення найбільш численних національностей за статтю, віком, шлюбним станом, мовними ознаками та рівнем освіти. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Державний комітет статистики України. – К., 2004. – С.336, 344.; Чисельність наявного населення України на 1 січня 2011 р. Державний комітет статистики України. – К., 2011. – С. 8 – 10.

вони трансформувалися в міграційний приріст, який становив (за 2005 – 2010 рр.) 66,7 тис. осіб[373].

У цілому картина динаміки населення за останні десять років зображена в Таблиці 1.

Таблиця 1.

Динаміка населення України за 2000 – 2012 рр.*

Україна	Чисельність наявного населення на поч. року, тис. осіб	Загальний приріст (зменшення) за рік, тис. осіб	Природний приріст (зменшення) за рік, тис. осіб	Міграційний приріст (зменшення) за рік, тис. осіб
2000	49 429,8	-506,6	-373,0	-33,6
2001	48 923,2	-521,7	-369,5	-52,2
2002	48 401,5	-398,0	-364,2	-33,8
2003	48 003,5	-381,0	-356,8	-24,2
2004	47 622,4	-341,6	-334,0	-7,6
2005	47 280,8	-351,3	-355,9	4,6
2006	46 929,5	-283,5	-297,7	14,2
2007	46 646,0	-273,4	-290,2	16,8
2008	46 372,7	-229,0	-243,9	14,9
2009	46 143,7	-181,8	-194,2	12,4
2010	45 962,9	-180,8	- 192,2	11,4
2011	45 778,5	-184,4	-200,5	16,1
2012	44 678	-182,4	-209,5	12,5

* Таблиця подана за розрахунками автора згідно з даними офіційного сайту Державного комітету статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/

Очевидними є значні зміни в чисельності населення України протягом останніх двадцяти років. Постає питання, за рахунок чого сталися вагомі зміни в чисельності всіх етнічних груп в Україні в цілому і на Донбасі зокрема? Згідно з демографічною теорією, зміни у формуванні чисельності населення визначаються характером його природного і міграційного руху.

[373] Підрах. за: Демографічний щорічник. – К., 2006; Статистичний щорічник України за 2007 рік. – Київ, 2008; Чисельність наявного населення України на 1 січня 2011 р. Державний комітет статистики України. – К., 2011.

Почнемо з аналізу природного руху населення Донбасу. Для дослідження його характеру ми склали баланс природного руху населення Донбасу протягом 1989 – 2010 рр. (див. Графік 1).

Графік 1.

Природний приріст (+/-) населення Донбасу, тис. осіб*

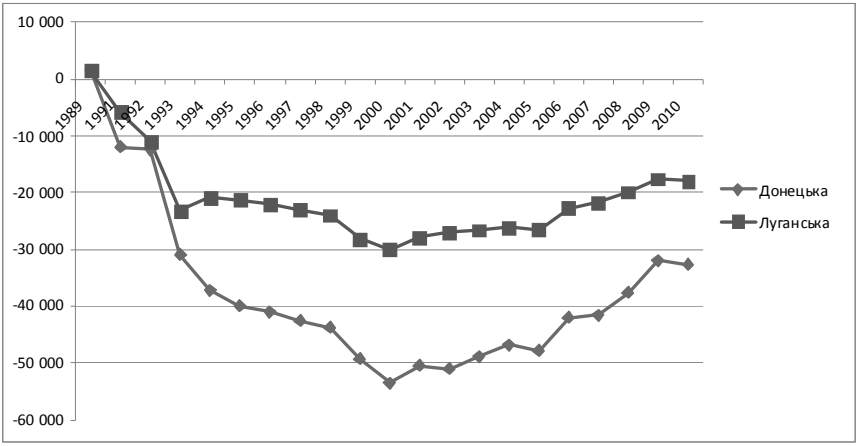

* Розрахунки автора згідно з даними офіційного сайту Державного комітету статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/

Очевидно, що протягом 1989 – 2010 рр. відбувалося природне зменшення кількості населення Донецької та Луганської областей (*внаслідок перевищення кількості померлих над кількістю народжених).* При цьому, починаючи з 2000 р., намітилася позитивна тенденція до скорочення демографічних втрат.

Наявні статистичні дані дають нам можливість дослідити природний приріст (зменшення) кількості населення Донбасу в етнічному розрізі лише в хронологічних межах 1989 – 1994 рр. (див. Табл. 2, ч. 1).

Таблиця 2 (ч. 1).

Природний приріст (+/-) основних етнічних груп Донбасу*

Донецька обл.	Міські поселення та сільська місцевість							
	українці		росіяни		білоруси		татари	
	тис. осіб	Коефіцієнт природного приросту, ‰	тис. осіб	Коефіцієнт природного приросту, ‰	тис. осіб	Коефіцієнт природного приросту, ‰	тис. осіб	Коефіцієнт природного приросту, ‰
1989	-2025	-0,75	3682	1,6	-102	-1,3	52	2,0
1991	-9130	-3,4	-2237	-1,0	-389	-5,1	-54	-2,1
1992	-13116	-4,9	-6797	-3,3	-654	-8,6	-124	-4,9
1993	-18028	-6,8	-11043	-4,8	-830	-11,0	-200	-8,0
1994	-20664	-7,8	-14229	-6,2	-999	-13,3	-237	-9,5

Луганська обл.	Міські поселення та сільська місцевість							
	українці		росіяни		білоруси		татари	
	тис. осіб	Коефіцієнт природного приросту, ‰	тис. осіб	Коефіцієнт природного приросту, ‰	тис. осіб	Коефіцієнт природного приросту, ‰	тис. осіб	Коефіцієнт природного приросту, ‰
1989	-885	-0,6	2340	1,6	-47	-1,4	33	2,7
1991	-4993	-3,4	-326	-3,9	-339	-10,2	-19	-1,5
1992	-7195	-4,9	-3519	-5,6	-163	-5,0	-55	-4,6
1993	-16859	-11,5	-6028	-4,8	-244	-7,5	-68	-5,6
1994	-11669	-8,0	-8260	-6,5	-363	-11,2	-142	-12,0

* Таблиці подані за розрахунками автора згідно з: Населення України 1992. Демографічний щорічник. Міністерство статистики України. – К., 1993. – С.122–125; Населення України 1994. Демографічний щорічник. Міністерство статистики України. – К.,1995. – С.131–137.

Як видно з табл. 2, ч. 1, у зазначений період усі етноси Донбасу мали від'ємний природний приріст. В українців, наприклад, коефіцієнт природного зменшення (лише протягом 1989–1994 рр.) збільшився в 10 разів у Донецької області! і в 13 разів – у Луганській! Для подальшої динаміки чисельності населення Донбасу ми не маємо конкретних статистичних даних. Перегляд Міністерством юстиції України у 1993 р. змісту записів актів громадянського стану позбавив нас інформаційних можливостей для подальшого етнічно стратифікованого статистичного аналізу.

Однак у нашому розпорядженні є дані природного руху населення по Донецькій та Луганській областях за 2002–2009 рр. в цілому. Згідно з наявними статистичними даними, протягом 1995–2010 рр. природний приріст населення мав від'ємне значення 40,5 тис. осіб щорічно в Донецькій області і 24,6 тис осіб в Луганській. Логічно припустити, що природний приріст (зменшення) українців і росіян (які становили 56,9% і 38,2% населення Донецької та 58,0% і 39,0% Луганської областей на 2001 р.) відбувався відповідно до їхньої частки в загальному складі населення (детальніше див. Табл.2, ч.2). Для уточнення зауважимо, що коефіцієнт природного зменшення кількості в українців був вищим, ніж у росіян (-4,4‰ в українців і -2,7‰ у росіян за 1989–2001 рр.). Звичайно запропонований алгоритм (розрахунки на його основі природного приросту (зменшення) населення Донбасу протягом 1995–2010 рр. представлені в Табл.2, ч.2) не дає абсолютно статистично точної картини природного руху українців та росіян, але дають нам уявлення про тенденцію і максимально наближені дані щодо процесу їхнього природного зменшення.

Таблиця 2 (ч. 2).

Природний приріст (+/-) основних етнічних груп Донбасу*

Донецька обл.	1995–2001, тис.	2002–2005, тис.	2006–2010, тис.	**1989–2010, тис.**	**Луганська обл.**	1995–2001, тис.	2002–2005, тис.	2006–2010 ,тис.	**1989–2010, тис.**
Українці	-182,3	-110,6	-105,6	**-450,1**	Українці	-122,4	-61,6	-58,0	**-256,2**
Росіяни	-102,2	-74,2	-70,9	**-302,2**	Росіяни	-68,8	-41,4	-39,0	**-172,3**

* Таблиця подана за: Демографічна криза в Україні: причини і наслідки. – С. 199, 209.

Отже, росіяни внаслідок процесів природного зменшення втратили на Донбасі за 1989–2001 рр. 209 479 осіб, українці – 409 265 осіб.

Цікавим, на нашу думку, є порівняння динаміки природного приросту (зменшення) населення Донбасу з іншими регіонами України. Характеристика природного приросту(зменшення) кількості населення в регіонах України у 2010 р. зображена на Графіку 2.

Графік 2.

Природній приріст (+/-) кількості населення в регіонах України у 2010 р.*

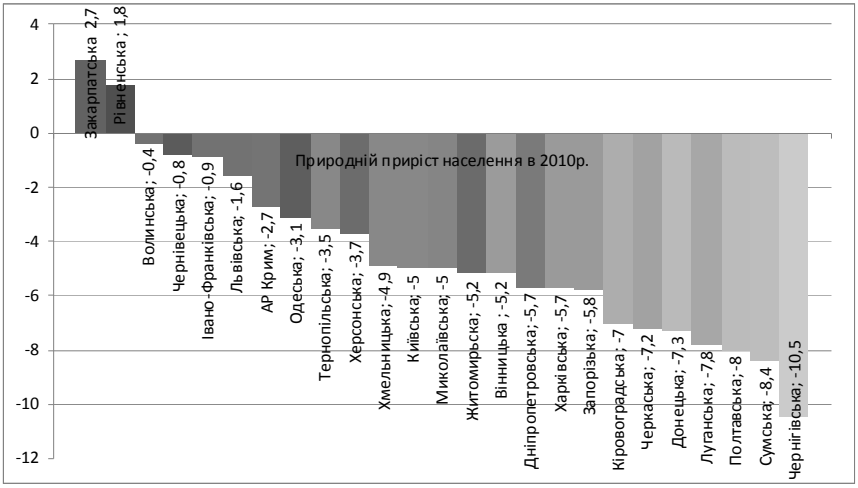

* Розрахунки автора згідно з даними офіційного сайту Державного комітету статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/

Як свідчать дані, зображені на графіку, процеси депопуляції населення у Чернігівській, Сумській, Луганській, Полтавській, Донецькій, Черкаській областях характеризуються найбільшими кількісними втратами. В цих областях спостерігається найбільше природне скорочення кількості населення.

Найважливішим компонентом природного приросту населення є **народжуваність**. В Україні протягом останніх двадцяти років народжуваність виступала в ролі дестимулятора процесу відтворення населення і, паралельно зі зростаючою смертністю, поглибила процес депопуляції українського населення. Тривалий спад народжуваності в Україні демографи поділяють на декілька етапів. На першому етапі (1983–1991рр.) визначальною рисою було зниження коефіцієнта народжуваності по Україні (з 16‰ у 1983 р. до 12,1‰ у 1991 р.), а також

перехід до нового режиму плідності. В зазначений період коефіцієнт народжуваності падав неймовірно стрімко – щорічно в середньому на 2,5%. На етапі від останнього радянського перепису населення 1989 р. до першого Всеукраїнського 2001 р. кількість народжених скоротилася приблизно на 41% (більше ніж на третину). Ключовим дестимулюючим фактором цього скорочення був спад дітородної активності, незважаючи на більш-менш стійкий дітородний контингент. Прикметними для періоду 1983–1991рр. виявилися два роки, які мали рекордно низьку, за останні 40 років, кількість немовлят: це 1983 р. та 1986 р. Вчені мотивують такі спалахи низької народжуваності демографічною історією країни. Другий етап спаду народжуваності розпочався у 1992 р. і «приніс» депопуляцію населення з найнижчими коефіцієнтами відтворення, зокрема, у 2001 р. коли на тисячу населення за рік народилося трохи більше семи немовлят (7,7‰). Протягом цього десятиріччя коефіцієнт народжуваності щорічно скорочувався в середньому на 3,85%. Третій етап розпочався після критичного 2001 р. У новому тисячолітті демографічна ситуація поступово покращується. Протягом 2000-х рр., встановилася позитивна тенденція народжуваності, загальний коефіцієнт якої збільшувався щорічно в середньому на 1,1% і в 2009 р. становив 11,1‰, таким чином досягши рівня 1993 р., коли чисельність населення України була найбільшою за всю її історію (52,2 млн).

Для характеристики народжуваності, в свою чергу, важливим є аналіз статевої і вікової структури населення. Зауважимо, що на час проведення перепису 2001 р. в Україні спостерігалося перевищення кількості жіночого населення над чоловічим на 7,4%: 22 млн 441 тис чоловіків (або 46,3%) проти 26 млн 16 тис. жінок (або 53,7%). Тобто, істотна диспропорція у статевій структурі населення України в бік чисельного переважання жінок, що виникла внаслідок Другої світової війни, поступово вирівнюється.

За статистикою, питома вага жінок на Донбасі у 1989 р. була вищою від чоловіків лише на 8,2% (це при тому, що у статевій структурі України кількісне переважання жінок у вікових групах 35–39 років, 40–44 роки, 45–49 років досягало 25%)[374]. Така ситуа-

[374] Підрах. за: Население СССР: Стат. Ежегодник за 1988. − К., 1990. – С. 23−25.; Національний склад населення України за даними Всесоюзного перепису населення 1989 р. − Ч. І. −К., 1991. − С. 12−13.

ція в регіоні пояснюється міграційним припливом чоловічого населення працездатного віку на промислові підприємства Донбасу.

За переписом 2001 р. серед українського населення Донбасу всіх вікових груп переважали жінки (переважання кількості жінок над чоловічим населенням знизилося до 7%). Чисельна перевага жінок у Донецькій області починається з вікової групи 20–24 роки, в Луганській – з вікової групи 30–34 роки. І ця перевага збільшується (в обох областях) з кожною віковою групою. Частка українців-чоловіків репродуктивного віку (15–49 років) у Донецькій та Луганській областях на 4,9% була меншою частки жінок відповідної вікової групи[375].

У статевому складі російського етносу на Донбасі за даними перепису 2001 р. також мало місце кількісне переважання жіночого населення над чоловічим (на 8,7%). Переважання кількості жінок починається з вікової групи 25–29 років в Донецькій області і 30–34 роки – в Луганській. Статистичні дані свідчать про наявний вагоміший, порівняно з українцями, дисбаланс чоловіків і жінок репродуктивного віку у росіян. Так, у Донецькій області частка росіян-чоловіків репродуктивного віку на 7,5 % була меншою частки жінок відповідної вікової групи, у Луганській – на 3%[376].

У грецькій етнічній групі баланс співвідношення чоловіків та жінок репродуктивного віку становив 8,8% на користь чоловіків, при переважанні питомої ваги жінок у загальній статевій структурі етнічної групи (на 3,8%). Білоруська етнічна група на Донеччині мала серйозну диспропорцію статевої структури. В загальній кількості населення частка жінок більша за чоловіків на 18,3%, а в віковій групі 15–49 років – на 4,6%. В Луганській області спостерігався баланс співвідношення чоловіків та жінок як у загальній структурі білоруської етнічної групи, так і в структурі її населення фертильного (15–49 роки) віку[377].

---

[375] Демографічна криза в Україні: причини і наслідки. – С. 68.

[376] Там само. – С.68.

[377] Національний склад населення України.Ч.2.За даними Всесоюзного перепису населення 1989 р. Міністерство статистики України. –К, 1992. – С. 51–59, 102–109; Розподіл населення найбільш численних національностей за статтю, віком, шлюбним станом, мовними ознаками та рівнем освіти. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Державний комітет статистики України. – С. 62–71, 114–121.

У татарській етнічній групі на Донбасі не спостерігалася диспропорції статевої структури населення фертильного віку при переважанні питомої ваги жінок у загальній статевій структурі етнічної групи (на 9,4% у Донецькій області, на 6,2% у Луганській)[378].

Узагальнюючим показником статевих пропорцій є **вік балансування** – вік максимальної рівноваги чисельності населення чоловічої та жіночої статі. В Україні вік балансування чисельності статей, визначений на початок 2005 р., становить 28 років, що є несприятливим явищем у плані демографічної перспективи. За оптимальних умов він має наближатися до верхньої межі плідного віку – 50 років. Низький вік балансування призводить до переважання жінок у дуже молодому віці, а отже, до погіршення шлюбної, і в цілому демографічної, ситуації. Найнижчий вік балансування у Донецькій області мали українці (вікова група 20–24 роки) та росіяни (25–29 років). Мінімальна диспропорція за статтю у греків – (вік балансування знаходиться у віковій групі 55–59 років) і татар (40–44 роки). В Луганській області росіяни і українці мали однаковий (найнижчий серед інших етносів) вік балансування, який знаходився у віковій групі 30–34 роки, що є небажаним демографічним явищем[379].

Важливе значення мають показники **вікової структури** населення Донбасу. Дані перепису 1989 р. свідчать, що за часткою населення працездатного віку росіяни та українці майже не відрізнялися. Баланс українців-росіян у віці *молодшому за працездатний* склався на користь росіян, а у віці *старшому за працездатний* – на користь українців. Середній вік населення в українців був дещо вищим: тобто російські чоловіки та жінки у 1989 році в середньому були дещо молодшими за українців.

Таким чином, протягом 1989–2001 рр. відбулися зміни у віковій структурі російського та українського населення на Донбасі, а саме: українське населення помолодшало, а російське – постарішало.

---

[378] Національний склад населення України.Ч.2.За даними Всесоюзного перепису населення 1989 р. Міністерство статистики України. – С. 51–59, 102–109; Розподіл населення найбільш численних національностей за статтю, віком, шлюбним станом, мовними ознаками та рівнем освіти. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Державний комітет статистики України. – С. 62–71, 114–121.

[379] Там само.

Крім того, за міжпереписний період серед українців збільшилася частка осіб у віці молодшому за працездатний *(*див. Табл.3*)* і за цим параметром українці випереджали усі інші етнічні групи (зазначимо, що в сільській місцевості, де відмінності вікової структури українців та росіян менш істотні, ніж у міських поселеннях, зміни співвідношення кількості представників цих етносів протягом 1989–2001 рр. були не такі разючі)[380]. Українці мали кращий демографічний потенціал через вищу серед усіх етносів частку осіб у віці «молодшому за працездатний» і найнижчу у віці «старшому за працездатний». Збільшилася питома вага українців серед населення фертильного віку, що вплинуло на динаміку чисельності українців.

Таблиця 3.

Розподіл населення найбільш чисельних національностей Донбасу за віком*

	Питома вага в загальній кількості населення осіб у віці, %									
	Молодшому за працездатний		**Працездатному**		**Старшому за працездатний**		**60 років і старші, коефіцієнт старіння)%**		**Середній вік населення**	
	1989	*2001*	*1989*	*2001*	*1989*	*2001*	*1989*	*2001*	*1989*	*2001*
Українці	20,6	17,2	56,8	57,6	22,5	25,2	7,2	22,8	40,0	39,5
Росіяни	24,9	15,0	56,7	59,8	18,5	25,3	6	30,9	40,0	40,7
Греки	14,5	13,9	52,8	52,7	32,7	33,4	9,7	38,2	43,0	43,9
Білоруси	11,6	5,3	67,4	52,5	21	42,3	7,2	27,8	50,1	50,4
Татари	15,8	10,1	65,1	59,3	19,2	30,6	6,8	22,9	44,2	44,6

***** Таблиця подана за розрахунками автора, згідно з: Національний склад населення України. – Ч. 2. За даними Всесоюзного перепису населення 1989 р. Міністерство статистики України. – С. 51–59, 102–109; Розподіл населення найбільш численних національностей за статтю, віком, шлюбним станом, мовними ознаками та рівнем освіти. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Державний комітет статистики України. – С. 62–71, 114–121.

[380] Про кількість та склад населення України за матеріалами Всеукраїнського перепису населення 2001 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/#regions

Зазначимо, що в досліджуваний період однією з особливостей демографічної ситуації в Україні стало посилення процесів старіння населення «зверху» і «знизу». Ступінь прояву старіння відображають коефіцієнти старіння, що характеризують частку осіб, які досягли та перетнули перший поріг старості (60 чи 65 років) у загальній кількості населення. Для оцінки під час вимірювання старіння населення «зверху» використовують різі шкали, основані на вказаних значеннях віку. Якщо за критерій береться вік 60 років, застосовується шкала Е.Россета, якщо вік 65 років – шкала демографічного старіння ООН. В Україні коефіцієнт старіння (питома вага осіб старше 60 років) зріс з 18% у 1989 р.[381] до 21 % у 2005 р. і означає за Е.Россетом дуже високий рівень демографічного старіння. За шкалою ООН коефіцієнт старіння населення України дорівнював 16 % і відповідав рівню старого населення *(за класифікацією ООН, населення вважається старим, якщо частка осіб віком старше 65 років становить 7%).*

Найбільш «старим» (частка осіб віком 60 років і старше в загальній кількості населення перевищує 24%) у досліджуваний період було населення Вінницької, Полтавської, Сумської, Черкаської та Чернігівської областей. До другої групи (частка становить 22,9–24%) увійшли Донецька, Житомирська, Кіровоградська, Луганська та Хмельницька області. Найбільш «молодим» (частка старших осіб становить 15,5–19,3%) було населення Закарпатської, Рівненської областей та м. Києва.

До 90-х рр. ХХ ст. Донбас мав найнижчу в Україні питому вагу осіб-представників старших вікових груп. Потужна концентрація виробництва призвела до значного притоку працездатного населення, що, у свою чергу, вплинуло на формування вікової структури регіону. В 1959 р. частка осіб віком 60 років і старше на Донбасі становила 8,5%, що було найнижчим показником в Україні. Однак у 90-ті рр. ХХ ст. економічна та політична ситуація змінилася. Швидкі темпи старіння населення призвели до збільшення питомої ваги осіб похилого віку. За період 1959 – 2001 рр. питома вага представників вказаної групи (понад 60 років) зросла більше ніж у 2,5 раза і становила 23%.

[381] Демографічна криза в Україні: причини і наслідки. – С. 68.

Питома вага осіб похилого віку в загальній кількості населення найчисельніших етносів у Донецькій і Луганській областях порівняно диференційована. Найбільш «старими» етносами є білоруси (39,9% за Е.Россетом або 26,7% за шкалою ООН – у Донецькій; 36,5% або 26,5% – у Луганській), греки (30,9% або 21,3% у Донецькій), татари (27,3% або 18,4% у Донецькій; 28,2% або 18,2% у Луганській), українці (22,9% або 14,9% у Донецькій; 22,8% або 14,7% у Луганській) і росіяни (22,7% або 15,2% у Донецькій; 22,9% або 15,3% у Луганській). Таким чином, українці та росіяни – найменш «старі» етноси Донецької області[382].

Зміни, що мали місце в статево-віковій структурі основних етнічних груп, також вплинули на темп відтворення населення. Протягом 1989–2001 рр. спостерігалося певне постаріння росіян в Україні. Також серед росіян зменшилася питома вага народжених та збільшилася питома вага померлих. Водночас за вищезазначеними показниками серед українців, навпаки, спостерігалися зворотні процеси.

Протягом 2000-х рр. вікова структура населення України характеризувалася постійним зростанням відсотка осіб похилого віку і зниженням питомої ваги дитячого і підліткового контингентів. Так, зокрема, їх частка зменшилась у 2000–2008 рр. в 1,27 раза – з 17,9% до 14.1%. Одночасно у 1,1 раза виросла питома вага осіб похилого віку. Зауважимо, що в останні роки мала місце стабілізація питомої ваги дітей і підлітків на 14,1%. Не менш важливо, що з 2001 р. контингент пенсіонерів поступово зменшувався, а їхня кількість в розрахунку на 1000 тис. осіб населення залишалася, практично, без змін (299-301осіб). У цілому вікова структура населення України і Донбасу, зокрема, є регресивною, яка забезпечує лише звужене відтворення населення, причому процес постаріння виявляє тенденцію до наростання.

Продовжимо аналіз народжуваності з характеристики *рівня загального коефіцієнта народжуваності* (характеризує рівень народжуваності, притаманний населенню певного регіону: показує, скільки в середньому народжених припадає на 1000 осіб середньо-

[382] Розподіл населення найбільш численних національностей за статтю, віком, шлюбним станом, мовними ознаками та рівнем освіти. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Державний комітет статистики України. – С. 62–71, 114–121.

річної чисельності населення). Рівень загального коефіцієнта народжуваності залежать від декількох чинників, зокрема, від: а) частки жінок дітородного віку, б) частки чоловіків фертильного віку, в) статевої пропорції. Крім того, етнічна належність розглядається в демографії як один із суттєвих факторів, що впливає на рівні народжуваності і плідності.

Як свідчать статистичні дані, протягом 1988–1989 рр., порівняно з 1978–1979 рр., відбулося підвищення рівня загального коефіцієнта народжуваності у всіх національностей, і в межах України, і на Донбасі, зокрема. Загальний коефіцієнт народжуваності в українців і росіян на Донбасі у 1988–1989 рр. становив 12‰ (для порівняння, по Україні 14,1‰ – в українців, 13,3‰ – у росіян). Проте у подальші роки загальний коефіцієнт народжуваності на Донбасі знизився, притому у всіх етносів. Статистичні дані за 1989–1994 рр. дають нам змогу простежити динаміку змін загального коефіцієнта народжуваності в найбільш чисельних національностей Донбасу.

Таблиця 4.

Загальний коефіцієнт народжуваності основних етнічних груп Донбасу у 1988–1994 рр. ‰*

	Міські поселення та сільська місцевість							
	українці		**росіяни**		**білоруси**		**татари**	
	Донецька обл.	**Луганська обл.**	**Донецька обл.**	**Луганська обл.**	**Донецька обл.**	**Луганська обл.**	**Донецька обл.**	**Луганська обл.**
1988–1989	11,8	12,3	11,8	12,2	12,0	13,1	14,7	14,9
1990–1991	10,3	11,2	10,1	10,9	9,9	12,0	10,6	12,4
1991–1992	9,7	11,3	9,1	11,0	8,4	10,3	10	9,6
1992–1993	9,1	10,0	8,4	8,6	7,7	8,5	8,4	9,3
1993–1994	8,8	9,3	7,5	7,7	6,5	7,4	7,5	6,8

* Таблиця подана за розрахунками автора, згідно з: Населення України 1992. Демографічний щорічник. Міністерство статистики України. – С. 122–125; Населення України 1994. Демографічний щорічник. Міністерство статистики України. – С. 131–137.

На жаль, наявні нині статистичні дані не дають змогу отримати скільки-небудь повне уявлення про етнічну диференціацію дітородної активності населення України у подальші роки, адже, як вже зазначалося, починаючи з 1993 р. статистичні дані, необхідні для етнічно стратифікованого статистичного аналізу, відсутні. Тому ми можемо зазначити лише загальну тенденцію (див. Табл.5).

Таблиця 5.

Рівень загального коефіцієнта народжуваності, ‰*

	1989	**1990**	**1994**	**1999**	**2000**	**2001**	**2002**	**2008**	**2009**	**2010**
Україна	13,3	12,7	10,0	7,8	7,8	7,7	8,1	11,0	11,1	
Донецька обл.	11,8	10,9	8,2	6,7	6,1	6,2	6,5	9,8	9,7	9,2
Луганська обл.	11,8	11,5	8,4	6,1	6,2	6,2	6,4	9,5	9,3	

* Таблицю складено за відомостями джерел: Демографічна криза в Україні: причини і наслідки. – С. 88–101; Офіційний сайт Державного комітету статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/

Отже, особливо інтенсивним було падіння показників народжуваності після 1990 р. Різке зменшення населення спостерігалось у 1993–1994 рр., а потім у 1998–2000 р. Починаючи з 2001 р. в регіоні, як і в Україні в цілому, спостерігається тенденція до підвищення народжуваності. Динаміка рівня загального коефіцієнта народжуваності 2002–2009 рр. свідчить про нарощування темпів народжуваності. Цьому сприяє і нинішня вікова структура населення, зокрема, значна кількість молоді віком 20–29 років (це результат високої народжуваності у кінці сімдесятих і на початку восьмидесятих років XX століття). Загальна кількість народжених у 2009 р. зросла порівняно із 2008 роком на 9,5% і становила 512,5 тисяч осіб. Коефіцієнт народжуваності збільшився з 8,9 до 9,8 немовлят на 1000 жителів області. Разом з тим, згідно з експрес-випуском Державного комітету статистики України, опублікованим 17 січня 2011 р., у 2010 р., вперше після 2005 р., зафіксовано падіння народжуваності і зростання спаду населення. Аналізуючи показники рівня загального коефіцієнта народжуваності у регіональному

розрізі, бачимо, що найменша народжуваність (менш ніж 10 немовлят на 1000 осіб) зафіксована у Донецькій, Луганській, Полтавській, Сумській, Харківській, Черкаській, Чернігівській областях, найвища (більш ніж 14 немовлят на 1000 осіб) – у Волинській, Закарпатській та Рівненській областях.

Динаміка ще одного показника народжуваності – *сумарного коефіцієнта народжуваності* (характеризує середню кількість дітей, народжених жінкою за все її життя, за умови збереження в кожній віковій групі існуючого рівня народжуваності) також мала від'ємний характер. Економічні труднощі 1990-х рр. внесли корективи в демографічну поведінку населення і викликали відтермінування до кращих часів шлюбів і народження дітей. Так, сумарний коефіцієнт народжуваності, який у 1986 р. в Україні становив 2,06 дитини, у 2001 р. – вже 1,09 дитини. У 2003 р. сумарний коефіцієнт народжуваності зрушив з критичної позначки і за два роки його значення зросло на 10, 1%, що становило 1,21 дитини. Протягом 2002–2009 рр. сумарний коефіцієнт народжуваності щорічно зростав у середньому на 3,6% і становив у 2009 р. – 1,45 дитини (по Україні в цілому), а в Донецькій і Луганській областях –1,3 (див. Табл.6). Це означає, що кожна українська жінка в середньому за все повністю прожите дітородне життя може народити більше однієї дитини. Але навіть за таких умов просте відтворення може відбуватися лише наполовину.

Таблиця 6

Сумарний коефіцієнт народжуваності за 1989–2009 рр.*

Сумарний коефіцієнт народжуваності (на 1 жінку)	1989–1990	1999–2000	2000–2001	2001–2002	2002–2003	2003–2004	2004–2005	2005–2006	2006–2007	2007–2008	2008–2009
Україна	1,8	1,1	1,1	1,1	1,2	1,2	1,2	1,3	1,3	1,5	1,5
Донецька обл.	1,6	0,9	0,9	0,9	0,9	1	1	1,1	1,2	1,3	1,3
Луганська обл.	1,7	0,9	0,9	0,9	0,9	0,8	1	1	1,1	1,3	1,3

* Таблицю складено за відомостями офіційного сайту Державного комітету статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/

Детальніше динаміка коефіцієнта народжуваності у Донецькій та Луганській областях протягом 1989–2009 рр. зображена на Графіку 3.

Графік 3

Сумарний коефіцієнт народжуваності на Донбасі 1989–2009 рр.(на 1 жінку)*

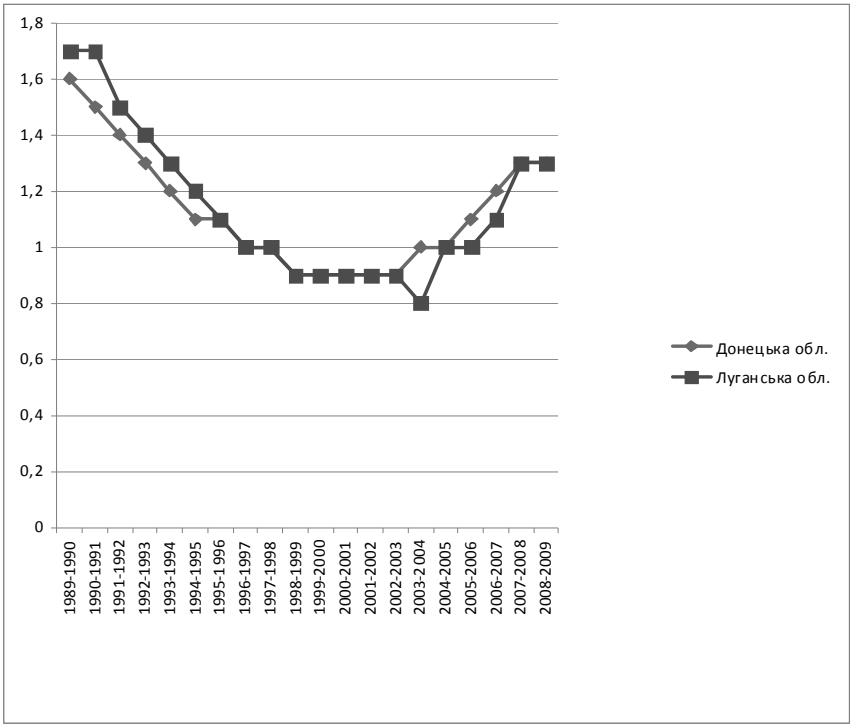

* Розрахунки автора згідно з даними офіційного сайту Державного комітету статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/

Як свідчать статистичні дані, порівняно з загальноукраїнською, в Донецькій та Луганській областях відстежується несприятлива ситуація. Народжуваність на Донбасі в 1990 р. була нижчою від середнього рівня по Україні на 10 – 15%, у 2001 р.– на 18%. Порівняно з середньоукраїнським рівнем у 2008 р. (1,5 дитини на одну жінку) сумарний коефіцієнт народжуваності був 1,3 дитини, тобто

нижчим від середнього рівня по Україні на 13% (у міських жінок Донецької області сумарний коефіцієнт народжуваності є нижчий середнього рівня на 8%, у міських жінок Луганської – на 10%)[383].

Територіальна диференціація регіонів за сумарним коефіцієнтом народжуваності дає підстави для виділення декількох територіально-демографічних областей України зі значними відмінностями за цим параметром. За статистичними даними, демографічна ситуація у 2009 р. за сумарним коефіцієнтом народжуваності була найбільш сприятливою в Західному регіоні України – Рівненській, Закарпатській, Волинській, Івано-Франківській, Чернівецькій, Львівській та Тернопільській областях.

До групи регіонів з середнім рівнем коефіцієнта народжуваності належать Одеська, Житомирська, Херсонська, АР Крим, Київська, Хмельницька, Дніпропетровська, Миколаївська, Запорізька та Кіровоградська області. Найгірша ситуація склалася в Полтавській, Донецькій, Черкаській, Харківській, Луганській, Сумській та Чернігівській областях. За даними експертів, для того, щоб відновити в Україні навіть не 50, а 47 мільйонів населення, потрібно, щоб жінки народжували 2–3 дитини (або на 10 жінок – 2–3 дитини).

Важливим показником відтворення населення є *нетто-коефіцієнт,* який дає узагальнену характеристику сучасних рівнів народжуваності і смертності, вказує на ступінь заміщення поколінь, показує середню кількість дочок, що їх може народити одна жінка за умов реальних рівнів смертності жінок на відрізку усього дітородного періоду (15–49 років). Якщо нетто-коефіцієнт менший за 1, тоді сучасні умови народжуваності і смертності не можуть забезпечити в майбутньому заміну материнського покоління дочірнім.

На жаль, статистичні дані не дають нам змоги показати етнічні особливості нетто-коефіцієнта відтворення населення Донбасу, лише населення України в цілому. Але враховуючи, що населення однієї національної належності у порівняно подібних умовах має приблизно один і той самий рівень народжуваності, де б воно не мешкало, ми можемо зарахувати показники загальноукраїнського нетто-коефіцієнта відтворення міського українського, російського та ін. населення і щодо Донбасу.

---

[383] Офіційний сайт Державного комітету статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/

Таблиця 7

Нетто-коефіцієнт відтворення населення (на 1 жінку) за найбільш чисельними національностями в Україні у 1988–1989‰ (проміле)*

Усі національності	Міські поселення	Сільська місцевість	Міські поселення та сільська місцевість
Українці	0,887	1.125	0,960
Росіяни	0,829	1,130	0,860
Євреї	0,722		0,722
Білоруси	0,924	1,420	1,016
Молдавани	1,102	1,426	1,304
Поляки	0,942	1,256	1,020

* Таблицю складено за відомостями джерел: Національний склад населення України. – Ч. 2. За даними Всесоюзного перепису населення 1989 р. Міністерство статистики України. – С.280, 284; Про кількість та склад населення України за матеріалами Всеукраїнського перепису населення 2001 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua// http://www.ukrcensus. gov.ua/results/general/ nationality/#regions.

Як свідчать статистичні дані, нетто-коефіцієнт відтворення українців, росіян, євреїв у період, що аналізується, був вкрай недостатнім (нижче 1) і не тільки не забезпечував простого відтворення населення, але був значно нижчим від межі, що відділяє просте відтворення від звуженого. Щодо білорусів, молдаван, поляків, то їхній нетто-коефіцієнт відтворення забезпечував просте відтворення населення.

Ми не маємо повністю відповідних статистичних даних за 2001 р. та наступні роки. Проте для порівняння та аналізу динаміки цих процесів у нашому розпорядженні є загальний нетто-коефіцієнт відтворення населення у Донецькій та Луганській областях за 2002–2009 рр. Очевидно, що, порівняно з 1988–1989 р., у 2002–2003 р. нетто-коефіцієнт відтворення населення (на 1 жінку) скоротився удвічі! Тобто, нетто-коефіцієнт відтворення українців та росіян у 2002–2003 р. скоротився у два рази і становив 0,445‰ проти 0,869‰ у 1988–1989 рр.

Таблиця 8

Нетто-коефіцієнт відтворення населення у Донецькій та Луганській областях за 2002–2009 рр. (на 1 жінку), ‰ (проміле)*

	Донецька	Луганська
2002–2003	0,445	0,453
2003–2004	0,472	0,467
2004–2005	0,487	0,463
2005–2006	0,512	0,493
2006–2007	0,542	0,530
2007-2008	0,582	0,559
2008-2009	0,607	0,588

* Таблицю складено за відомостями офіційного сайту Державного комітету статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/#regions.

Різке зниження відтворення материнського покоління (на 32,95%) відбувалося в Україні протягом 1993–2001 рр. і у 2001 р. досягло найнижчого за всю історію України рівня, коли кожна жінка умовного покоління могла забезпечити собі заміну лише «наполовину» (нетто-коефіцієнт становив 0,51 дівчинки). Протягом 2002–2009 рр. нетто-коефіцієнт відтворення зростав (див. Табл. 8). У 2009 р. він досяг рівня 0,689 (в цілому по Україні) і 0,600 (– на Донбасі), таким чином кожна жінка умовного репродуктивного покоління за своє дітородне життя могла народити в середньому менше однієї дочки, що недостатньо для відтворення населення, але загалом типово для більшості розвинутих країн.

Спробуємо згрупувати регіони України у період 1990–2009 рр. за показником інтегрального (а саме – середньорічного нетто-коєфіцієнта відтворення населення). До першого регіону, «східного», віднесені області, розташовані на Сході і Південному-Сході України. Нетто-коефіцієнт відтворення населення в цих областях становив близько 50 дітей на 100 жінок репродуктивного віку. Це Донецька (46,7), Луганська (46,9), Харківська (48), Запорізька (50,1), Дніпропетровська (50,4), АР Крим (50,4). У цьому регіоні, як зазначалося вище, склалася найбільш несприятлива демографічна ситуація.

Другий регіон – «центральний», представлений областями центральної частини України. Нетто-коефіцієнт відтворення населення в цих областях становив від 50 до 70 дітей на 100 жінок репродуктивного віку. Зокрема, в Сумській (55,4), Чернігівській (56,2), Полтавській (56,3), Миколаївській (58,3), Кіровоградській (60,6), Черкаській (61,6), Вінницькій (67,1), Одеській (57,1), Київській (58), Херсонській (61).

Третій регіон – «західний» – становлять області, в яких нетто-коефіцієнт відтворення населення перевищує 70 дітей на 100 жінок репродуктивного віку. Сюди увійшли області розташовані переважно на Заході України: Львівська (69,1), Хмельницька (69,5), Житомирська (71,5), Чернівецька (72,2), Тернопільська (73,6), Закарпатська (74,8), Івано-Франківська (75,2), Волинська (79,4), Рівненська (86,1).

Згідно з дослідженнями демографів, значення нетто-коєфіцієнта відтворення населення формується переважно за рахунок двох факторів: статевовікової плідності жінок і кількості жінок фертильного віку. Зокрема, заслуговує на увагу дітородна активність жінок групи 35–39 років, у якій народжуються діти, як правило, другої черговості. В цій групі лише за три роки (2005–2008 рр.) дітородна активність зросла на 22,5%. У цьому випадку справджується припущення науковців про процес «компенсації» раніше відтермінованих народжень. Можна говорити про покращення репродуктивного здоров'я населення, а також позитивний вплив новітньої програми матеріальної підтримки батьків новонароджених. На зростання коефіцієнта народжуваності у міських поселеннях регіонів країни позитивно вплинули, як уже зазначалось, і покращення вікової структури жінок репродуктивного віку, і підвищення повікових коефіцієнтів народжуваності, і економічне зростання 2004–2008 рр., що найбільшою мірою «відчули на собі» саме жителі міст. Тому в Україні (цілком характерно і для Донбасу) як спад народжуваності 1990 – початку 2000-х рр., так і новітнє її підвищення більш чітко вираженим було у міських поселеннях, порівняно з сільською місцевістю.

Для вияву регіональних особливостей народжуваності в Україні варто провести типологізацію регіонів методом кластерного аналізу. Дослідник Н.Савка пропонує (після дослідження таких

показників, як: *спеціальний коефіцієнт народжуваності, сумарний коефіцієнт плідності, брутто-коефіцієнт відтворення, нетто-коефіцієнт відтворення, питома вага народжених у матерів, які не перебували у зареєстрованому шлюбі, у загальній кількості народжених, середній вік матері при народжені дитини*) виділити п'ять кластерів.

Таблиця 9

Показники відтворення населення України у розрізі кластерних груп*

	Кількість народжених на 100 жінок фертильного віку	**Сумарний коефіцієнт народжуваності**	**Загальний (брутто) коефіцієнт відтворення**	**Чистий (нетто) коефіцієнт відтворення**	**Питома вага народжених у матерів, які не перебували у зареєстрованому шлюбі, в загальній кількості народжених**
1 кластер	38,657 1	1, 351	0,656	0,643	14,100
2 кластер	34,013 1	1,218	0,590	0,576	28,213
3 кластер	47,333 1	1,599	0,777	0,763	10,900
4 кластер	31,475 1	1,113	0,542	0,513	22,600
5 кластер	28,625 1	1,016	0,490	0,480	25,525

* Таблиця подана за: Савка Н. Актуальні і перспективні статистичні дослідження народжуваності та дітородної активності населення України / Н.Савка // Вісник Львівського ун-ту. – Серія екон. – 2008. – Вип. 40. – С. 390.

До першого увійшли: Вінницька, Івано-Франківська, Житомирська, Львівська, Тернопільська, Хмельницька та Чернівецька області. *До другого* – Автономна Республіка Крим, а також Дніпропетровська, Запорізька, Київська, Кіровоградська, Миколаївська, Одеська, Херсонська області. *Третій кластер* включив Волинську, Закарпатську, Рівненську області. *Четвертий кластер* об'єднав Полтавську, Черкаську, Чернігівську області та місто Київ.

В останньому – *п'ятому кластері* розмістилися Донецька, Луганська, Сумська та Харківська області. Результати демонструють значні регіональні розбіжності у показниках народжуваності, плідності та відтворення материнського покоління (див. Таб. 7, 8).

Очевидно, що регіональні значення показників плідності і відтворення істотно різняться. Як видно з таблиці, ситуація у першому та третьому кластерах, які відповідають за Північні та Західні області, є найпривабливішою, бо тут превалюють традиції дводітності.

Особливо вирізняється з-поміж інших третій кластер, де усі показники-стимулятори домінують, порівняно з іншими кластерами. Насамперед, це Захід країни: Рівненська, Волинська, Тернопільська, Львівська, Чернівецька та Закарпатська області, де ми маємо відносно сприятливу демографічну ситуацію. Така репродуктивна поведінка зумовлена, значною мірою, впорядкованими шлюбно-сімейними стосунками (частка позашлюбних народжень варіює від 7% у Тернопільській області до 31,4% у Кіровоградській, а в середньому по Україні становить 21,4%). Найвищі рівні позашлюбної народжуваності фіксують другий і п'ятий кластери, що пов'язано не стільки з кількісними змінами, як з якісними характеристиками (ігнорування шлюбно-сімейних стосунків, відсутність потреби у плануванні сім'ї). Найбільш гострою у досліджуваний період демографічна ситуація була у Донецькій та Луганській областях, а у Дніпропетровській, Херсонській та Чернігівській вона може бути визначена як досить складна. Парадоксально, що у всіх цих регіонах несприятлива демографічна ситуація поєднується з достатньо високим рівнем економічного розвитку[384].

[384] Савка Н. Актуальні і перспективні статистичні дослідження народжуваності та дітородної активності населення України / Н.Савка // Вісник Львівського ун-ту. – Серія екон. – 2008. – Вип. 40. – С. 391.

Індекс демографічного розвитку регіонів України у 2006 р.

Народжуваність значною мірою визначається рівнем шлюбності. Дані переписів 1989 і 2001 рр. дозволяють розглянути шлюбний стан найбільш чисельних етносів Донбасу більш детально (див. Табл. 10).

Таблиця 10.

Розподіл населення найбільш чисельних національностей Донбасу за шлюбним станом*

	Перебували у шлюбі		**Ніколи не перебували у шлюбі**		**Вдівці та вдови**		**Розведені**	
	1989	**2001**	**1989**	**2001**	**1989**	**2001**	**1989**	**2001**
Чоловіки (на 1000 осіб)								
Українці	753	620	158	242	33	45	56	82
Росіяни	738	623	167	236	29	46	65	93
Греки	784	685	125	197	44	53	46	64
Білоруси	800	747	123	215	30	65	47	73
Татари	740	654	164	114	32	54	62	72

	Перебували у шлюбі		**Ніколи не перебували у шлюбі**		**Вдівці та вдови**		**Розведені**	
	1989	**2001**	**1989**	**2001**	**1989**	**2001**	**1989**	**2001**
Жінки (на 1000 осіб)								
Українці	612	520	98	158	201	254	88	123
Росіяни	614	510	108	152	175	197	102	141
Греки	563	514	87	144	258	234	90	101
Білоруси	660	550	77	70	171	265	90	115
Татари	637	524	97	125	172	221	94	102

* Таблиця подана за: Національний склад населення України. Ч. 2. За даними Всесоюзного перепису населення 1989 р. Міністерство статистики України. – С.280, 284; Розподіл населення найбільш численних національностей за статтю, віком, шлюбним станом, мовними ознаками та рівнем освіти. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Державний комітет статистики України. – С. 336, 344.

З таблиці видно, що росіяни за переписом 1989 р. переважали українців за часткою розведених, причому як серед чоловічого, так і серед жіночого населення. Також серед жінок російської національності була меншою, ніж серед українок, питома вага вдів. Певна схожість у росіян та українців спостерігалася за гендерною ознакою. Так, серед російського та українського чоловічого населення був вищим, ніж у жінок, відсоток тих, хто перебував у шлюбі, та тих, хто ніколи не перебував у шлюбі. Проте серед росіян та українців вдівців було значно менше, ніж вдів. Також чоловіче населення поступалося жіночому за часткою розведених. Однак у цілому між російським та українським населенням не було суттєвих відмінностей за шлюбним станом. У 1991 р. зафіксована рекордна (за 1991–2010 рр.) кількість шлюбів – 48,9 тис. на Донеччині і 27,1 тис. – на Луганщині.

У 2001 р. серед українських чоловіків та жінок стала вищою, ніж в російських, частка тих, хто перебував у шлюбі, що пояснюється збільшенням питомої ваги українців серед населення шлюбного віку. Збільшення питомої ваги українців (молоді) серед населення шлюбного віку відбилося у зростанні частки етнічних українців серед молоді. Різниця між часткою українців серед молоді (в цілому по Україні), що зареєстрували шлюб у 1991 р., та часткою українців серед молоді, що зареєстрували шлюб у 1995 р., становила 4,7%! В Донецькій області частка етнічних українців серед молодят зросла за період 1991– 1995 рр. на 3,8%, а росіян, навпаки, зменшилася на 2,5%. В Луганській – українців, відповідно, зросла на 1,4%, росіян – зменшилася на 4,6%[385].

Шлюбний стан, крім того, став фактором, який вплинув на співвідношення кількості росіян та українців в Україні протягом останніх 20 років. За даними Л.Колесник, серед росіян Південно-Східного регіону лише 42% були у мононаціональному шлюбі. На думку Л.Колесник, низький рівень ендогамності російського населення регіону зумовлений як культурною близькістю росіян та українців і тривалим досвідом міжетнічних контактів, так і високим

[385] Населення України 1992. Демографічний щорічник. Міністерство статистики України. – С. 122–125. Населення України 1994. Демографічний щорічник. Міністерство статистики України. – С. 131–137.

рівнем урбанізації і дисперсним характером розселення росіян серед українців[386].

Протягом 90-х рр. XX ст. спостерігалося зменшення частки ендогамних родин на Донбасі. Так, у 1991 р. до шлюбу з нареченими своєї національності вступало 48,1% чоловіків і 46,1% жінок у Донецькій області, 50,9% і 49,1% – у Луганській, а у 1994 р. вже 46,1% і 45,6% – у Донецькій, 48,0% і 48,2% – у Луганській[387]. Так, якщо у 1/5 опитаних росіян у 1999 році матері були українками, а у 1/10 українцями були батьки, то вже половина (45%) самих опитуваних мали шлюб з українцями[388]. Про значну роль асиміляційних процесів у формуванні шлюбних пар свідчить і досить високий загальний коефіцієнт народжуваності у росіян та українців навіть в період несприятливої статевої пропорції (особливо після 1995 р.).

Як наслідок, від початку 1990-х рр. відбувалося неухильне зростання частки дітей, народжених матерями українками. Частка немовлят, народжених в Донецькій області матерями-українками, збільшилася за період 1989–1994 рр. на 4,5%, в Луганській – на 4%, а її щорічний приріст становив, пересічно, 0,8%[389]. При цьому, частка немовлят, народжених у Донецькій області матерями-росіянками, зменшилася за відповідний період у Донецькій області на 3,3%, в Луганській – на 4,1%, тобто щорічне зменшення становило 1,2 %[390]. Народжені в таких шлюбах діти переважно визначають власне етнічне походження на користь домінантної більшості. Отже, частина росіян, які мали змішане етнічне походження, тобто були народжені в українсько-російських родинах, у 2001 р. визнали свою належність до українців, чим також пояснюється збільшення кількості і питомої ваги українців.

---

[386] Колісник Л. Соціально-етнічний статус росіян в сучасній Україні (на прикладі Південно-Східного регіону): Автореф. дис... канд. соціол. наук: 22.00.04 / Харківський національний ун-т ім. В.Н.Каразіна/ Л.Колісник. – Х., 2004. – С. 66.

[387] Населення України 1992. Демографічний щорічник. Міністерство статистики України. – С. 122–125. Населення України 1994. Демографічний щорічник. Міністерство статистики України. – С. 131–137.

[388] Савоскул С.С. Русские нового зарубежья: Выбор судьбы / С.Савоскул. – М.: Наука, 2001. – С. 89.

[389] Населення України 1993. Демографічний щорічник. Міністерство статистики України. – С. 173–175. Населення України 1994. Демографічний щорічник. Міністерство статистики України. – С. 200–202.

[390] Там само.

Подібно до процесу народжуваності, шлюбність також відчувала на собі вплив демографічних хвиль і коливань. За переписом 2001 р., порівняно з 1989 р., серед усіх етносів Донбасу зменшилася частка осіб, яка перебувала у шлюбі, та збільшилася тих, хто ніколи не перебував у шлюбі. Збільшення кількості розлучень мало місце протягом 1989–1992 рр. З 1993 р. кількість зареєстрованих розлучень і в абсолютному, і у відносному вимірі стала скорочуватися. Скоріш за все, як зазначає І.Прибиткова, пік розірвання шлюбів, відмічений на початку 1990-х, був безпосередньою реакцією на різке погіршення умов життя в Україні. У 2000-х рр. в Україні кількість зареєстрованих розлучень в абсолютних числах зменшувалася, а в розрахунку на 1000 осіб населення залишилася практично незмінною, на рівні показників розлучень другої половини 1990-х рр., тобто в межах 3,6–3,8‰. Протягом 2000-х рр. як абсолютні, так і відносні показники зареєстрованих шлюбів на Донбасі незначно зросли, хоча виразний тренд в їхній динаміці відсутній: у 2000–2003 рр. їхні значення зросли, потім у 2004 р. відбулося помітне падіння, після якого протягом декількох років знов спостерігалося нерівномірне зростання кількості шлюбів, які досягли максимуму в 2007 році – 58,6 тис. Але вже у 2010 р. їх зареєстровано 43,3 тисяч проти 44,3 тисяч у 2009. Збільшення кількості шлюбів, як уже зазначалося, позитивно вплинуло на відтворення населення в цілому, а в умовах Донбасу об'єктивно сприяло збільшенню питомої ваги українців.

Серед основних *зовнішніх причин* етнодемографічних змін – міграційні процеси. Зауважимо, що протягом досліджуваного періоду відмічаються суттєві розрізнення в інтенсивності й етнічному складі міграційних потоків. Однак складність подібного аналізу зумовлена тим, що з другої половини 1990-х рр. були введені паспорти нового зразка, в яких була відсутня ознака «національність».

Протягом 1991–1999 рр. на території України спостерігався справжній «міграційний» бум. Росіяни були другою за кількістю (після українців) групою мігрантів, яка прибувала в Україну. Загальна кількість росіян, які іммігрували в Україну за вказаний період, становила 818,8 тис. осіб (українців – 929,3 тис. осіб). Переважно в Україну приїжджали росіяни, які були вихідцями з України або членами змішаних українсько-російських родин. Лише невелику частку становили ті, хто мігрував з Далекого Сходу

та Крайньої Півночі після того, як відпрацював там певний термін і заробив пенсію[391].

Прибували росіяни головним чином з Росії. Так, у 1995 р. з Росії прибуло 50,2 тис. росіян. Це становило 72% від усієї кількості росіян, що прибули в Україну протягом поточного року. Аналогічна картина була і в 1996 р. – тоді в Україну прибуло 54 тис. росіян, з них 72,6%, або 39,2 тис., прибули з Росії. Росіяни, які прибували в Україну, селилися переважно на Сході і Півдні країни. Наприклад, у 1991–1996 рр. у п'яти областях (Дніпропетровській, Донецькій, Луганській, Одеській та Харківській) оселилося 330,6 тис. росіян, або 45,8% від усієї кількості росіян, які прибули в Україну за вказаний період [392].

Однак протягом 1991–1999 рр. з України емігрувало 968,2 тис. росіян (українців – 715,7 тис. осіб). Отже, росіяни за кількістю емігрантів посідали перше місце серед інших етнічних груп. Таким чином, у зазначений період сальдо міграції росіян було від'ємним для України і становило (за даними М.Шульги) 149,4 тис. осіб (див. Додаток 1)[393].

Дані російського дослідника С.Савоскула підтверджують динаміку міграційної поведінки росіян щодо України. Так, найбільше сальдо міграції росіян – позитивне для України та від'ємне для Росії – зафіксовано у 1991 р. У наступному році цей показник знизився вдвічі, а у 1993 р. міграційна поведінка росіян змінилася: з України в Росію переселилося їх більше, ніж у зворотному напрямку. У 1993 р. вперше за багато років з України виїхало росіян більше, ніж в'їхало до неї (від'ємне сальдо становило 15,8 тис. чоловік). Згідно з даними Держкомстату у 1994 р., який був роком найбільшої втрати російського та українського населення, через еміграцію з України до Російської Федерації вибуло 147,6 тис. росіян, а прибуло 53,7 тисяч. Отже, в міграційному обміні Україна лише за 1994 р. втратила 93,9 тис як осіб російської національності. У 1995 р. цей показник почав зменшуватися. В сумі,

[391] Шульга Н.А. Великое переселение: репатрианты, беженцы, трудовые мигранты / Н.А. Шульга. – К.: Институт социологии НАН Украины, 2002. – С. 82.

[392] Там само.

[393] Там само. – С. 604.

на думку С.Савоскула, внаслідок міграційного обміну з Росією за 1989–1995 рр. російське населення України скоротилося на 1,3%, або на 152 тис. чоловік[394]. Дані С.Савоскула підкріпляються даними з щорічної демографічній доповіді «Населення Росії» за 1996 р. за редакцією А.Вишневського, де зазначається, що сальдо міграції росіян в українсько-російському міграційному обміні за 1990–1995 рр. було на користь Росії і становило 162,8 тис. осіб [395].

За даними О.Малиновської, у 1994–1998 рр. кількість росіян в Україні зменшилася внаслідок міграції майже на 240 тис., при цьому 85% від'ємного сальдо склалося за рахунок виїзду до Росії[396]. За даними, наприклад, Ю.Арутюняна, протягом 1990–2000 рр. у міграційному обміні між Росією та Україною остання втратила 350 тис. росіян.

Інші дані наводить М.Шульга. За його підрахунками у 1991 р. за рахунок росіян утворилося 35% міграційного приросту населення України, у 1992 р. – 24,8%, а у 1993 р., вперше за багато років, з України виїхало росіян більше, ніж в'їхало до неї. У 1994 р. від'ємне сальдо по групі росіян зросло до 92,7 тис., у 1995 р. зменшилося, але зберегло від'ємне значення, а у 1996–1997 рр. знову превалювало від'ємне сальдо. (див. Табл. 11). Це можна пояснити покращенням умов життя в Росії, порівняно з Україною[397]. Починаючи з 1993 р. міграція в Україні поступово втрачає «етнічний характер» і набуває чітко вираженої економічної мотивації [398].

Отже, за даними М.Шульги, протягом 1991–1999 рр. у міграційному обміні між Росією та Україною остання втратила 149,4 тис. росіян, а українців, навпаки, прибуло на 213 тис. більше, ніж виїхало.

---

[394] Савоскул С.С. Русские нового зарубежья: Выбор судьбы. – С. 115.

[395] Население России 1996. Четвертый ежегодный демографический доклад. Отв. ред. А.Г.Вишневский. – М., 1997. – С. 144.

[396] Малиновська О.А. Міграційна ситуація та міграційна політика в Україні / О.А.Малиновська. – К.: НІСД, 1997. – С. 21.

[397] Там само.

[398] Макознак Е.А. Миграционные процессы и этносоциальное развитие Украины / Макознак Е.А. // Проблеми розвитку соціологічної теорії. Теоретичні проблеми змін соціальної структури українського суспільства / Е.А.Макознак. – К., 2002. – С. 209–210.

Таблиця 11

Міграція російського та українського населення України у 1991–1999 рр.*

Роки	Росіяни, осіб			Українці, осіб		
	прибули	вибули	сальдо	прибули	вибули	сальдо
1991	198658	117568	81090	196784	100216	96568
1992	203117	129805	73312	249378	74543	174835
1993	124986	143059	-18073	153264	85106	68158
1994	71113	163893	-92780	77780	98291	-20511
1995	69416	124653	-55237	76629	92311	-15682
1996	54016	116048	-62032	62857	91697	-28838
1997	46702	81510	-76808	55824	74766	-18942
1998	25829	54540	-28711	29799	55847	-26048
1999	24960	37139	-12179	26999	42960	-15961
1991–1999	818797	968215	-149418	929314	715735	213579

* Таблиця подана за: Шульга Н.А. Великое переселение: репатрианты, беженцы, трудовые мигранты. – С. 601–604.

У регіональному розрізі участь у зовнішній міграції (в першу чергу з Росією) була найбільш характерна для населення східних областей, які мають кордон з Росією – Донецької, Луганської, Харківської, Чернігівської [399]. Так, у Донецьку область за 1991–1996 рр. росіян прибуло 82,8 тис., що на 34 тис. (майже на третину) більше, ніж українців. Хоча й від'їзд росіян з області був не менш інтенсивним[400]. Найбільш відчутним за кількістю був міграційний відплив росіян у 1993–1995 рр. з міських поселень Донецької і Луганськ-

[399] Савоскул С.С. Русские нового зарубежья: Выбор судьбы. – С. 118.

[400] Вивчення впливу зовнішньої міграції 1991-1996 рр. на зміни етнічного складу населення України та її регіонів. Жовтень 1998 / М.О.Шульга та ін. (уклад.); Представництво МОМ в Україні. – К., 1998.

кої областей (ці області становили 46,1% загального обсягу міграційного відпливу росіян з України)[401]. Протягом 1993–1999 рр. з Донбасу виїхало приблизно 150 тис. росіян.

Негативна динаміка нетто-міграції (маючи тенденцію до зниження міграційних втрат) зберігалася до 2005 р.[402]. Після 2005 р. в процесі міграційного обміну між Україною і Росією відбулися позитивні зміни: Росія (яка протягом 1993–2005 рр. була основною країною-реципієнтом для України) і Україна міняються ролями: з 2005 р. саме Росія виступає міграційним донором для України. З 2005 р., вперше з початку 1990-х рр., в Україні відбувся приріст населення за рахунок міграційного обміну. В наступні роки ця тенденція закріплюється. Навіть з огляду на незначний розмір міграційного приросту сам цей факт знаменує перелом у розвитку міграційної ситуації.

Таким чином, за даними російських та українських дослідників протягом 1990-х рр. внаслідок міграції кількість росіян в Україні зменшилась на 240 тис. (максимум 350 тис. росіян). На Донбасі ця цифра становила приблизно 100-150 тис. (за даними різних авторів) (лише протягом 1993–1995 рр. з Донбасу виїхало приблизно 80 тис. росіян). *Отже, разом через природне зменшення (як ми вже зазначали, внаслідок процесів природного зменшення росіяни втратили на Донбасі за 1989–2001 р. 209 479 осіб.) і міграційний відплив (максимально 150 тис.осіб) росіяни втратили у Донецькій та Луганській областях за 1989–2001 рр. 359 479 осіб. А згідно з даними переписів 1989 р. і 2001 р. за міжпереписний період загальна кількість росіян зменшилася на 758 910. Таким чином, дані природного і міграційного зменшення пояснюють нам лише часткове (на 45,7% від загального) зменшення росіян у цей період. А де «поділося» ще 399 431 особа (або 54,3%) росіян?*

---

[401] Хомра А.У. Миграция населения Украины в 1959 – 1989 гг.: основные закономерности и тенденции развития / А.У.Хомра // Миграция и урбанизация населения (на материалах Украины и Польши) / Отв. ред. А.У. Хомра, П. Эберхардт. – К., 1991. – С. 79.

[402] Прибыткова И. Миграции и время: украинский вариант развития / И.Прибыткова // Постсоветские трансформации: отражение в миграциях. – М., 2009. – С. 91; Стешенко В. Демографічні перспективи України до 2026 року / В.Стешенко, О.Рудницький, О.Хомра, А.Стефановський. – К., 1999. – С. 31, 445–450.

Отже, як відомо, динаміка чисельності різних етносів та їх складу за соціально-демографічними ознаками є результатом етнічних особливостей природного руху населення та його міграції. Але не тільки, як виявилося. Лише демографічні і міграційні фактори не можуть пояснити скорочення кількості росіян в Україні. Таким чином, причини зменшення варто шукати і в іншому.

Ми підтримуємо точку зору тих дослідників, які вважають, що значною мірою етнодемографічні зміни відбувалися за рахунок *етнічної реідентифікації,* відновлення національної ідентичності в середовищі русифікованих українців, переорієнтації етнічних груп з російської на власну або на українську ідентичність. Подібну точку зору висловлює канадський дослідник І.Стебельський, який у доповіді «Чому більше українців і менше росіян від 1989 р. до 2001 р. перепису населення України?» на VI Міжнародному конгресі україністів (Донецьк, 28 червня – 1 липня 2005 р.) зазначив, що демографічні чинники можуть пояснити лише трохи більше третини від кількості зменшення росіян України (за його розрахунками, сума сальдо міграції та природного руху росіян України за період 1989–2001 рр. була від'ємною і становила 1189,3 тис. чоловік, а загальне зменшення росіян в Україні становило 3 021 441). Отже, майже дві третини від кількості зменшення «залишаються для пояснення соціополітичними чинниками».

Тепер докладніше: набуття Україною незалежності сприяло зростанню етнічної самосвідомості, що зумовило вибір на користь української ідентичності серед людей з різними етнічними коренями (як правило, українськими та російськими). Очевидно, першорядним чинником демографічних коливань стали зміни у національній свідомості й ідентифікації росіян[403]. Варто підкреслити, що більшість росіян є мігрантами радянської доби та їхніми нащадками в першому поколінні. Генетична структура російського населення УРСР у 1989 р. вирізнялася тим, що серед всього російського населення 56,7% становили ті, хто народився в Україні. Сумарна частка росіян, які народилися в Україні, та мігрантів, які мешкали в країні понад 10 років, становила 79,5% [404]. До 1991 р.

[403] Колісник Л. Соціально-етнічний статус росіян в сучасній Україні (на прикладі Південно-Східного регіону): Автореф. дис. ... канд. соціол. наук. – С. 8–9.

[404] Рыбаковский Л.Л. Миграционный потенциал русского населения в странах нового зарубежья / Л.Л.Рыбаковский // Социс. – 1996. – № 11. – С. 37.

росіяни не відчували себе етнічною меншиною, і в дійсності вони стали нею лише після здобуття незалежності України. Частина осіб зі змішаним корінням, що за радянських часів, в умовах неофіційного панування російської ідентичності, записувалася росіянами, стала визначати себе українцями.

Український соціолог В.Хмелько вперше застосував для подібної етноситуації в Україні термін «біетнори[405] для визначення людей, які тією чи іншою мірою ідентифікують себе з двома етнічними групами. При цьому обидві з них можуть мати для особи істотне значення. Поширеність такого феномену засвідчили соціологічні опитування.

У 1996 р., за даними С.Савоскула, серед усього міського населення України з чіткою самоідентифікацією було близько 71% українців і 48% росіян. Відповідно, з подвійною ідентифікацією у 1996 р. було 49% росіян та 28% українців[406]. Нагадаємо, що за даними опитування громадської думки в Україні у 1997 р. подвійну ідентифікацію обрали 17,7% українців та 43,3% росіян [407]. Отже, росіянам України більш притаманна розмита ідентичність як у цілому, так і на регіональному рівні.

Подібні процеси спостерігалися і на регіональному рівні. Так, у 1996–1999 рр. серед населення Південно-Східного регіону за етнічною належністю батьків або одного з них вважають себе росіянами 54% респондентів, українцями – 64% опитаних[408]. Фактор батьківщини для визначення належності до своєї етнічної групи зазначили 32% росіян та 53% українців, фактор етнічного оточення, в якому виріс респондент, відмітили близько 20% українців та росіян[409].У цілому в Україні у 1996–1999 рр. серед факторів етнічної ідентифікації росіян переважала етнічна належність батьків (53%), спілкування російською мовою (32%) та фактор батьківщини (17%) (див. Додаток А.9). Також росіяни, які народилися в

[405] Хмелько В. Через що політикам вдається розколювати Україну? / В.Хмелько [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.dt.ua/1000/1030/53764/

[406] Савоскул С.С. Русские нового зарубежья: Выбор судьбы. – С. 91.

[407] Белецкий М.И., Национально-культурные и идеологические ориентации населения Украины / М.И.Белецкий, А.К. Толпыго // Полис. – 1998. – №4. – С. 74–83.

[408] Савоскул С.С. Русские нового зарубежья: Выбор судьбы. – С. 122.

[409] Там само. – С. 124.

Україні, значно частіше, ніж росіяни, які приїхали сюди у різний час, вважають, що етнічна належність не має для них значення. Взагалі 55% росіян та 40% українців визнали, що належність до певної етнічної групи не має для них значення[410].

При цьому лише 36% росіян та 52% українців Південно-Східного регіону мали чітку ідентичність зі «своєю» етнічною групою. Тобто рівень розмитості етнічної свідомості у краї значно вищий ніж в Україні загалом. У зазначеному регіоні більшість опитаних росіян (64%) можна віднести до типу маргінальної етнічності (низький рівень ідентичности з обома групами, чітко не виділена етнічна ідентичність, іноді її повна відсутність). Частка українців, які мали такий тип етнічності, у регіоні дещо менша – 48%. Розподіл тих, які зарахували себе до обох національностей (біетнічний тип) такий: 41% номінальних українців та 56% номінальних росіян[411]. По всій Україні в цілому зараховують себе рівною мірою до росіян та українців близько 1/3 росіян та 1/5 українців[412]. Отже, в Україні і особливо в її південних та східних регіонах немає жорстких етнічних кордонів між російським та українським населенням. Таким чином, існує досить широка зона перехідного стану від однієї етнічності до іншої.

У 2001 році, коли проходив перепис населення, опитування КМІС виявили, що серед тих дорослих, які офіційно зараховувалися за національністю українцями, кожен п'ятий вважав себе за національністю не лише українцем, але й, тою чи іншою мірою, ще і руським, а серед тих, які офіційно зараховуються росіянами, кожні двоє з п'яти вважали себе за національністю, тою чи іншою мірою, також і українцями[413]. За даними М.Чаплика, саме така самоідентифікація характерна для 51% населення трьох областей Східної України – Донецької, Харківської та Луганської[414].

---

[410] Савоскул С.С. Русские нового зарубежья: Выбор судьбы. – С. 127.

[411] Там само. – С. 130.

[412] Орлов А.В. Украинцы и русские: современные параметры этнокультурного взаимодействия / Диалог украинской и русской культур в Украине: Материалы междунар. науч-практ. конф. (24–25 октября 1996 г.) / Н.А.Шульга (отв. ред.) / А.В.Орлов. – К.: Украинское общество русской культуры «Русь», 1997. – С. 78–82.

[413] Хмелько В. Через що політикам вдається розколювати Україну? / В.Хмелько [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.dt.ua/1000/1030/53764/

[414] Чаплик М. Росіяни в Україні (1989–2001 рр.): історико-демографічний аспект: Дис. ... канд. істор. наук. / М.Чаплик. – Донецьк, 2007. – С. 75.

Водночас зазначимо, що згідно з даними одинадцяти загальноукраїнських опитувань громадської думки 1994 – 2004 рр., здійснених Інститутом соціології НАН України за участі Фонду «Демократичні ініціативи» та фірми «Соціс», на запитання «Ваша національність?» відповіді респондентів не збігалися з даними перепису 2001 р. (див. Табл. 12)[415]. Це можна пояснити віковими обмеженнями – в опитуванні брало участь лише доросле населення віком понад 18 років, у той час як у переписі 2001 р. було задіяне все наявне населення України на момент перепису. Отже, в соціологічних опитуваннях не враховувалося населення віком від 0 до 18 років, а саме воно, напевно, і є основним джерелом зменшення кількості осіб, які ідентифікували себе або були ідентифіковані батьками як росіяни.

Таблиця 12

Розподіл за національністю
(згідно з даними соціологічних опитувань КМІС)*

	1994	**1995**	**1996**	**1997**	**1998**	**1999**	**2000**	**2001**	**2002**	**2003**	**2004**
Українець	72,3	69,8	73,2	73,1	74,8	71,6	76,1	74,6	77,4	75,9	76,6
Росіянин	22,4	24,0	22,9	22,7	22,2	23,8	21,4	22,1	19,6	20,7	19,7
Інша	4,7	6,2	3,9	4,2	3,0	4,6	2,4	3,3	2,8	3,4	3,7
Не відповіли	0,4	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,2	0,0	0,0

* Таблиця подана за: Чаплик М. Росіяни в Україні (1989–2001 рр.): історико-демографічний аспект: Дис. ... канд. істор. наук. – С. 115.

Прим. Вибірка досліджень є репрезентативною для населення України старшого 18 років. Опитування проводилися в 110 населених пунктах (PSU) у всіх областях України та в Автономній Республіці Крим методом особистого інтерв'ю за місцем проживання респондента. Кожного року було опитано близько 2000 респондентів. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,2%.

[415] Чаплик М. Росіяни в Україні (1989-2011 рр.): історико-демографічний аспект – С.115.

Таким чином, з таблиці видно, що впродовж 1994 – 2001 рр. відсоток росіян коливався в межах показника перепису 1989 р. (22,1%). Крім того, починаючи з 2002 р. відсоток росіян падав і коливався в межах від 19,6 до 20,7%. Отже, можливо, що зміни в етнічних показниках проявилися у 2002 – 2004 рр. через залучення до опитувань молодого покоління, якому на той час виповнилося 18 років і воно потрапило в поле зору соціологів.

Зміна у виборі національності, скоріше за все, відбувалася після народження в сім'ї дитини, і це стосувалося не тільки дітей зі змішаних сімей. Зміна національності з російської на українську мала місце, можливо, і у дітей з етнічно однорідних сімей (у яких обоє батьків не належать до української національності). Для цього може бути багато підстав, починаючи з конформістських (зручніше почувати себе у більшості) та закінчуючи перевагою політичної ідентичності над етнічною (я живу в Україні, отже, я – українець, незважаючи на мою національність або національність моїх батьків). Якщо припустити, що зміна етнічної самоідентифікації відбувається з народженням дитини і громадянська ідентичність набуває переваги, то можливе зменшення людей з російською ідентичністю й надалі.

Зауважимо, що за останні 20 років виросло нове молоде покоління, яке формувалося в умовах української державності та нової ідеології, що зумовило зміну у виборі національності. Одним з чинників цього процесу можна вважати пріоритет громадянського визначення національної належності у осіб з розмитою ідентичністю, тобто громадянство України автоматично визначає для них і національність.

Висновки до розділу

1. Звернемо увагу на основні тенденції в етнічній структурі України і Донбасу, зокрема, які мали місце в досліджуваний період. *Перша тенденція.* З 1991 р. в Україні розгорнулися депопуляційні процеси. Зазначимо, що депопуляція (тобто абсолютне зменшення населення внаслідок перевищення кількості померлих над кількістю народжених) на всеукраїнському рівні розпочалася раніше, ніж хронологічні рамки досліджуваного нами періоду. Серед сільського населення депопуляція виявила себе вже у 1979 р. на рівні сільських місцевостей (за рахунок депопуляції в українсь-

кому та єврейському етносах[416]), з 1991 р. відбувся перехід депопуляції на всеукраїнський рівень.

Загальна кількість населення України зменшилася за період 1989 – 2001рр. на 3 млн 211 тис.осіб. На Донбасі кількість населення зменшилась на 803 тис. осіб (у Донецькій області – на 486,2 тис. осіб, у Луганській – на 316,8 тис. осіб). *Друга тенденція.* Чисельність росіян в Україні за міжпереписний період скоротилася на 3 021 441 особу, тобто на 26,61 %. На Донбасі кількість російського населення за міжпереписний період зменшилася на 758 963 особи (471 692 особи в Донецькій обл. і 287 218 осіб – в Луганській). *Третя тенденція.* За цей же час спостерігався незначний приріст чисельності українців в Україні – на 122 640 осіб (0,33 %). Кількість українців на Донбасі за міжпереписний період збільшилася на 40 870 осіб (зросла на 50 717 осіб у Донецькій і зменшилася на 9 847 осіб – у Луганській). Частка українців в Україні збільшилася з 72,73% у 1989 р. до 77,82 % у 2001 р., тобто на 5,09 %. За цей же час частка етнічних меншин зменшилася з 27,27 % до 22,18[417]. Ці тенденції цілком характерні і для Донбасу. Частка українців збільшилася в регіоні з 51,3% до 57,5%, а етнічних меншин зменшилася з 48,7% до 42,5% (частка росіян з 44,2% до 38,6%). Неритмічні напрями змін чисельності українців та етнічних меншин призвели до переіначень етнічної будови України, зокрема, до нового балансу співвідношення українців та росіян.

Постає питання, за рахунок чого відбулося збільшення українського і зменшення російського населення на Донбасі? А також вагоме збільшення в регіоні питомої ваги українців? Зміни відбувалися за рахунок особливостей формування кількості населення Донбасу. Кількісні зміни українців та росіян (найчисленніших етнічних груп Донбасу), що становили приблизно однаковий відсоток населення в регіоні), а також інших етнічних груп пояснюється, перш за все, від'ємним природним приростом населення Донбасу, який є недостатнім для простого відтворення населення.

---

[416] Див.: Піскунов С. Динаміка найчисленніших етносів України (1959 – 2001 рр.) / С. Піскунов // Демографічні дослідження. Вип. 25. – К., 2003. – С. 92.

[417] Про кількість та склад населення України за матеріалами Всеукраїнського перепису населення 2001 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http: //www.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/#regions

Природний приріст українців, як і росіян, мав від'ємний характер. За період 1989 – 2001 рр. природне зменшення кількості населення на Донбасі *становило 618 744 осіб.* Унаслідок процесів природного зменшення кількість росіяни у Донецькій та Луганській областях скоротилася на 209 479 осіб, українців – на 409 265 осіб. Отже, і абсолютна кількість українського населення мала б скоротитися. Відповідно і величина зменшення українського населення мала б перевищити абсолютну величину зменшення російського. Але відбувалися дещо алогічні і суперечливі процеси. За період 1989 – 2001 рр. абсолютне зменшення кількості українців на Донбасі було в рази меншим, ніж росіян (кількість українців на Донбасі навіть зросла на 40,9 тис. осіб, а росіян зменшилася на 759,0 тис. осіб). Хоча, повторимося, суто демографічні показники (темпи природного скорочення, досить незначна етнічна диференціація народжуваності, плідності, шлюбності) свідчать про неприродність такого розвитку демографічної ситуації.

Наукова гіпотеза пояснити зміну етнічної структури Донбасу впливом міграційного чинника теж не знайшла фактологічного підтвердження. Протягом 1990-х рр. внаслідок міграції кількість росіян на Донбасі зменшилася приблизно на 150 тис. осіб. Отже, разом через природне зменшення і міграційний відплив росіяни втратили на Донбасі за 1989–2001 рр. 359 479 осіб. Між тим, загальна кількість росіян за означений період зменшилася на 758 910 осіб. Таким чином, дані природного і міграційного зменшення кількості населення пояснюють нам лише часткове (45,7 % від загального) зменшення росіян. А «зникнення» решти, ще 399,4 тис. росіян, можна пояснити, очевидно, соціополітичними чинниками, зокрема, процесом етнічної реідентифікації. За нашими підрахунками саме стільки росіян Донбасу змінили етнічну самоідентифікацію з російської на українську.

Поділяючи таку точку зору, реально пояснити феномен «зростання» кількості українського населення (попри статистичні дані, які переконливо свідчать про процес природного скорочення українського населення). Отже, збільшення кількості українського населення відбулося не через демографічний бум, прискорені темпи демографічного розвитку чи масштабну імміграцію, а стало наслідком масової реідентифікації росіян.

Четверта тенденція. За досліджуваний період суттєво скоротилася питома вага національних меншин. Сукупна чисельність

представників 130 етносів також зменшилася з 2 677 222 осіб у 1989 р. до 2 176 429 осіб у 2001 р., тобто на 18,71 % (500 793 особи). Загальна кількість національних меншин (без росіян) зменшилася на Донбасі на 84 907 осіб (у Донецькій обл. на 61 427 осіб,у Луганській – на 23 435 осіб). Абсолютна чисельність греків на Донеччині скоротилася на 7,4%, але питома вага серед жителів області залишилася на тому ж самому рівні – 1,6%. Кількість білорусів на Донбасі протягом 1989–2001 рр. зменшилася на 40,1%. За міжпереписний період кількість татар на Донбасі зменшилася більше ніж на чверть, а точніше, на 26,9%. Серед меншин, чисельність яких зазнала суттєвого скорочення за 1989–2001 рр., перше місце посідали євреї. Їхня кількість зменшилася на 68,2%. Міграційні процеси значною мірою зумовили зменшення на Донбасі кількості молдаван, болгар, поляків, циган. Так, кількість молдаван, за міжпереписний період, зменшилася наполовину, а точніше – на 55%, болгар – на 65%, поляків – на 19,4 %, циган – на 23,4%, німців – на 23,8 %.

Упродовж 1989–2001 рр. на Донбасі, за рахунок міграції, збільшилася кількість представників азійських етносів та вихідців з Кавказу. В цілому за 12 років на Донбасі кількість вірмен збільшилася на 59,3%, азербайджанців – на 73%, грузинів – на 70,2%, турків – на 100%

2. Застосування регіональної типологізації дасть змогу на обласних і місцевих рівнях України ініціювати власні стратегії демографічного розвитку з огляду на регіональні особливості демовідтворювальних процесів. Вагомим чинником відтворення при цьому, як зазначалося вище, виступає дітородна активність населення. Аналіз дітородної активності в межах типологічних груп дозволяє не лише з'ясувати спільні ознаки репродуктивної поведінки населення, а й визначити комплексну стратегію її підтримки та демографічного розвитку регіонів України.

2.2. Етнічні особливості зайнятості і соціально-професійної стратифікації населення

Поряд з демографічними чинниками важливий вплив на розвиток етнополітичних процесів як на загальнодержавному, так і регіональному рівнях мають чинники соціально-економічного характеру.

Особливо їх вплив посилюється в трансформаційні періоди, коли взаємини між етнічними групами, як правило, загострюються.

Предметом особливої уваги є соціально-економічні проблеми й потреби етнічних спільнот, адже протиріччя, що виникають з приводу володіння матеріальними і суспільними ресурсами, на думку багатьох науковців, є одними з головних у виникненні суспільних протиріч та конфліктів. «Оглядаючи причини міжетнічного конфлікту, – зазначають українські дослідники В. Євтух та А. Попок, – можна зробити висновок, що глобальною причиною конфліктів є змагання соціальних груп (а етнічна спільнота є одним з її різновидів) за здобуття гідних ніш у процесі суспільного розвитку країни… Оскільки можливості таких ніш на певному статистичному відтинку розвитку суспільства обмежені (мається на увазі той факт, що вони зазвичай зайняті представниками етнічних спільнот з більш потужним силовим полем), то конкурентне співіснування різних етнічних спільнот може набирати гостроти й досягати… стану етнічного антагонізму, від якого лише крок до виникнення етнічного конфлікту»[418].

Джерелом етнічних протиріч і конфліктів також може стати високий економічний статус деяких діаспорних груп навіть порівняно з домінуючим етносом. Як приклад етноконфліктних ситуацій на пострадянському просторі можна навести ситуації з етнодіаспорними групами росіян у державах Балтії, зокрема, в Латвії та Естонії.

Проте факт існування відмінних за місцем та роллю в суспільстві груп може бути потрактований не лише як вияв соціальної нерівності, а й як функціонально виправдане взаємодоповнення різними групами одна одної, особливо, коли йдеться про трудову сферу. В цьому плані привертають увагу дослідження американських соціологів середини XX століття Р. Лінтона, Т. Парсонса, К. Девіса, У. Мура та інших. Нерівна винагорода, включаючи прибуток і статус, вважають функціоналісти, є необхідним механізмом, за допомогою якого суспільство гарантує, що найважливіші для суспільства місця посядуть найкваліфікованіші люди.

[418] Євтух В. Конфлікт міжетнічний / В. Євтух, А. Попок // Етносоціологія: теорія та поняття. – К., 2003. – С. 164.

У вітчизняній науковій літературі функціональний підхід представлений працями Т. Рудницької, яка стверджує, що етнічний склад галузей господарства, що склався в Україні на рубежі 1980–1990 років, пропорції професійно-кваліфікаційного складу зайнятих у них свідчить про наявність у суспільстві етнокультурного поділу праці. «Займаючи певну нішу в трудовій сфері суспільства, – пише дослідниця, – різні етнічні спільноти доповнюють одна одну, створюючи цілісний трудовий потенціал населення держави. Наприклад, значна частина поляків зайнята у лісовому господарстві, що пов'язано з розташуванням їхнього традиційного компактного проживання в українському Поліссі. Галузеві вподобання болгар реалізовані у заготівельній галузі, а в греків – у сфері торгівлі та громадського харчування. Такий розподіл склався під впливом давніх етнокультурних традицій і тому, – вважає Т. Рудницька, – суспільству недоцільно ліквідувати ці трудові етнічні ніші.

Водночас, – переконана Т. Рудницька, – це, безумовно, не означає заперечення необхідності створення у суспільстві таких умов, які б сприяли вертикальній мобільності тих груп, які поки що є на нижчих щаблях етнічної ієрархії і не тільки за професійно-кваліфікаційними критеріями, а й, перш за все, з погляду матеріального стану, участі в управлінні тощо»[419]

Позитивну роль культурного розподілу праці також підкреслює В. Євтух, але із застереженням, що такий розподіл є позитивним механізмом регулювання виробничих відносин у поліетнічному суспільстві лише за умов нормального функціонування економіки і відсутності дискримінації за етнічною ознакою[420].

На думку В. Котигоренка, який протягом тривалого часу досліджує етнічні протиріччя і конфлікти, вивчає специфіку розвитку етнодемографічної та етносоціальної структури українського суспільства, потенційна конфліктогенність етнонаціональних відмінностей полягає не так у факті їх наявності, скільки у векторах загальної соціально-економічної динаміки. «Суспільну напругу і конфлікти, – переконує вчений, – продукують не етносоціальні

[419] Рудницька Т. Етнічні особливості соціально-професійного, галузевого та кваліфікаційного складу зайнятого населення України / Т. Рудницька // Філософська і соціологічна думка. – 1996. – №1-2. – С. 111 – 133.

[420] Євтух Б. Культурного поділу праці теорія / Б. Євтух // Етносоціологія: терміни та поняття. – К., 2003. – С. 178.

відмінності як такі, а передовсім соціально-економічні негаразди, здатні посилювати суспільне невдоволення, яке за певних умов і певними силами може бути каналізованим у сферу міжетнічних взаємин, ставлення етнічних спільнот до держави та її політики»[421].

Водночас, уявлення більшості громадян про рівність/нерівність етнічних груп рідко грунтуються на знаннях реальної соціальної практики, тоді як хибність подібних уявлень впливає не тільки на сприйняття етнічними групами одна одної, але й на можливості маніпулювання етнічним чинником політиками як на внутрішньодержавному, так і міждержавному рівнях. Саме тому аналіз соціально-професійної стратифікації українського соціуму в його етнічному розрізі є важливим не тільки для глибшого розуміння етнополітичних процесів, що відбуваються в країні, а й узгодження інтересів особи і держави, національної більшості та меншості.

Розглядаючи етнічні особливості зайнятості та соціально-професійної стратифікації в межах території Донецької та Луганської областей, автор брала до уваги низку обставин, а саме:

Етнополітичні: поліетнічний склад населення, наявність компактних поселень етнічних груп, порівняно висока частка останніх серед мешканців окремих адміністративно-територіальних одиниць – від сіл і селищ до районів і міст. Спільність кордонів із Російською Федерацією, для якої регіон є зоною особливих геополітичних та економічних інтересів у тому плані, що тут проживає значна частина росіян та російськомовного населення (1844,4 тис. осіб, або 38,2% у Донецькій області та 991,8 тис. осіб, або 39,0% у Луганській області), орієнтованого на російську культурну традицію та радянські цінності, пов'язаного з нею родинними зв'язками, а тому цілком закономірно може бути використаний для реалізації її різних зовнішньополітичних стратегій. До того ж Росія є основним торговельним партнером регіону. Близько 21,77% експорту з Донецької області та близько 44,5% експорту з Луганської області припадає саме на Російську Федерацію[422].

---

[421] Котигоренко В. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт / В. Котигоренко. – К.: Світогляд, 2004. – С. 152.

[422] Розраховано за джерелом: Географічна структура зовнішньої торгівлі товарами Донецької області за 1996 – 2011 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://donetskstat.gov.ua/statinform/ved7.php

Соціально-економічні: Донбас – найпотужніший за обсягами виробництва і найчисельніший за населенням регіон держави, який має значний економічний потенціал. При території 4,4% від території України і 9,9% населення України на Донеччині створюється 12% ВВП України, розташовано 11,2% основних виробничих фондів, зосереджено 21,2% промислового виробництва держави. Тут діє 822 промислові підприємства, зосереджено більшу частину видобутку вугілля країни. Донбас дає 21,5% експорту, 9,5% інвестицій у основний капітал; забезпечує 55% загальнодержавних вантажних і пасажирських залізничних перевезень, значну частину виробництва чавуну, сталі, прокату чорних металів, коксу, що надає йому важливого значення у процесі ринкової трансформації економіки країни та є суттєвим фактором у виробленні та реалізації її державної соціально-економічної політики.

Разом з цим, це і старопромисловий індустріальний регіон з суттєво зношеними основними фондами, кризовою вугільною промисловістю, низьким рівнем охорони здоров'я, застарілими коксохімічними та металургійними виробництвами. Низка шахт, будучи неліквідними підприємствами, одночасно є містоутворюючими і їх масове закриття може призвести до соціального вибуху. Це – велика проблема для держави, масштаби якої можуть бути й більші, ніж проблеми аналогічних регіонів – Руру в Німеччині, Сілезії в Польщі, Пітсбургу у США тощо.

Складність ситуації полягає ще й у тому, що місцеве населення, яке потерпає від низького рівня життя та соціальних негараздів (станом на 01.01.2009 р. близько 57,0% суми заборгованості з виплати заробітної плати за видами економічної діяльності в Україні припадало в основному на промисловість (677,0 млн грн), а в регіональному розрізі (на 01.01.2010 р.) – на Донецьку (266,2 млн грн), Луганську (132,4 млн грн), Харківську (119,5 млн грн) області та м. Київ (140,4 млн грн), переконане у тому, що саме їхній регіон є економічним донором усієї країни, а тому наявний у країні розподіл доходів і ресурсів є несправедливим. Така регіональна поляризація в

Соціально-економічне становище Луганської області за січень–жовтень 2012 р. Повідомлення Головного управління статистики у Луганській області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://lg.ukrstat.gov.ua/ spol.php

уявленнях населення послаблює консолідаційні процеси, викликає відчуження та негативне ставлення людей один до одного. Це підтверджують і результати останніх парламентських та президентських виборів, які чітко окреслили кордони поділу електоральних симпатій за регіональною ознакою. Зокрема, переважно аграрно-туристичний та національно-орієнтований Захід голосував за ліберальні, демократичні та правоцентристські політичні партії, В. Ющенка і Ю. Тимошенко, індустріально-розвинені Південь і Схід – за Партію регіонів, Комуністичну партію України, політичні сили соціалістичного спрямування (Прогресивну соціалістичну партію України, Соціалістичну партію України) та В. Януковича.

Одним з найважливіших критеріїв визначення етноієрархічних характеристик суспільства є з'ясування соціального статусу. Його зазвичай визначають як становище особи або групи у системі міжетнічних відносин. Основною ознакою соціального статусу виступає професійна належність, адже саме у професії (занятті) акумульовано більшість стратифікаційних ознак. Це і дохід, і рівень освіти, і складність праці, і престиж, і винагорода. Саме професійна структура того чи іншого народу відбиває його потенціал у соціальній та економічній конкуренції, а також допомагає спрогнозувати вірогідні політичні наслідки, що їх ця конкуренція може викликати.

Висока частка осіб, зайнятих фізичною малокваліфікованою працею, серед представників тієї чи іншої етнічної групи вказує на низький рівень розвитку її продуктивних сил, реальні можливості та перспективи. У той час як наявність людей з високим фаховим рівнем свідчить про її високу кваліфікацію та створює більше можливостей у доступі до інших життєво важливих ресурсів, насамперед владних. У політичній площині це значно зменшує потенціал виникнення процесів сегрегації окремих груп у суспільстві за етнонаціональною ознакою та етнополітичних конфліктів як таких.

Результати переписів населення України: останнього радянського перепису населення 1989 і першого Всеукраїнського перепису населення 2001 років та інших джерел і наукових досліджень дозволяють виявити етнічну специфіку феноменів зайнятості та соціально-професійної стратифікації населення Донбасу.

«Словник занять» Всеукраїнського перепису населення 2001 р. містить 9 класифікаційних груп (розділів), 97 підгруп,

згідно з якими і були розподілені заняття окремих респондентів, названі ними як відповідь на відповідне запитання переписного листа. Під заняттям розуміється діяльність, яка дає заробіток або дохід.

Словник розроблено науковими установами країни на базі чинного в Україні з січня 1995 р. Державного класифікатора України «Класифікатора професій» ДК 003-95 з урахуванням змін, що були внесені протягом 1998–2001 рр. Державний класифікатор професій України ґрунтується на Міжнародній стандартній класифікації професій 1988 р. (ISCO – 88), рекомендованій Міжнародною конференцією статистики праці для переведення національних даних у систему, що полегшує міжнародний обмін професійною інформацією[423]. Класифікатор постійно модифікують, що дозволяє максимально повно фіксувати основні тенденції на ринку праці та оцінювати рівень суспільно-економічних перетворень у країні.

У ході дослідження було використано показник питомої ваги зайнятості етнонаціональних груп Донбаського регіону (показує, яку частку становить окрема частина сукупності від усієї сукупності), а також обчислено співвідношення між окремими професійними стратами етнонаціональних груп у складі усього зайнятого населення, тобто з'ясовано їхню професійну структуру. Показник питомої ваги було застосовано, щоб з'ясувати, чи є представництво етнонаціональних груп у професійних стратах пропорційним національному складу населення регіону. Адже наявність будь-яких деформацій у цьому відношенні є свідченням соціальної нерівності та створює умови для виникнення етнічного невдоволення та напруги. Професійну структуру досліджено, щоб з'ясувати її якісні характеристики, тобто встановити потенційні можливості етнонаціональних груп впливати на прийняття потрібних для них владно-політичних рішень.

Перша група (розділ) – «Законодавці, вищі державні службовці, керівники» – містить професії, що пов'язані: з визначенням та формуванням державної політики, законодавчим регулюванням;

[423] Зайняте населення України. Населення, зайняте економічною діяльністю, за групами занять за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року [Текст] / Державний комітет статистики України; ред. О. Г. Осауленко. – К.: [б.в.] 2004. – С. 6 – 7.

вищим державним управлінням; правосуддям та прокурорським наглядом; керівництвом підприємствами, установами, організаціями та їх підрозділами незалежно від форм власності та видів діяльності. Група охоплює широке коло професій, пов'язаних із здійсненням різноманітних функцій управління та керівництва. Присутність у цій професійній страті не тільки є ознакою належності до політичної, управлінської та промислової еліти, а й визначає доступ до власності та влади.

Як показали результати проведеного дослідження у *Донецькій області* питома вага українців серед законодавців, вищих державних службовців та керівників становила 54,28%, росіян – 40,04%, греків – 1,85%, білорусів – 1,03%, татар – 0,35%.

У структурі зайнятості найбільша частку законодавців, вищих державних службовців та керівників мали особи грецької та білоруської національностей – 12,21% і 11,38%, відповідно. У росіян вона становила 10,63%, в українців – 10,0%, у татар – 9,22%. Частка усіх зайнятих українців у регіоні була на рівні 56,31%, росіян – 39,07%, греків – 1,6%, білорусів – 0,94%, татар – 0,4%.

Важливо зазначити, що якщо частка інших етнонаціональних груп у складі усього зайнятого населення Донецької області становила 1,69%, то представників цієї групи професій було серед них – 2,43%, (більше на 0,74%).

У Луганській області питома вага законодавців, вищих державних службовців та керівників серед українців становила 55,04%, росіян – 41,82, білорусів – 0,91%, татар – 0,32%.

У структурі професійної зайнятості найбільшу частку представників цієї групи професій було зафіксовано у білорусів – 11,04%. У росіян вона становила 10,80%, в українців – 9,92%, у татар – 9,53%. Частка усіх зайнятих українців у регіоні дорівнювала 57,34%, росіян – 40,02%, білорусів – 0,9%, татар – 0,34%.

Як і у Донецькій області, частка інших національностей у цій групі професій перевищувала їхню питому вагу серед усього зайнятого населення Луганської області: 1,9 і 1,39%, відповідно (більше на 0,51%).

Частка законодавців, вищих державних службовців та керівників серед усього зайнятого населення України становила 9,99%. За цим показником Україна знаходилася на середньоєвропейському рівні (10,0%). У країнах Європи у 2001 році питома вага зако-

нодавців, вищих державних службовців та керівників коливалася в межах від 2,4% у Румунії – до 13,4% у Великій Британії. Серед зайнятого населення Російської Федерації вона становила 4,3%[424].

Тут і далі в тексті термін «кваліфікація» визначається як здатність виконувати завдання та обов'язки відповідної роботи; термін «професія» – як здатність виконувати подібні роботи, що вимагають від особи певної кваліфікації; а термін «робота» вживається в значенні певних завдань та обов'язків, що виконані, виконуються чи повинні бути виконані однією особою.

Інша престижна соціальна група, належність до якої вважається індикатором соціальної впливовості групи, є «Професіонали». Професії цієї групи вимагають від працівника кваліфікації за дипломами про вищу освіту, що відповідає рівню спеціаліста, магістра, про присудження наукового ступеня кандидата наук, доктора наук, атестатам вченого звання старшого наукового співробітника, доцента, професора. Професійні знання полягають у збільшенні наявного фонду знань, застосуванні певних концепцій, теорій та методів для розв'язання певних проблем чи в систематизованому викладанні відповідних дисциплін у повному обсязі.

Серед усіх професіоналів Донецької області частка українців становила 54,27%, росіян – 41,37%, греків – 1,57%, білорусів – 0,79%, татар – 0,28%.

У структурі зайнятості найбільшу кількість представників цієї групи професій мали росіяни – 12,16% та греки – 11,48%. Серед українців професіоналів було 11,1%, білорусів – 9,68%, татар – 8,47%.

У Луганській області серед усіх професіоналів частка українців становила 55,0%, росіян – 42,68, білорусів – 0,68%, татар – 0,24%.

У структурі зайнятості найбільшу кількість представників цієї групи професій мали росіяни – 10,83% Серед зайнятих українців професіоналів було 9,74%, білорусів – 8,18%, татар – 7,33%.

Частка професіоналів серед усього зайнятого населення України становила 12,23%.

---

[424] Див: Мельник С.В. Напрями використання робочої сили у професійному розрізі в Україні та за кордоном / С.В. Мельник // Економіка промисловості. – 2005. – №1. – С. 172 – 179.

До групи професій, участь у яких також вважається престижною, належать «Фахівці» – люди, які володіють знаннями в одній або більше галузях природничих, технічних чи гуманітарних наук. Професійні завдання полягають у виконанні спеціальних робіт, пов'язаних із застосуванням положень та використанням методів відповідних наук. Це професії, яким відповідає кваліфікація за дипломом чи іншим відповідним документом молодшого спеціаліста, бакалавра, спеціаліста, що проходить післядипломну підготовку (стажування, інтернатуру, клінічну ординатуру); спеціаліста (на роботах з керування складними технічними комплексами та їх обслуговування).

Серед фахівців Донецької області українці становили 56,11%, росіяни 39,67%, греки 1,67%, білоруси 0,85%, татари 0,34%.

У структурі зайнятості найбільша частка представників цієї групи професій була у греків та росіян – 13,44 та 12,84%, відповідно. В українців зазначений показник становив 12,60%, у білорусів – 11,40%, у татар – 11,12%.

Серед фахівців Луганської області українці становили 57,32%, росіяни 40,50%, білоруси 0,77%, татари 0,29%.

У складі зайнятих українців представників цих професій було 12,05%, росіян – 12,19%, білорусів – 10,92%, татар – 10,15%.

Частка фахівців серед усього зайнятого населення України становила 12,23%.

Четверта група – «Технічні службовці» – включає професії, які передбачають знання, необхідні для підготовки, збереження та відновлення інформації та проведення обчислень. Професійні знання цієї групи пов'язані з виконанням секретарських обов'язків, роботою на друкарських машинках чи інших конторських машинках, записами та опрацюванням цифрових даних чи обслуговуванням клієнтів (поштове обслуговування, операції грошового обігу, надання довідок, реєстрації або переведення інформації тощо). Професії вимагають повної загальної середньої та професійної освіти чи повної загальної середньої освіти та професійної підготовки на виробництві.

Частка українців серед технічних службовців Донецької області становила 57,08%, росіян – 38,81%, греків – 1,40%, білорусів – 0,9%, татар – 0,37%.

Серед усіх зайнятих українців технічних службовців було 3,78%, росіян – 3,70%, греків – 3,33%, білорусів – 3,57%, татар – 3,59%.

Частка українців серед технічних службовців Луганської області становила 57,19%, росіян – 40,64%, білорусів – 0,8%, татар – 0,3%.

У структурі зайнятості найбільшу кількість представників цієї групи професій мали росіяни – 3,53%. Серед усіх зайнятих українців технічних службовців було 3,47%, білорусів – 3,29%, татар – 3,12%.

Частка «Технічних службовців» (клерків, адміністраторів, секретарів тощо) серед усього зайнятого населення України була низькою і становила 3,68%. У Донецькій області вона дорівнювала 3,73%, у Луганській області – 3,48%. Незначна кількість осіб, зайнятих у цій групі професій, є свідченням суттєвої згорнутості сфери непобутових послуг (юридичні, наукові, консалтингові та інші), комунікативної та інформаційної інфраструктури, що, з одного боку, «підтримує» ціновий диктат, зловживання з боку чиновників та структур-монополістів щодо сфери малого бізнесу та підприємництва, а з іншого – продукує подальшу правову необізнаність та незахищеність широких верств населення. Для порівняння – в країнах Європи у 2001 р. цей показник коливався в межах 4,2% у Румунії і 16,2% у Бельгії. У Великій Британії його значення дорівнювало 13,4%, Швейцарії – 13,8%, Німеччині – 12,9%, Іспанії – 9,7%, Польщі – 7,7%. Нижчим за український цей показник був лише на території Російської Федерації, де він становив 3,4%[425].

Особливе місце з огляду престижності посідають представники п'ятої групи – «Працівники сфери обслуговування та торгівлі». Група охоплює професії, які передбачають наявність знань, необхідних для надання відповідних послуг чи здійснення торгівлі. Професійні завдання охоплюють забезпечення послугами, пов'язаними з поїздками, побутом, харчуванням, обслуговуванням, охороною, підтриманням правопорядку, торгівлею тощо. Більша частина професій цієї групи вимагає повної загальної середньої та професійної освіти або повної загальної середньої освіти та професійної

[425] Див: Мельник С.В. Напрями використання робочої сили у професійному розрізі в Україні та за кордоном – С. 172 – 179.

підготовки на виробництві. Високий соціальний престиж має менеджерський прошарок цієї групи.

Частка українців, зайнятих у цій групі професій, у Донецькій області становила 54,7%, росіян – 40,32%, греків – 1,34%, білорусів – 0,86%, татар – 0,48%.

У структурі зайнятості найбільшу частку представників цієї групи професій мали особи татарської національності – 13,78%. Серед усіх зайнятих українців вона становила 10,8%, росіян – 11,48%, греків – 9,51%, білорусів – 10,18%.

У Луганській області питома вага українців, зайнятих у сфері обслуговування та торгівлі, становила 55,3%, росіян – 41,82%, білорусів – 0,75%, татар – 0,38%. Як і у Донецькій області, у цій групі професій переважали татари – 13,72%.

Серед усіх зайнятих українців представників цієї групи професій було 11,81%, росіян – 12,79%, білорусів – 10,85%.

Частка «Працівників сфери обслуговування та торгівлі» серед усього зайнятого населення України становила 11,09%.

Шоста група занять – «Кваліфіковані робітники сільського та лісового господарства, риборозведення та рибальства». Група містить професії, які передбачають знання, необхідні для сільськогосподарського виробництва, лісового господарства, риборозведення та рибного промислу. Професійні завдання полягають у вирощуванні врожаю, розведенні тварин чи полюванні, вилову риби чи її розведенні, збереженні та експлуатації лісів з орієнтацією, головним чином, на ринок і реалізацію продукції організаціям збуту, торгівельним підприємствам чи окремим покупцям. Освіта має бути повною загальною середньою або професійною, чи повною загальною середньою з професійною підготовкою на виробництві.

У Донецькій області частка українців серед кваліфікованих працівників сільського та лісового господарства, риборозведення та рибальства становила 66,67%, росіян – 25,6%, греків – 3,5%, білорусів – 0,69%, татар – 0,03%.

У структурі зайнятості найбільшу частку представників цієї групи професій мали греки – 2,45%. Серед усіх зайнятих українців людей цих професій було 1,3%, росіян – 0,72%, білорусів – 0,81, татар – 0,07%.

У Луганській області частка українців серед представників цієї групи професій становила 70,64%, росіян – 26,41%, білорусів – 0,60%, татар – 0,26%.

Серед зайнятих українців людей цих професій було 1,64%, росіян – 0,87%, білорусів – 0,94%, татар – 1,02%.

Частка «Кваліфікованих працівників сільського та лісового господарства, риборозведення та рибальства» серед усього зайнятого населення України була найменшою і становила 2,53%.

Сьома група (розділ) – «Кваліфіковані працівники з інструментом» – включає професії, які передбачають знання, необхідні для вибору способів використання матеріалів та інструментів, визначення стадій робочого процесу, характеристик та призначення кінцевої продукції. До групи належать професії, пов'язані з видобутком корисних копалин, будівництвом та виробленням різної продукції. Ці професії вимагають повної загальної середньої та професійної освіти та професійної підготовки на виробництві. Для деяких професій потрібна кваліфікація молодшого спеціаліста.

Частка охоплених цією групою занять у Донецькій області серед українців становила 55,74%, росіян – 40,34%, греків – 0,98%, білорусів – 1,06%, татар – 0,43%.

У структурі зайнятості найбільшу кількість представників цієї групи професій мали особи білоруської і татарської національностей – 22,72% та 22,34%, відповідно. Серед зайнятих українців представників цих професій було 19,96%, росіян – 20, 82%, греків – 12,59%.

У Луганській області питома вага охоплених цією групою занять серед українців становила 55,54%, росіян – 41,58%, білорусів – 1,05%, татар – 0,44%.

У структурі зайнятості найбільшу кількість представників цієї групи професій мали особи білоруської і татарської національностей – 23,18% та 23,93%, відповідно. Серед зайнятих українців представників цих професій було 18,23%, серед росіян – 19,56%.

Частка «Кваліфікованих працівників з інструментом» серед усього зайнятого населення України становила 11,98%.

Восьма група – «Оператори та складальники устаткування і машин» – об'єднує професії, які потребують знань, необхідних для експлуатації та нагляду за роботою устаткування та машин, у тому числі високоавтоматизованих, а також для їх складання.

Професійні завдання охоплюють розроблення корисних копалин чи нагляд за їх видобутком, ведення робочого процесу та виробництво продукції на устаткуванні чи машинах, керування транспортними засобами чи пересувними установами, складання виробів із деталей та вузлів.

У Донецькій області питома вага українців серед професій цієї групи становила 57,76%, росіян – 37,71%, греків – 1,77%, білорусів – 0, 94%, татар – 0,38%.

У складі зайнятого населення частки осіб названих національностей у цій сфері прикладання праці становили: 18,26%, 17,18%, 20,05%, 17,76%, 17,44%, відповідно.

У Луганській області питома вага українців серед професій цієї групи становила 59,49%, росіян – 38,09%, білорусів – 0,85%, татар – 0,34%.

У складі зайнятого населення частки осіб названих національностей у цій сфері прикладання праці були: 17,7%, 16,4%, 17,4%, 16,97%, відповідно.

Частка «Операторів та складальників устаткування і машин» серед усього зайнятого населення України становила 15,30%.

До найменш престижних, безумовно, належить дев'ята група – «Найпростіші професії». Заняття цієї групи потребують знань для виконання простих завдань з використанням ручних інструментів, у деяких випадках зі значними фізичними зусиллями.

Професійні завдання пов'язані з продажем товарів на вулиці, збереженням та охороною майна, прибиранням, чищенням, пранням, прасуванням та виконанням низько кваліфікованих робіт у видобувній, сільськогосподарській, риболовній, будівельній та промисловій галузях тощо. Для професій цієї групи достатньо неповної середньої освіти та мінімальної професійної підготовки на виробництві чи інструктажу.

У Донецькій області питома вага українців серед професій цієї групи становила – 59,41%, росіян 35,25%, греків 2,03%, білорусів 1,02%, татар 0,44%.

У складі зайнятого населення українців, росіян, греків, білорусів, татар, залучених до найпростіших професій було: 12,16%, 10,40%, 14,87%, 12,49%, 13,23%, відповідно.

У Луганській області питома вага українців серед професій цієї групи 61,08%, росіян – 36,28%, білорусів – 0,84%, татар – 0,33%. У складі зайнятого населення українців, росіян, білорусів, татар, залучених до найпростіших професій було: 11,12%, 12,86%, 14,12%, 9,53%, відповідно.

Частка «Найпростіших професій» серед усього зайнятого населення України становила 19,38%. тоді як у Швейцарії вона, наприклад, дорівнювала 5,9%, Польщі – 7,9%, Німеччині – 8,5%[426].

Отже, етнічний аспект вивчення соціально-професійної структури населення Донбаського регіону (українців, росіян, греків, білорусів, татар) дозволив виявити певні відмінності в господарській діяльності його населення, зокрема, встановити ряд сфер із, хоч і незначним, але переважанням окремої етнічної групи. Насамперед це сфера управління («Законодавці, вищі державні службовці, керівники»). У Донецькій області у структурі зайнятості найбільшу частку осіб, залучених до цієї групи професій, у досліджуваний період мали греки, де вона становила 12,21%. На 0,83% меншим цей показник був у білорусів, на 1,84% – у росіяни, на – 2,11% в українців, на – 2,99% у татар. Питома вага усіх працюючих греків дорівнювала 1,6%. Загалом на території Донецької області проживало 77516 осіб грецької національності, що становило 1,6% від загальної кількості її населення.

У Луганській області найбільшу кількість осіб, залучених до групи професій «Законодавці, вищі державні службовці та керівники» мали білоруси, де їхня частка була значною і становила 11,04%. Питома вага білорусів у складі усього зайнятого населення області дорівнювала 0,94%. Усього на території Луганської області проживало 20 327 осіб білоруської національності, або 1,2% усього її населення. На 0,24% менше, ніж у білорусів, частку людей, охоплених цієї групою професій, зафіксовано у росіян, на 1,12% – в українців і на 1,51% – у татар. Останні виявляють значну прихильність також до занять, пов'язаних зі сферою обслуговування та торгівлі, де їхня частка у цій групі професій була значною і становила 13,78% у Донецькій і 13,72% у Луганській області. Загалом на території

[426] Див: Мельник С.В. Напрями використання робочої сили у професійному розрізі в Україні та за кордоном. – С. 172 – 179.

Донецької області проживало 19161 особа татарської національності (0,4%), на території Луганської області – 8 543 татар (0,4%).

В іншій професійній групі, участь у якій також вважається престижною («Професіонали»), найбільшу кількість осіб, як у Донецькій, так і в Луганській областях мали росіяни. У Донецькій області їхня частка серед усіх зайнятих росіян у цій групі професій становила 12,16%, у Луганській області – 10,83%. У Донецькій області на 0,68% менше, ніж росіяни, у цій сфері праці мали греки, на 1,06% – українці, на 2,48% – білоруси і на 3,69% – татари. У Луганській області частка українців була меншою на 1,09%, білорусів – на 2,65%, татар – на 3,5%. Загалом, на території Донецької області проживало 1 844 399 осіб російської національності, або 38,2% усього її населення; на території Луганської області – 991 826 осіб, або 44,8% усього її населення.

У Донецькій області найбільше «Фахівців» зафіксовано в осіб грецької національності – 13,44%. На 0,6% їм поступалися росіяни, на 0,84% українці, на 2,04% білоруси і на 2,32% татари. У Луганській області, навпаки, найбільше людей цієї групи професій було у росіян – 12,19%. Водночас, якщо взяти до уваги питому вагу білорусів і татар у складі усього зайнятого населення Донецької і Луганської областей, то переважання осіб білоруської і татарської національності є очевидним. Так у Донецькій області частка усіх зайнятих білорусів становила 0,94%, татар – 0,4%. У Луганській області 0,9% і 0,34%, відповідно.

Ще більш виразно соціальні диспропорції проявляються в етнічних особливостях суспільного поділу праці за її характером – розумовим («білокомірцева група» – перші чотири категорії занять («Законодавці, вищі державні службовці, керівники», «Професіонали», «Фахівці», «Технічні службовці») та фізичним («синьокомірцева група» – наступні п'ять («Працівники сфери обслуговування та торгівлі», «Кваліфіковані працівники сільського та лісового господарств, риборозведення та рибальства», «Кваліфіковані працівники з інструментом», «Оператори та складальники устаткування та машин», «Найпростіші професії»).

Зокрема, співвідношення «білокомірцевої» та «синьокомірцевої» груп серед усіх зайнятих українців *Донецької області* становила: 37,48% і 62,52%, серед росіян – 39,33% і 60,67%, серед греків – 40,46% і 59,54%, серед білорусів – 36,03% і 63,97%, серед татар –

32,4% і 67,6%, відповідно. Серед усіх зайнятих по області – 38,23% і 61,77%, відповідно.

У Луганській області серед українців це співвідношення становить: 35,18 і 64,82%, серед росіян 37,35 і 62,65%, серед білорусів – 33,43 і 66,57%, серед татар – 30,13 і 69,87%, відповідно. Серед усіх зайнятих по області – 36,0 і 64%, відповідно.

У Донецькій області найбільше представників «білокомірцевої групи» мали греки, найменше – татари. Різниця між їхніми показниками була суттєвою і дорівнювала 8,06%. На 1,33% поступалися грекам росіяни, на 2,98% українці і на 4,43% білоруси.

У Луганській області перше місце у «білокомірцевій» групі займали росіяни. На 2,17% їм поступалися українці, на 3,92% білоруси і на 7,22% татари (див. Табл. 1).

Високі соціально-статусні позиції греків у Донецькій області пояснюються дією різних чинників. З-поміж іншого, це пов'язано з політикою Грецької держави, спрямованою на всебічну підтримку осіб грецької національності, які проживають поза її межами. Поштовхом реалізації цієї політики стало національне піднесення у самій Греції, яке розпочалося наприкінці 1980-х років. У 1993 р. у м. Києві, а у грудні 1997 р. у м. Маріуполі Донецької області були відкриті консульства Греції, спрощено візовий режим, процедуру отримання грецького громадянства, розпочато фінансування грецьких громадських організацій урядовими та неурядовими організаціями Греції та Кіпру.

Усі ці заходи дозволили грекам нерідко виїжджати до Греції, у тому числі і з метою заробітку. В умовах політично-економічної нестабільності та масового збіднiння населення України періоду 1990-х років це забезпечило їм вищий рівень життя, порівняно з українцями, росіянами та представниками інших етнічних груп, які такої можливості не мали.

Серед інших, не менш важливих чинників «просунутості» грецького населення був також переважно урбаністичний характер їхнього розселення. Так, у 2001р. 51 414 греків мешкало у містах, тоді як у селах – 26 102 осіб (33,68 % усього грецького населення Донецької обл.)[427].

[427] Національний склад та рідна мова населення Донецької області. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Статистичний збірник. [Текс] /

У сучасній Україні вплив грецької спільноти на політичну та економічну сфери країни є відчутним не тільки на регіональному, але й на загальнодержавному рівні. Зокрема, греком за національністю був Прем'єр-міністр Автономної республіки Крим (2010–2011 рр.) В. Джарти. Сьогодні до її відомих представників належать: президент ЗАТ «Ново краматорський машинобудівний завод», народний депутат України від Партії регіонів IV–VI скликань Г. Скудар, народний депутат України IV–VI скликань від Партії регіонів О. Васильєв; екс-генеральний прокурор України, народний депутат України II–V скликань від Партії регіонів Г. Васильєв; народний депутат України III–VI скликань від Партії регіонів В. Хара; засновник концерну «Енерго», «Донецьксталі» і ряду інших великих підприємств В. Нусенкіс, співвласник банку «Форум», власник девелоперської компанії «Ярославів вал» і компанії «Скандинавія» Л. Юрушев та багато інших.

Райони Донецької області, де переважно проживають греки, характеризуються наявністю значних земельних ресурсів. Зі зростанням інтересу інвесторів до аграрного комплексу України цілком реальним є їхнє економічне піднесення. Певні застереження щодо високого матеріального добробуту греків виникають у зв'язку з економічною кризою в Греції, але, ймовірно, її вплив на соціально-статусні позиції грецької спільноти в регіоні буде незначним. Адже, на відміну від греків країн СНД, насамперед Грузії, які масово мігрували в Грецію на постійне місце проживання, українські греки виїжджали туди «частково», неповними сім'ями. Тому у багатьох із них є всі можливості повернутися в Україну у «звичне» для себе середовище.

Близько десятої частини зайнятого населення Донбасу здійснювало управлінські та керівні функції. Майже третина була працівниками висококваліфікованої нефізичної праці. Приблизно 11,5% працювала у сфері обслуговування та торгівлі. Майже 40% були зайняті кваліфікованою фізичною працею і від 11,52% до 14,2% залучено до найпростіших професій (див. Табл. 1)[428].

Донецьке обласне управління статистики; відповідальні за випуск: В. Шабанова, С. Нарушевич. – Донецьк. – 2004 [б.в], – С. 10.

[428] Розраховано за джерелом: Поточна інформація Державного комітету статистики України // http://www.ukrstat.gov.ua/

Водночас, частка осіб, охоплених робітничими професіями, була досить високою (понад 50%), що вказує на низький рівень продуктивності праці, слабке застосування наукомістких та ресурсозберігаючих технологій, недостатній внутрішньовиробничий менеджмент та низькі якісні характеристики робочої сили.

Таблиця 1

Частка зайнятих найбільш чисельних національностей за професійними групами у Донецькій та Луганській областях (у %) за матеріалами Всеукраїнського перепису населення 2001 року*

Донецька область						
Заняття	**Усього**	***У тому числі:***				
		українці	**росіяни**	**греки**	**білоруси**	**татари**
Усе зайняте населення	100	56,31	39,1	1,6	0,94	0,4
У тому числі:						
Законодавці, вищі державні службовці, керівники	10,37	10,1	10,63	12,21	11,38	9,22
Професіонали	11,48	11,1	12,16	11,48	9,68	8,47
Фахівці	12,65	12,60	12,84	13,44	11,40	11,12
Технічні службовці	3,73	3,78	3,70	3,33	3,57	3,59
Працівники сфери обслуговування та торгівлі	11,12	10,8	11,48	9,51	10,18	13,78
Кваліфіковані працівники сільського та лісового господарств, риборозведення та рибальства	1,10	1,3	0,72	2,45	0,81	0,1
Кваліфіковані працівники з інструментом	20,16	19,96	20,82	12,59	22,72	22,34
Оператори та складальники устаткування та машин	17,80	18,26	17,18	20,05	17,76	17,44

Донецька область						
Заняття	**Усього**	***У тому числі:***				
		українці	**росіяни**	**греки**	**білоруси**	**татари**
Найпростіші професії	11,52	12,16	10,40	14,87	12,49	13,23
Луганська область						
Заняття	Усього	*У тому числі:*				
		українці	росіяни	білоруси	Татари	
У тому числі:	100	57,34	40,02	0,9	0,34	
Законодавці, вищі державні службовці, керівники	10,31	9,92	10,80	11,04	9,53	
Професіонали	10,16	9,74	10,83	8,18	7,33	
Фахівці	12,05	12,05	12,19	10,92	10,15	
Технічні службовці	3,48	3,47	3,53	3,29	3,12	
Працівники сфери обслуговування та торгівлі	12,24	11,81	12,79	10,85	13,72	
Кваліфіковані працівники сільського та лісового господарств, риборозведення та рибальства	1,33	1,64	0,87	0,94	1,02	
Кваліфіковані працівники з інструментом	18,83	18,23	19,56	23,18	23,93	
Оператори та складальники устаткування та машин	17,22	17,86	16,39	17,38	16.97	
Найпростіші професії	14,2	15,12	12,86	14,12	9,53	

* Таблицю складено за відомостями джерела: Поточна інформація Державного комітету статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/

Найменшим у складі усього зайнятого населення регіону було представництво у страті «Кваліфіковані працівники сільського, лісового господарства, риборозведення та рибальства». У Донецькій області його частка становила 1,10%, у Луганській – 1,33%. Це свідчить про відсутність розвиненого аграрного сектору в регіоні.

Порівняно із загальноукраїнськими показниками частка працездатної частини населення Донецької і Луганської областей була більшою серед «Законодавців, вищих державних службовців та керівників», «Кваліфікованих працівників з інструментом», «Операторів та складальників устаткування та машин», а також «Технічних службовців» Донецької області (в Луганській області вона, навпаки, була дещо меншою від загальноукраїнського показника). Майже врівноваженою вона була серед «Працівників сфери обслуговування та торгівлі». Меншою – серед «Професіоналів», «Фахівців», «Кваліфікованих працівників сільського та лісового господарств, риборозведення та рибальства» і, що особливо було позитивною характеристикою регіону, серед осіб, залучених до групи «Найпростіших професій»[429], хоча, як уже зазначалося, її показник залишався ще досить високим.

Українці ж хоч і переважали за своєю чисельністю в регіоні, проте, як свідчать результати дослідження, за своєю соціально-професійною структурою були менш «просунутими», ніж греки та росіяни (див. Табл. 1).

Особливо помітні диспропорції спостерігалися під час розгляду етнічної структури великого і середнього бізнесу, який забезпечує найбільш високі статусні позиції і створює сприятливі передумови для здобуття влади в різних сферах суспільного життя. Його представники контролюють промисловий і фінансовий капітали, за ними залишається виняткове право прийняття стратегічних для держави рішень і формування громадської думки в суспільстві.

---

[429] Розподіл зайнятого населення України за професійними групами: 1-ша група – 9,99%, 2-га група – 12,23%, 3-тя група – 13,48%, 4-та група – 3,68%, 5-та група – 11,09%, 6-та група – 2,53%, 7-ма група – 11,98%, 8-ма група – 15,30%, 9-та група – 19,38%. Розраховано за джерелом: Зайняте населення України. Населення, зайняте економічною діяльністю, за групами занять за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року [Текст] / Державний комітет статистики України; ред. О.Г. Осауленко. – К.: [б.в], 2004.

У Донецькій області серед керівників підприємств, установ та організацій з апаратом управління (великий і середній бізнес. – *Авт.*) переважали греки. За загальної питомої ваги усіх зайнятих представників цієї етнічної групи 1,6% у цій сфері прикладання праці їхня частка становила 2,54%, тобто на 0,94% була більшою, ніж показник їхньої загальної зайнятості. На другому місці знаходилися росіяни – 39,07% і 39,7%, відповідно. Представленість українців, меншою мірою білорусів серед керівників підприємств, установ та організацій з апаратом управління не відповідала питомій вазі їхньої загальної зайнятості. В українців вона була нижчою на 3,34% (56,31% і 52,97%), білорусів на 0,11% (0,94% і 0,07%).Частка інших етнічних груп, які мешкали на території регіону у цій групі професій, була більш ніж удвічі вищою за їхню питому вагу у складі усього зайнятого населення Донецької області: згадані пропорції становлять 3,5% і 1,6%, відповідно.

У татар вказане співвідношення було врівноваженим: 0,4% і 0,4%, відповідно. Впливовою татарську діаспору, яка хоч і не була чисельною на Донеччині, робили її етнічні та родинні зв'язки. У період перебудови представники татарського етносу вже обіймали високі посади у донецькій торгівлі: контролювали кілька облторгів різного профілю, ОРСи (відділи робітничого постачання), низку великих гастрономів, зокрема, гастроном «Ювілейний», розташований у Жовтневому районі м. Донецька. Татарином за національністю є найбагатша людина сучасної України Ринат Ахметов. Майже все близьке оточення колишнього прокурора Донецької області, а згодом Генерального Прокурора України Геннадія Васильєва (2003 – 2004 рр.) становили татари. Передусім це родина Кузьміних, один з представників якої – Ренат Кузьмін протягом 2010–2013 рр. обіймав посаду першого заступника Генерального Прокурора України. До впливових татар належить і Тетяна Бахтєєва – народний депутат України VI – VII скликань. Протягом 1999–2002 рр. вона обіймала посаду головного лікаря Донецького обласного клінічного територіального медичного об'єднання (1999 – 2002 рр.).

У складі зайнятого населення найбільшу частку керівників підприємств, установ та організацій з апаратом управління мали греки – 1,74%. Другими за величиною цього показника були українці (1,92%), третіми – татари (1,11%), четвертими – росіяни (1,09%), п'ятими – білоруси (1,0%).

Досить високим цей показник був у представників інших етнічних груп, де він становив 2,23%, у той час як серед усього зайнятого населення області їхня частка дорівнювала лише 1,69%.

Загалом частка керівників підприємств, установ та організацій з апаратом управління у складі зайнятого населення Донецькій області становила 10,79%.

Дещо інша ситуація спостерігалася у Луганській області. Тут провідні позиції серед керівників підприємств, установ та організацій з апаратом управління мали росіяни: за питомої ваги усіх зайнятих росіян 40,02% їхня частка у цій групі професій становила 41,53%. Серед українців відповідні пропорції становили: 57,34% і 54,36% (менше на 2,98%), білорусів 0,9% і 0,83% (менше на 0,07%), татар 0,34% і 0,26% (менше на 0,08%).

У складі зайнятого населення найбільша частка людей цієї групи професій була у росіян (1,32%). У білорусів вона становила 1,24%, в українців – 1,21%, татар – 0,96%, в інших етнічних групах – 2,71%.

У групі «Генеральний директор» Донецької області (голова, президент, інший керівник) об'єднання підприємств (асоціації, корпорації, концерну, компанії і т. ін.) цієї групи професій також переважали греки: за питомої ваги усіх зайнятих греків 1,6% тут їхня частка становила 3,61%. В українців, росіян, білорусів цей показник був нижчим, ніж їхня питома вага. Відповідні пропорції серед названих етнічних груп становили: 56,31% і 49,16%, 39,1% і 38,61%, 0,94% і 0,83%. Що ж стосується татар, то їхня присутність у цій професійній страті була удвічі вищою за питому вагу усіх зайнятих осіб цієї національності: 0,83 і 0,4%, відповідно.

У складі зайнятого населення найбільшу частку голів, президентів, інших керівників об'єднання підприємств (асоціації, корпорації, концерну, компанії і т. ін.) мали греки – 0,05%. На другому місці за величиною цього показника були татари – 0,4%. В українців, росіян і білорусів цей показник становив 0,2%. Серед сукупності зайнятих осіб інших етнічних груп – 0,085%.

У Луганській області у зазначеній групі професій переважали особи російської національності. Так, питома вага росіян тут становила (47,36%), у той час як частка усіх зайнятих росіян дорівнювала лише 40,02%. В українців цей показник був пониженим: при загальній частці усіх зайнятих українців – 57,36% він становив лише 46,1%. Серед сукупності зайнятих осіб інших етнічних груп – 6,57%.

Це при тому, що частка їхньої загальної зайнятості серед усього зайнятого населення Луганської області дорівнювала лише 1,39%.

Серед зайнятих українців людей цієї групи професій було 0,007%, росіян – 0,01%. У татар і білорусів таких осіб виявлено не було. Серед інших етнічних груп цей показник становив 0,04%.

У Донецькій області частка українців серед керівників малих підприємств без апарату управління (малий бізнес – *Авт.*) становила 50,84%, росіян – 40,11%, греків – 2,36%, білорусів – 1,03%, татар – 0,50%. Тут також переважали особи грецької національності: їхня частка у цій групі професій становила 2,07%. На другому місці з показником 1,16% перебували білоруси, на третьому – татари (0,54%). Увагу привертає і той факт, що кількість керівників малих підприємств без апарату управління серед представників інших етнічних груп був вищим (5,5%), ніж їхня питома вага серед усього зайнятого населення Донецької області, яка дорівнювала 1,6%.

Серед зайнятих українців частка керівників малих підприємств без апарату управління була найнижчою і становила 1,28%. Найбільшу кількість таких осіб мали греки – 2,14%; другими за величиною цього показника були татари (1,82%), третіми – білоруси (1,56%), четвертими – росіяни (1,46%).

У Луганській області врівноваженою серед керівників малих підприємств без апарату управління була частка білорусів: при загальній питомій вазі усіх зайнятих представників цієї національності 0,9% вона становила 0,9%. Вищим за питому вагу (40,02%) цей показник був у росіян – 42,2%. Дещо пониженим – в українців: за загальної питомої ваги 57,34% усіх зайнятих українців він становив 52,86% (менше на 4,48%). У татар цей показник був майже врівноваженим: 0,34% і 0,37%, відповідно.

Як і в Донецькій області, частка представників інших етнічних груп серед керівників малих підприємств без апарату управління була вищою за питому вагу усіх зайнятих осіб в області. Відповідні пропорції становили 1,39% і 3,70%, відповідно.

У складі зайнятих осіб найбільшу частку керівників малих підприємств без апарату управління мали білоруси – 1,96%; другими за величиною цього показника були татари (1,2%), третіми – росіяни (1,16%), і лише на четвертому місці перебували українці (1,04%). Частка керівників малих підприємств серед представників інших етнічних груп становила 3,70%.

На жаль, саме українці – представники титульного етносу мали одні з найгірших пропорції представництва у сфері великого, середнього та малого бізнесу як у Донецькій, так і в Луганській областях.

З'ясувати причини відставання українців від греків і росіян за розвитком своєї професійної структури частково допомагають результати соціально-психологічного дослідження громадської думки щодо соціально-психологічного підґрунтя політичної та економічної активності українців у контексті державотворення і формування громадянського суспільства, проведеного редакцією газети «Україна молода», Інститутом психології ім. Г. Костюка Академії педагогічних наук України за фінансової підтримки Міжрегіональної Академії управління персоналом у квітні 2004 року.

В опитуванні взяли участь 837 респондентів з усіх регіонів України. Серед них 50,4% чоловіків і 49,6% жінок. Віком до 20 років – 5,4% респондентів, 21–30 років – 20,4%, 31–40 років – 15,7%, 41–50 років – 18,2%, 51–60 років – 16,4%, за 60 років – 24% опитаних. За рівнем освіти 3,8% респондентів вказали на неповну, а 10,8% – на повну середню освіту. Середню спеціальну освіту (молодший спеціаліст) на час проведення дослідження мали 21,7% опитаних, а базову вищу (бакалавр) – 7,2% респондентів. Про повну вищу освіту (спеціаліст або магістр) зазначили 52,5% опитаних, а про наявність ученого ступеня доктора або кандидата наук – 3,8% респондентів.

Серед опитаних 13,9% – працівники промисловості, 9,6% – сільського господарства, 8,3% – бізнесових структур, 33,9% – наукових і освітніх установ та закладів культури. Понад 36,5% респондентів зазначили, що перебувають на заслуженому відпочинку або навчаються у вищих навчальних закладах. Показово, що 29,6% зазначили про проживання у сільській місцевості, а решта – в містах.

На запитання про те, які риси характеру заважають українцям бути успішними, були такі відповіді: інертність – 29,2%, меншовартість – 26,9%, заздрість – 24,1%, байдужість – 23,4%, національна несвідомість – 21,4%, жадібність – 19,4%.

Цікаво, що жінки вивели відмінний від чоловіків рейтинг рис характеру, які заважають українцям у політиці, економіці та інших сферах. Зокрема, вони вказали на інертність – 43,0%, меншовартість – 30,4%, невпевненість – 27,5%, національну несвідомість –

26,6%, байдужість – 23,2%, жадібність – 16,9%, заздрість – 14,5%, егоїзм – 14%, толерантність – 13% і непорядність – 12,6%.

Чоловіки розмістили ці риси характеру таким чином: заздрість – 28,2%, меншовартість – 25,4%, байдужість – 23,5%, інертність – 23,3%, жадібність – 20,4%, невпевненість – 12,9%, довірливість – 12,7%, національна несвідомість – 12,2%, непорядність – 11,7% і покірність – 11,5%. Показово, що респонденти віком до 20 років виокремили інертність (38,9%), непорядність і невпевненість (27,8%). Опитувані віком 21–30 років вивели заздрість (34,4%), жадібність (32,2%) й інертність (32,2%). Респонденти від 31 до 40 років назвали інертність (36,1%), меншовартість (34,9%) і байдужість основними психологічними перешкодами в національному характері українців. Люди 41–50 років основними гальмівними рисами характеру виокремили інертність (37,7%), жадібність (36,8%) і байдужість (30,8%). А опитані віком від 51 до 60 років – інертність (36,2%), меншовартість і байдужість (по 30,8%); понад 60 років – національну несвідомість (32,2%), меншовартість (25,3%) і байдужість (21,8%) (див. Табл. 2).

Таблиця 2

Перелік рис національного характеру українців, які заважають бути успішними*

№ п/п	Країна	%
1	Інертність	29,2
2	Меншовартість	26,9
3	Заздрість	24,1
4	Байдужість	23,4
5	Національна несвідомість	21,4
6	Жадібність	19,4
7	Невпевненість	17,2
8	Непорядність	11,9
9	Покірність	11,1
10	Довірливість	11,1
11	Лінощі	8,5
12	Толерантність	6,9
13	Чесність	2,4
14	Доброта	1,9
15	Доброзичливість	1,0

* Таблиця подана за: Бебик В. Етнопсихологічне підґрунтя політичної активності українства / В. Бебик, О.Науменко, А. Шаблій // Персонал. – 2005. – №1. – С. 18 – 23.

Поряд із соціокультурними характеристиками, які, ймовірно, є наслідком тривалого періоду бездержавності українців, потрібно зважати і на те, що будь-яка культура більшості у сенсі самоорнізації є слабшою, ніж культура меншості. Сам факт меншості, навіть незалежно від її статусу в державі та її етнічної культури, формує свій особистий стиль життя, мотивацію дій, рівень активності та групової солідарності. Найчастіше представникам меншості потрібно докладати більше зусиль, ніж етнічній більшості, щоб рухатися уперед. А представники більшості потребують менше конкурентних зусиль, адже вони є представниками домінуючої культури в суспільстві.

Всеукраїнський перепис населення 2001 р. дав повну картину етнічної структури професійної зайнятості населення Донбасу. Отримані дані цікаво порівняти з результатами останнього радянського перепису населення 1989 р. Щоправда, таке порівняння має відбуватися із певними застереженнями. Зокрема, за період між переписами значних змін зазнала етнічна структура українського суспільства, відбулося збільшення чисельності соціально-економічних груп, ускладнилася його соціально-економічна організація, політична й економічна форми.

Як засвідчив проведений аналіз, кількість українців, зайнятих переважно розумовою працею у Донецькій області 1989 року, становила – 28,5%, переважно фізичною – 71,5%, росіян – 30,4% і 69,6%, білорусів – 24,5% і 75,5%, греків – 31,8% і 68,2%, відповідно.

У Луганській області відповідні пропорції серед українців дорівнювали 27,8% і 72,2%, росіян – 30,1% і 69,9%, відповідно[430].

Зіставлення цих показників з підсумковими результатами перепису населення 2001 р. демонструє позитивну динаміку в професійній структурі усіх, без винятку, етнічних груп Донбасу. Зокрема, за міжпереписний період кількість українців, зайнятих переважно розумовою працею, у Донецькій області збільшилася на 8,98%, росіян – на 8,93%, білорусів – на 11,53%, греків – на

[430] Чисельність населення найбільш чисельних національностей, зайнятих розумовою та фізичною працею // Національний склад населення України /по Кримській АРСР та областях / за даними Всесоюзного перепису населення 1989 року. – Частина ІІ. – К., 1992. – С. 500, 501.

8,66%. У Луганській області зростання серед українців становило 7,38%, серед росіян – 7,25%, відповідно.

Вражаючим є скорочення представників грецької етнічної групи, зайнятих в галузі сільськогосподарського виробництва (якщо в 1989 р. в колгоспах працювало 21,3% осіб грецької національності, то у 2001 р. 2,45%.), хоча ця тенденція є характерною і для інших етнічних груп регіону. Її поява пов'язана з посиленням процесів урбанізації, модернізацією сільськогосподарської техніки та переходом від колгоспної форми господарювання до індивідуальних фермерських господарств.

Отже, проведений аналіз хоч і засвідчує певні відмінності між групами громадян різної етнічної належності за видами професійної зайнятості, однак ці відмінності не дають підстав вважати, що в регіоні мали місце конфліктонебезпечні відносини соціально-статусного домінування одних етнічних груп над іншими. Менш розвинена структура зайнятості українців, порівняно з греками, білорусами та росіянами, не знаходила свого негативного відображення на рівні масової свідомості, оскільки завдяки своїй демографічній потужності вони кількісно «перемагали» і тих, й інших в групах професій, які вважаються престижними. Запобіжником міжетнічної конфронтації з приводу соціально престижних посад також виступала спокійна реакція українців на історичну традицію свого соціального розвитку. Більшість з них проживала в селах, тоді як саме міське середовище створює більше можливостей займатися престижними видами діяльності та претендувати на високі посади в державному управлінні, великому та середньому бізнесі. Іншим, не менш значущим чинником, був і той факт, що наявні диспропорції більшістю населення регіону пов'язувалися не стільки з етнічною належністю, скільки з соціальним розшаруванням, причини якого локалізуються виключно в економічній сфері.

На сучасному етапі суспільно-політичних перетворень, коли процеси урбанізації значно посилилися, збільшилась інтенсивність міграційних переміщень, закономірними видаються зміни як в соціальному статусі окремих етнічних груп, так і в етнопрофесійній структурі українського суспільства загалом. Висновки про це можна буде зробити, коли буде проведено черговий перепис населення і оприлюднено його результати.

Особливе значення для визначення статусних позицій етнічної групи в суспільстві має участь її представників в органах державної влади та місцевого самоврядування, де ухвалюються і реалізуються обов'язкові для всіх рішення (законодавчі, виконавчі, судові). Політичне представництво є також частиною міжетнічного діалогу, який сприяє виробленню нових суспільних цінностей, зміцнює громадянську єдність та діалог. Забезпечення рівних прав та можливостей у виборчому процесі є також однією з головних ознак демократії, свідченням дотримання базових прав і свобод людини.

Основним джерелом для з'ясування вищеназваної ситуації стала Спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Через відсутність в анкетах депутатів даних про «національність» – 50% його національного складу встановлено не було.

Отже, за підсумками виборів до Верховної Ради України у 2002 р. з 23 депутатів, обраних від Донецької області, налічувалося 11 українців (47,82%), 4 росіян (17,39%), 4 греків (17,39%), двоє євреїв (8,62%), двоє татар (8,62%).

Серед 180 депутатів обласної ради було 58 українців (32,2%), 24 росіян (13,3%), 10 греків (5,55%), 1 білорус (0,55%), 9 євреїв (5,0%).

До складу міських рад було обрано 2 192 депутати, з них українців – 521 особу (23,76%), росіян – 311 осіб (14,18%), греків – 10 осіб (0,45%), білорусів – 5 осіб (0,22%), євреїв – 10 осіб (0,45%), татар – 6 осіб (0,27%), вірмен – 3 особи (0,14%), болгар – 4 особи (0,18%), грузинів – 4 особи (0,18%), німців, азербайджанців, казахів – по 1 особі.

З 6 599 депутатів районних, сільських і селищних рад українців було 2 184 осіб, росіян – 529 осіб, греків – 408 осіб, білорусів – 23 особи, євреїв – 20 осіб, азербайджанців – 7 осіб, татар – 4 особи, молдаван – 4 особи, вірмен – 3 особи, болгар – 2 особи, німців – 2 особи, грузинів – 1 особа.

За даними Федерації грецьких товариств України (ФГТУ) міськими, селищними і сільськими головами обрано 22 особи грецької національності[431].

---

[431] Стан дотримання та захист прав національних меншин в Україні. Спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. – К., 2006. – С. 28.

У Тельманівському, Володарському, Першотравневому районах, де чисельність греків коливалася від 17,46% до 20,07%, вони були представлені таким чином: у складі Володарської районної ради з 46 депутатів греками була 21 особа (45,65%), у Першотравневій районній раді – 27 осіб (58,6%), загальна кількість депутатів становила 46 осіб; у Тельманівській райраді – 16 осіб (34,78%), загальна кількість депутатів становила 46 осіб.

У 2002 р. поміж 75 депутатів міської ради м. Маріуполя, про свою грецьку самоідентифікацію заявило троє осіб, а в 2006 р. – шестеро[432].

Водночас, за даними моніторингу Уповноваженого з прав людини, представники національних меншин у Донецькій області вважали, що їхнє право на обрання до органів державної влади різного рівня забезпечується тільки частково. Цю думку поділяли 64% опитаних євреїв, 60% німців, 52% греків, 44% білорусів, 37% поляків. Повністю дотриманими права національних меншин вважали 40% татар. У тому, що виборчі права не дотримуються, були переконані 48% росіян. Натомість 46% поляків, 33 білорусів, 21% росіян не змогли дати однозначної відповіді. З позицій, щоб національні меншини були представлені в органах державної влади пропорційно до своєї чисельності, висловилося 83% євреїв, 79% поляків і греків, 69% росіян, 67% татар, 63% німців і 52% білорусів[433].

Певну інформацію щодо динаміки національного складу депутатів місцевих рад Донецької області, зокрема щодо депутатського корпусу, обраного у 2010, містять дані Всеукраїнського моніторингу, що проводився в рамках проекту «Підвищення обізнаності про демократичні зобов'язання України під час головування країни в ОБСЄ» за заздалегідь визначеною методологією. Вона включала: систематизований збір інформації з відкритих джерел, надсилання інформаційних запитів до органів державної влади та місцевого самоврядування, а також проведення інтерв'ю.

---

[432] Дегтеренко А.М. Етнонаціональний аспект життєдіяльності територіальних громад Українського Північного Приазов'я / А.М. Дегтеренко. – Маріуполь, 2008. – С. 75 – 76.

[433] Стан дотримання та захист прав національних меншин в Україні. Спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. – С. 28.

Так, в одній із відповідей Головного управління взаємодії з громадськістю та у справах національностей і релігій Донецької обласної державної адміністрації від 01.07.2013 р., наданій на інформаційний запит учасника моніторингу О. Половіної «щодо представленості національних меншин в органах місцевого самоврядування», було повідомлено, що у зв'язку з відсутністю у документах, що посвідчують особу, графи «національність», надати офіційну статистику представленості національних меншин в органах місцевого самоврядування є неможливим. Водночас в ній наводилися дані громадських організацій етнічних груп області, за якими «в органах державної влади і місцевого самоврядування понад 30% становлять греки, євреї, грузини, азербайджанці, німці тощо».

Головне управління взаємодії з громадськістю та у справах національностей і релігій Донецької обласної державної адміністрації також наводило дані Федерації грецьких товариств України, згідно з якими в органах місцевого самоврядування області налічувалося 569 осіб грецької національності, з них 12 осіб були депутатами обласної ради, 11 осіб – депутатами міських рад, 123 особи – депутатами районних рад, 322 особи – депутатами сільських рад.

Розрахунки показують, що від загальної кількості депутатів Донецької обласної ради (180 осіб) греки становлять 21,6%. Однак цей показник змінюється в залежності від рівня: низький на міському рівні – 11 депутатів міських рад на 28 міст обласного значення, високий на сільському – 322 депутати на 253 сільські ради[434].

Отже, отримані дані, хоч і фіксують невдоволення певних етнічних груп станом забезпечення своїх політичних прав, засвідчують відсутність будь-яких дискримінаційних обмежень щодо їхньої участі в органах державної влади та місцевого самоврядування. Особливо це стосується осіб грецької національності, питома вага яких у національному складі Донецької області становила лише 1,6% (77 516 осіб), у той час як серед депутатів обласної ради –21,6% (12 осіб). Очевидно, така ситуація пов'язана із досить складним процесом адаптації етнічних груп до нових суспільно-політичних реалій. Особливо це актуально у випадку постання нових

[434] Головування в ОБСЄ: моніторинг дотримання прав національних та інших меншин, боротьба з нетерпимістю і дискримінацією. – К.: Інститут Євроатлантичного співробітництва / за ред. О. Зелінської, 2013. – С. 13 – 14.

незалежних держав, де національні меншини, як правило, загострено реагують на соціально-економічні труднощі, пов'язані з трансформаційним періодом. І хоча показники соціального самопочуття і ставлення людей до власного становища у суспільстві (у нашому випадку йдеться про те, що представники національних меншин у Донецькій області вважають, що їхнє право на обрання до органів державної влади різних рівнів забезпечується тільки частково) здебільшого мають суб'єктивний характер, вони вимагають відповідних управлінських рішень. Як зазначає російська дослідниця Л. Дробіжева (голова авторського колективу і відповідальний редактор монографії, що має симптоматичну назву «Соціальна нерівність етнічних груп: уявлення та реальність»), з'ясування уявлень щодо нерівності входило в предмет нашого вивчення не випадково. «Якщо соціальна нерівність у масовій свідомості пов'язується з етнічністю, якщо люди вірять, що їхня національна належність впливає на соціальне становище, вони будуть діяти відповідно до цих переконань… Якщо члени контактуючих груп по-різному визначають одну й ту саму міжгрупову реальність, то створюється підстава для соціальної напруженості та конфлікту»[435].

Унаслідок проведеного дослідження також встановлено, що пропорції представництва українців у депутатському корпусі країни від Донецької області не відповідали їхній частці у національному складі населення області, що негативно позначилося на реалізації їхніх життєвих потреб та інтересів у регіоні. Так, якщо в Донецькій області проживало 2 744 149 українців (56,7%), то серед депутатів Верховної Ради України, обраних від Донецької області у 2002 р., українців налічувалося лише 11 осіб (47,82%), серед депутатів обласної ради – 58 осіб (32,2%), серед депутатів районних, сільських і селищних рад – 2184 осіб (33,1%), серед депутатів міських рад 521 особа (23,76%). Подальше погіршення ситуації або навіть збереження її на існуючому рівні загрожує радикалізацією суспільних настроїв українців та поширенням серед них праворадикальних течій. Про наявність такої небезпеки в українському

[435] Социальное неравенство этнических групп: представления и реальность / Автор проекта и ответственный редактор Л. Дробижева. – М.: Academia. 2002. – С. 15.

суспільстві свідчить хоча б той факт, що у 2012 р., вперше в історії незалежної України, Всеукраїнське об'єднання «Свобода», політична партія, яка відома своєю націоналістичною риторикою (діє з 1995 р.), потрапила до Парламенту, здобувши підтримку 10,44% виборців України.

Неоднозначність ситуації полягала ще й у тому, що у досліджуваний період росіяни, залишаючись у меншості серед загальної чисельності населення, разом з російськомовними українцями та особами іншої етнонаціональної належності переважали на верхніх щаблях суспільної піраміди не тільки регіону, а й, за винятком її західних областей, усієї України. Україномовні становили частину творчої, освітньої та наукової інтелігенції, але були меншістю серед українського політикуму та в адміністративному апараті і майже зовсім не представленими серед фінансово-промислових груп. Соціальний статус та ресурсний потенціал україномовних та російськомовних у незалежній Україні істотно різнився, і не на користь перших. «Тому, – пише український дослідник В. Скляр, – значну частину представників домінантних соціальних груп досить важко визначити як дійсно українську національну еліту не лише за мовою, але й самосвідомістю» [436].

За обґрунтованим висновком Г. Перепелиці, визначальними ознаками сучасної політичної еліти в Україні є її радянськість та регіональність. Радянськість зумовлена не лише її походженням, а насамперед збереженням радянської ментальності та стереотипів поведінки. За даними Національного інституту стратегічних досліджень на 12-му році незалежності України 52% її керівного складу місцевих та 46% центральних органів влади становили особи, які обіймали керівні посади ще з радянських часів. За підрахунками соціологів Українського центру економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова в 1991 – 2003 рр. вихідці з партійно-комсомольської та господарської номенклатури серед вищих службовців (Прем'єр-міністри, віце прем'єр-міністри, секретарі Ради національної безпеки та оборони, голови Адміністрації Президента) становили 73%, серед голів обласних державних адміністра-

[436] Скляр В. Етномовні процеси в україномовному просторі 1989 –2001 р. / В. Скляр. – Харків: ЕКСКЛЮЗИВ, 2009. – С. 81.

цій – 80%[437]. Хоча саме походження не гарантує збереження радянської ментальності, про що свідчить досвід країн Балтії, насамперед Естонії та Литви, де найвище керівництво становили вихідці з номенклатури, які змогли відкинути радянські стереотипи й перетворитися із представників чужої державної влади на власну національну. На жаль, серед української влади номенклатурного походження, особливо у Східних та Південних регіонах, такі видозміни не набули масового поширення.

Події, які відбулися в Україні останнім часом, зокрема, військова агресія і анексія Криму Російською Федерацією у березні 2014 р., вимагають від української еліти визначитися: залишитися групою осіб, для якої головними є її власні інтереси, що досить легко можуть бути реінкорновані в коло інтересів сусідньої держави, оскільки загальнодержавні та загальнонаціональні інтереси для такої еліти є вторинними? Чи стати справді національною, глибоко патріотичною за своєю суттю елітою, здатною не лише усвідомлювати, але і відстоювати національні інтереси своєї країни?! Невирішення вказаного питання здатне загальмувати державотворчі та націотворчі процеси в Україні на тривалий час.

Серед найбільш значимих чинників етнічних відмінностей за видами зайнятості та професійної належності – рівень освіченості представників тих або інших етнічних груп. На непересічній ролі освіти у формуванні соціально-економічного статусу індивідів акцентували увагу ще представники теорії «людського капіталу» (В. Петті (засновник), Г.-С. Беккер, Я. Мінсер, Т.-В. Шульц, Дж. Кендрік, Ц. Гріліхес, Б. Деннісон), що розвинулася в США у 60-ті рр. XX ст. Рівень та якість освіти як один із чинників висхідної соціальної мобільності досліджували А. Гелсі, К. Дженкс, Дж. Коулмен. До прихильників популярного нині судження про те, що сучасне постіндустріальне суспільство рухається в напрямі встановлення «монополії знань», котра йде на зміну владі власності і матеріального багатства, а саме – професія стає «основним капіталом» (термін П. Бурдьє), можна зарахувати таких відомих західних

[437] Жданов І. Україна у XXI столітті. Виклики для політичної еліти / І. Жданов, Ю. Якименко // Національна безпека і оборона. – 2003. – С. 4.

дослідників, як Д. Белл, Дж. Гелбрейт, Е. Гоулднер, Р. Міллю та ін. Зрештою, саме освіта (передусім її рівень і якість) виступає одним з головних генераторів суспільної свідомості, інструментом формування комплексу пізнавальних, кваліфікаційних, етичних, моральних і культурних цінностей, дозволяє визначити ступінь забезпеченості економіки країни кваліфікованими кадрами.

Аналіз варіації рівнів освіти найбільш чисельних національностей Донецької та Луганської областей (у дослідженні були використані матеріали Всеукраїнського перепису населення 2001 р., опубліковані Державним комітетом статистики України у статистичних збірниках: «Рівень освіти населення України» та «Розподіл населення найбільш чисельних національностей за статтю та віком, шлюбним станом, мовними ознаками та рівнем освіти»), об'єднуваних нині поняттями «повна вища освіта», «базова вища освіта», «неповна вища освіта», «повна загальна середня освіта», «базова загальна середня освіта», «початкова загальна освіта», доводить наявність між ними певних відмінностей.

Зокрема, частка осіб з повною вищою освітою (віднесені ті особи, які закінчили вищий навчальний заклад – академію, інститут, консерваторію, університет та інші, прирівняні до них, вищі навчальні заклади, які надають освітньо-кваліфікаційний рівень: «спеціаліст», «магістр») серед росіян *Донецької області* становила 13,1%, серед греків, українців, білорусів, татар – 12,8% – 11,1%– 10,63% – 9, 2%, відповідно.

Серед росіян *Луганської області* – 11,52%, серед білорусів, українців, татар – 10,62% – 10,07% – 8,26%, відповідно.

Не спостерігалося особливих відмінностей у частці осіб із базовою вищою освітою (особи, що закінчили коледж та інші, прирівняні до нього, вищі навчальні заклади, які надають освітньо-кваліфікаційний рівень «бакалавр»). Серед українців *Донецької області* вона становила – 0,54%, росіян – 0,51%, греків – 0,50%, білорусів – 0,33%, татар – 0, 44%.

Серед українців *Луганської області* – 0,25%, росіян – 0,22%, білорусів – 0,17%, татар – 0,07%.

Серед осіб, які мали неповну вищу освіту (ті, хто закінчив технікум, училище або інші, прирівняні до них, вищі навчальні заклади, які дають освітньо-кваліфікаційний рівень «молодший спеціа-

ліст») у *Донецькій області* росіяни трохи переважали українців, греків та білорусів (частка осіб названих національностей становила: 21,79%, 20,55%, 20,80%, 20,85%, відповідно). Меншою ця частка була у татар – 18,50%.

У Луганській області частка осіб з неповною вищою освітою серед українців становила 17,65%, серед росіян – 18,94%, білорусів – 19,29%, татар – 17,08%.

Модальним для усієї сукупності населення України є рівень повної загальної середньої освіти (віднесено осіб, які закінчили старшу школу: 10 і 11 років навчання). За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. у *Донецькій області* цей рівень освіти мали: 36,40% татар, 34,55% росіян, 34,54% українців, 33,17% греків, 33,22% білорусів.

У Луганській області серед українців він становив 38,13%, росіян 37,32%, білорусів 37,48%, татар 37,74%.

Водночас помітною серед населення регіону лишається й частка малоосвічених осіб. Базову загальну середню освіту (ті, хто закінчив основну школу: восьмирічну в 1963 – 1989 роках, семирічну до 1961 р. і раніше, 10 класів школи-одинадцятирічки) *в Донецькій області* мали: 17,91% білорусів, 17,46% татар, 17,06% українців, 15,81% греків, 15,63% росіян. Початкову загальну – 14,08% татар, 13,99% греків, 13,87 білорусів, 13,64% українців, 12,2% росіян.

У Луганській області базову загальну освіту мали: 16,79% українців, 15,70% росіян, 17,58% білорусів, 19,30% татар.

Початкову загальну (ті, хто закінчив початкову школу або 3 класи в 1972 р. і пізніше; 4 – 6 класів; 7 класів у 1960 р. і пізніше; 8 класів у 1990 р. і пізніше; навчався в 5-му – 9-му класах станом на 5 грудня 2001 р.) – 13,94% українців, 12,67% росіян, 11,58% білорусів, 13,52% татар.

Отже, найвища частка осіб із повною вищою освітою, яка знижує ризики бідності, підвищує ймовірність отримання вищих доходів та впливає на спосіб життя, була серед росіян Донецької (13,1%) і Луганської областей (11,52%). Найменша – серед татар. У Донецькій області вона становила 9,2%, у Луганській області – 8,26% (див. Табл. 3.).

Таблиця 3

Розподіл населення найбільш чисельних національностей за рівнем освіти у Донецькій і Луганській областях (у %) (за матеріалами Всеукраїнського перепису населення 2001 р.)*

	Усе населення у віці 10 років і старші, осіб	**З них мають освіту**					
Донецька область							
	все населення	**Повну вищу**	**Базову вищу**	**Неповну вищу**	**Повну загальну середню**	**Базову загальну середню**	**Початкову загальну**
Українці							
Все населення	2510352	11,5	0,54	20,55	34,54	17,1	13,64
Міське населення	2193058	11,84	0,55	21,39	34,62	16,52	12,75
Сільське населення	317294	5,66	0,41	14,75	33,95	20,84	19,78
Росіяни							
Все населення	1716358	13,09	0,51	21,74	34,55	15,63	12,27
Міське населення	1633328	13,41	0,52	21,99	34,49	15,40	12,06
Сільське населення	83030	6,74	0,40	16,74	35,70	20,03	16,55
Греки							
Все населення	71931	12,81	0,5	20,80	33,17	15,81	13,99
Міське населення	48109	15,53	0,53	22,75	32,76	14,62	11,80
Сільське населення	23822	7,33	0,43	16,86	34,0	18,21	18,41
Білоруси							
Все населення	43556	10,63	0,33	20,85	33,22	17,91	13,87
Міське населення	40523	10,94	0,34	21,34	33,10	17,65	13,58
Сільське населення	3033	7,33	0,26	14,31	34,85	21,33	17,80
Татари							
Все населення	18299	9,25	0,44	18,50	36,40	17,46	14.08
Міське населення	17174	9,57	0,41	18,85	36,14	17,55	13,70
Сільське населення	1125	4,17	0,88	13,15	40,44	16,08	19,91

Продовження Табл. 3

Луганська область							
	все населення	**Повну вищу**	**Базову вищу**	**Неповну вищу**	**Повну загальну середню**	**Базову загальну середню**	**Початкову загальну**
Українці							
Все населення	1345771	10,06	0,25	17,65	38,13	16,79	13,94
Міське населення	1112715	11,0	0,25	18,60	38,39	15,98	12,99
Сільське населення	233056	5,56	0,20	13,13	36,86	20,66	18,45
Росіяни							
Все населення	924083	12,39	0,22	18,94	37,32	15,70	12,67
Міське населення	839051	12,99	0,22	19,45	37,36	15,22	12,21
Сільське населення	85032	6,55	0,17	13,85	36,98	20,43	17,2
Білоруси							
Все населення	20183	10,62	0,17	19,29	37,48	17,56	11,58
Міське населення	18538	11,1	0,7	19,79	37,51	17,19	11,21
Сільське населення	1645	5,34	0,12	13,67	37,20	21,88	15,80
Татари							
Все населення	8201	8,26	0,17	17,08	37,74	19,30	13,52
Міське населення	7866	8,44	0,16	17,12	37,63	19,19	13,47
Сільське населення	335	4,18	0,29	16,1	40,29	21,79	14,62

*Таблиця подана за: Рівень освіти населення України за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року [Текст] / Державний комітет статистики України; ред. О.Г. Осауленко. – К., 2003.

Причини, що на це вплинули, різноманітні і складні. Вони полягають у відмінностях історичного шляху розвитку етносів, специфіці їхнього менталітету, у різних рівнях урбанізації та дії цілої низки інших чинників. Росіяни є переважно урбанізованим етносом. Рівень їхньої урбанізації у Донецькій області у 2001 р. був вищий за середній (90%) і становив 95%. У трьох містах – Донецьку, Макіївці та Єнакієві вони залишалися найчисельнішою етнічною групою, становлячи 48,2%, 50,8% та 51,4% населення, відповідно.

Лише трохи поступалися росіяни українцям у Маріуполі (44,4% росіян і 48,7% українців) та Горлівці (44,8% росіяни і 51,4% українців).

Українці ж, навпаки, здебільшого проживали у селах та невеликих містах, що значно ускладнювало їхні шанси здобути вищу

освіту: на відміну від жителів великих міст, у них, як правило, виникали проблеми з житлом, умовами навчання, витратами на переїзд. До того ж загальний рівень підготовки випускників міських шкіл був і залишається значно вищим, ніж сільських. До основних причин наявної ситуації необхідно віднести: недоукомплектованість сільських шкіл спеціалістами з базових дисциплін, велику зайнятість учителів і батьків домашнім господарством, перевантаження учнів самостійною роботою, обмеженість використання різноманітних форм навчально-виховної роботи.

У цілому ж, розходження в рівнях освіти серед представників етнонаціональних груп регіону є незначними та свідчать про створення для них рівних умов в освітній сфері країни.

Найбільш конфліктонебезпечним чинником, здатним дестабілізувати етнополітичну ситуацію в Україні, є нерівномірний рівень соціально-економічний розвитку її регіонів, а також недотримання принципу справедливості та неупередженості у розподілі видатків бюджету України під час формування субсидій, поточних та капітальних трансфертів підприємствам, установам, організаціям (кошти, які можуть покривати поточні або капітальні видатки суб'єктів господарювання). Так, як свідчать дані Державного комітету статистики України, при тому, що у 2010 році в цілому по країні на одну особу припадало 23 600 грн валового регіонального продукту (ВРП), в м. Києві відповідний показник становив 70 424 грн, у Донецькій області – 28 986 грн, Дніпропетровській – 34 709 грн, Полтавській – 29 652 грн, Луганській – 19 788 грн, Київській – 26 140 грн, Львівській – 16 353 грн, Івано-Франківській – 14 814 грн, Тернопільській – 11 713 грн, Чернівецькій – 10 939 грн[438]. Це дає підстави політичним силам та громадським активістам з Донбасу робити заяви, буцімто Схід «утримує» Захід. Інші, в свою чергу, закидають непропорційний розподіл коштів з державного бюджету (трансфертів, субвенцій), які, на їхню думку, після обрання Президентом України В. Януковича у 2010 р. в основному спрямовувались у Південно-Східні регіони. Водночас, висновки, оприлюднені експертами Лабораторії законодавчих ініціатив, які проаналізували дані, отримані у відповідь на запит про отримання публічної інформації

[438] Статистичний збірник «Регіони України». / За ред. О.Г. Осауленка – К.: Державна служба статистики України, 2012. – С. 13.

від Державної казначейської служби України, спростовують твердження як перших, так і других. Зокрема, експерти відзначають, що частка Донецької області серед ВВП України у 2010 р. становила 12%, а загальна сума отриманих цим регіоном субсидій, поточних і капітальних трансфертів – 20,9%. У 2011 р. цей показник становив уже 27%. У Луганській області – при частці у розмірі 4% у ВВП України – витрати по області були на рівні 7,8% (2010 р.) і 11% у 2011 році. При цьому, наприклад, у Дніпропетровській області ситуація була протилежна: при частці 11% у ВВП України у 2010 р. розмір зазначених субсидій і трансфертів становив 2,5%, у 2011 р. – 3,8%. Експерти констатують, що такі ж диспропорції мають місце у більшості областей України, за винятком м. Києва, де ці показники були приблизно однаковими: 18% – частка ВВП України; 15,6% і 18,3% – частка витрат у 2010, 2011 рр., відповідно. В Лабораторії законодавчих ініціатив зазначають, що в 2011 р. три регіони – м. Київ, Донецька і Луганська області отримали 56% від усього обсягу субсидій й трансфертів, які в сукупності становили 31,2 млрд грн[439].

За даними цієї ж організації у 2010 р. Львівська область отримала 7,6% державної допомоги, у 2011 р. – 6,7%., у той час як її частка у ВВП України у 2010 р. дорівнювала лише 3,85%, тобто у 2010 р. область отримала від держави майже у 2 рази більше коштів, ніж віддала. У Полтавській області розмір державної допомоги у 2010 р. становив 261,6 млн грн (0,8%), а її частка у ВВП України – 4,1%. У Івано-Франківській області відповідні пропорції були такими: 263,6 млн грн (0,8%) державної допомоги та 1,88% частка області у ВВП України[440].

Для недопущення подальшого поглиблення міжрегіональних диспропорцій, а також посилення політичних спекуляцій навколо вказаних проблем влада поліетнічної України має приділяти особливу увагу «підтягуванню» параметрів соціально-економічної ситуації в регіонах, особливо в регіонах, де проживає значна частина її національних меншин, хоча б до загального для всієї країни рівня. Як інструменти стабілізації потрібно використовувати

[439] Донеччина, Київ, Луганщина отримують більше половини всіх субсидій і капітальних трансфертів. Лабораторія законодавчих ініціатив [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://parlament.org.ua/index.php?action=news&as=0&ar_id=2725#ar2725

[440] Статистичний збірник «Регіони України». / За ред. О.Г. Осауленка. – С. 12.

насамперед переваги, які зумовлюються територіальним поділом ресурсів і культурним розмаїттям, що оптимізує умови для саморозвитку регіонів та сприятиме згладжуванню контрастів між ними. Особливо слід потурбуватися про створення механізмів забезпечення партнерства у центрпериферійній взаємодії та міжрегіональних відносинах, від чого прямо залежить збалансування вимог соціальної справедливості та загальнодержавної ефективності, мінімізація диспропорцій у регіональному розвитку.

Це – важлива умова відвернення етнічної напруги й сепаратистських, іредентистських або еміграційних настроїв, основною спонукою яких є бажання людей змінити життя на краще. Зрозуміло, що чим більшою є регіональна різноманітність і різноспрямованість інтересів місцевих еліт, особливо там, де компактно проживають особи з-поміж національних меншин, тим складнішими є завдання взаємоузгодження. Але коли цим цілеспрямовано опікуються і в центрі, і на місцях, інерція регіонального відчуження у процесі спільної роботи легко долається. Саме від розв'язання цих проблем залежить, чи вдасться українському суспільству на двадцять третьому році державної незалежності задіяти на повну потужність механізми саморозвитку й активізації людського капіталу, залучити його конструктивний потенціал на зміцнення української державності та громадянського суспільства, яке останнім часом стає дедалі відчутнішою домінантою всіх суспільно-політичних процесів, включаючи й регіональні аспекти розвитку етнополітичної ситуації в Україні.

2.3. Культура, освіта і мовні практики

У сучасній Україні триває пошук оптимального шляху політичного регулювання сфер культури, освіти, науки та мовних практик. Простежуються кроки як ліберального, так і консервативного характеру. Відновлення державної незалежності України дало потужний поштовх етнонаціональній мобілізації як українців, так і неукраїнців. Вона засвідчила, що чимало представникиів етнічних груп України прагнуть до актуалізації етнічної ідентичності, яка асоціюється з рідною мовою, культурою, духовністю, традиціями та звичаями, історичною пам'яттю.

Рівень збереження населенням етнічних та етнографічних рис у багатьох випадках залежить, з одного боку, від характеру їх роз-

селення (компактного чи розосередженого) та місця проживання (регіон, міська чи сільська місцевість), з іншого, від моделі етнонаціональної політики, яку проводить держава. Реалізація етнонаціональної політики в Україні, починаючи з рубежу 1980–1990 рр., відбувалася у межах трансформації міжнаціональних відносин радянських часів з вкрапленням елементів ліберально-полікультурної парадигми, спрямованої на гармонізацію взаємин титульного етносу з представниками інших етнічних спільнот та базованої на толерантному ставленні до етнічних груп чи їх окремих представників, активній участі етнічних груп у суспільно-політичному житті. В межах оновленої етнонаціональної політики формувалася й державна політика в галузі освіти, науки та культури.

Етнополітична наука стверджує, що модель, за якою одні етнічні групи та їх культури стимулюються, а інші обмежуються, не може бути гармонійною та стійкою[441]. Доволі високий відсоток населення України відчуває себе несправедливо обмеженими у своєму етнокультурному розвитку. Зокрема, 20,7% українців, тобто кожному п'ятому респонденту згідно з опитуванням, проведеним Інститутом соціології НАН України в 2008 р., бракувало дотичності до власної культури[442]. Патерналізм етнонаціональної політики, штучне стимулювання етнічного компонента, закладене в українському правовому полі, не підкріплене матеріальним можливостями, не могло сприяти утвердженню потужних компонентів спільності. Культурна політика в Україні все ще залишається фрагментарною, а діяльність культурно-освітніх установ надмірно комерціалізованою.

Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики», ухвалений 1 липня 2010 р. (Ст.10), наголосив, що до основних засадах внутрішньої політики в гуманітарній сфері належить «сприяння культурному розвитку громадян України, створення умов для реалізації творчого потенціалу людини та суспільства, забезпечення рівних можливостей для всіх громадян України у задоволенні культурно-духовних потреб; відродження духовних цінностей Українського народу, захист та примноження його

[441] Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996. – С. 652.

[442] Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: національна доповідь / За ред. В. М. Гейця. – К., 2009. – С. 9.

культурного надбання, збереження національної культурної спадщини, підтримка розвитку культури і мистецтва, відродження та збереження культурної самобутності регіонів»[443]. У цьому фрагменті українського законодавчого поля зафіксовано важливу тріаду збереження та розвитку національної культури: культуру особи (громадянина), регіону, українського народу та України загалом. Віддавши перевагу одному з компонентів, держава звузила б можливості розвитку іншого компонента і було б втрачено важливу рівновагу у поєднанні особистого, індивідуально та колективного, суспільно-важливого. Без такої рівноваги демократичний, європейський поступ країни неможливий. А забезпечити цю рівновагу непросто. Зокрема й тому, що новопостала держава Україна успадкувала великий пласт загальнонаціональних та регіональних проблем від своєї історичної попередниці – Української РСР.

Поміж цих проблем – тенденція до посилення розбіжності між етнічною самоідентифікацією особи та мовою, що визнається рідною, серед представників різних етнічних груп населення Донбасу. Від перепису до перепису зменшувалася відносна кількість українців – мешканців Луганської області, що вважали українську мову рідною: 1959 р. – 87,6%, 1970 р. – 78,3%, 1979 р. – 71,6%, 1989 р. – 66,4%, 2001 р. – 50,4% і, відповідно, у Донецькій області: 1959 р. – 87,6%, 1970 р. – 78,3%, 1979 р. – 71,6%, 1989 р. – 59,6%, 2001 р. – 41,2%. У 2001 р. серед усіх мешканців Луганської області українську мову вважали рідною 30,01% населення області, що на 4,9% менше, ніж за даними перепису 1989 р. Російську мову визначили як рідну 68,84% населення, порівняно з минулим переписом населення цей показник зріс на 4,9%[444]. У Донецькій, відповідно, українську мову вважали рідною 24,1%, що на 6,5% менше, ніж за даними перепису 1989 р., і 74,92% вважали рідною російську, що на 7,2% більше, ніж у 1989 р.[445]. За показниками повоєнних пере-

[443] Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2010. – № 40. – Ст. 527.

[444] Всеукраїнський перепис населення 5 грудня 2001 року. Мовний склад населення Луганської області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/language/lugansk/.

[445] Всеукраїнський перепис населення 5 грудня 2001 року. Мовний склад населення Донецької області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/language/donetsk/.

писів, що передували 1989 р., в Донецькій області кількість мешканців з рідною російською мовою збільшувалася: у 1959–1970 рр. на 8,5%, у 1970–1979 рр. на 8,1%, у 1979–1989 рр. на 2,8%[446], в Луганській, відповідно, на 9,2%, 6,7%, 5,3%[447]. Крім росіян і значної частини українців, російську мову вважали рідною переважна більшість представників інших етнічних груп регіону.

Отже, можемо констатувати поглиблення процесу русифікації українського населення Донбасу в цілому та випереджувальні темпи русифікації етнічних українців Донецької області, порівняно з Луганщиною. Останнє лише частково пояснюється відносним співвідношенням у Луганській області сільського і міського населення: відповідно, 14% і 86%, порівняно з Донеччиною: 10% і 90% у 2001 р. Взаємообумовлена тенденція до скорочення сільського населення і зростання міського тривала й у наступне десятиліття. Так, у 2011 р. у Донецькій області міське населення становило 90,5%, сільське 9,5%[448], у Луганській, відповідно, 86,7% і 13,3%[449].

Загалом в Україні кількісна перевага міського населення над сільським була досягнута наприкінці 1960-х рр. На початок 1990 р. найнижча питома вага (і найбільші темпи зниження) населення сіл збереглася саме у Донецько-Придніпровському економічному районі (20,7%), тоді як найвища – у Південно-Західному (44,3%), що знаходить своє пояснення в історичних умовах розвитку цих регіонів. Незважаючи на значний відсоток етнічних українців серед населення Донеччини та Луганщини, у масовій свідомості цей регіон асоціюється з російськомовною культурою. На думку багатьох дослідників, у етнолінгвістичному аспекті регіоналізації

---

[446] Сучасні аспекти реалізації державної етнонаціональної політики та гармонізація міжнаціональних відносин у Донецькій області: навч. посіб. / [уклад. Кузнецова С.Ю]. – Донецьк, 2010. – С. 12.

[447] Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року / за ред. О. Г. Осауленка. – К., 2003. – С. 12.

[448] Демографічний паспорт – Донецька область [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://database.ukrcensus.gov.ua/Mult/Dialog/statfile1_c_files/pasport.files/pasport/14/ 14_02_01.htm.

[449] Демографічний паспорт – Луганська область [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://database.ukrcensus.gov.ua/Mult/Dialog/statfile1_c_files/pasport1.htm?44.

українського народу Донбас становить «етнопериферію» титульного етносу[450].

Найбільш істотні відмінності етномовної структури населення України за поселенською мережею залишаються в південних та східних областях[451]. Саме тут найбільш яскраво виявляються особливості етнічного складу і мовної структури урбаністичного середовища та сільського населення. Частка українців в обласних центрах Донбасу (в Луганську – 49,55%, Донецьку – 46,55%) найменша серед обласних центрів Півдня та Сходу України. На відміну від обласних центрів, сільське населення переважної більшості південних та східних областей характеризується абсолютною перевагою українців за чисельністю. Так, їхня частка серед сільського населення Донеччини – 73,4%, Луганщини – 72,7%. Серед сільського населення Донецької області 78,5% етнічних українців визнали українську мову рідною, у Луганській області – 85,7%[452].

Донецьку та Луганську області, АР Крим[*] з домінуванням тут російського і російськомовного населення вважають Східним ідеологічним полюсом, на противагу Західному (Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська область), за національно-патріотичною та мовною складовими[453].

У більшості міст обласного підпорядкування Донецької області і у всіх районах області найбільшу етнічну групу становили українці. Лише у трьох містах Донеччини переважали етнічні росіяни: у Донецьку (48,2% росіян і 46,7% українців), Єнакієвому (51,4% росіян і 45,3% українців), Макіївці (50,8% росіян і 45,0% українців). Росіяни Донеччини компактно проживали також у містах: Горлівка, Краматорськ, Маріуполь, Слов'янськ, Торез, Харцизьк, районах: Амвросіївському, Волноваському, Мар'їнському,

---

[450] Багров Н. В. Региональная геополитика устойчивого развития / Н. В. Багров. – К., 2002. – С. 103.

[451] Скляр В. Відмінності в етномовній структурі населення обласних центрів та сільського населення Півдня та Сходу України / Володимир Скляр // Українознавчий альманах. – К., 2011. – Вип. 5. – С.37.

[452] Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. – С. 131, 138, 186, 194.

[*] Територія Автономної Республіки Крим та міста Севастополь 20 березня 2014 р. визнана Верховною Радою України тимчасово окупованою.

[453] Політологія. Гуманітарна та соціальна політика в Україні: навч.-метод. посіб. / [уклад. О. Л. Леонов]. – Донецьк, 2009. – С. 9.

Новоазовському, Старобешівському. Водночас мовна асиміляція (зросійщення) українців, як наслідок інерційного впливу етномовних процесів радянської доби, набула значного поширення в урбаністичному середовищі Донбасу. Саме тут спостерігався найвищий ступінь мовного зросійщення українців: у Донецьку – 76,87%, Луганську – 73,33%[454]. Загалом у Донецькій області серед міського українського населення українську мову визнали рідною 35,7%, у Луганській – 42,9%[455].

Серед сільських українців Донбасу рівень частки російськомовних був значно меншим, ніж в обласних центрах, однак досить значним, порівняно з іншими регіонами: в Донецькій області 21,44%, Луганській, відповідно, 14,24%. Рівень мовної асиміляції (зросійщення) українців в обласних центрах істотно перевищував рівень зросійщення сільських українців, найбільше в Луганській області – на 59,09% та Донецькій – на 55,43%.

За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. етномовні показники Донбасу істотно відрізнялися від загальноукраїнських показників. Українську мову вважали рідною 67,5% населення України, російську 29,6%, 2,9% – інші мови. В сільській місцевості питома вага населення, яке вважало рідною мовою українську, досягла 85,8%, російську – 9,5%, у міських поселеннях україномовне населення становило 58,5%, російськомовне, відповідно, 39,5%.[456] Уперше після Другої світової війни в Україні відбулося зростання питомої ваги як українців (від 76,8% у 1959 р., 74,9% у 1970 р., 73,6% у 1979 р., 72,7% у 1989 р. до 77,8% в 2001 р. від загалу[457]), так і осіб, для яких українська мова є рідною. Тобто відбувся перелом тенденції русифікації населення, панівної у радянські часи. За часи незалежності України виникла чітка тенденція до зростання етнічної однорідності, а не «поліетнічності» насе-

[454] Скляр В. Відмінності в етномовній структурі населення обласних центрів та сільського населення Півдня та Сходу України. – С. 38, 40.

[455] Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. – С. 185, 193.

[456] Там само. – С. 11, 12, 23, 33, 44.

[457] Динаміка национальностей в Україні [1959–2001 рр.] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://crps.sumynews.com/publications/item/103-dynamika-naczionalnostej-v-ukrayini1989-2001-rr.html.

лення, до вирівнювання етнічного складу міського та сільського населення. Ці тенденції пояснюються змінами етнічної самоідентифікації частини меншин та представників окремих етносів. Мовна структура міського населення змінюється на користь україномовних жителів, зростає рівень адаптації мешканців міст до україномовного середовища[458]. Подолання етномовного тренду радянського минулого – зросійщення українців має вагомі позитивні результати у центральних і західних областях країни, які були досягнуті зусиллями широких верств суспільства без застосування найменшого адміністративного примусу.

Водночас дані соціологічних досліджень, зокрема дослідження, проведеного Київським міжнародним інститутом соціології, засвідчили деякі зміни: українську мову назвали рідною 56,2% громадян України, російську – 39,6%, іншу – 3%, не змогли визначитись – 1,1%[459]. Вірогідно, співвідношення української та російської як рідної мови змінилося за останні 13 років і для мешканців Донбасу на користь зростання зросійщених українців.

Визначення людиною української мови як рідної під час перепису населення ще не означає, що та постійно спілкується нею. В Україні діють потужні чинники, які впливають на мовну поведінку людей і не дають їм можливості вільно спілкуватися мовою, яку вони вважають рідною. Загальна тенденція етномовних процесів Півдня та Сходу України свідчить про цілеспрямовану впроваджувану на різних рівнях політику обмеження сфер вживання української мови та різних форм заохочення переходу у спілкуванні та навчанні на російську мову. Міністерство освіти та місцеві органи влади (насамперед у Криму, Донбасі та Одеській області) після обрання В.Януковича Президентом України чинили цілеспрямований тиск на школи з метою збільшення частки учнів, що

---

[458] Скляр В. Етномовні процеси в українському просторі: 1989 – 2001 рр. / В. Скляр. – Харків, 2009. – С. 295–296.

[459] Думки населення України щодо зовнішньої політики та мовного питання. 23.02– 11.03. 2013 р., методом інтерв'ю опитано 2760 респондентів, що мешкають в усіх областях України (включно з містом Києвом) та в Криму, за стохастичною вибіркою, репрезентативною для населення України віком від 18 років. Статистична похибка вибірки (з імовірністю 0,95 і за дизайн-ефекту 1,5) не перевищує: 2,8 % для показників близьких до 50% [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kiis.com.ua/materials/pr/20130321_ForAff/foreign_ affairs.pdf.

навчалися російською мовою, а також збільшення кількості українських шкіл, де відкривалися російські класи[460].

Уявлення про «привабливість» російської мови та «непрестижність» української мови, як і взагалі – зверхність Росії над Україною, тримаються переважно на світоглядних і комунікативних звичках (стереотипах) політично провідних суспільних верств українства, з якими міцно злучені заможні підприємці та верхівка державного апарату. Важливими (пов'язаними з багатьма чинниками суспільного розвитку) безпосередніми причинами подальшого збереження питомої ваги українців, що не вважають українську мову своєю рідною мовою, назвемо: по-перше, масове повернення зросійщених різною мірою українців до української етнічної самосвідомості й самоназви без повернення до вживання, чи до переважного вживання української мови, без усвідомлення її як своєї рідної; по-друге масове формування у дітей та молоді української етнічної самосвідомості засобами російської мови на ґрунті «російськомовного» українознавства (історії, географії України, краєзнавства тощо), минулої і сучасної професійної культури Росії та «російськомовної» культури поглинених у різні часи російщенням українців[461]. Частка етнічних українців у населенні України збільшилась, але більше половини всього приросту частки українців у населенні становили українці з рідною мовою російською. На Донбасі таких переважна більшість. До того ж, як уже зазначалося, українці краю і надалі втрачали українську мову як рідну.

Очевидно, це результат того, що у мовній структурі урбаністичного середовища зберігався інерційний вплив етномовних процесів радянської доби, який характеризувався не лише масовою міграцією росіян, але й перетворенням їх у домінантну меншину, а українців – на масовий етнос (підпорядковану більшість). Тому у мовному середовищі українців, хоча й вони домінували за чисельністю, розгорнулися асиміляційні процеси, а росіяни в містах не зазнавали мовної асиміляції, хоча й були в меншості. Серед дис-

[460] Становище української мови в Україні у 2011 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://tyzhden.ua/Society/36117.

[461] Чирков О. Центр ваги поросійщених українських мас пересувається на Донбас. (Російщення українців Донецької і Луганської областей за 13 років – від початку 1989 р. до кінця 2001 р. за статистичними даними) / Олег Чирков. – Українознавство. – 2005. – С. 226.

персно розселених у містах представників етнічних меншинних груп переважало мовне зросійщення, а не українізація. Абсолютну більшість сільських мешканців південних та східних областей становили українці та україномовні жителі, за винятком АР Крим. Однак за чисельністю сільське населення південних і східних областей, за винятком АР Крим та Херсонщини, поступалося населенню відповідних обласних центрів. Враховуючи перевагу за чисельністю, а також те, що обласні міста є комунікаційними центрами, етномовна ситуація в них безпосередньо впливає на етномовні процеси на Півдні та Сході України в цілому[462].

Заслуговують на додаткове вивчення у етнополітичному вимірі погляди українських філологів щодо носіїв так званого суржику – українсько-російського мовного гібриду. Вони стверджують, що розмитість мовної свідомості носіїв українсько-російського гібриду засвідчують і відмінності в мовній самоідентифікації, властиві представникам суржикомовних середовищ різних регіонів України. Так, за попередніми даними, носії змішаної субмови, опитані в Києві, переважно ідентифікують своє мовлення з українським, тоді як у Донецькій області інформанти, що спілкуються суржиком, ототожнюють його з російською мовою[463].

Етнічні меншини краю, як і більшість його населення, досить урбанізовані. За умов іноетнічного оточення значна частина населення Донбасу усе ще зберігає етнічну самосвідомість. Водночас у середовищі етнічних меншин найбільш поширенними є процеси русифікації: російську мову визнавали рідною більшість євреїв (95,9%), греків (91,3%), німців (88,7%), болгар (86,8%), білорусів (85,5%), поляків (75,7%), татар (73,9%) Донецької області, євреїв (94,5%), німців (88,8%), болгар (86,9%), білорусів (82,0%), татар (73,6%), молдаван (72,2%) Луганської області[464]. Водночас серед білорусів, греків, татар та євреїв Донецької області, порівняно з 1989 р., збільшилася кількість осіб, які визнавали рідною мовою

[462] Скляр В. Відмінності в етномовній структурі населення обласних центрів та сільського населення Півдня та Сходу України. – С. 42.

[463] Масенко Л. Суржик як соціолінгвістичний феномен / Лариса Масенко // Незалежний культурологічний часопис «Ї». Число 35. – 2004. – С. 80.

[464] Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. – С. 185, 193.

українську. Вірогідно, це вияв певної компліментарності до титульної нації, бажання долучитися до державотворчого процесу.

Дані перепису 2001 р. засвідчили високий рівень асиміляції та особливості етномовної самоідентифікації білорусів. Ці особливості зумовлені комплексом чинників, а саме – дисперсністю проживання білорусів, великим ступенем їх урбанізації, російськомовністю переважної частини білорусів України та Донбасу (лише 10,4% білорусів Донецької області та 12,8% Луганської області вважають білоруську мову рідною), високим показником змішаних шлюбів з росіянами та українцями (74,5% шлюбів білорусів України змішані). І, нарешті, спорідненість культури, звичаїв, менталітету білорусів з українцями та росіянами, майже не виділяє білорусів з середовища інших східнослов'янських народів[465].

Нова суспільно-політична та мовна реальність Півдня та Сходу України (домінування Комуністичної партії України та Партії регіонів, мовні практики населення) засвідчили певну застарілість «Закону про мови в УРСР», невідповідність його положень вимогам часу. «Закон про мови в УРСР» надав українській мові статусу єдиної державної та забезпечував її функціонування поряд із більш поширеною на той час російською. Але механізми забезпечення державного статусу української мови у незалежній Україні, як засвідчує досвід, є недостатніми, та й ті повсюдно не впроваджуються.

В умовах етнічної мобілізації українців за умов державної незалежності України конфлікт їх інтересів та інтересів російської меншини, у т.ч. й на Донбасі, набув перманентного і більш відкритого характеру. Загострення мовної проблеми, переростання її у мовний конфлікт, як правило, має три складники: політичний (боротьба за владне домінування спільноти), комунікативний та символічний (пов'язаний з ідентичностями). Мовне питання стало одним із ключових елементів політичної боротьби з перших років незалежності України. Більшість політичних сил намагається використати мовне питання, розіграти «мовну карту». Розігрування відбувається в одному напрямі – політики апелюють до інтересів

[465] Шайхатдінов А. З. Етнічна структура Донецької області та особливості самоідентифікації основних етнічних груп регіону / А. З. Шайхатдінов // Гілея (наук. вісн.): Зб. наук. пр. / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К., 2009. – Спецвипуск. – С.279–288.

російськомовного населення, що не є випадковим. Тут є дві причини такого стану: 1) особливості мовної ситуації в Україні – наявність асиметричного білінгвізму (ті, хто говорить українською, володіють і російською, а не навпаки); 2) недостатня ефективність офіційної мовної політики, яка ігнорувала реалії мовної ситуації в Україні, намагаючись, зокрема, обійти факт наявності в Україні білінгвізму та багатомовності. Питання статусу та функціонування регіональних і міноритарних мов не було врегульоване ратифікацією Європейської хартії регіональних мов або мов меншин (2003 р.), що спричинило відповідну реакцію (зокрема, законопроект Єфремова–Гриневецького–Симоненка та закон Колісніченка–Ківалова).

Конфліктогенний потенціал мовного питання в Україні залишається високим. Це засвідчують, зокрема, матеріали полеміки з мовного питання, що регулярно містить непарламентські висловлювання і ледь приховані погрози у бік супротивників. Не можна ігнорувати й численних інтернет-форумів, на яких обговорюється мовне питання. Навряд чи будь-яка інша тема викликає стільки ксенофобських висловів і закликів, спрямованих до насильництва проти представників інших етнічних і мовних спільнот. Вважати все це лише виявами нетолерантності маргіналів було б надто недалекоглядно. Позиція у мовній полеміці й навіть вибір мови спілкування у цій загостреній ситуації стають знаком поділу на «своїх» і «чужих». Однією із загальних тез, що супроводжують мовну дискусію, є теза про надуманість мовного питання. Згідно з даними окремих опитувань, журналісти відмовляються визнавати наявність мовної проблеми, водночас вважаючи, що вона несе в собі загрозу для України. Показовим є ставлення до мовної проблеми як до фантома – варто перестати звертати на неї увагу й припинити про неї говорити, і проблема сама собою зникне[466]. Ми також не можемо поділяти такі підходи, оскільки практика проведення парламентських та президентських виборчих кампаній засвідчує, наскільки чутливим та впливовим аргументом може бути мовне питання.

Для розв'язання мовного питання на регіональному рівні, забезпечення прав етнічних груп у Донецькій та Луганській областях ухвалено низку регіональних нормативно-правових докумен-

[466] Кучеренко М. «В Україні» чи «на Україні»? / Марія Кучеренко // Слово Просвіти. – Ч. 45. – 2010. – 11–17 листопада. – С. 2–3.

тів з питань забезпечення прав і свобод національних меншин, державної мовної політики та співпраці із закордонними українцями. Йдеться про розпорядження голови облдержадміністрації «Про поліпшення роботи з всебічного розвитку і функціонування української мови як державної в Донецькій області» (2002 р.), «Про Раду з питань етнонаціональної політики при облдержадміністрації» (2006 р. в Донецькій області і 2007 р. в Луганській області), «Про заходи щодо виконання Державної програми співпраці із закордонними українцями в Донецькій області на період до 2010 року» (2006 р.), «Про заходи на виконання міжрегіонального і прикордонного співробітництва України і Російської Федерації до 2010 року» (2007 р.), Комплексні заходи з реалізації державної політики у сфері міжнаціональних відносин та розвитку культур національних меншин Донецької області на період до 2010 року (2007 р.), Робочий план з реалізації державної політики у сфері міжнаціональних відносин та розвитку культур національних меншин Луганської області на період до 2010 року (2007 р.) та ін. Обмеженість державного фінансування не надавала можливості реалізації гарантованого законодавством сприяння розвиткові культурної самобутності, нерідко обмежуючи роботу владних структур реєстраційно-координуючими функціями. У структурі облдержадміністрацій з початку 2000-х рр. діють спеціальні управління, які надають організаційну та методичну допомогу етнокультурному відродженню етнічних спільнот.

Спробами залучити регіон до загальноукраїнського процесу надання українській мові реальних ознак державної мови стали Програма розвитку та функціонування української мови в Донецькій області на 2004–2010 рр., затверджена рішенням спільного засідання колегій обласної державної адміністрації та Міністерства освіти і науки України (2003 р.), розпорядження голови облдержадміністрації В.Логвиненка «Про заходи щодо утвердження української мови як державної в усіх сферах суспільного життя на території Донецької області до 2010 р.»[467] (2009 р.). Протягом 2009–

[467] Про заходи щодо утвердження української мови як державної в усіх сферах суспільного життя на території Донецької області до 2010 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.donoda.gov.ua/main/ua/publication/content/7393.htm

2010 рр. структурними підрозділами Донецької облдержадміністрації, виконавчими органами міських рад, райдержадміністраціями, територіальними підрозділами центральних органів виконавчої влади, громадськими організаціями та установами області проводилася робота із всебічного розвитку, функціонування української мови та посилення її суспільно-консолідуючої ролі[468]. Проблема відновлення функцій української як рідної мови для значної частини українців, відродження рідних мов для національних меншин виступали пріоритетним завданням центральної та місцевої влади в період каденції Президента В.Ющенка (2005–2010 рр.).

Важливу складову етнокультурних процесів у Донбаському регіоні становить також і освітня галузь, яка є фундаментом процесів щодо утвердження української мови як державної в усіх сферах суспільного життя та збереження культур національних меншин. У Луганській області реалізовувалась обласна програма розвитку української та російської мов, в межах якої обласною радою був ініційований традиційний конкурс на кращого знавця російської мови і літератури «Мій земляк – Володимир Даль». Нагородження переможців та призерів конкурсу проходило напередодні Міжнародного дня рідної мови в «Російському центрі» Луганської наукової універсальної бібліотеки імені О.М.Горького за участі керівництва обласної ради, облдержадміністрації, управління освіти і науки, Луганського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти, керівників Луганської обласної наукової бібліотеки імені А.М. Горького і літературного музею В. І. Даля. Водночас заходи Луганської адміністрації на підтримку української мови, на відміну від російської, не стали такими самими потужними та репрезентативними.

Стосовно можливості реалізації етномовних потреб мешканців Донбасу в інформаційній та культурно-освітній сферах, то станом на 1 січня 2005 р. в Донецькій області було зареєстровано 990 періодичних видань, з яких лише 18 видавалися виключно українською мовою, у тому числі тільки одна обласна газета «Донеччина» з мізерним накладом у 20-25 тис. примірників на місяць, 69 газет і журналів видавалися українською та російською, а решта 666 –

[468] Кузнецова С. Реалізація державної мовної політики на території Донецької області / С.Кузнецова // Українська мова в сучасному культурному просторі Східної України. – Донецьк, 2010. – С. 18–25.

російською. В інформаційному просторі Донецької області працювало 136 телерадіоорганізацій, з яких – 38 телерадіокомпаній і 18 радіоорганізацій ефірного мовлення, 67 – телерадіокомпанії кабельного мовлення і 13 – радіоорганізації дротового мовлення, що діяли згідно з ліцензіями Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення. Телерадіоорганізації використовували у своєму ефірі в середньому 45% державної мови і 55% – російської, крім обласної державної телерадіокомпанії, яка вела програми у такому співвідношенні мов: українською – 65%, російською – 35%[469]. За даними управління у справах преси та інформації Донецької облдержадміністрації кількість зареєстрованих (перереєстрованих) періодичних друкованих видань місцевої сфери розповсюдження станом на 1 січня 2011 р. становило 1253, з яких: україномовних – 15, російськомовних – 270, російсько-україномовних – 748, мовами національних меншин – 23, іноземними мовами – 197. У регіоні видавалися: грецькі газети – «Елліни України» (Федерації грецьких товариств України – 1 раз на місяць, 15 000 прим., мова українською, російською, грецькою мовами, видається з 1996 р.), «Хронос» (Маріупольське товариство греків – 1 раз на місяць, російська, 500 прим.), «Камбана» (Донецьке міське товариство греків – 1 раз на місяць, 2000 примірників, мова українська, російська, грецька, видається з 2003 р.), «Логос» (Спілка греків України, безсистемно), польська – «Поляки Донбасу» (Товариство польської культури Донбасу – 1 раз на місяць, 3000 прим., українська, польська, видається з 2000 р.), упродовж 1990–1995 рр. виходила єврейська газета «Алеф» (культурно-просвітницьке товариство «Алеф»). Станом на 2011 р. виходила «Наша жизнь в диаспоре и дома» (Спілка громадських організацій «Донецька обласна єврейська громада» – 1 раз на місяць, мова російська, 5500 примірників, видається з 2001 р.), вірменська «Вірменський вісник – Наїрі». У цих виданнях подається інформація про діяльність організацій представників етнічних меншин регіону, нариси з минувшини цих груп, порушуються та обговорюються актуальні проблеми розвитку місцевих етнічних спільнот.

[469] Білецький В.С. Схід України в інтегративних процесах сучасного державотворення / В. С. Білецький [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.experts.in.ua/baza/analitic/index.php?ELEMENT_ID=10955&print=Y

У Луганській області періодичні друковані засоби масової інформації нараховували 694 видань, загальний тижневий наклад яких становив 3 млн 523 тис. прим., з них 26 мали загальнодержавну сферу розповсюдження, 347 – регіональну (обласну) і 324 – місцеву. За мовою видань 123 найменувань регіональної періодики орієнтовані на російськомовного читача, засновники 45-ти обрали мовою видання українську, 519 – двомовні, 7 – видавалися іншими мовами[470].

На ринку засобів масової інформації, та й масової культури Донбасу загалом, маємо абсолютну перевагу російської продукції. З цього погляду можемо констатувати їхню роль у посиленні русифікації населення краю за роки незалежності. З часом ситуація не зазнала кардинальних змін, навпаки, загострилося мовне питання. Деякі обласні видання, зокрема газета «Донецкий кряж», традиційно висловлюють ідеї, які є засадничими для цілої низки російських товариств області, виявляючи жорсткий за своєю риторикою опозиційний характер до етнонаціональної та етнокультурної політики України. Загалом для преси Донбасу характерні заангажованість, залежність від місцевої влади та бізнесу, тиск владних структур на ЗМІ. Опозиційні газети, включаючи партійні, становили не більше 5% у загальному накладі періодичних видань. Такий стан засобів масової інформації характерний для демократій латиноамериканського типу, які, по своїй суті, є номінальними.

Виконання норми Закону України «Про освіту» щодо української мови як мови виховання дітей та навчання запроваджено на Донбасі далеко не повсюдно. Забезпечення права дитини навчатися рідною мовою наштовхується на низку ідеологічних та об'єктивних перепон. Особливо складно процес відбувався у 1990-х рр. Представники російського руху актуалізували проблему статусу російської мови та масштабу поширення російськомовної освіти. Українізація Донбасу (подекуди навіть у доволі поміркованих формах) наражалася на опір з їхнього боку, питання мовного режиму шкільної освіти породжували гострі суспільні дискусії, до яких залучалися і структури місцевої влади. Опоненти україні-

[470] Про підсумки розвитку інформаційної та видавничої сфер Луганської області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.loga.gov.ua/netcat_files/6330/5517/ h_693b5531c9d2c19e71ed44f78739f057.

зації освіти у разі здійснення переходу на україномовний режим навчання закликали відштовхуватися не від чисельності етнічних росіян, а від кількості російськомовних громадян, а отже, скорочення російськомовних шкіл на Донеччині сприймалося ними як обмеження права навчатися рідною мовою. Дані щодо динаміки українізації загальноосвітньої школи у 1990-х рр. наведено у Табл. 1.

Таблиця 1

Загальноосвітні навчальні заклади з українською мовою навчання*

	1991	**1992**	**1993**	**1994**	**1995**	**1996**	**1997**	**1998**
Донецька область	3,3%	3,9%	4,9%	5,4%	6,0%	7,0%	9,0%	10,0%
Луганська область	6,7%	7,3%	8,4%	8,7%	9,2%	10,0%	11,0%	13,0%

* Таблиця подана за: Hilkes P. Nationswerdurg und die Ukrainisierung des Bildungssytems. / Peter Hilkes [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ic.pics.livejournal.com/alina_ma/13107254/117289/117289_original.jpg.

Ситуація почала змінюватися на переломі століть. Так, у 2002/03 навчальному році (далі н. р.) у Донецькій області із 1193 загальноосвітніх закладів уже у 220 навчання велося українською мовою, що становило 18,4% до загальної кількості шкіл у регіоні, тоді як за даними Всеукраїнського перепису населення в області проживало 56,9% українців. У Луганській області із 794 загальноосвітніх закладів навчання у 214 велося українською мовою, що становило 27% до загальної кількості шкіл у регіоні, тоді як в області проживало 58% українців[471]. Спроби змінити це співвідношення наштовхувалися на звинувачення у пришвидшенні українізації середньої освіти краю, зокрема, з'явилася публікація російськомовної газети регіону «Донецкий кряж плюс» під заголовком «Все сразу и сейчас». У ній стверджувалося: « … исторически Донбасс – регион русскоязычный, … на всех опросах и референ-

[471] Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості: [Монографія] – К: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2011. – С. 371–372.

думах народ выступает за двуязычие, а отнюдь не за закрытие русских школ»[472].

У справі усунення диспропорцій у мові викладання загальної середньої освіти важливе місце посідало кадрове забезпечення, розширення мережі підготовки учителів. Нові педагогічні кадри готували Донецький національний університет, Луганський національний університет, Слов'янський державний педуніверситет, Горлівський педінститут іноземних мов, педучилища регіону.

З часом таки розпочалася корекція мережі освітніх закладів. У Луганській області склалося три типи загальноосвітніх шкіл: школи з українською мовою навчання, школи з російською мовою навчання і школи, в яких є класи з навчанням українською та російською мовами. Так, у 2004/05 н. р. з 729 шкіл області 174 працювали як школи з російською мовою навчання, 354 школи – з двома мовами навчання, решта – з українською мовою навчання, в 2009/10 н. р., відповідно, – 152 і 291 школа. На кінець 2009/10 н. р. з 181170 учнів загальноосвітніх шкіл області 54,2% навчалися російською мовою. Найбільша кількість учнів, які навчалися російською мовою, у містах Луганську (87%), Брянці (67,2%), Алчевську (72%), Лисичанську (56%), Рубіжному (58%), Лутугинському (73%), Перевальському (77,3%), Станично-Луганському районах (68%). Педагогічний процес у школах області здійснювали 439 вчителів російської мови і літератури (зарубіжної). У 1–4-х класах понад 280 вчителів викладали російську мову, в 5–9-х класах – понад 1000 вчителів, у 10–11-х – понад 500 вчителів викладали російську мову, літературу, спецкурси і факультативи з російської філології[473].

За офіційними даними у 2004/05 н. р. статус україномовного на Донеччині мали: 661 заклад дошкільного виховання (56,7% від загальної кількості) та 612 загальноосвітніх шкіл (53,4%). Для порівняння: у 1991 р. було 100 малих сільських шкіл. Державною мовою навчалися 26%, тобто 113750 учнів (у 1991 р. 3%); 13 професійно-технічних училищ (11% від усіх училищ Донеччини).

---

[472] Попова И. Все сразу и сейчас / И. Попова // Донецкий кряж плюс. – 2003. – 26 сентября – 2 октября. – С. 2–3.

[473] Цимбал И. Выбор языка обучения в учебных заведениях области – требования и реалии времени / И. Цимбал [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.loga.gov.ua/oda/about/depart/guon/news/2010/08/18/news_ 17317.

Державною мовою навчалися 32,1% і 2,5% учнів системи професійно-технічної підготовки. В Донецькій області функціонували дошкільні, шкільні та вищі навчальні заклади, що задовольняли культурно-освітні потреби етнічних меншин, сприяли утвердженню української мови як державної в різних сферах суспільного життя[474]. Так, в області діяло 1147 дошкільних навчальних закладів, у яких виховувалося 123317 дітей. Статус україномовних мали 1044, що від загальної кількості закладів становить 91,0%, у яких виховувалося 92318 (74,9%) дітей від їх загальної кількості. Відповідно, кількість російськомовних дошкільних навчальних закладів – 103, кількість груп – 1375, кількість дітей – 30999. Мережа україномовних загальноосвітніх закладів області становила 750 шкіл і дорівнювала 68,2% від загальної кількості відповідних закладів (1080), у яких навчалося державною мовою 46,7% від їх загальної кількості (323407). Порівняно з попереднім 2009/10 н. р. відсоток дітей, які виховувалися українською мовою у дошкільних навчальних закладах, зріс на 2,1 пункта (становив 72,8%), школярів на 3,4 пункта (43,3% від їх загальної кількості учнів). Отже, відсоток дошкільнят, які навчалися і виховувалися українською мовою, значно більший, ніж відсоток школярів, адже у 2010/11 н. р. Донецькій та Луганській областях здобували освіту українською мовою – 46,7% і 48,5% учнів, відповідно[475].

У м. Донецьку, за повідомленням міськради, у 2013/14 н. р. у 298 перших класах навчалося 8340 учнів. 2075 учнів за бажанням батьків навчалося в 74 класах українською мовою. Всього в донецьких школах функціонували 764 класи з українською мовою навчання. Державною мовою навчалися 27,7% школярів міста – це 18908 учнів. У попередньому (2012/13 н. р. в Донецьку українською мовою навчалося 26,5% першокласників, або 2057 дітей,

---

[474] Інформаційно-аналітична довідка про стан міжетнічної ситуації та забезпечення прав національних меншин у Донецькій області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.donoda.gov.ua/main/ua/publication/content/10982.htm; Інформаційно-аналітична довідка про стан мовної ситуації та забезпечення прав національних меншин у Донецькій області станом на 01.01.2011 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.donoda.gov.ua/main/ua/publication/content/10984.htm

[475] Завгородня І. Як і де обмежується українська мова / Інна Завгородня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://tyzhden.ua/Society/36117

а в цілому у школах міста функціонували 718 класів з українською мовою навчання, у яких навчалося 28,3% школярів обласного центру[476].

Загалом в Україні збільшилася кількість шкіл з українською мовою навчання. Якщо у 2010/11 н. р. в Україні з-поміж 20300 шкіл функціонувало 16594 (81,7%) школи з українською мовою навчання, 1240 (6,1%) з навчанням російською мовою, то у 2012/13 н. р. з 19070 шкіл українською мовою навчання велося у 16356 (85,8%), а російською мовою – у 1256 (6,6%) школах.

У закладах освіти Донбасу вживалися деякі заходи щодо вивчення учнями української мови понад державний стандарт шляхом збільшення факультативів, курсів за вибором («Народознавство», «Ділове українське мовлення», «Літературне краєзнавство», «Фольклор і етнографія» тощо), т. ч. ними у 2010 р. було охоплено близько 29000 школярів. Профільне навчання («Українська філологія») отримувало 5100 учнів 10–11-х класів, 3,4 тис. учнів 1–11-х класів вивчали українську мову та літературу поглиблено.

Шкіл з російською мовою навчання у Донецькій області – 182, у яких навчався 54401 учень; шкіл з українською мовою навчання з російськими класами – 358, у яких російською мовою навчалися 64084 учні; шкіл з російською мовою навчання з українськими класами – 148, у яких російською мовою навчалося 53936 учнів. Як предмет, мови етнічних меншин вивчали в 73 навчальних закладах області 5868 учнів, у тому числі: новогрецьку мову в 30 навчальних закладах – 2946 учнів, іврит у 2 навчальних закладах – 215 учнів, китайську мову в 1 навчальному закладі – 15 учнів, німецьку мову – у 38 навчальних закладах – 2839 учнів, польську мову – у 3 навчальних закладах – 212 учнів. Факультативно мови етнічних меншин вивчали у 59 навчальних закладах 2446 учнів: новогрецьку мову в 50 навчальних закладах – 2102 учні, німецьку мову в 1 навчальному закладі – 19 учнів, польську мову в 8 навчальних закладах – 325 учнів. У Донецькій області працювало 17 недільних шкіл (595 слухачів): 1 вірменська (15 слухачів), 1 єврейська (60 слухачів), 2 німецькі (90 слухачів), 7 новогрецьких (268 слухачів),

[476] У Донецьку батьки 24,9%, або 2075 першокласників, вибрали українську мову як основну для навчання дітей в школі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://tyzhden.ua/News/88009

4 польські (102 слухачі), 2 – татарські (60 слухачів). Фінансування недільних шкіл здійснювалося на громадських засадах, з бюджетних, спонсорських коштів та коштів національно-культурних товариств. Після закінчення недільних шкіл слухачам видавалися свідоцтва. Міністерство освіти Ізраїлю здійснює постійну допомогу єврейській школі м. Донецька у стажуванні викладачів та школярів.

Скасування Міносвіти у 2010 р. рішень про проведення Зовнішнього незалежного оцінювання (ЗНО) виключно державною мовою та обов'язокового навчання нею іноземних студентів в Україні, з одного боку, привело до звуження сфер функціонування української мови, з іншого – дозволило випускникам шкіл з національними мовами показати максимальні результати на тестах. Так, у 2013 р. ЗНО відбулося сімома мовами: українською, російською, угорською, молдовською, кримськотатарською, польською, румунською. Це складання тестів із предметів, які не пов'язані безпосередньо із вивченням української чи іноземних мов – історія України, математика, всесвітня історія, фізика, хімія, біологія, географія, світова література. Українською мовою складено 81,99% тестів, причому у 15 областях і м. Києві цей показник становив понад 95%, на Закарпатті та Миколаївщині – понад 92%. Менше 50% тестів українською мовою склали у Луганській (44,62%) та Донецькій областях (37,87%), а насправді критична ситуація спостерігалася в Криму та м. Севастополі – 8,04% та 4,89%, відповідно. Російською мовою складено 17,78% тестів, у 14 областях складання тестів російською мовою – це одиничні випадки – менше 1%. Проте цей показник збільшується із рухом на Південний Схід і досягнув на Луганщині 55,38%, Донеччині – 62,13%, а у Криму і м. Севастополь – це основна мова складання – 91,96% та 95,11%, відповідно[477].

Мови етнічних меншин вивчалися у 17 вищих навчальних закладах Донецької області (понад 2500 студентів) як окремий предмет. Це такі заклади як: Вища духовна семінарія – 15 студентів вивчали іврит; Донецький національний технічний університет – 584 студенти вивчали німецьку мову і 120 студентів факультативно вивчали польську мову; Донецький національний університет –

[477] ЗНО 2013 – якими мовами здавали тести [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://infolight.org.ua/content/zno-2013-yakimi-movami-zdavali-testi.

47 студентів – німецьку мову, 42 – польську; Донецький університет інформатики та штучного інтелекту – 78 студентів – німецьку мову; Донецька державна машинобудівна академія – 51 студент – німецьку; Донецький національний університет економіки та торгівлі ім. М.Туган-Барановського – 195 студентів – німецьку; Донецький інститут залізничного транспорту – 70 студентів – німецьку; Донецький інститут соціальної освіти – 17 студентів – німецьку; Донецький інститут ринку та соціальної політики – 171 студент – німецьку; ПВНЗ «Донецький університет економіки та права» – 31 студент – німецьку мову; Донецький національний медичний університет ім. М. Горького – 43 студенти – німецьку мову; Горлівський державний університет іноземних мов – 130 студентів – німецьку; Приазовський державний технічний університет: 126 студентів – німецьку, 86 студентів – новогрецьку; Маріупольський гуманітарний університет – 55 студентів – новогрецьку; Слов'янський державний педагогічний університет – 278 – німецьку; Донецький державний університет управління – 40 студентів – польську; Краматорський економіко-гуманітарний інститут – 100 студентів – китайську.

Вивчення новогрецької мови у середніх та вищих навчальних закладах України певною мірою суперечить традиційним для греків Донбасу урумській та румейській мовам. Крім того, для подолання труднощів, які пов'язані з використанням і розумінням спеціальної термінології під час здійснення навчального процесу виникає потреба в адаптації російськомовних студентів до умов навчання в україномовних групах. Для полегшення адаптації студентів технічних вишів викладачами підготовлені термінологічні словники, як окремі, так і занесені до посібників, у тому числі й електронних. Водночас обмеженими є можливості дітей представників етнічних меншин здобувати середню та вищу освіту рідною мовою.

Отож, не надто сприятлива ситуація в освітньо-культурному просторі Донбасу склалася для української мови, її носіїв та всіх, хто прагне нею оволодіти. Тим не менш простежується тенденція до оволодіння державною мовою переважною більшістю школярів та студентської молоді. У 2011–2012 рр. у зв'язку з так званою оптимізацією шкільної мережі, браком фінансування та неукомплектованістю відповідних шкіл учнями органи місцевої влади закрили

декілька шкіл, у т. ч. українських, в Луганській та Донецькій областях. Це позбавило школярів права навчатися державною мовою і викликало протест громадськості. Загалом у Донецькій області в 2011 р. планувалося закрити 26 загальноосвітніх шкіл, або 2,5% загальної кількості[478]. Таке рішення було прийнято на підставі аналізу демографічної ситуації, наповнюваності шкіл, стану та матеріально-технічної бази будинків. Під «скорочення» попали, зокрема, українські школи № 77 та № 44 у Макіївці, № 19 – у селищі міського типу Горняк, № 3 – у Лисичанську, № 15 – у Красному Лучі, № 111 та Українського гуманітарного колегіуму в Донецьку.

За даними Центру освітнього моніторингу (ЦОМ) в Україні у 2011/12 н. р. працювало 16700 шкіл з українською мовою викладання і 1200 – з російською. При цьому з 4,3 млн школярів: 82,3% навчалися українською мовою, а 16,6% – російською. У Донецькій області у 2012/13 н. р. російською мовою здобували освіту 51,7% учнів, українською, відповідно, 47,3%. У школах з російською мовою навчання кількість годин української мови та літератури відповідала школам з українською мовою навчання[479].

Освітня галузь є фундаментом процесів утвердження української мови як державної в усіх сферах суспільного життя та збереження культур етнічних меншин, становлення толерантної моделі поведінки молодого покоління. Виховання почуття національної громадянської ідентичності є пріоритетним завданням навчально-виховного процесу старших класів шкіл Донбасу. Прикладом молоді можуть слугувати видатні постаті, творчий доробок яких має загальнонаціональне або й вселюдське значення і які пов'язані з Донбасом. Зокрема, це письменник, громадський і політичний діяч, академік НАН України І. Дзюба (походить з Ясинуватої), просвітитель, педагог М. Шаповал (с. Сріблянка Артемівського р-ну), артист світової слави, хореограф, педагог В. Писарєв (Донецьк), майстер фотографії, фотолітописець Другої світової війни Є. Халдей (Донецьк), актор і режисер Л. Биков (с. Знаменське

[478] За п'ять років в Україні закрили понад тисячу шкіл [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://tyzhden.ua/News/24437.

[479] Лехан Н. В новом учебном году… / Н. Лехан, Д. Кирдода [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // http://lifedon.com.ua/home/5832-v-novom-uchebnom-godu.html.

Слов'янського району), золотий голос української опери А. Солов'яненко (Донецьк), поети В. Сосюра (Дебальцеве), В. Стус (виріс у Донецьку), письменник, філософ, засновник Української Гельсінської групи М.Руденко (селище Юр'ївці тепер Лутугинського району Луганської обл.). Без сумніву, популяризація їхньої творчості, висвітлення громадянської позиції, ставлення до загальнонаціональних цінностей сприяє і сприятиме формуванню спільних компонентів громадянської ідентичності населення регіону незалежно від етнічних, індивідуальних чи групових самоідентифікацій.

Загальна суспільно-політична криза другої половини 2000-х р., що посилилась економічною кризою, негативно вплинула на весь гуманітарний блок, розвиток освіти та науки, підтримку культури. За 15 років (з 1995 р. по 2010 р.) кількість практикуючих учених в Донецькій області скоротилася в 2,5 раза. Такі дані містяться в доповіді Донецької філії Національного інституту стратегічних досліджень[480]. Оцінюючи інвестиційні перспективи регіону, експерти вказують, що в 2010 р. в області залишилося 6510 вчених, тоді як у 1995 р. в науці працювало 15838 фахівців. З іншого боку, зросла кількість володарів наукових звань і ступенів: докторів наук стало 798 (у 1995 р. – 542 особи), кандидатів – 5038, що на тисячу людей більше, ніж п'ятнадцять років тому. Науковий ступінь став атрибутом престижу частини чиновників, підприємців, які після захисту і здобуття ступеня припиняють наукову роботу. Внаслідок скорочення кількості вчених знижується і кількість впроваджуваних на підприємствах технологій. У 1995 р. донецькі вчені впровадили 275 нових технологічних процесів, у тому числі 112 – енергозберігаючих. У 2010 р., оголошеному в Донецькій області «Роком інновацій», – 74 і 43, відповідно. Пропорційно знижується і випуск нової продукції. У 1995 р. на підприємствах Донецької області розпочали випускати 944 нові види продукції, у т. ч. запущено виробництво 103 зразків у галузі точного машинобудування – обладнання, приладів, апаратів. У 2009 р. нових або «інноваційних» видів продукції поставлено на потік 132, машинобудівний комплекс випустив 36 зразків нових верстатів, приладів, апаратів і пристроїв.

[480] Науково-технічний потенціал Донецької області стрімко падає [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://tyzhden.ua/News/23545.

Загальне ставлення держави до проблем освіти та науки як другорядних, підпорядкованих економіці, залишило поза увагою бібліотечну та музейну справу. Низка проблем спостерігалася з наповненням бібліотечних фондів. У Донецькій області, станом на вересень 2010 р., працювало 705 бібліотек системи Міністерства культури і туризму України (702 в містах і районах, 3 – обласні). Сектор єврейської літератури працював в Артемівській центральній міській бібліотеці. У районах, де компактно проживають представники грецької національності, створено інноваційні типи бібліотек – бібліотеки грецької культури: бібліотека – філія № 5 (с. Сартана) Маріупольської міської ЦБС для дорослих, Гранітненська сільська бібліотека – філія Тельманівської районної ЦБС, Роздольненська та Стильська сільські бібліотеки Старобешівського району, Ялтинська міська бібліотека – філія Першотравневої районної ЦБС, Малоянісольська сільська бібліотека – філія Володарської районної ЦБС працювала як музей Г. Костоправа. Обсяг фонду бібліотек системи Міністерства культури і туризму України в Донецькій області складав 18949,15 тис. прим.: російською – 13343,55 тис. прим., іншими мовами – 80,38 тис. прим.: англійською, німецькою, польською, грецькою (4,76 тис. прим.), іврит (0,01 тис. прим.) тощо.

Найбільшими книжковими зібраннями мовами національних меншин володіють обласні публічні бібліотеки. Так, фонд Луганської обласної універсальної наукової бібліотеки імені М.Горького нараховував 53,25 тис. примірників видань іноземними мовами, з яких – 4924 примірників становила література на мовах національних меншин: переважно польською, болгарською, грецькою та німецькою тощо. У фонді Луганської обласної бібліотеки для юнацтва налічувалося 1,406 тис. прим. літератури польською мовою. Луганська обласна бібліотека для дітей мала 960 примірників видань переважно польською та німецькою мовами. Також літературу на мовах національних меншин, які компактно проживають на території області, мали: Стаханівська централізована бібліотечна система – 1054 примірників (польська, болгарська) Сєвєродонецька центральна міська – 950 примірників (німецька, польська) Сєвєродонецька центральна дитяча бібліотека – 450 примірників болгарською, Лисичанська централізована бібліотечна система – 40 примірників польською мовою. Загальна кількість літератури мовами національних меншин становила 57885 примірників. Окрім

того, створені на базі національно-культурних товариств недільні школи також мають книжкові зібрання мовами етнічних меншин.

Аналіз мовного змісту бібліотечних фондів свідчить про те, що частка україномовних видань у них порівняно стабільна. Якщо у 2004 р. у фондах бібліотек Донеччини налічувалося 569733 примірники (27,8%) видань українською мовою, то у 2005 р. – 609763 примірники (29,1%). Важливими є дані мовного аспекту спілкування користувачів послуг бібліотек. Одержані в результаті соціологічного опитування відвідувачів бібліотек Донецької області дані свідчать про те, що основною мовою спілкування читачів є російська. Так, у сім'ї розмовляли російською мовою 67,3% опитаних, як російською, так і українською – 16,4% і лише 15,3% опитаних спілкувалися вдома українською мовою. 2,4% читачів розмовляли в сім'ї іншою мовою: грецькою, білоруською, татарською, вірменською, польською. Подібна ситуація склалася і в професійному спілкуванні: 32,1% опитаних розмовляло на роботі російською мовою, 9,8% – як російською, так і українською, 9,5% – українською. Українською мовою розмовляли в основному викладачі української мови та літератури ЗОШ, інших навчальних закладів, колгоспники, спеціалісти сільського господарства. У спілкуванні за місцем навчання перше місце посіла також російська мова – 35,3%, 11,5% респондентів однаково послуговувалися як російською, так і українською і лише 7,4% спілкувалися українською мовою. Незважаючи на це, труднощі під час читання літератури українською мовою відчували 26,7% опитаних. Для 53,3% читачів мова видання не мала значення, 44,0% від усієї кількості респондентів стверджували, що мова видання для них має значення[481]. Ці цифри загалом корелюються зі статистичними даними переписів стовно рідної мови та володіння українською мовою.

Суттєвому розширенню сфери вживання української мови, порівняно з сьогоднішнім станом речей, може допомогти державне сприяння досягненню реальної двомовності в регіоні. Свою роль тут повинно відіграти наповлення бібліотечних фондів сучасними виданнями. За даними управління інформаційної політики та з

[481] Башун О. Змістовно-мовні потреби читачів донецької області (результати соціологічного дослідження) / О. Башун, Н. Супрунець // Що читають і що друкують на Донеччині? … [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // http://do.gendocs.ru/docs/index-370703.html.

питань преси облдержадміністрації підприємствами книговидання Донецької області було підготовлено й видано книжкової продукції: українською мовою – 517 назв загальним накладом 0,98 млн примірників, російською мовою – 695 назв загальним накладом 1,5 млн примірників, іншими мовами – 11 назв (англійська) загальним накладом 0,27 тис. примірників. Усього було видано 1223 назви загальним накладом 2,7 млн примірників, у тому числі українською мовою 42,3% за назвами та 39,2% за накладами.

у Луганському обласному краєзнавчому музеї діяла постійна експозиція, присвячена діяльності національно-культурних товариств Луганської області. Там представлені стенди німецького, грецького, грузинського, польського, вірменського, африканського та єврейського товариств, окремий стенд висвітлював діяльність Асамблеї народів Луганщини. Експозиція створена з використанням фотознімків, національних костюмів, національної символіки тощо. В майбутньому планується розширення виставки та поповнення її новими експонатами.

На території Донецької області діяли 7 музеїв, у яких представлені експозиції, присвячені історичній та духовній спадщині національних меншин: Донецький обласний, Артемівський, Маріупольський, Слов'янський краєзнавчі музеї, Єнакіївський та Краматорський історичні музеї. Музейні колекції предметів, фотографії, покажчики та каталоги музейних зібрань дозволяють прослідити трансформації традиційної культури національних меншин під час їхнього перебування на Донбасі. Лише у Маріупольському краєзнавчому музеї сучасна грецька етнографічна колекція нараховує понад 700 експонатів, переважно предметів побуту греків Приазов'я.

У Донецькому обласному краєзнавчому музеї зберігається колекція грецьких тканин: жіночий одяг, головні убори – перифтари, настінні прикраси (тохми), металеві вироби – жіночі грецькі й українські прикраси, грецькі вотиви-амулеты. Водночас фахівці звертають увагу на необхідність проведення реекспозицій залів, вважають недостатньою роботу з поповнення музейних зібрань новими експонатами. Потребує вирішення й питання відсутності спеціального виставкового обладнання в експозиційних та виставкових залах музеїв. У багатьох музеях області значна кількість експонатів експонується у відкритому вигляді. Через брак коштів у районних і сільських музеях майже не проводиться реставрація

експонатів. Відсутність комп'ютерів негативно впливає на науково-просвітницьку та видавничу роботу музеїв[482].

Актуальним залишається відновлення історичної топонімії, в тому числі як засобу збереження історичної пам'яті та національно-культурного взаємопізнання представників різних етнічних спільнот, передумови задоволення їхніх мовних та культурних потреб, збереження історичних пам'яток України.

Сучасний Донбас залишається слабо інтегрованим у загальноукраїнські процеси, розмовляє переважно російською, слухає і дивиться здебільшого російські та місцеві канали, читає російські та місцеві періодичні видання, має власних місцевих лідерів (один з них був Президентом України), шанує російських, радянських героїв і лідерів та не виявляє потреби змінювати стан речей. Регіональний патріотизм мешканців Донбасу у більшості випадків позбавлений українського етнічного змісту. Отож і місцевий політичний клас у боротьбі за «київський престол» не вбачав за актуальне підтримувати інтеграцію регіону у загальноукраїнський контекст, україноцентричне бачення розвитку регіону. Натомість консервувалося пострадянське статус-кво у царині науки, культури, освіти, пропагувалися ідеї децентралізації системи управління в державі (влючно з перетворенням унітарного устрою на федеративний), збільшення повноважень регіонів, запровадження другої – російської – державної мови поряд з українською. Політичні ігри, прагнення сподобатися, догодити пересічному виборцю і водночас використати ідеологічні та історичні стереотипи спровокували етнокультурну напругу в регіоні та ізоляціоністські настрої.

Донбас, за висновком І.Лосєва, – це регіон із майже цілковито знищеною українською мовно-культурною традицією, саме в цьому регіоні українсько-російська двомовність, на думку ряду дослідників, виконала функцію перехідної ланки до російської одномовності й однокультурності[483]. Ми не можемо повністю поділяти таку точку зору, оскільки в українському етнокультурному русі, так само як і у діяльності культурних товариств інших етнічних

[482] Державна політика у сфері культури: навч.-метод. посіб. / [уклад. Н.Ф. Іжболдіна, В.Л. Савченко]. – Донецьк, 2010. – С. 17, 20.

[483] Лосєв І. Донбасизація України. Чому деукраїнізація загрожує не тільки Донбасу / Ігор Лосєв // Український тиждень. – 2009. – № 50 (111). – 11 грудня.

спільнот регіону, беруть активну участь десятки тисяч співгромадян, але погоджуємося з тим, що у регіоні мають місце несприятливі умови для етнокультурного відтворення українства.

Організований громадський рух представників етнічних груп Донбасу розпочався у 1988–1989 рр., коли партійне керівництво двох східноукраїнських областей – услід рішенням центральної влади – стало запроваджувати заходи із задоволення їхніх національно-культурних потреб. Маріупольське міське товариство греків було створено у січні 1989 р., але перед тим воно функціонувало як секція грецької мови українського Товариства рідної мови ім. Т.Г. Шевченка, засновником якого виступило Донецьке обласне відділення Радянського фонду культури[484]. Такий самий механізм формалізації був і у структур етнічних груп на обласному рівні. 4 червня 1989 р. у Донецьку постав обласний Єврейський культурно-просвітницький центр «Алеф», засновником якого також стало Донецьке обласне відділення Радянського фонду культури (керівник – І.Горник).

23 грудня 1989 р. у Донецьку відбулась установча конференція Республіканського товариства греків України (РТГУ), на якій були присутні делегати з Донецька, Маріуполя, Одеси, Києва, селищ Донецької області. На конференції було ухвалено статут та програму товариства, обрано голову об'єднання (І.Ялі). Донецьке обласне об'єднання німців (ДООН) «Відерґебурт» («Відродження») постало 10 лютого 1990 р. згідно з рішенням установчої конференції, у якій взяли участь 87 делегатів з Макіївки, Тельманово, Артемівська, Волновахи, Донецька (керівник – Г.Мартенс). У резолюції конференції було заявлено про підтримку програмних положень Всесоюзного та Республіканського товариств радянських німців «Відерґебурт», створених у 1989 р.

Просвітницька робота національно-культурних організацій етнічних груп регіону стала втіленням ідеї їхнього національно-культурного відродження. Так, грецькі, німецькі, єврейські товариства запроваджували вивчення рідної мови, сприяли утворенню фольк-

[484] Шайхатдінов А.З. Становлення самоорганізації етнічних меншин Донецької області (кінець 80-х – початок 90-х рр. XX ст.) / А.З. Шайхатдінов // Нові сторінки історії Донбасу: Зб. ст. / Гол. ред. З.Г. Лихолобова. – Кн. 7. – Донецьк, 2008. – С. 322.

лорних колективів, виданню творів національних письменників, організації святкувань національних свят тощо. У 1990 р. почали виходити у світ перші періодичні видання представників етнічних груп Донбасу – газета Республіканського товариства греків «Логос» та друкований орган Єврейського культурно-просвітницького центру «Алеф»[485].

Водночас в області – переважно як реакція на український національно-демократичний рух – формувалися громадсько-політичні та культурницькі організації, що позиціонували себе виразниками російськомовного загалу Донеччини, наголошуючи при тому на загрозі з боку українського націоналізму та необхідності збереження СРСР (Інтеррух Донбасу, Демократичний рух «Русь»). Суспільно-політична складова та артикуляція інтересів «російськомовного» населення і надалі відрізняли навіть ті об'єднання росіян Донеччини та України, які позиціонували себе як культурницькі етнічні громадські об'єднання[486].

За роки незалежності у регіоні склалася мережа національно-культурних товариств, об'єднань, асоціацій тощо, які отримували, у тому числі, й державну підтримку. Якщо восени 1990 р. в Україні нараховувалося 84 таких об'єднання, на початку 1995 р. – 260, то у 2004 р. – 1067, 33 з яких були загальнодержавними, решта – регіональними. На території Донецької області мережа національно-культурних товариств етнічних меншин також постійно зростала, про що свідчать дані Табл. 2.

У 1995 р. у Донецькій області діяло 31 громадське формування етнічних меншин, у 2002 р. – уже 94, у 2005 р. – 137, у 2007 р. – 148, у 2009 р. – 158. Якщо на території Луганської області у 1990-х рр. було створено 15 обласних національно-культурних товариств, то у 2008 р. їхня кількість збільшилася до 40. Основне джерело фінансування цих об'єднань становили членські внески, спонсорська допомога, добровільні пожертви, кошти іноземних фондів, комітетів та організацій. Результативність етнокультурної діяльності етнічних

---

[485] Шайхатдінов А.З. Становлення самоорганізації етнічних меншин Донецької області (кінець 80-х – початок 90-х рр. XX ст.) / А.З. Шайхатдінов // Нові сторінки історії Донбасу: Зб. ст. / Гол. ред. З.Г. Лихолобова. – Кн. 7. – Донецьк, 2008. – С. 326.

[486] Шайхатдінов А. З. Культурна самобутність етнічних меншин Донецької області на межі XX–XXI ст. / А.З. Шайхатдінов: Автореф. дис. … канд. істор. наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Донецьк, 2010. – С.11.

меншин, зокрема на Донеччині, залежала від низки чинників, серед яких виділяється наявність енергійних лідерів: О. Проценко-Пічаджі – у греків, О. Дингес – у німців, Р. Зелинський – у поляків, П. Вишецький – в євреїв, І. Попова, В. Філатов, Н. Білоцерковська, М. Гакова – у росіян.

Таблиця 2

Громадські організації національних меншин Донецької області*

Громадські організації національних меншин	01.01.2008	01.01.2010	01.01.2011
Всього об'єднань, із них	152	162	169
• всеукраїнських	2	2	2
• обласних	34	39	40
• міських	84	88	94
• районних	14	14	14
• сільських (селищних)	18	18	19

* Таблицю складено за відомостями джерел: Населення. Національний склад населення Донецької області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.donoda.gov.ua/ main/ua/187.htm; Інформаційно-аналітична довідка про стан міжетнічної ситуації та забезпечення прав національних меншин у Донецькій області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.donoda.gov.ua/main/ua/publication/content/ 10982.htm.

Найбільшу кількість громадських об'єднань мають місцеві греки – 44 товариства. Саме на Донеччині створено центр грецького національно-культурного руху України, функції якого у 1991–1995 рр. виконував наступник Республіканського товариства греків України – Союз греків України (Донецьк). Зі створенням 1995 р. в Маріуполі Федерації грецьких товариств України, яка теж набула всеукраїнського статусу, між двома об'єднаннями розпочалася конкурентна боротьба. Поступово, налагоджуючи взаємини з історичною батьківщиною, спираючись на власні організаційні можливості, підтримку владних структур міського й обласного рівня, внутрішню консолідованість, Федерація грецьких товариств України стала лідером у національному русі.

Донецьке обласне відділення національно-культурного товариства німців «Відергебурт» брало дієву участь у становленні та розвитку загальноукраїнського німецького руху, особливість якого

становить поєднання уваги до національно-культурної сфери з акцентом на питаннях еміграції німців на історичну батьківщину.

Із приїздом у 1995 р. до Донецька П. Вишецького, який був призначений головним рабином Донбасу, та створенням у 1999 р. під його керівництвом Донецької обласної єврейської громади відбулося суттєве переформатування єврейських структур на Донеччині. Лідерство перейшло до обласної єврейської громади, яка мала виразний релігійний характер і спиралася на допомогу закордонного єврейства, благодійні та релігійні фонди.

Донецька область з її чималою питомою вагою росіян та російськомовних громадян у складі населення стала одним із головних центрів російського руху України, якому притаманний чітко виражений суспільно-політичний характер із висуванням вимог щодо підвищення статусу російської мови, встановлення тісних відносин із Росією тощо. Специфічною ознакою діяльності російської етнічної групи є доволі низький рівень представленості її національно-культурних організацій. Загал російських (або проросійських) організацій, що в різні часи виявляли активність на Донеччині, А. Шайхатдінов розподілив на дві групи:

1. Громадсько-політичні об'єднання – Інтеррух Донбасу, Громадянський конгрес, Конгрес російських організацій України (були активними у 1990-х рр.), Російський рух (кінець 1990–2000-ні рр.), «Донбаська Русь» (кінець 2000-х рр.) тощо, і тісно пов'язані з ними товариства росіян «Русь» (функціонує з 1991 р.), Російська громада (кінець 1990-х – 2000-ні рр.), Російський дім у Донбасі (кінець 2000-х рр.).

2. Політичні партії та їх донецькі осередки, що взяли на озброєння етнокультурні та мовні гасла – Слов'янська партія, Російський блок, партія Російсько-український Союз «Русь». Незважаючи на помітне місце російських організацій у суспільно-політичному житті Донеччини, їх діалог зі спеціалізованими органами влади, що займаються етнічними меншинами, був мінімальним. Очевидно, громадсько-політична спрямованість більшості російських організацій та неприйняття статусу національної меншини зумовлювали низький рівень такої взаємодії[487].

[487] Шайхатдінов А.З. Культурна самобутність етнічних меншин Донецької області на межі XX–XXI ст. – С.11.

У Луганській області відповідно до вимог чинного законодавства України зареєстровано 40 національно-культурних товариств, з них – 21 має обласний статус (національно-культурне вірменське товариство «Крунк», товариство греків «Форос», благодійний фонд «Центр грузинської культури», національно-культурне товариство «Дагестан», єврейська громада, культурно-просвітницьке товариство німців «Відерґебурт», товариство любителів польської мови та культури «Варшава» ім. Марцелі Река, спілка поляків «Полонез», національна громадська організація «Русская община», центр російської культури ім. В.І.Даля, комітет біженців з Афганістану «Хевад», Африканське товариство, товариство культурних та економічних зв'язків «Україна – Білорусь», болгарське дружество, російський центр, громадська організація греків «Еллада», товариство «Русское наследие», товариство українців, переселених з Польщі, «Ватра», громадська організація «Ведическое товариство Українсько-індійської культури», благодійний фонд міжнаціональних культурних зв'язків імені народного артиста СРСР Ю. Богатикова, Ромське національно-культурне товариство «Ромале»). Крім того, 14 організацій в Луганській області мають статус міських (Луганська громадська організація «Русская община», Стаханівське, Сєвєродонецьке, Краснолуцьке товариства німців «Відерґебурт», Стаханівський центр польської мови, культури й економічних зв'язків «Краків'янка», Свердловське міське ромське культурно-просвітнє товариство «Романо дром», відділення Луганського обласного благодійного фонду «Хесед Нер» у містах Луганську, Алчевську, Стаханові, Сєвєродонецьку, Рубіжному, Красному Лучі, Лисичанську, Первомайську), а 2 організації мають статус районних (Старобільське товариство любителів польської мови та культури «Міст надії», Кремінська ромська громадська організація «Бахтало дром»).

За ініціативи керівників національно-культурних товариств регіону у 2002 р. в області було створено Асамблею народів Луганщини з метою задоволення та захисту національно-культурних, соціальних та інших інтересів представників етнічних меншин[488].

[488] Матеріали відділу у справах національностей та релігій облдержадміністрації до єдиного дня інформування населення області на тему: «Реалізація державної етнонаціональної політики та забезпечення прав національних меншин у Луганській області» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www-old.al.lg.ua/content/town/conference/g08/.../n_17_12_08_02.doc.

Спільними проблемами в діяльності організацій етнічних меншин стали брак бюджетної фінансової підтримки їхньої діяльності; недосконаліть законодавства України (застарілість Закону України «Про національні меншини в Україні», невизначеність статусу національних об'єднань у Законі України «Про об'єднання громадян», законодавча невизначеність національно-культурної автономії у містах компактного проживання етнічних груп; проблеми, пов'язані із арендою приміщень для об'єднань національних меншин; відсутність спільного осередку для об'єднання представників усіх етносів[489].

Національно-культурні товариства як у центрі, так і в регіонах активно включилися у процес відновлення мовно-культурної мозаїки багатонаціональної України, працюючи над вирішенням завдань збереження етнічної самосвідомості, поверненням громадам культових споруд, їхньою реставрацією, будівництвом нових храмів, відкриттям національних шкіл, створенням радіо та телепрограм, присвячених життю етнічних громад, історії етносів на українських землях, їх національним традиціям, заснуванням силами національно-культурних товариств або за їхньою ініціативою аматорських і професійних творчих колективів, проведенням різних культурних заходів – фестивалів, святкувань національних дат тощо. Внаслідок цієї діяльності, співпраці з органами державної влади, місцевого самоврядування в країні було створено 227 театрів та театральних труп, 338 танцювальних колективів, 343 хорових колективи, 258 музичних ансамблів. Стали традиційними культурно-мистецькі акції: форум національних культур «Всі ми діти твої, Україно», міжнародний циганський фестиваль «Акмала», фестиваль єврейської культури «Шолом, Україно», всеукраїнський фестиваль чехів «Чеська бесіда», обласні фестивалі національних культур, такі як «В сім'ї вольній, новій» – на Харківщині, «Ми – українські» – в Запоріжжі, «Мелодії солених озер» – на Закарпатті[490].

---

[489] Доля І. Соціокультурні аспекти діяльності національних меншин у процесах європейської інтеграції України: регіональний вимір / І.Доля [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://old.niss.gov.ua/monitor/ December2009/13.htm

[490] Лойко Л. Національно-культурні товариства як форма організації та представництва інтересів етнічних громад / Лариса Лойко. – К, 2002.

У Донецький області на початок 2005 р. діяло 4362 громадських організацій, у тому числі 35 громадських рухів, 504 молодіжних організацій, 176 освітніх та культурно-виховних об'єднань[491]. Громадські організації представників етнічних меншин були зареєстровані та діяли в 20 містах і 11 районах Донецької області, переважно у місцях їхнього компактного проживання. В етнокультурному русі національних меншин найбільш активними залишаються грецька (Федерація грецьких товариств України), єврейська (Донецька обласна єврейська громада), німецька (Донецьке обласне відділення товариства німців «Відерґебурт»). Саме завдяки цим організаціям грецька, єврейська та німецька меншини мають найвищий, порівняно з іншими подібними структурами, ступінь самоорганізації та найбільш розгалужену систему місцевих осередків.

За підтримки національно-культурних товариств, місцевих органів влади в Донецькій області (в 10 містах і 7 районах) діяло 90 аматорських колективів національних меншин, із них: 10 театрів, 33 хорові, вокальні, фольклорні колективи, 19 ансамблів пісні та танцю, хореографічних колективів, 18 танцювальних колективів, 10 інструментальних ансамблів. Більшість цих колективів – грецькі. Зокрема, це театр «Діалог» Центру культури і дозвілля ім. О.Пушкіна (м. Докучаєвськ), самодіяльний театр Будинку культури ім. Т.Каци сел. Сартана (м. Маріуполь), вокальний ансамбль «Кермінчанка» Старомлинівського сільського будинку культури Великоновосілківського району, народний чоловічий ансамбль «Пігадь» при музичній школі ім. Д.Патричі Володарського районну, вокальний ансамбль «Естеля» смт Старобешево, народний урумський ансамбль пісні та танцю «Тайфа» Кам'янського сільського будинку культури Тельманівського району та ін.

Єврейську культурну традицію зберігають Клейзмерський ансамбль (дорослий та дитячий) «Ор» та хоровий колектив «Керен» («Світ») Артемівського єврейського благодійно-культурного центру «Хесед – Зікарон».

Незважаючи не незначну кількість поляків регіону, вони дбайливо зберігають самобутність власної культури. Цим займається

[491] Громадські організації у Донецькій області за 2001–2005 рр.: Статистичний бюлетень № 4 Держкомстату України; головне управління статистики у Донецькій області. – Донецьк, 2005. – С. 57.

вокально-хореографічний ансамбль «Нісподзянка» («Сюрприз») та театральна група товариства польської культури Донбасу (м. Донецьк), театр-студія «Полонія» (м. Докучаєвськ), театр-студія «Зелений Гагатек» та вокально-хореографічний ансамбль «Нісподзянка» (м. Макіївка).

Німецький культурний спадок плекають вокально-інструментальний ансамбль «Блюмхен» («Квіточка») та вокальний ансамбль «Барвінок» (м. Макіївка). Вокальний ансамбль «Донбас – Татарлари» МПК ім. В.Кирсанової представляє татарський культурний центр (м. Макіївка), однойменний ансамбль працює і при Палаці культури ім. Т.Шевченка (м. Донецьк).

Російську традиційну культуру на Донеччині представляють ансамбль козацької пісні «Вольница» БК залізничників м. Слов'янська, ансамблі народної пісні «Родные напевы» та «Горлиця» Будинку культури смт Новий Світ Старобешівського району, народний ансамбль пісні та танцю «Сувенір» Гранітненського сільського будинку культури Тельманівського району.

Культурно-просвітницьке товариство білорусів «Неман» (м. Донецьк) презентує вокальний ансамбль «Полесье», Маріупольське товариство грузинів «Джорджія» має власну групу солістів, при товаристві вірмен м. Маріуполя «Юго – Азовье» працює вірменська вокальна група, національно-культурне товариство ассирійців м. Красноармійська створило ансамбль пісні та танцю «Атра» (ассирійський), товариство «Рома Донбасу» у клубі ім. Л.Толстого м. Сніжне започаткувало танцювальний дует «Перлина».

За роки незалежності створено низку центрів національних культур. За кошти бюджетного фінансування працюють Стильський сільський будинок грецької культури Старобешівського району, Волноваський міський центр національних культур, Великоанадольський сільський центр грецької культури. Донецький єврейський громадський центр спілки громадських організацій «Донецька обласна єврейська громада», центр культури Федерації грецьких товариств України (Маріуполь з 2000 р.), центр культури Донецького обласного відділення товариства «Україна – Ізраїль», грецький культурний центр «Меотида» Маріупольського товариства греків утримуються за рахунок громадських організацій або спонсорської допомоги. Також діють німецький культурний центр «Дойче-квелле» (1999 р.), єврейський громадський центр (2006 р.), татарський

культурний центр (1998 р.) у Донецьку, білоруський – у Шахтарську (2006 р.), які відігравали ключову роль у поліпшенні координації проведення культурно-просвітницьких і мистецьких заходів, що розробляються і втілюються національно-культурними товариствами.

У жовтні 2005 р. відбулися Дні грецької культури, присвячені 225-річчю насильницького переселення греків-християн з Криму та заснування ними грецьких поселень у Приазов'ї, 10-річчю Федерації грецьких товариств України та фестиваль «Мега Юрта» («Велике свято»). Під цією ж назвою відбулося свято і в селищі Старий Крим, що поблизу м. Маріуполя. В рамках свята були організовані виставки народного мистецтва, концерти грецьких художніх колективів, «вечори дружби», зустріч з членами грецьких громад. Діяла пересувна виставка, в експозицію якої увійшли старовинні та сучасні фотографії, предмети побуту греків, книжки про відомих греків Приазов'я та Криму, література з історії та культури греків України, художні твори, перекладені на грецьку мову та ін.

Крім того, у Маріупольському краєзнавчому музеї було відкрито виставку, присвячену переселенню греків у Приазов'я під назвою «Здесь пристанище благотишное». Результатом цього свята стало підписання міжнародної угоди, згідно з якою в Маріуполі мали збудувати Інститут грецької діаспори. Це мав бути перший в Україні вищий навчальний заклад з етнічним профілем. Розбудовувати свій науковий потенціал йому планували допомагати вчені з місцевого гуманітарного університету[492].

Велику роль у міжнаціональному житті Луганщини відігравали аматорські творчі колективи, яких у Луганській області станом на 2008 р. працювало 109, в репертуарі яких були багатонаціональні твори, що пропагують надбання різних народів. З вищезазначених колективів близько 40 працювало на базі національно-культурних товариств, серед яких: польські, єврейські, грецькі, вірменські, німецькі тощо.

Найбільш активною творчою діяльністю вирізнялися: народний фольклорний ансамбль польської пісні «Забавка» (функціонував при обласній спілці поляків «Полонез»), зразковий ансамбль танцю «Барвінок» (колективний член обласного товариства люби-

[492] Розвиток культури національних меншин на Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://osvita.ua/vnz/reports/culture/11236/.

телів польської мови та культури «Варшава» ім. М.Река), зразковий єврейський театр пісні «Форте-маестро», вірменський обрядовий театр, вокальний ансамбль «Відерґебурт» і танцювальний колектив «Фройліх».

За підтримки Луганської облдержадміністрації організовано спільні для національно-культурних товариств щорічні заходи, зокрема: святкування Міжнародного дня захисту дітей «Дружат дети на планете», обласне свято національних культур «Мій дім, моя родина – Луганщина й Україна», Міжнаціональна новорічна ялинка для дітей різних національностей[493]. Традиційно щорічно проходив у Луганську фестиваль національно етнічних культур «Сузір'я злагоди».

За висновком А. Дегтеренко[494], добровільна національно-культурна самоорганізація громадян на всеукраїнському або регіональному та місцевому рівнях для самостійного вирішення питань збереження і розвитку історичної пам'яті, культури, мови, релігії, традицій та інших самобутніх ознак своєї спільноти становить основу національно-культурної автономії, яка повинна забезпечуватися державою. Адекватні національно-культурній автономії механізми самофінансування її потреб мають сприяти поступовій зміні теперішньої ситуації, для якої нерідкими є випадки, коли фінансова підтримка з бюджетів різних рівнів надається передовсім тим організаціям, керівники яких мають тісніші зв'язки з чільними представниками центральної або місцевої влади. Як наслідок, посилюється змагальність національно-культурних об'єднань за доступ до бюджетних ресурсів та допомоги з боку країн походження своєї етнічної групи.

Місцевими органами виконавчої влади Донецької області відповідно до їх компетенції проводилася робота зі сприяння розвитку етнічної, культурної та мовної самобутності національних

---

[493] Матеріали відділу у справах національностей та релігій облдержадміністрації до єдиного дня інформування населення області на тему: «Реалізація державної етнонаціональної політики та забезпечення прав національних меншин у Луганській області» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www-old.al.lg.ua/content/town/ conference/g08/.../n_17_12_08_02.doc.

[494] Дегтеренко А. М. Етнонаціональний аспект життєдіяльності територіальних громад Українського Північного Приазов'я (політологічний вимір) / А. М. Дегтеренко. – Маріуполь, 2008. – С. 146–147.

меншин регіону, здійснювався моніторинг перебігу етнонаціональних процесів. Головне управління взаємодії з громадськістю та у справах національностей і релігій облдержадміністрації постійно проводило зустрічі, наради з керівниками національно-культурних товариств області щодо розгляду питань їх діяльності, надавалася необхідна консультативно-методична допомога у розв'язанні проблем, які виникали. Робочі наради з керівниками громадських національно-культурних товариств відбувалися щоквартально, у мас-медіа області висвітлювалися заходи освітнього, культурологічного, науково-просвітницького та інформаційного спрямування, заходи щодо запобігання будь-яким проявам розпалювання міжнаціональної та расової ворожнечі.

За підтримки влади в Донецькій області тільки впродовж 2011 р. відбулося близько 20 культурних заходів, які засвідчують прагнення меншин зберегти етнічне коріння, представити власну національну культуру громадськості. Це, зокрема, такі традиційні заходи, як обласний фестиваль культур етнічних спільнот Донеччини «Співдружність», відкритий фестиваль-конкурс грузинської культури «Цискарі Донбасу», святкування Дня національного відродження Греції, єврейські національні свята «Пурім» та «Ханука», обласне свято «Аме Рома» («Ми цигани»), присвячене Міжнародному дню ромів, всеукраїнське татарське національне свято «Сабантуй», міжрегіональний фестиваль польської культури «Польська осінь у Донбасі» ім. Р.Зелінського та ін.[495].

Донецька обласна державна телерадіокомпанія вела телепрограми лише двома мовами національних меншин – російською (142,6 годин на місяць, 427,0 годин на квартал, 1308,0 годин на рік) та польською «ТБ поляків Донбасу» (0,5 годин на місяць, 1,5 годин на квартал, 6,0 годин на рік). Радіопрограми виходили в ефір так само російською (134,5 годин на місяць, 403,5 годин на квартал, 1614,0 годин на рік) та польською (0,5 годин на місяць, 1,5 годин на квартал, 6,0 годин на рік). Не залишалися поза увагою держави такі «традиційні» національні меншини краю, як грецька, білоруська, азербайджанська та німецька. Впродовж 2010 р. в теле- та

[495] Основні заходи 2011 року щодо етнічних спільнот Донеччини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.donoda.gov.ua/main/ua/publication/content/11384.htm.

радіо ефірі Донецької обласної державної телерадіокомпанії в програмі «Пісенне джерело Донбасу» грецька мова звучала 30 хв. на місяць, ромська мова – 55 хв., татарська мова – 20 хв., польська мова – 45 хв., білоруська мова – 30 хв. на місяць. В програмі «Культура Донеччини» грецька та мова азербайджанська по 2 години на місяць, в циклі «Народні рецепти» – грузинська, грецька, татарська, німецька, білоруська, ромська – по 20 хв. кожна, всього 2 години на рік. Також в ефір виходили спеціальні програми, присвячені національним меншинам області – на телебаченні «Етнічне різнобарв'я» та обласному радіо «Акценти», «Збережи своє коріння», «Зачаровані життям», «Сплетіння».

У Луганській області частка телевізійного україномовного інформаційного продукту більшості телемовників становила не менш ніж 50%, для ДО ЛОДТРК україномовний продукт становив 80%. Частка україномовного продукту у більшості радіомовників (10) становила 75%, для ДО ЛОДТРК, а також 4 комунальних та 4 приватних проводових радіомовників – україномовний продукт становив 100%, для двох комунальних – 65%, для інших – одного приватного й одного комунального радіомовника – 70% і 90%, відповідно.

Громадські та політичні об'єднання представників російської етнічної групи («Союз граждан Украины», «Славянское единство», «Русская община», «Донбасс молодой», «Донбасская Русь», «Русский Блок») у своїй діяльності виходили із таких настанов: «православие», «русская культура от докиевской Руси по сей день», «русский язык как язык общения и культурной жизни», «Донбасс – навсегда русский!»[496]. Хоча така позиція не засвічує прагнення донеччан до об'єднання з Росією, вона потребує корекції шляхом діалогу з усією Україною. Більшість мешканців Донбасу виросли у російськомовному культурному середовищі, сприймають російську мову як мову міжнаціонального спілкування, але не розглядають себе окремо від України.

18 травня 2006 р. Донецька обласна рада ухвалила спеціальне рішення стосовно регіонального статусу російської мови «Про створення умов для розвитку російської мови в Донецькій області», яке

[496] Патриотам Донбасса. Портал Донецкой областной общественной организации Донбасская Русь [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://donbassrus.dn.ua/about.php.

лише у 2010 р. було скасовано судами. 27 травня 2011 р. Луганська обласна рада, посилаючись на те, що ніби для 91% населення області російська мова є рідною, у рішенні «Про реалізацію конституційних гарантій на вільне використання російської мови, інших мов національних меншин у Луганській області» інформувала громадськість, що «громадянин має право звертатися до державних органів, підприємств, установ і організацій українською, російською мовою, або мовою, прийнятною для сторін». У той же час усім органам влади і держустанови області також було дозволено використовувати російську мову у своїй діяльності. Ухвалений документ був оприлюднений на сайті обласної ради, відповідно, лише російською мовою[497]. Таким чином, Луганська обласна рада не звернула належну увагу на великий відсоток українців і мешканців області, які вважають рідною українську мову, на те, як їхні конституційні права забезпечуються на території Луганщини.

За результатами опитування, проведеного Соціологічною групою «Рейтинг» у квітні 2011 р., надання російській мові статусу державної підтримували 44% респондентів. Проти цього виступали 47% опитаних громадян України. Впродовж 2009 р. надання російській мові статусу державної стабільно підтримували понад 50% громадян, у 2010 р. рівень підтримки зменшився до 46-47%, а у 2011 р. – до 44%, повідомили у прес-службі соціологічної групи. Паралельно стабільно зростала кількість противників надання російській мові статусу другої державної: у 2009 р. – 40%, у 2010 р. – 46%, у 2011 р. – 47-48%. Водночас кількість невизначених у цьому питанні практично лишалася незмінною (7-8%). Найбільше підтримували надання російській мові статусу другої державної мешканці Донбасу, Півдня та Сходу. Це, передусім, прихильники Партії регіонів, КПУ, дещо менше «Сильної України» та партії УДАР[498]. Усі демонстративні потуги владних структур «захистити» російську мову звично відбуваються напередодні виборів. Європейська

[497] Решение № 5/25 от 27.05.2011 г. О реализации конституционных гарантий на свободное использование русского языка, других языков национальных меньшинств в Луганской области [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://oblrada.lg.ua/print/7154.

[498] Все менше українців хочуть двомовності [Електронний ресурс] / Тиждень. – Режим доступу: http://tyzhden.ua/News/21534.

хартія регіональних мов або мов меншин перетворилася на Донбасі на інструмент політичної передвиборчої боротьби та маніпуляцій.

Ухвалення 3 липня 2012 р. Закону «Про основи державної мовної політики», який передбачає встановлення офіційного використання регіональних мов у роботі місцевих органів державної влади у разі проживання мінімум 10% носіїв на територіях, на яких поширена ця мова, розкололо країну, але здобуло підтримку значної части мешканців Донбасу. Законом визначається, що в контексті Європейської хартії регіональних мов або мов меншин заходи, спрямовані на використання таких мов в Україні, застосовуються до 18 мов[499]. У серпні статусу регіональної російській мові надали обласні Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Одеська, Херсонська, Харківська, а також міські Ізмаїльська, Одеська, Севастопольська, Харківська, Миколаївська та Херсонська ради. 14 серпня російську мову регіональною визнала Краснолуцька міськрада Луганської області.

16 серпня 2012 р. статусу регіональної російській мові надала Первомайська міська рада (Луганська область). У вересні таке саме рішення ухвалили Запорізька і Луганська міськради, а також Миколаївська обласна рада. Підтримала регіональний статус російської мови і Донецька міська рада, яка своїм рішенням доручила управлінню освіти, культури і туризму внести на розгляд сесії проект програми розвитку російської мови і російської культури в Донецьку на 2013–2017 рр. Водночас, міський голова Донецька О.Лук'янченко заявив, що регіональний статус російської мови не принесе Донецьку «сенсаційних змін», оскільки більшість і так говорить російською мовою. 22 серпня Краматорська міськрада підтримала рішення Донецької облради щодо використання російської мови як регіональної. Однак згідно з рішенням міськради у діловодстві як і раніше повинна використовуватися державна мова – українська[500].

Згодом Маріупольська федерація грецьких товариств України підготувала звернення до Міносвіти і науки про надання ново-

[499] Закон України «Про засади державної мовної політики» № 5029-VI від 3 липня 2012 року // Голос України. – 2012. – № 146 (5396). – 10 серпня. – Ст. 3–5.

[500] Шарпінська І. 9 регіонів України зробили російську регіональною, а 3 висловили «непокору» мовному закону [Електронний ресурс] / Ірина Шарпінська. – Режим доступу: http://tyzhden.ua/News/58585.

грецькій мові статусу першої іноземної мови та вивчення її в школах поряд з англійською, французькою, німецькою.

Досить адекватно прореагувала на Закон «Про основи державної мовної політики» Асоціація єврейських організацій і общин України (Ваад), наголошуючи у спеціальній Заяві, що Закон «порушує громадський консенсус щодо мовного питання, … розв'язує руки тим, хто намагається взагалі вилучити українську мову з обігу у регіонах, де є більше 10 % іншомовного населення… Автори законопроекту борються за те, щоб громадяни не розмовляли українською мовою, не вивчали її й не користуватися нею, натомість дають значні преференції російській мові… законопроект не розв'язує проблем з мовами національних меншин, натомість суперечить Конституції України та положенням Європейської хартії регіональних та міноритарних мов та Рамковій конвенції стосовно національних меншин»[501]. Закон був ухвалений з численними порушеннями, обмежував поширення державної української мови в роботі органів місцевого самоуправління, системі загальноосвітніх закладів.

Спроба скасування Закону «Про основи державної мовної політики» внаслідок революції Гідності викликала на фоні «зради» Президента В.Януковича масове невдоволення мешканців Донбасу. Політичне протистояння щодо зовнішньо та внутрішньо політичних перспектив між новою центральною владою і місцевою владою в Донбасі та АРК вилилося в низку проросійських та сепаратистських мітингів. Водночас значна частина донеччан вийшла на вулицю, щоб засвідчити єдність з Україною, з гаслами «Донбас + Україна = Ми разом!», «Російські солдати, вас чекають вдома!», «Україна єдина!», «Донбас і Крим – Україна!»[502]. Така позиція дає надію на продовження виваженої тривалої роботи з інтегрування культурного поля Донбасу до загальноукраїнського контексту.

Подальше загострення політичної кризи на Донбасі, інспіроване ззовні, спирається на підтримку частини місцевих псевдоеліт, інструменталізує застарілий дискурс «другої державної мови», загрожує цілісності Української держави. Згадуване дослідження настроїв населення України, проведене КМІС у 2013 р., засвідчило,

[501] Загнітко А. Що необхідно для державності української? / Анатолій Загнітко // Слово Просвіти. – Ч. 45. – 2012. – 1 листопада.

[502] Донецьк прокинувся // Донеччина. – 2014. – № 15. – 7 березня.

що лише 28 % висловилися за надання російській мові статусу другої державної на всій території України, а 47 % – за збереження за російською мовою статусу регіональної в тих місцевостях, де більшість населення цього бажає[503].

Таким чином, регіональна етнокультурна ідентичність Донбасу має соціально-економічний, політичний контекст, власну історичну пам'ять, традиції, підживлюється ззовні тощо. Результати реалізації етнонаціональної та мовної політики Української держави у Донбаському регіоні, етномовні, культурно-освітні прояви регіональної ідентичності мешканців краю та її сучасний стан викликають занепокоєння суспільствознавців. Аналіз даних переписів населення та науково-публіцистичного дискурсу засвідчив дві протилежні тенденції, властиві етнополітичним самоідентифікаціям населення Донбасу. Перша – це зростання кількості осіб, які зараховують себе до титульного етносу, що частково підтверджує прагнення долучитися і до громадянської української нації. Друга тенденція пов'язана з продовженням домінування російської мови в регіоні, ігноруванням інтеграційних можливостей української мови, подальшим зросійщенням етнічних українців. Певні успіхи українства у освітній сфері не переросли у якісні зміни внаслідок відсутності мовного оточення, продуманої, чіткої державної мовної політики, волі керівників держави та адміністрацій на місцях. На думку І.Дзюби, Донеччина в найгострішому вигляді акумулює успадковані з минулого мовні проблеми, характерні для всього Сходу і Півдня України, і тому саме вона могла б стати своєрідною лабораторією їх продуктивного розв'язання[504].

В умовах незалежності України також зростає етнічне (етнокультурне) самовизначення представників національних меншин, актуалізується етнічна самосвідомість та традиційна культура, що пов'язано як із загальнодемократичними процесами в Україні, так і з можливістю контактувати з історичними батьківщинами. Відзначимо високий ступінь самоорганізації етнічних меншин Дон-

---

[503] Думки населення України щодо зовнішньої політики та мовного питання [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kiis.com.ua/materials/pr/20130321_ForAff/foreign_affairs.pdf.

[504] Дзюба І. М. Донбас – край українського слова / І. М. Дзюба // Уроки правди і добра: поезія і проза / Упорядник та автор біографічних нарисів В. Оліфіренко. Передмова І.Дзюби. – Донецьк, 2001. – С. 37.

басу, насамперед греків, євреїв, німців. Основними напрямами діяльності національно-культурних товариств регіону стали відродження національних мов і розвиток освіти рідною мовою, розвиток національного культурно-мистецького життя, забезпечення інформаційних потреб. Найбільш потужну інфраструктуру етнокультурного розвитку створили греки. Вона підтримується фінансовою допомогою державних, громадських та діаспорних інститутів Греції та Кіпру, складається з загальноосвітніх навчальних закладів та Маріупольського державного гуманітарного університету, де вивчається новогрецька мова, мережі культурних центрів, що організовують культурно-освітнє і художнє життя, самодіяльних художніх колективів, періодичних видань та інтернет-сайтів, що сприяють задоволенню інформаційних потреб. Єврейську самобутність зберігають освітні установи, в тому числі дошкільні, хорові, танцювальні колективи, культурні установи і т.д. Релігійний характер єврейської самоорганізації накладає істотний відбиток на характер і зміст етнічної освіти і культурного життя. Важливою складовою реалізації етнокультурної політики повинна стати більша увага до етнокультурного самовираження етнічних меншин з невеликою чисельністю або низьким ступенем самоорганізації.

Специфічною рисою російського руху на Донбасі є громадсько-політичний характер російських об'єднань. Головним змістом мовно-освітньої та культурної спрямованості російського руху стала «боротьба» проти скорочення російськомовної освіти і ареалу поширення російської мови в офіційному житті та інформаційному просторі регіону. Їх програмні засади: конституційне закріплення статусу російської мови як державної, посилення інтеграційних процесів у стосунках із Росією та країнами СНД, збереження системи російськомовної освіти в Україні тощо використовуються також політичними партіями. Покрокове повернення мешканців Донбасу до етнічної самоідентифікації та становлення української громадянської ідентичності за підтримки держави в змозі зняти напругу в мовному та культурному, а отже, і політичному просторах регіону.

2.4. Релігійна складова етнополітичних процесів: структура, функціонування, особливості розвитку

Релігійний чинник у суспільно-політичному житті Донбаського регіону України (Донецька та Луганська області) відіграє

впливову роль попри той факт, що рівень релігійності та ступінь важливості релігії для населення регіону є одними з найнижчих в Україні: на Сході країни на початку 2013 р. декларували себе віруючими 59% (проти 66% у 2010 р.), тоді як на Заході, відповідно, 86% (у 2010 р. – 89%)[505]. У переліку життєвих цінностей населення Сходу (а також Центру) релігія посідає 17-те місце із 19 запропонованих для відповіді позицій, тоді як на Заході – 9-те місце[506]. Поєднання високого рівня присутності у суспільно-політичних процесах релігійного чинника з низьким рівнем його інтеріорізованості є індикатором інструменталізованого підходу до релігії з боку місцевих політичних та церковно-політичних акторів у боротьбі за доступ до політичного ресурсу. Крім того, релігійний чинник активно використовується політичним та церковним істеблішментом Російської Федерації з метою посилення російського впливу на теренах цього порубіжного українського регіону.

Специфіку Донбаського регіону становить поєднання низького рівня релігійності з низьким рівнем етнічної самоідентифікації переважної більшості населення. Регіон історично сформувався як біетнічний, українсько-російський чи російсько-український, залежно від переваги першого чи другого компонента у самоідентифікаціях його

---

[505] Згідно з результатами соціологічних опитувань, проведених Центром О. Разумкова у 2010 та 2013 рр. Останнє дослідження проведене з 28 лютого по 6 березня 2013 р. Опитано 2 010 респондентів віком від 18 років в усіх регіонах України. Теоретична похибка вибірки – 2,3%. Див.: Релігія і влада в Україні: Проблеми взаємовідносин. Інформаційні матеріали до Круглого столу на тему: «Державно-конфесійні відносини в Україні станом на 2013 рік: рух до партнерства держави і Церкви чи до кризи взаємин?», 22 квітня 2013 р. – К.: Центр Разумкова, 2013. – С. 23–24.

Дані соціологічного опитування, проведеного Центром з 18 по 22 листопада 2010 р. див.: Релігія і влада в Україні: Проблеми взаємовідносин. Інформаційно-аналітичні матеріали до Круглого столу на тему: «Державно-конфесійні відносини в Україні, їх особливості і тенденції розвитку», 8 лютого 2011 р. – К.: Центр О. Разумкова, 2011. – С. 31. Опитаний 2 001 респондент віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки – 2,3%. (Див. також: Церковно-релігійна ситуація і державно-конфесійні відносини в Україні: підсумки десятиліття, тенденції і проблеми. Аналітична доповідь Центру Разумкова // Національна безпека і оборона. – 2011. – № 1–2. – С. 37–61). До Східного регіону віднесено Дніпропетровську, Донецьку, Запорізьку, Луганську та Харківську області.

[506] Релігія і влада в Україні: Проблеми взаємовідносин. Інформаційно-аналітичні матеріали до Круглого столу на тему: «Державно-конфесійні відносини в Україні, їх особливості і тенденції розвитку», 8 лютого 2011 р. – С. 35.

жителів (Д. Арель)[507]. Тож на Донбасі – який в історичному минулому разом з порубіжними територіями Російської Федерації (Ростовська обл., Кубанський край) творив єдиний макрорегіон – переважають не релігійні чи етнічні, а просторово-територіальні (в т. ч. транскордонні, коли історична пам'ять виходить за межі новітніх державних кордонів) та соціально-статусні ідентифікації населення. Пояснення такий стан речей знаходить і у колонізаційно-поселенському характері формування Донбасу; і у політиці Російської імперії, що – як будь-яка інша імперія – прагнула до гомогенізації строкатого за етнічним та релігійним складом населення; і у подальшому розвиткові регіону як індустріального осердя Російської імперії, СРСР і, врешті, незалежної України (індустріалізація та урбанізація, як відомо, надають перевагу відмінним від релігійних та етнічних цінностям та самоідентифікаціям[508]).

Хоча на Донбасі однозначно й домінує православ'я, друге місце за кількістю утворених релігійних структур – з великим відривом – тут посідає протестантизм. Протестантизм представлений найрізноманітнішими організаціями, як традиційними для регіону, так і новопосталими завдяки інтенсивній праці, особливо впродовж перших десяти–п'ятнадцяти років незалежності, зарубіжних місіонерів. На Сході України відсоток віруючих громадян, які декларують свою конфесійну належність у позаінституційних термінах як «просто християни» є найвищим по Україні –15,2% (середній по країні – 8,6%, на Заході – 4,3%)[509]. Формулювання «просто християни» дозволяє припустити наявність серед тих, хто у такий спосіб себе ідентифікує, чималу кількість прибічників тих чи інших протестантських організацій, адже у цьому середовищі така самоназва є поширеною (див. Табл. 1).

Донбаський регіон виявився найсприятливішим в Україні для постання й розвитку новітніх релігійних організацій і рухів, зок-

---

[507] Арель Д. Залучення відокремленого / Д. Арель // Критика.– 2006. – № 8. – С. 12. Див. також: Коржов Г. Региональная идентичность Донбасса: генезис и тенденции развития в условиях общественной трансформации / Г. Коржов // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2006. – № 4; Пасько І. Плавильний басейн донецької ідентичності / І. Пасько, Я. Пасько, Г. Коржов // Критика. – 2006. – № 9.

[508] Див.: Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2008. – С. 161–168, 221–229.

[509] Релігія і влада в Україні: Проблеми взаємовідносин. Інформаційні матеріали до Круглого столу на тему: «Державно-конфесійні відносини в Україні станом на 2013 рік… – С. 27.

рема, (нео-) орієнтальних, синкретичних, рідновірсько-язичницьких. Самий факт вкрай різноманітної, неоднозначної присутності в регіоні неопротестантських та новітніх релігійних організацій, продукування ними у місцевому суспільно-політичному просторі «альтернативних універсумів» становить виклик і доволі консервативно налаштованій громадській думці краю, і незвиклим до конкурентності «традиційним»/«історичним» церквам (насамперед, домінуючій Українській православній церкві в юрисдикції Московського патріархату, але й не меншою мірою нечисельним структурам «національних» церков – УПЦ Київського патріархату та Української греко-католицької церкві), і структурам влади на місцях, коли чиновництву доводиться втримувати, бодай позірно, баланс між де-факто протегуванням УПЦ і де-юре вимогою однаково рівного ставлення до усіх релігійних організацій.

Таблиця 1

Релігійні самоідентифікації населення Сходу України (порівняно з у цілому по країні), % опитаних *

	Схід				Україна			
	2000 р.	**2005 р.**	**2010 р.**	**2013 р.**	**2000 р.**	**2005 р.**	**2010 р.**	**2013 р.**
Православ'я	69,7	70,0	71,8	66,7	66,0	60,8	68,1	70,6
Римо-католицизм	0,0	1,0	0,2	0,8	0,5	1,6	0,4	1,3
Греко-католицизм	0,4	0,6	0,8	0,0	7,6	7,6	7,6	5,7
Протестантські та євангелічні церкви**	1,9	0,9	3,2	1,2	2,0	1,3	1,9	0,8
Іудаїзм	0,4	0,0	0,0	0,0	0,3	0,2	0,1	0,3
Іслам	0,4	0,1	0,3	0,3	0,7	0,4	0,9	0,7
Буддизм	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,0	0,0	0,1
Індуїзм	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1
Язичництво	0,0	0,0	0,0	0,2	0,1	0,0	0,0	0,1
Просто християнин	9,9	12,6	7,0	15,2	6,9	15,8	7,2	8,6
Інше	0,6	0,0	0,0	0,0	0,5	0,2	0,2	0,0
Не відношу себе до жодного з віросповідань	16,6	14,2	16,3	15,0	15,3	11,8	13,2	11,3
Не відповіли	0,0	0,4	0,5	0,6	–	0,2	0,3	0,5

* Таблиця подана за: Релігія і влада в Україні: Проблеми взаємовідносин. Інформаційні матеріали до Круглого столу на тему: «Державно-

конфесійні відносини в Україні станом на 2013 рік: рух до партнерства держави і Церкви чи до кризи взаємин?», 22 квітня 2013 р. – С. 27.

** До них належать: адвентисти сьомого дня, свідки Єгови, лютерани, євангельські християни, євангельські християни-баптисти, християни віри євангельської та інші п'ятидесятницькі спільноти, Церква Повного Євангелія та інші харизматичні спільноти, мормони.

Врешті, у Донецькій та Луганській областях зосереджена друга (після Криму) за чисельністю спільнота мусульман України: неоднорідна етнічно (з кількісною перевагою поволзьких татар), віросповідно (представлена різними напрямами ісламу), а також за етнополітичними зовнішніми орієнтаціями (Туреччина, Росія, країни Близького Сходу). Внутрішні процеси в місцевих ісламських середовищах позначені суперництвом за монополізацію впливу на мусульман регіону зокрема, й країни в цілому, що перетворює регіон на своєрідний полігон боротьби за майбутні обриси ісламу в Україні. Досвід регіональних бізнес- та політичних еліт зі створення Партії мусульман України та її використання з метою виходу на загальнодержавний рівень доступу до політичних та економічних ресурсів країни (й ліквідації після виконання заданої функції) підтвердив ефективність мобілізаційних та інструментальних можливостей релігійного чинника в політичній та економічній боротьбі.

За кількісними параметрами сучасна релігійна мережа регіону має такий вигляд. Станом на 1 січня 2013 р. в Донецькій області діяло 38 «конфесійних напрямів за переліком релігійних організацій, які увійшли до стат[истичного] звіту за 2012 рік» обласного відділу у справах релігій. 95,2% усіх релігійних організацій області становили християнські конфесії. Громади УПЦ (в юрисдикції Московського патріархату) становили 87,4% від загальної кількості православних громад. Протестантські спільноти становили 34,7% від усієї релігійної мережі області, євангелічні/харизматичні – понад 12%, етноконфесійні – понад 3% (серед останніх найчисельніші ісламські організації – 37 громад)[510]. На цей же час у

[510] Інформаційний звіт про стан та тенденції розвитку релігійної ситуації, державно-церковних відносин у Донецькій області за 2012 рік Відділу у справах релігій Управління у справах національностей і релігій Головного управління

Луганській області релігійна мережа була представлена 45 віросповідними напрямами. Із загальної кількості релігійних громад 58,6% становили православні (вісьмох православних юрисдикцій), 23,8% – протестантські, 15,4% – нетрадиційні та новітні, 1,6% – іудейські, 1,5% – мусульманські, 0,6% – громади українських греко-католиків, 0,1% – римо-католиків[511].

Релігійні та релігійно-політичні процеси в Донбаському регіоні до великої міри залишаються поза увагою дослідників. Історіографія питання обмежується невеликими за обсягом розвідками місцевих дослідників з окремих аспектів цієї проблематики. Дещо повніше – порівняно з Луганщиною – опрацьовано становлення й розвиток сучасної релігійної мережі на Донеччині (Г. Костенко, І. Козловський, О. Форосюк, І. Луковенко, О. Петров, Т. Білоконь)[512]. Огляду розвитку православ'я на Донеччині присвячено кілька статей І. Луковенка, а щодо УПЦ (в юрисдикції Московського патріархату) було здійснено ґрунтовне інформаційно-довідкове видання, присвячене Луганській єпархії[513]. Практично

взаємодії з громадськістю та у справах національностей і релігій Донецької облдержадміністрації. – С. 1–4. Далі: Інформаційний звіт. Донецька область. 2012 р.

[511] Інформаційний звіт з питань релігій та державно-конфесійних відносин в Луганській області за 2012 рік Відділу у справах національностей і релігій Луганської облдержадміністрації. – С. 1. Далі: Інформаційний звіт. Луганська область. 2012 р.

[512] Костенко Г.В. Релігійна карта Донецької області: історія і сучасність / Г.В. Костенко // Схід (Донецьк). –1997. – № 9–10. – С. 40–45; Петров О. Сучасний стан і розвиток християнських релігійних течій на Донеччині / О. Петров // Схід. – 2010. – № 7. – С. 111–115; Козловський І. Проблема гармонізації толерантності релігійного життя на Донеччині / І. Козловський // Донецький вісник Наук. товариста ім. Шевченка. – Донецьк: Схід. видавничий дім, 2005. – Т. 6. – С. 141–148; його ж. Стан та тенденції розвитку релігійної ситуації і державно-церковних відносин на Донеччині: рік 2005 // Донецький вісник Наук. товариста ім. Шевченка. – Донецьк: Укр. культурологічний центр, 2006. – Т. 13. – С. 115–133; Форостюк О. Луганщина релігійна / О. Форостюк. – Луганськ, 2004 [короткий виклад праці див.: Релігійна панорама. – 2010. – № 11. – С. 52–66; Луковенко І.Г. Донеччина релігійна: історія і сучасність / І.Г. Луковенко // Релігійна панорама. – 2010. – № 2. – С. 67–75; Білоконь Т. Релігійна палітра Донецької області: історія і сучасність (на прикладі Маріуполя) / Т. Білоконь // Схід. – 1997. – № 9–10. – С. 40–45.

[513] Луковенко І.Г. Православна церква на Донеччині / І.Г. Луковенко // Религиозная палитра Донецкой области: справочник религиозных организаций / Под ред. А.И. Шевченко. И.А. Козловского. – Донецк: Наука і освіта, 2008. –

недослідженими залишаються процеси у протестантських середовищах краю[514], етноконфесійних спільнотах[515], нових релігійних організаціях та рухах[516].

Для дослідження розвитку ісламських організацій на Донбасі надзвичайно важливе значення має колективне дослідження «Ісламська ідентичність в Україні», здійснене під керівництвом О. Богомолова. Праця присвячена феномену ісламу в Україні в цілому. Її фокус-групою були кримські татари, однак у ній чимало уваги приділяється ісламським організаціям Донеччини та Луганщини, в тому числі й етнополітичному та геополітичному вимірам їхньої діяльності. Методологічна чіткість і виваженість, доказова база дослідження якісно вирізняють його від решти публікацій, що тим чи іншим способом торкаються питань взаємодії релігії та етнополітики в регіоні[517].

С. 33–38.; Луковенко И.Г. Старообрядчество на Донбассе / И.Г. Луковенко // Религиозная палитра Донецкой области… – С. 42; Луганская епархия [УПЦ] /Под ред. протоиерея Иакова Лобова. – Луганск: Максим, 2011. – 600 с.

[514] Сириченко Ю.В. Сучасний євангельсько-баптистських рух на Донеччині / Ю.В. Сириченко // Религиозная палитра Донецкой области… – С. 66–68; Козловський І.А. Національна ідея та проблема релігійної духовності (на прикладі діяльності громад Церкви Христової в Україні «Благовіст») / І.А. Козловський // Актуальні питання соціально значущої діяльності церков і релігійних організацій в Україні: Зб. наукових і богословських праць / За ред. В. Бондаренка, А. Колодного, М. Новиченка. – К.: [б. вид-ва], 2004. – С. 74–79; Назаркіна О.І. Статути релігійних організацій як джерело до вивчення протестантських конфесій Донеччини 90-х років XX століття / О.І. Назаркіна // Нові сторінки історії Донбасу /Гол. ред. З.Г. Лихолобова. – Донецьк: ДонНУ, 2002. – Кн. 9. – С. 144–154.

[515] Луковенко И.Г. Иудаизм в Донбассе / И.Г. Луковенко // Религиозная палитра Донецкой области: Справочник религиозных организаций… – С. 161–163; Юмукян В. Религия как консолидирующий фактор в жизни армянской диаспоры /В. Юмукян // Межэтнические культурные связи в Донбассе: история, этнография, культура. – Донецк, 2000. – С. 235– 239.

[516] Бєлікова Н.Ю. Неорелігійні рухи та течії в Донецькій області (90-ті рр. XX ст.) / Н.Б. Бєлікова //Нові сторінки історії Донбасу / Гол. ред. З.Г. Лихолобова. – Донецьк, 1999. – Кн. 7. – С. 123–135.

[517] Исламская идентичность в Украине / А.В. Богомолов, С.И. Данилов, И.Н. Семиволос и др. – Изд. 2-е, доп. – К.: ИД Стилос, 2006; Див. також: Mykhaylo. Islam and Muslims in Contemporary Ukraine: Common Backgrounds, Different Images / Mykhaylo Yakubovych // Religion, State & Society. – 2010. – № 38:3. – P. 291–304; Козловський І.А. Своєрідність розвитку ісламського фактора в умовах Донецького регіону / І.А. Козловський // Религиозная палитра Донецкой области… – С. 168–170.

У цілому ж дослідження ролі й місця релігійного чинника в сучасних суспільно-політичних процесах на Донбасі не виходять за межі історико-краєзнавчої, релігієзнавчої проблематики. Відчутним є брак комплексних досліджень ролі, місця, значення релігії в етнополітичних процесах у регіоні, транскордонних зв'язках, кроскультурних впливах та комунікаціях тощо.

Православ'я. У Донбаському регіоні незалежної України православ'я представлене кількісно неспівмірними (Див. таблиці 1–3), але церковно, ідеологічно і політично конкуруючими організаціями: однозначно домінуючою Українською православною церквою (УПЦ, в юрисдикції Московського патріархату) та двома малочисельними церквами з неврегульованим статусом – УПЦ Київського партріархату (УПЦ КП) та Українською автокефальною православною церквою (УАПЦ)[518]. Останні дві позиціонують себе «національними», «українськими» та стереотипізують vis-à-vis як церкву «московську», «російську», «неукраїнську за духом» тощо. Відповідно й місцева УПЦ наголошує на «націоналізмі», «етнофілетизмі» своїх опонентів та власній «руськості», належності до т. зв. «русского мира», змістовне наповнення якого залишається вкрай широким і варіюється залежно від контексту.

УПЦ представлена у Донецькій області двома єпархіями: 1) Донецькою та Маріупільською [утворена 1991 р., з 1996 р. очолює митрополит Іларіон (Шукало)] та 2) Горлівською та Слов'янською [утворена шляхом виділення із Донецької у 1994 р., з 2007 р. очолює Митрофан (Нікітін)]. У Луганській області функціонує три єпархії: 1) Луганська [виділена 1991 р. з Донецько-Луганської, очолював архієпископ Іоанікій (Кобзєв) з 1990 по липень 2012 р.; з липня 2012 р. по теперішній час – архієпископ Митрофан (Юрчук)]; 2) Сєвєродонецька [виділена з Луганської 2007 р.; очолював єпископ Агапіт (Бевцик) з 2007 р. по 2012 р., з липня 2012 р. єпископ Пантелеймон (Поворознюк); з січня 2013 р. по теперішній час єпископ Никодим (Барановський)]; 3) Ровенвківська [утворена в січні 2013 р., правлячий єпископ Пантелеймон (Поворознюк)][519].

---

[518] Див.: Луковенко І.Г. Православна церква на Донеччині / І.Г. Луковенко // Религиозная палитра Донецкой области: справочник религиозных организаций / под ред. А.И. Шевченко. И.А. Козловского. – Донецк: Наука і освіта, 2008. – С. 33–38.

[519] Про структуру Луганської єпархії УПЦ див.: Луганская епархия / под ред. протоиерея Иакова Лобова. – Луганск: Максим, 2011.

УПЦ КП представлена на Донбасі двома єпархіями: Донецькою та Луганською (виділеними у 2000 р. з Донецько-Луганської єпархії, що була створена у тому ж таки 1992 році, коли було організовано й УПЦ КП).

Вкрай малочисельними є структури УАПЦ на Донбасі: станом на 1 січня 2011 р. до складу УАПЦ входили 6 громад на Луганщині (чисельністю 350 осіб) та 4 на Донеччині. Ці громади де-юре мали би входити до складу Харківсько-Полтавської єпархії цієї церкви, однак перманентні внутрішні кризові явища та поділи, притаманні УАПЦ в цілому практично від початку її створення, призвели до перепідпорядкування однієї з громад на Донеччині Київській єпархії УАПЦ.

Станом на 1 січня 2011 р. в Донецькій обл. УПЦ становила 41,1% від загальної кількості усіх релігійних громад (від загальної кількості саме православних громад – 86,8%), УПЦ КП – 4,8% (5-те за кількісними показниками місце в області), УАПЦ – 0,25%. У Луганській області УПЦ становила 51,0% від загальної кількості релігійних громад, УПЦ КП – 3,5%, УАПЦ – 0,78%.

Крім того, в обох областях функціонувала низка поодиноких православних громад, а саме: Руської православної старообрядницької церкви Білокриницької згоди (по 1 громаді в Донецькій і Луганській обл.)[520], Російської істинно-православної церкви (2 громади в Луганській обл., 1 в Донецькій обл.), по 1 громаді Руської дрєвлеправославної церкви (Донецька обл.), Церкви Преображення Божої Матері/Богородичної церкви (Донецька обл.), Російської вільної православної церкви (закордонної) у підпорядкуванні Суздальської єпархії РВПЦ Російської Федерації (Луганська обл.), Самостійної православної церкви (Луганська обл.), а також незалежні православні громади (15 в Донецькій обл. та 2 в Луганській), що плекають надію на входження до складу Вселенського патріархату. Для регіону показники по УАПЦ та вищенаведених православних організаціях мають інформативний характер, оскільки реального впливу на релігійне життя регіону ці структури мати не могли.

Формування сучасної релігійної мережі регіону – якою вона була до весни 2014 р. – бере свій відлік від 1988 р., початку лібералізації радянської політики щодо релігії та церкви в СРСР.

[520] Луковенко И.Г. Старообрядчество на Донбассе. – С. 42.

Від 1988 по 1991 рр. кількість зареєстрованих релігійних організацій у Донецькій області зросла з 171 до 233 (+62), Луганській – з 89 до 131 (+41). Для порівняння, максимальні цифри зростання кількості релігійних організацій за цей період було зафіксовано у Львівській (+1 188), Тернопільській (+537) і Хмельницькій областях (+314). Мінімальні – у м. Києві (+20), Херсонській (+27), Миколаївській (+29) і Харківській областях (+33).

Пік зростання інституційної релігійної мережі в Україні припадає на 1988–1990 рр., коли кількість релігійних організацій збільшилася на 41,7%[521]. Загалом же, за період 1991–2001 рр. ця мережа зросла на 85,3%, а впродовж другого десятиліття незалежності (2001–2011 рр.) – на 46,4%. Відбувалося це зростання переважно за рахунок Західного макрорегіону, де вже на середину 1990-х рр. релігійна мережа почала виходити на рівень насиченості.

У Донецькій області кількість релігійних громад упродовж першої половини 1990-х рр. зросла з 327 до 553 (+226), Луганській – з 166 до 327 (+161). Для порівняння, максимальні цифри зростання кількості релігійних організацій у цей же період зафіксовано в АР Крим (+445), м. Києві (+368) та Вінницькій області (+319). Відповідно, найнижчі показники – у Тернопільській обл. (+51), м. Севастополі (+61), Івано-Франківській (+102), Кіровоградській (+116) та Миколаївській і Херсонській (у кожній по +141) областях[522]. Динаміка зростання кількості православних громад (з правом юридичної особи) у Донецькій області у 1988–1994 рр. мала поступальний характер: у 1988 р. – 89 громад, 1989 р. –101, 1990 р. – 133, 1991 р. – 145, 1992 р. – 153, 1993 р. – 160, 1994 р. – 172 громади[523].

Від початку 2000-х рр. приріст релігійних організацій у Західному регіоні України уповільнюється, тоді як у Північно-Централь-

---

[521] Національна безпека і оборона. – 2000. – № 10. – С. 5.

[522] Зведені дані на основі щорічних Статистичних звітів Державного комітету у справах релігій. Див. також: Костенко Г.В. Релігійна карта Донецької області: історія і сучасність. – С. 40–45.

[523] Інформаційний звіт про стан та тенденції розвитку релігійної ситуації, державно-церковних відносин у Донецькій області за 2010 р., підготовлений Управлінням у справах національностей і релігій Донецької облдержадміністрації. – С. 6–7. Далі: Інформаційний звіт. Донецька область. 2010 р.

ному та Південно-Східному регіонах прискорюється[524]. У цілому ж, хоча, наприклад, у Донецькій області релігійна мережа за останні двадцять років й збільшилась у сім разів, однак і кількісна перевага у церковних структурах, і вагомість релігії як такої в системі цінностей населення залишаються на боці Заходу і Центру країни.

У другій половині 1990-х рр. розвиток структур УПЦ і УПЦ КП на Донбасі зберігав поступальний характер (Таблиця 1). Екстенсивний розвиток УПЦ (кількість громад зростає з 334 до 618) супроводжувався процесами поглиблення внутрішнього церковного життя. Про це свідчив такий вагомий для православ'я показник, як наявність та зростання кількості монастирів (з двох до чотирьох) та їхніх насельників (з 21 до 155 осіб), кількості духовенства (з 451 до 793 осіб). У цей же період розгортається процес творення мережі недільних шкіл (з 20 до 71), з'являються перші церковні періодичні видання (три), здійснюється спроба (на той час безуспішна) створити духовний навчальний заклад для підготовки кадрів місцевого духовенства.

Розвиток УПЦ на Донбасі було дещо сповільнено й дезорганізовано внаслідок некерованої, волюнтаристської діяльності єпископа Донецького і Маріупольського Іполіта (Хілька) у 1994–1996 рр., яка призвела до застосування щодо нього крайніх дисциплінарних заходів – усунення з кафедри і виведення за штат.

Призначення у 1996 р. на спорожнілу кафедру архієпископа (нині митрополита) Іларіона (Шукала) збіглося з приходом до керівництва Донецькою областю Віктора Януковича (з літа 1996 р. перший заступник голови облдержадміністрації, з листопада 1997 р. – голова). Відтоді на Донеччині починає формуватися і міцнішати як найтісна співпраця між обласними державними та церковними структурами, негласна система надання УПЦ преференцій з боку обласних структур влади усіх рівнів, підтримка місцевим бізнесом (в тому числі під тиском з боку влади) УПЦ. Регіональна влада в особі представленого УПЦ православ'я побачила потужний ресурс політико-ідеологічної мобілізації та легітимації в очах населення.

---

[524] Владиченко Л. Релігійна мережа України: практика статистичного обліку та оприлюднення даних / Л. Владиченко // Міжконфесійні відносини в їх сутності та виявах в Україні. Зб. матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, 30.11–1.12.2010 р. – К.: Державний комітет України у справах національностей і релігій, 2010. – С. 38.

Згідно з інформацією прес-служби Кабінету Міністрів України за підтримки В. Януковича у 1996–2002 рр. на Донбасі було побудовано 63 храми і 35 реставровано[525], виділено земельну ділянку під будівництво Свято-Преображенського кафедрального собору в центрі Донецька (1991 р.), що вражає розмірами та коштовним оздобленням (чин освячення собору здійснив 29 липня 2009 р. патріарх Московський Кирил під час першого візиту до України). За рахунок особистих коштів В. Януковича у Єнакієвому було зведено й облаштовано храм великомученика Георгія Побідоносця на спомин космонавта Г. Берегового, за допомогою якого В. Янукович потрапив до великої політики. Згідно з офіційною версією біографії В. Януковича – в обласному архіві відповідні документи відсутні – за запитом тодішнього депутата Верховної Ради СРСР Г. Берегового Донецький обласний суд у 1978 р. переглянув справу і скасував обидві судимості вихідця з Єнакієвого й довіреної особи космонавта під час його обрання до найвищого законодавчого органу СРСР В. Януковича.

На посаді Президента України (2010–2014) В. Янукович знаходив час особисто брати участь у богослужінні в єнакієвському храмі з нагоди 90-річчя з дня народження Г. Берегового[526]. Продовжуючи символічний ряд, В. Янукович сприяв привезенню до України з афонського монастиря Ксенофонт мощей Георгія Побідоносця й був серед тих, хто першими зустрічав ковчег з мощами на території Києво-печерської лаври[527].

За активної підтримки губернатора В. Януковича на базі Свято-Успенського Святогірського монастиря постала четверта в Руській православній церкві – й третя в Україні – Святогірська лавра. За заслуги перед РПЦ та з нагоди 60-річчя з дня народження В. Янукович був нагороджений патріархом Кирилом орденом «Сергія Радонезького» І ст.

Від часу губернаторства на Донеччині майбутній Президент України не лише відкрито надавав преференції УПЦ, але й публічно демонстрував особисту релігійність. Відомого далеко за межами

---

[525] Прес-служба Кабінету Міністрів України. 29.07.2004 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=7627635

[526] Церковна православна газета (орган УПЦ). – 2011. – № 7. – С. 11.

[527] Там само. – 2013. – № 20. – С. 1.

регіону й України схиархімандрита Зосиму (Івана Олексійовича Сокура) (1944–2002) із Свято-Успенського Николо-Василівського монастиря (с. Никольське Волноваського р-ну) В. Янукович називав своїм духовним отцем, який навернув його до віри й у 1997 р. здійснив обряд вінчання подружжя Януковичів. До духовних чад схиархімандрита Зосими зараховували також інших провідних регіональних політиків (Г. Васильєва, Є. Щербаня)[528].

Позиція схиархімандрита Зосими у церковно-політичних питаннях позначена радикальним запереченням можливості унезалежнення УПЦ від Руської православної церкви. У його заповіті ця теза звучить так: «Суворо тримайтеся Руської Православної Церкви та Святішого Патріарха Московського і всієї Русі. У випадку відходу України від Москви, якою би не була автокефалія – протизаконна чи «законна» – автоматично переривається зв'язок з митрополитом Київським. […] Тримайтеся Руської Православної Церкви – в ній спасіння»[529]. Під час візитів глави УПЦ КП Філарета на Донеччину саме схиархімандрит Зосима був натхненником як вимог до влади з боку віруючих УПЦ стосовно недопущення «розкольника» на Донеччину, так і їхніх агресивних дій проти останнього. Вірність старця була належним чином поцінована в РПЦ: патріарх Московський Кирил 31 липня 2009 р. особисто освятив Свято-Успенський собор (копію Успенського собору Московського кремля) монастиря у с. Никольському, будівництво якого розпочав, але не встиг закінчити схиархімандрит Зосима.

Фаворитизування УПЦ з боку місцевої влади виявлялося у наданні останній ексклюзивного доступу до регіонального суспільно-політичного ресурсу. УПЦ було дозволено працювати у 17 з 20 пенітенціарних установ Донецької області[530]. Луганська область

---

[528] Никольское. Свято-Успенский Николо-Васильевский монастырь [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://sobory.ru/article/?object=05042

[529] «Любовь превыше всего. Схиархимандрит Зосима [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.zosima-nikolskoe.ru/?chapter=life&life_book_id=1&life_id=13

[530] Інформаційний звіт. Донецька область. 2012 р. – С. 6, 20. Про працю УПЦ у пенітенціарних установах області див. у місцевій церковній та світській періодиці: [Б.а.] Проповедь за решеткой. – Донбасс православный (орган Донецької єпархії УПЦ). – 2006. – № 5. – С. 11; Стрелкина Г. Блажен, кто верит, и зэк в том числе / Г. Стрелкина // Акцент Украины. –2005. – 25 мая. – С. 4;

стала першою в Україні, де було офіційно запроваджено співпрацю місцевого Управління державної пенітенціарної служби України спочатку з Луганським єпархіальним управлінням УПЦ (угода від 23 червня 2011 р.)[531], а згодом – із Сєвєродонецьким та Ровеньківським (угода від 28 травня 2013 р.)[532]. У Донецькій області було укладено меморандум (від 8 січня 2014 р.) про «взаєморозуміння і співпрацю» між департаментом охорони здоров'я місцевої ОДА та Донецькою та Горлівською єпархіями[533]. У Донецькому державному університеті на факультеті додаткових і суміжних професій при співдії з відділом освіти, місіонерства і катехизації Донецької єпархії УПЦ було створено спеціалізацію для підготовки викладачів християнської етики і культури для світських та недільних шкіл. Між Управлінням освіти Донецької міської ради та Донецькою єпархією УПЦ було укладено договір (від 19 грудня 2013 р.) про об'єднання зусиль для здійснення освітнього проекту «Формування ключових компетентностей особистості на основі біблійної історії та християнської етики»[534] (безграмотність назви проекту засвідчує брак фахових кадрів у міському управлінні освіти). Представники інших релігійних організацій регіону не мали тих преференцій з боку місцевої влади, що ними користувалася УПЦ.

Зростання кількості громад та храмів УПЦ завдячувало сприянню з боку місцевого бізнесу. Відомий випадок, коли робітників підприємств м. Димитрова влада намагалися змусити перераховувати одноденний заробіток на будівництво храмів УПЦ[535],

---

Громовая Е. «Закон Божий» в исправительных колониях / Е. Громовая // Донбасс православный. – 2007. – № 1. – С. 9.

[531] Луганщина – первый регион Украины, где работники службы по исполнению наказаний будут официально сотрудничать с УПЦ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/10618-luganshhina-pervyj-region-ukrainy-gde-rabotniki-sluzhby-po-ispolneniyu-nakazanij-budut-oficialno-sotrudnichat-s-upc.html

[532] Церковна православна газета. – 2013. – № 11. – С. 10.

[533] Там само. – 2014. – № 1. – С. 11.

[534] Там само. – 2013. – № 24. – С. 15.

[535] Про тиск з боку міської влади м. Димитрове на робітників підприємств з метою перерахування ними одноденного заробітку на спорудження храмів УПЦ повідомляв депутат Димитровської міськради і голова місцевої організації Незалежної профспілки гірників України В. Трифонов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pravda.com.ua/news/2011/06/6304025/ (сайт відвідано 16.06.2011 р.).

що, однак, наразилося на їхній спротив[536]. Віктор Нусенкіс – мільярдер, громадянин Росії й мешканець Москви, очільник холдингу «Донецьксталь», шахтоуправління «Покровське», Ясиновського та Макіївського коксохімічних заводів – заснував на своїх підприємствах 50 православних громад, побудував там 35 храмів і відкрив 15 молитовних кімнат[537]. Преса називала В. Нусенкіса основним спонсором УПЦ, який щомісячно жертвував Київській митрополії 1 млн грн. Мільярдер рішуче виступав проти будь-яких спроб організаційного усамостійнення УПЦ, зменшення рівня її залежності від Московського патріархату: влітку 2011 р. він призупинив фінансову підтримку митрополії, коли йому видалося, що в УПЦ можуть взяти гору відцентрові тенденції. Йому ж засоби масової інформації приписували пізнішу невдалу спробу усунення з посади глави УПЦ під приводом незадовільного стану здоров'я останнього.

Іншим активно заангажованим у житті УПЦ російським мільярдером є вихідець із «Петербурзької команди» В. Путіна Вадим Новинський. Громадянин Російської Федерації В. Новинський указом Президента України В. Януковича отримав у 2012 р. українське громадянство як «особа, яка має визначні заслуги перед Україною», і вже у липні 2013 р. був заведений владою до українського парлементу, «здобувши перемогу» на довиборах (на місце іншого недавнього громадянина РФ П. Лебедєва, призначеного міністром оборони України) у мажоритарному окрузі в Севастополі та увійшовши до складу Партії регіонів. Вихідець із Росії у 2012 р. посів 2-ге місце у рейтингу 200 найбагатших людей України ($4,373 млрд), у 2013 р. – 5-те ($3,273 млрд). У Донбаському регіоні Новинський володів блокуючим пакетом акцій у групі Р. Ахметова «Метінвест».

В українських ЗМІ неодноразово з'являлася інформація про вплив на найвищому рівні В. Новинського, за сумісництвом диякона РПЦ, на кадрову політику в УПЦ. Зокрема, з його ім'ям

---

[536] В Донецкой области людей заставляют жертвовать на храм МП – депутат [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://podrobnosti.ua/society/2011/06/16/775814.html

[537] Єленський В. Люди в храмах / В. Єленський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.religion.in.ua/main/daycomment/23132-lyudi-v-xramax.html

пов'язувалося лобіювання надання архієпископу Антонію (Паканичу) сану митрополита. Серед програмних вимог лобіста інтересів Російської Федерації в українському парламенті та Українській православній церкві присутні вимоги надання російській мові в Україні державного статусу, входження України до Митного союзу, безальтернативна присутність в Україні Української православної цекрви (в юрисдикції Московського патріархату)[538]. Останнє імпліцитно передбачало і надання УПЦ преференцій з боку держави, і скорочення самоврядності, що випливає з автономного статусу церкви, недопущення розширення цього статусу за рахунок поглиблення автономізації.

Якщо в центрі церковному керівництву вдається до певної міри нейтралізовувати (про)російські політичні впливи на УПЦ з боку великого російського бізнесу в Україні, то на рівні регіону (про)російські симпатії бізнесу та церкви підсилюють одне одного.

Зближення регіональних політичних та церковних еліт виявляється у підтримці з боку структур УПЦ місцевої за походженням Партії регіонів. Митрополит Іларіон – «не маючи в серці якихось претензій до інших партій» – після «помаранчевих подій» 2004–2005 рр. і поразки В. Януковича на тодішніх президентських виборах публічно задекларував підтримку Партії регіонів як такої, що «зароджувалася в Донецькій області», складалася із «наших земляків, які працюють на благо України», й зичив, аби «наша держава мала користь від Партії регіонів не тільки в Донецьку, а по всій Україні»[539]. Донецький політичний істеблішмент та висуванці т. зв. «сім'ї», опинившись із приходом до влади В. Януковича на найвищих посадах у країні, не полишали сприяти розвитку структур УПЦ у регіоні свого походження[540]. Кланова взаємопов'язаність і

[538] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?feature=player_embedded&v=1alag0EXQU4 (оприлюднено 1.07.2013 р.).

[539] Митрополит Володимир: «Донецька єпархія – одна з тих, що не бояться експериментувати»: пресс-конференция Предстоятеля УПЦ Блаженнейшего митрополита Владимира, управляющего Донецкой епархией митрополита Иллариона и председателя Донецкого областного совета А.М. Близнюка от 28 сентября 2006 г., Донецк [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.orthodox.org.ua/uk/intervyu/2006/10/04/547.html (сайт відвідано 14.06.2011 р.).

[540] Зокрема, перший віце-прем'єр в уряді М. Азарова Сергій Арбузов попри глибоку суспільно-політичну кризу в країні в листопаді–грудні 2013 р., що дістала

взаємозалежність регіональної політичної та церковної верхівки наочно проявилася упродовж найгострішої в історії України суспільно-політичної кризи листопада 2013 – лютого 2014 рр., коли церковна верхівка демонстративно ігнорувала події, що призвели до скинення режиму В. Януковича й влади Партії регіонів: єпархіальні засоби інформації подавали у цей час виключно внутрішньоцерковні новини, ігноруючи загальнонаціональний суспільно-політичний контекст.

Як бачимо, соціокультурна спорідненість місцевого політичного та церковного істеблішменту унаочнюється тим, що в регіоні з депресивною економікою, деградованою соціальною інфраструктурою, високим рівнем безробіття статусність демонструється не за рахунок визнаваних суспільством особистісних досягнень чи діяльності на користь суспільства, а виключно шляхом користування предметами люкс-класу[541].

Характер взаємодії релігії і політики в Донбаському регіоні ілюструє знану в соціології тенденцію десекуляризації «згори», коли інструменталізована релігія виступає потужним чинником легітимації місцевого політичного класу, а згодом і його виходу на загальнонаціональний рівень. Неважко передбачити, що рівень розвитку й присутності у суспільно-політичному житті фаворитизованої церкви скорочуватиметься одночасно зі зменшенням її легітимаційного ресурсу, що неуникно у випадку, коли церква беззастережно ангажується до політки. Отже, й інтерес політиків до її використання зменшуватиметься.

Інші тенденції демонструє розвиток у регіоні структур УПЦ Київського патріархату – церковно-політичного опонента УПЦ, що репрезентує альтернативний проросійсько-православному регіональному мейнстріму «універсум». Структурна мережа посталої влітку 1992 р. УПЦ КП інтенсивно зростала в регіоні упродовж

назву Євромайдану, знайшов час особисто бути присутнім на освяченні 22 грудня храму в с. Георгіївка Мар'їнського р-ну Донецької області, будівництво якого він спонсорував. Див.: Церковна православна газета. – 2013. – № 24. – С. 15.

[541] Сайт «Новости Донбасса» звернув увагу на годинник митрополита Іларіона «Frank Muller» вартістю 150 тис. доларів, порівнявши його з годинником Московського патріарха «Bruget» за 30 тис. доларів, див.: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.novosti.dn.ua/details/182826/ (інформація від 10.07.2012 р.).

другої половини 1990-х років. Кількість громад зросла з 7 до 68, духовенства – з 5 до 58 осіб, недільних шкіл – з 3 до 15, з'явилось і церковне періодичне видання. Водночас, УПЦ КП, як на той час майже повсюдно в Україні, не мала на Донбасі монастирів та, відповідно, монахів (навіть офіційно зареєстровані УПЦ КП монастирі у тих роках існували переважно де-юре, а не де-факто), що становить один з найважливіших показників розвитку православного релігійного життя.

Таблиця 1

Динаміка розвитку мережі структур УПЦ, УПЦ КП та УАПЦ у Донбаському регіоні (друга половина 1990-х рр.)*

УПЦ

	Станом на 1.01.1995 Донецька/ Луганська обл.	Станом на 1.01.1996 Донецька/ Луганська обл.	Станом на 1.01.1997 Донецька/ Луганська обл.	Станом на 1.01.1998 Донецька/ Луганська обл.	Станом на 1.01.1999 Донецька/ Луганська обл.	Станом на 1.01.2000 Донецька/ Луганська обл.
Єпархіальні управління	2/1	2/1	2/1	2/1	2/1	2/1
Громади	172/162	189/184	214/199	257/217	301(2)**/ 242	353(3)/ 262
Монастирі	1/1	1/–	1/1	2/2	2/2	2/2
Ченці	10/11	18/–	80/9	102/9	124/17	138/17
Братства	–	1/–	–	–	–	–
Духовні навчальні заклади	–	–	–	–	–	–/1 (30 слухачів)
Духовенство	215/236	262/273	323/272	349/304	436/337	444/349
Недільні школи	15/5	27/5	27/5	44/14	57/14	57/14
Періодичні видання	–/–	2/1	4/1	4/2	2/–	2/1

УПЦ КП

	Станом на 1.01.1995 Донецька/ Луганська обл.	Станом на 1.01.1996 Донецька/ Луганська обл.	Станом на 1.01.1997 Донецька/ Луганська обл.	Станом на 1.01.1998 Донецька/ Луганська обл.	Станом на 1.01.1999 Донецька/ Луганська обл.	Станом на 1.01.2000 Донецька/ Луганська обл.
Єпархіальні управління	1/–	1/–	1/–	1/–	1/–	1/–
Громади	7/–	11(1)*/1	22/1	29/1	43/5	52(11)/5
Монастирі	–	–	–	–	–	–
Ченці	–	–	–	–	–	–
Братства	–	–	1/–	1/–	1/–	–
Духовенство	5/–	11/–	18/–	23/–	34/–	57/1
Недільні школи	–	3/–	8/–	10/–	15/–	15/–
Періодичні видання	–	–	–	–	1/–	1/–

УАПЦ

	Станом на 1.01.1995 Донецька/ Луганська обл.	Станом на 1.01.1996 Донецька/ Луганська обл.	Станом на 1.01.1997 Донецька/ Луганська обл.	Станом на 1.01.1998 Донецька/ Луганська обл.	Станом на 1.01.1999 Донецька/ Луганська обл.	Станом на 1.01.2000 Донецька/ Луганська обл.
Єпархіальні управління	–	1/–	–	–	–	–
Громади	1/2	1/2	1/2	2/2	4/2	3/2
Монастирі	–	–	–	–	–	–
Ченці	–	–	–	–	–	–
Братства	–	–	–	–		–
Духовенство	3/2	2/1	2/1	3/1	3/1	3/1
Недільні школи	1/–	1/–	1/–	–	1/–	1/
Періодичні видання	–	–	–	–	–	–

* Таблицю укладено за відомостями щорічної статистичної звітності Державного комітету у справах релігій при Кабінеті Міністрів України

(впродовж років назва державної установи та підпорядкування неодноразово змінювалися).

** У круглих дужках позначено кількість громад, що діяли без набуття офіційної реєстрації.

Співвідношення на Донбасі структур УПЦ, УПЦ КП та УАПЦ, що склалося наприкінці 1990-х рр., не зазнавало помітних змін упродовж наступних років (див. Таблиці 2–3). Хіба що, для УАПЦ кінець 2000-х рр. виявився критичним щодо перспектив її подальшої присутності в регіоні через перманентну внутрішню кризу, що дедалі більше маргіналізувала УАПЦ на релігійній карті України.

У 2006–2010 рр. мережа православних структур на Донбасі поволі зростала (Таблиця 3). Для УПЦ ці роки позначені завершенням її організаційного структурування (у вигляді 4 єпархіальних управлінь) і продовженням зростання кількості громад (з 805 станом на 1 січня 2005 р. до 1 058 на 1 січня 2011 р.). Про інтенсивність внутрішнього життя свідчить зростання кількості монастирів з 9 до 12 та чимала кількість їхніх насельників (443 особи на початок 2011 р.), зростання кількості недільних шкіл (відповідно, з 232 до 401), створення мережі церковних ЗМІ – 14 періодичних видань і активна присутність в електронних медіа не лише єпархіальних структур, але й окремих парафій, мирянських рухів та організацій.

Таблиця 2

Кількість громад УПЦ, УПЦ КП та УАПЦ в Донбаському регіоні (2000–2003 рр.)*

Назва релігійної організації	Станом на 1.01.2001 Донецька/ Луганська обл.	Станом на 1.01.2002 Донецька/ Луганська обл.	Станом на 1.01.2003 Донецька/ Луганська обл.	Станом на 1.01.2004** Донецька/ Луганська обл.
УПЦ	393(4)/275	417(2)/297	455/315	305(2)/246
УПЦ-КП	62(11)/10	76/15	80/15	45/5
УАПЦ	3/3	3/3	3/4	4/2

* Таблицю укладено за відомостями щорічної статистичної звітності Державного комітету у справах релігій при Кабінеті Міністрів України.

** Статистичні дані Державного комітету у справах релігій станом на 1.01.2004 р. не вписуються у загальну динаміку зростання/зменшення інституційної мереж, ані в попередні роки, ані в наступні, що, найімовірніше, має своєю причиною похибки в обрахунках.

У 2008 р. Луганське духовне училище здійснило перший набір слухачів (83 особи). У грудні 2010 р. на його базі було відкрито Луганський православний університет; у той час в університеті здобували освіту 21 слухач стаціонарної форми навчання і 80 заочників. Університет запровадив п'ятирічну програму навчання і, крім факультетів богословського та церковного співу, там відкрито факультет економіки, соціології та права. Влітку 2011 р. головою спостережної ради університету було обрано дружину Президента В. Януковича, а голові фракції Партії регіонів у Верховній Раді О. Єфремову, який у 1997–1998 рр. був заступником голови Луганської облдержадміністрації, а від 1998 р. до 2005 р. очолював її, присвоєно звання почесного професора[542]. Очевидно, що назва «університет» для інституції з трьома факультетами, – один з яких непрофільний і надто широкий за напрямами освіти аби дати ґрунтовні знання, – є неадекватною.

Натомість церковно-співоче училище Луганської єпархії (м. Красний Луч) з моменту здобуття офіційної реєстрації (1998 р.), так і не розпочало діяльності й існувало на папері. Те саме стосується Свято-Андріївського чоловічого монастиря (заснований у 1997 р.) у складі 3 ченців у селищі Першозванівка Лутугинського р-ну Луганської обл., щодо перспектив існування якого місцева влада висловлювалася скептично[543].

УПЦ здійснює інтенсивну діяльність зі спорудження храмів: за період 1992–2010 рр. у Донецькій області збудовано 219 храмів і каплиць, в т. ч. згадуваний вище Спасо-Преображенський кафедральний собор у Донецьку, у процесі будівництва перебувало 68 храмів (на початок 2011 р.). У Луганській області за цей же період збудовано 25 храмів, будувалося, відповідно, 18. На території великої кількості індустріальних підприємств Донбасу (незалежно від форм власності), так само як і шахт, а також багатьох вищих навчальних закладів, підрозділів силових і правоохоронних структур, лікарень УПЦ має свої храми, каплиці, кімнати для молитви.

---

[542] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.lbu.lg.ua/novosti/2011/86.html

[543] Інформаційний звіт про стан та тенденції розвитку релігійної ситуації, державно-церковних відносин у Луганській області за 2010 р., підготовлений Управлінням у справах національностей і релігій Луганської облдержадміністрації. – С. 2. Далі: Інформаційний звіт. Луганська область. 2010 р.

На осердя релігійного і суспільно-політичного життя не тільки Донбасу й України, але й Східної Європи, перетворюється Свято-Успенська Святогірська лавра, створена у цьому статусі 2004 року на базі Святогірського монастиря (закритий радянською владою 1922 р., відновлений 1992 р.). Лавра виступає одним з основних місцевих церковно-політичних чинників формування нового – східнослов'янсько-православного – соціокультурного і політичного простору регіону, що знайшов ідеологічне обґрунтування в російській концепції «русского мира». До пропаганди концепції «русского мира» активно долучився патріарх Московський Кирил від часу своїх візитів до України у 2009 та 2011 рр., в рамках яких російський першоієрарх обидва рази відвідав Святогірську лавру.

Святогірська лавра перетворюється на новий культурно-просвітницький центр у регіоні. Тут започатковано проведення всеукраїнських співочих соборів церковних православних хорів. Єпархіальне управління у співробітництві з Донецьким національним університетом, Слов'янським педагогічним інститутом та Святогірським історико-архітектурним заповідником виступає співорганізатором краєзнавчих читань «Святі гори: місце й значення у світовій історико-культурній та духовній спадщині». Лавра веде широку духовно-просвітницьку, соціальну та благодійну діяльність[544].

Однак, як і у випадку з Києво-Печерською лаврою, у Слов'янську існує конфлікт майнових інтересів розташованих на спільній території музею та історико-архітектурного заповідника, з одного боку, та монастиря, з другого. На підставі рішення виконкому Донецької облради від 12.02.1992 №29/1 «Про передачу культових споруд та майна, яке знаходиться на балансі місцевих рад Донецької області, релігійним громадам» облдержадміністрацією у 2010 р. було поновлено графік повернення колишніх культових споруд, які не використовуються або використовуються не за призначенням. Згідно з графіком передбачалося повернення Святогірській лаврі корпусів № 6 та 20, де розташовувалися музей та дирекція заповідника[545]. Аналогічні наміри декларувалися місцевою владою й у попередні роки, але реалізувати їх на практиці виявилося непросто. Зокрема, й через те, що невисокий у цілому рівень

[544] Інформаційний звіт. Донецька область. 2010 р. – С. 8.
[545] Там само. – С. 5–6.

релігійності населення індустріального регіону разом із глибокими секулярними культурними традиціями не забезпечує владі однозначної підтримки з боку громадської думки у разі лобіювання владою інтересів УПЦ коштом культурно-просвітницької музейної установи. Проте виключати можливість нехтування владою громадською думкою не має достатніх підстав, оскільки практика свідчить, що корпоративні інтереси політичного класу превалюють в Україні над суспільними.

Соціокультурна специфіка регіону не дозволяє місцевим структурам УПЦ не тільки вдаватися до практики запровадження в середній школі релігійної освіти під виглядом викладання предмета християнської етики (що в інших випадках за підтримки влади, як наприклад, у Києві, церква практикувала), але й змушує її ієрархів обстоювати демократичний принцип взаємодії школи і церкви: публічно декларувати, що у загальноосвітній школі має викладатися предмет християнської етики, а не Закон Божий, що цей предмет має бути факультативним, а викладати його повинні не духовні особи, а належним чином підготовлені вчителі[546]. Така позиція місцевої церкви не збігається з офіційною позицією УПЦ, що лобіює викладання релігії в середній школі і, по суті, є ситуативною, відкритою до змін у будь-який слушний для того час.

Таблиця 3

Динаміка розвитку мережі структур УПЦ, УПЦ КП та УАПЦ у Донбаському регіоні (2004–2011 рр.)*

УПЦ

	Станом на 1.01.2005 Донецька/ Луганська обл.	Станом на 1.01.2006 Донецька/ Луганська обл.	Станом на 1.01.2007 Донецька/ Луганська обл.	Станом на 1.01.2008 Донецька/ Луганська обл.	Станом на 1.01.2009 Донецька/ Луганська обл.	Станом на 1.01.2010 Донецька/ Луганська обл.	Станом на 1.01.2011 Донецька/ Луганська обл.
Єпархіальні управління	2/1	2/1	2/1	2/2	2/2	2/2	2/2

[546] Митрополит Донецкий и Мариупольский Иларион: Держава и Церковь должны быть рядом / Интервью взяли Терек В., Москаленко Н.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ortodox.donbass.com/int/ilarion/4htm

Продовження Табл. 3

Громади	478/327	497/340	540/345	579(2)/347	604/359	630/376	663(3)/392
Монастирі	6/3	6/3	6/4	6/5	7/5	7/5	7/5
Ченці	417/25	417/25	417/30	428/46	438/55	442/61	372/71
Братства	–	–	–	–	–	–	
Духовні навчальні заклади	–/1 (слухачів немає)	–/1 (слухачів немає)	–/2(25 (слухачів)	–/2(83 (слухачів)	–/2 (12 стаціонар, (34 заочно)	–/2 (18 стаціонар,(83 заочно)	–/2(21 стаціонар, (80 заочно)
Духовенство	586/435	605/448	697/458	621/472	621/484	649/501	552/525
Недільні школи	187/45	228/53	248/58	278/60	301/69	314/76	317/84
Періодичні видання	5/9	5/9	6/8	6/8	6/8	6/8	6/8

УПЦ КП

	Станом на 1.01.2005 Донецька/ Луганська обл.	Станом на 1.01.2006 Донецька/ Луганська обл.	Станом на 1.01.2007 Донецька/ Луганська обл.	Станом на 1.01.2008 Донецька/ Луганська обл.	Станом на 1.01.2009 Донецька/ Луганська обл.	Станом на 1.01.2010 Донецька/ Луганська обл.	Станом на 1.01.2011 Донецька/ Луганська обл.
Єпархіальні управління	1/1	1/1	1/1	1/1	1/1	1/1	1/1
Громади	80/17	83/20	85/21	85/21	76/23	76/27	78/27
Монастирі	1/1	1/1	1/1	1/	1/1	1/1	1/1
Ченці	Ченців немає	Ченців немає	Ченців немає	Ченців немає	–/3	–/3	–/2
Братства	1/–	1/–	1/–	1/–	1/–	1/–	1/–
Духовні навчальні заклади	–/1 (слухачів немає)	–/1 (слухачів немає)	–/1 (слухачів немає)	–/1 (слухачів немає)	–/1 (слухачів немає)	–/1 (слухачів немає)	–/1 (слухачів немає)

Продовження Табл. 3

Духовенство	51/10	51/10	51/12	51/16	36/10	36/14	36/13
Недільні школи	32/2	32/2	32/3	32/3	32/1	32/1	32/1
Періодичні видання	1/–	1/–	1/–	1/–	1/–	1/–	1/–

УАПЦ

	Станом на 1.01.2005 Донецька/ Луганська обл.	Станом на 1.01.2006 Донецька/ Луганська обл.	Станом на 1.01.2007 Донецька/ Луганська обл.	Станом на 1.01.2008 Донецька/ Луганська обл.	Станом на 1.01.2009 Донецька/ Луганська обл.	Станом на 1.01.2010 Донецька/ Луганська обл.	Станом на 1.01.2011 Донецька/ Луганська обл.
Єпархіальні управління	–	–	–	–			
Громади	3(1)/6	4/6	4/6	4/6	4/6	4/6	4/6
Монастирі	–		–	–	–	–	–
Ченці	–	–	–	–	–	–	–
Братства	–	–	–	–	–	–	–
Духовні навчальні заклади	–	–	–	–	–	–	–
Духовенство	3/3	3/3	3/3	3/2	3/2	3/2	3/2
Недільні школи	1/2	1/2	1/2	1/2	–/2	1/2	1/2
Періодичні видання	–	–	–	–	–	–	–

* Таблицю укладено за відомостями щорічної статистичної звітності державного Департаменту у справах релігій (назва і підпорядкування цього вищого органу виконавчої влади зазнавали перманентних змін).

Перші в регіоні громади УПЦ Київського патріархату постали в Донецькій області: селах Свободне та Благодатне Тельманівсько-

го р-ну, Донецьку, Слов'янську, Краматорську. Найбільшої концентрації громади УПЦ КП досягли у Старобешівскому та Тельманівському районах.

Упродовж другої половини 2000-х рр. УПЦ КП зосереджувала зусилля на підтримці та збереженні на Донбасі організаційної мережі та підтримці її функціонування. На початок 2005 р. у регіоні діяло 97 громад УПЦ КП, у 2011 р. – 105, водночас кількість духовенства за той же період скоротилася з 61 до 49 осіб. УПЦ КП незмінно стикалася із труднощами при спробі будівництва нових храмів: упродовж 1992–2010 рр. у Донецькій області було збудовано лише 1 храм і в процесі побудови перебувало 3; в Луганській області за цей період було зведено 1 храм. Опосередковано про нечисельність громад в регіоні свідчить той факт, що будівництво єпархіальних управлінь і соборів у Донецьку (завершено у 2012 р.) та Луганську (завершено у 2013 р.) фінансувалося, за браком місцевих коштів, з центрального церковного управління в Києві[547]. У Луганську для зведення храму та єпархіального управління глава УПЦ КП як приватна особа купив на власне ім'я земельні ділянки під забудову[548].

Фінансову несамодостатність структур УПЦ КП у регіоні засвідчує й той факт, що на утримання одного-єдиного у цій церкві соціального будинку для людей похилого віку – символічно розміщеного неподалік від малої батьківщини глави церкви у с. Греково-Олександрівка Тельманівського р-ну Донецької обл., – доводиться оголошувати загальноукраїнський збір коштів, аби закупити вдосталь вугілля для осінньо-зимового опалювального сезону[549].

До труднощів розвитку УПЦ КП у регіоні додає упереджене ставлення місцевої влади. Церква стикається з адміністративними перешкодами вже на рівні виділення земельної ділянки під зведення культових споруд (Маріуполь), що не зникають навіть у випадках, коли громади УПЦ КП збираються на богослужіння у приват-

[547] Доповідь Патріарха Київського і всієї Руси-України Філатера на Помісному соборі УПЦ Київського патріархату, з нагоди 1025-ліття хрещення Руси-України 27 червня 2013 р. // Голос православ'я (орган УПЦ КП). – 2013. – № 14 (липень). – С. 5.

[548] «Патриарх Филарет: концепция "русского мира" не работает» // Голос православ'я. – 2013. – № 16 (серпень). – С. 4.

[549] Голос православ'я. – 2013. – № 22 (листопад).– С. 3.

них помешканнях (Донецьк). Постійний адміністративний тиск змусив Синод УПЦ КП від 21 листопада 2013 р. звернутися до Президента України з проханням «вжити заходів щодо приведення ставлення державної та місцевої влади в Донецькій області до конституційного принципу рівності конфесій перед державою і норм Закону про свободу совісті та релігійні організації», а також до «міжнародних правозахисних організацій із проханням допомогти віруючим УПЦ Київського Патріархату в Донецькій області захистити їхні права на свободу совісті та віросповідання»[550].

У динаміці розвитку УПЦ КП на Донеччині був кризовий період, коли чисельність її громад скоротилась із 85 у 2007 р. до 76 громад у 2008 р. внаслідок діяльності архієпископа Донецько-Маріупольського Юрія (Юрчика). Останній поставив питання про усунення глави УПЦ КП від управління церквою та висловив бажання покинути цю церкву, за що був заборонений у служінні та виведений зі складу УПЦ КП. Разом з Юрієм (Юрчиком) УПЦ КП втратила і частину громад, які його підтримали і, таким чином, опинилися у статусі «незалежних», поза будь-якою юрисдикцією. Натомість, уже у 2009 р. кількість громад Київського патріархату на Луганщині зросла за рахунок двох громад Російської істинно-православної церкви, що офіційно перейшли до його складу.

Можна припустити, що УПЦ КП стикається із проблемою якості церковних кадрів. Адже невдовзі після заборони восени 2008 р. архієпископа Юрія (Юрчика) у служінні й виключення його зі складу УПЦ КП у грудні 2010 р. було усунено від управління Луганською єпархією Тихона (Петранюка). Останього звільнено від виконання обов'язків «за дії, які є несумісними з єпископським служінням і підривають авторитет Київського Патріархату» (згідно з офіційним формулюванням Синоду УПЦ КП) [551] і «оголошено у розшук за підозрою у шахрайстві на суму 100 тис. доларів» (за словами прес-секретаря Управління МВС у Луганській області)[552]. Керівництво єпархією майже три роки поспіль мусив здійснювати

[550] Голос православ'я. – 2013. – № 24 (грудень). – С. 2.

[551] Засідання Священного Синоду // Голос православ'я.– 2010. – № 24 (грудень). – С. 2.

[552] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.unian.net/news/461254-v-luganskoy-oblasti-obyyavlen-v-rozyisk-byivshiy-episkop.html

особисто глава УПЦ КП Філарет (Денисенко), і лише наприкінці жовтня 2013 р. на цю посаду було призначено єпископа Афанасія (Яворського).

Село Благодатне Амвросіївського р-ну Донецької обл. – місце народження глави УПЦ КП Філарета (Денисенка), і ця обставина, очевидно, змусила церковне керівництво приділяти особливу увагу розвитку церкви у цьому краї. Справою принципу для УПЦ КП було побудувати храм у рідному селі глави УПЦ КП супроти перешкод, які чинила місцева влада і які було подолано лише після втручання тодішнього Президента України Л. Кучми[553].

Громади УПЦ КП розташовані переважно в південно-східних районах Донеччини, де розпочиналася її діяльність і де вона мала підтримку місцевої влади[554]. Проте, згідно зі спостереженнями Управління у справах національностей і релігій Донецької облдержадміністрації, з усіх зареєстрованих в області громад УПЦ КП «більш-менш повноцінно діють тільки 30%»[555]. Те саме визнає глава УПЦ КП: «Стосовно позицій у регіоні нашої Церкви мушу сказати, що на Донеччині вони, на жаль, слабкі», – і пояснює такий стан речей агітацією проти Київського патріархату в регіоні та звинуваченнями його «у відході від православних канонів»[556].

У Луганській області діяльність УПЦ КП залишалася «майже непомітною». Згідно з інформацією обласного Управління у справах національностей та релігій у 2010 р. УПЦ КП була представлена 27 парафіями, що об'єднували близько лише 300 осіб, оскільки лише 4 парафії «виявляли ознаки організаційної діяльності»[557]. Стосовно кількісних показників, які наводило місцеве управління, постає питання щодо їхньої достовірності, оскільки роком раніше той самий державний орган констатував кількість віруючих УПЦ КП в області в межах 1 000 осіб, а кількість

[553] Дорошенко Ю. Патріарший храм у Благодатному /Ю. Дорошенко // Україна молода. – 2002. – 23 квітня.

[554] Луковенко І.Г. Донеччина релігійна: історія і сучасність / І.Г. Луковенко // Релігійна панорама. – 2010. – № 12. – С. 73.

[555] Інформаційний звіт. Донецька область. 2010 р. – С. 10.

[556] Цит. за: Дорошенко Ю. Без догмату. Релігійні магістралі / Ю. Дорошенко. – К.: Ярославів Вал, 2012. – С. 447.

[557] Інформаційний звіт. Луганська область. 2010 р. – С. 2, 8.

реально діючих громад обмежував 21 (тобто недіючих було 6, а не 23, як у наступному році)[558].

До структур УПЦ КП, що не приступили до діяльності після набуття реєстрації, належить Спасо-Преображенське православне братство (зареєстроване у 1995 р.). Медіа УПЦ КП говорять про організоване при Донецькій єпархії молодіжне Братство святого і праведного Петра Калнишевського[559], однак про факт його існування і діяльність невідомо обласному управлінню у справах релігій. На території с. Кам'янка Тельманівського р-ну зареєстровано дві громади УПЦ КП, тоді як реально існує одна. Крім того, ані Східноукраїнське духовне училище, ані Свято-Хрествоздвиженський монастир «не виявляють ознак будь-якої організаційної діяльності»[560], хоча при монастирі офіційно числяться двоє монахів. У статистичних зведених даних Державного комітету України у справах національностей і релігій за 2010 р. зазначено, що в Донецькій області зареєстровано один монастир УПЦ КП. Одночасно в інформаційному звіті обласного Управління у справах національностей і релігій повідомляється, що в області зареєстровано три монастирі УПЦ КП і жоден із них не розпочинав своєї діяльності (Успенський Святогірський чоловічий монастир у м. Слов'янську, а також два монастирі, які «постали» шляхом перереєстрації двох парафій на монастирі – Святителя Ігнатія Маріупольського чоловічого монастиря с. Кам'янка Тельманівського р-ну, Св. Трійці жіночого монастиря с. Андріївка Тельманівського р-ну)[561].

Схід України є регіоном мінімального поширення УПЦ КП (8,1% від загальної кількості громад). Проте й на Сході виявляють себе тенденції, що притаманні розвиткові структур УПЦ КП у країні загалом: випереджальне зростання впродовж 2000–2010 рр. кількості громад, порявняно з кількістю духовенства, уповільнене зростання темпів розвитку духовної освіти (середня кількість слухачів на один навчальний заклад становить 57 студентів проти 212

---

[558] Інформаційний звіт про стан та тенденції розвитку релігійної ситуації, державно-церковних відносин у Луганській області за 2009 рік відділу у справах національностей та релігій Луганської облдержадміністрації. – С. 3.

[559] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.cerkva.info/ru/kartaeparhij/ 63-donetsk.html

[560] Інформаційний звіт. Луганська область. 2010 р. – С. 2.

[561] Інформаційний звіт. Донецька область. 2010 р. – С. 9.

в УПЦ), не змінюється на краще співвідношення громад і недільних шкіл.

Спираючись на кількісні показники, дослідники Центру О. Разумкова висновують про динамічний характер розвитку структур УПЦ КП[562]. Однак особливості статистичного обліку релігійних організацій в Україні та реєстрації громад не відображають реального стану справ: до уваги береться кількість громад та ігнорується їхня чисельність (до складу громади може входити як десятеро осіб, так і тисяча й більше). Крім того, у ситуації конкуренції між УПЦ та УПЦ КП обидві церкви вдавалися до практики творення паралельних структур, розколюючи одну громаду навпіл або ж продукуючи «паперові» парафії. Приклади останнього, що їх можливо було відслідкувати за офіційною статистикою, наводилися вище і для УПЦ, і для УПЦ КП.

Для діяльності УПЦ КП на Донбасі, так само як і в інших регіонах країни, притаманний високий рівень присутності у різноманітних засобах масової інформації. Згідно з даними Центру О. Разумкова упродовж 2000-х рр. кількість періодичних видань УПЦ КП зросла майже вдвічі, активною була присутність церкви у медіапросторі України, так само як і її співпраця зі світськими друкованими та електронними ЗМІ[563].

На тлі наявності «паперових» структур УПЦ КП та уповільненого розвитку тих її структур, що саме й творять осердя функціонування православної церкви (монастирі й монашество, навчальні заклади, недільні школи), активна присутність УПЦ КП в медіапросторі спонукає до припущення щодо певної міри віртуальності присутності УПЦ КП в релігійному просторі Донбасу, що створюється завдяки активному використанню медіаресурсу.

Насамкінець, про якісний вимір внутрішнього життя православних церков Донеччини свідчить аналіз освітнього рівня духовенства УПЦ, УПЦ КП та УАПЦ (Таблиця 4).

---

[562] Релігія і влада в Україні: Проблеми взаємовідносин. Інформаційно-аналітичні матеріали до Круглого столу на тему: «Державно-конфесійні відносини в Україні, їх особливості і тенденції розвитку», 8 лютого 2011 р. – С. 12.

[563] Там само.

Таблиця 4

Освітній рівень духовенства УПЦ, УПЦ КП, УАПЦ в Донецькій області (2009–2010 рр.)*

Назва організації	Загальна кількість духовенства станом на 1.01.2010 р. /1.01.2011 р.	Освіта станом на 1.01.2010 р./1.01.2011 р.				
		Світська			Духовна	
		Незакінчена середня	Середня	Вища	Середня	Вища
УПЦ	649/552	–	582/485	67/67	541/444	108/108
УПЦ-КП	36/36	–	27/27	9/9	9/9	4/4
УАПЦ	3/3	–	3/3	–	2/3	–

* Таблицю укладено за відомостями Інформаційних звітів про стан та тенденції розвитку релігійної ситуації, державно-церковних відносин у Донецькій області за 2009 р. (с. 3) та 2010 р. (с. 3) управління у справах національностей і релігій головного управління взаємодії з громадськістю та у справах національностей і релігій Донецької облдержадміністрації.

Дані Табл. 1 засвідчують, що кадровому складу духовенства УПЦ притаманний стовідсотковий рівень професійної освіти переважно середнього рівня: у 2009 р. 88,8% представниківдуховенства мали середню духовну освіту, 11,2% – вищу духовну; крім того, вищу світську освіту одночасно із духовною мали 10,3% духовних осіб. У той же час освітній рівень духовенства УПЦ КП характеризувався так: 25% духовних осіб мали середню духовну освіту і 11% – вищу духовну (тобто 64% священиків не мали професійної освіти), вищу світську освіту – 25%, а решта тільки середню світську. Здобуття духовенством освіти передбачає у православ'ї не тільки оволодіння певною сумою відповідних знань і навичок, але й духовну формацію майбутніх церковно- і священнослужителів. Без сукупності цих складових недоречно говорити про якість підготовки кадрів і сподіватися на належне виконання ними функціональних обов'язків. Низькі показники освітнього рівня духовенства УПЦ КП на Донеччині становили виклик ефективній присутності цієї церкви в регіоні, що лише частково могло бути компенсовано доволі активною благодійницькою діяльністю Київського патріархату. Крім того, для місцевих структур УПЦ КП проблемним залишилося питання якості її керівного складу.

У цілому ж, від другої половини 2000-х рр. мережа православних релігійних організацій у Донецькій і Луганській областях набула усталеного, сформованого характеру. Якщо від початку 2000-х рр. темпи приросту кількості релігійних організацій в Україні мали тенденцію до скорочення, становлячи в середньому 2,9%, то для Донбасу цей показник тримався на рівні до 1%[564], що свідчило як про досягнення рівня задоволення потреб населення регіону в релігійних структурах, так і про вичерпаність екстенсивного етапу їхнього розвитку. На порядку денному православних церков регіону постало питання якісного виконання ними своїх функцій, адекватної відповіді на духовні потреби своїх членів та суспільно-політичні, соціокультурні виклики, у вирі яких вони перебували. Еволюційний розвиток місцевих православних структур було перервано навесні 2014 р. військовою агресією Російської Федерації проти України, коли Донбас став епіцентром військових дій, а світоглядний розлам у суспільстві відбувся по лінії української та російсько-радянської/«православно-русскомирской» інтерпретації.

***

Інструменталізована релігія, мобілізована чи то українська, чи то російська, чи то «русская» складова у самоусвідомленні місцевого населення, протистояння двох відмінних моделей політичного православ'я, уособлюваного церквами-опонентами – УПЦ та УПЦ КП, за якими стояли відмінні політичні сили, а у випадку УПЦ, ще й російський політичний інтерес, конкуренція і боротьба створюваних на релігійній основі нових ідентифікаційних маркерів і модифікація старих, – усе це становило невід'ємні складові формування регіональної специфіки Донбасу упродовж перших десятиліть існування незалежної Української держави.

На рівні регіону напругу у відносинах між прибічниками УПЦ та УПЦ КП вдавалося стримувати бюрократичними методами. Проте стараннями суспільно-політичних сил, що стояли по боці кожної з церков, імпульс міжцерковної напруги відлунював на національному рівні, закріплюючи в масовій свідомості населення інших регіонів України доволі негативні стереотипи стосовно Донбасу.

---

[564] Підрахунки здійснено на підставі даних, наведених у цит. вище статті Л. Владиченко (с. 36) та Статистичного звіту Державного департаменту у справах національностей та релігій за 2010 р.

Протистояння між УПЦ та УПЦ КП в регіоні від початку набуло форми відкритого конфлікту, унаочненням якого стали агресивні, протиправні дії певної частини прибічників УПЦ проти глави УПЦ КП під час його першого візиту у 1999 р. до Донецької області. Національно-патріотичне середовище країни несподівано гостро відреагувало на сутичку в Маріуполі, хоча цей конфлікт був одним із багатьох подібних у довгому шерезі перманентного протистояння двох церков, яке нерідко супроводжувалося у тих роках застосуванням фізичної сили з обох боків. Однак уже наступні візити очільника УПЦ КП до Донецької єпархії у 2005 р. та 2012 рр. проходили без явних конфліктів, що засвідчило про тенденцію до усталення демаркаційних ліній церковного поділу (тобто альтернативних ідентифікаційних маркерів) у регіоні, де однозначно домінує УПЦ та проросійські/прорадянські симпатії.

Найчастіше конфлікти між УПЦ та УПЦ КП викликали спроби зміни юрисдикції громад УПЦ КП на користь УПЦ, заволодіння належними громадам УПЦ КП храмовими спорудами, а з боку місцевих органів влади – невиділення земельних ділянок під зведення культових споруд (Луганськ), створення перешкод у діяльності парафій (Маріуполь), зведенні храмів (с. Дружківка) чи будинку єпархіального управління (Донецьк)[565]. Суспільного розголосу набув конфлікт, що спалахнув у с. Кам'янка Тельманівського р-ну Донецької області довкола храму, яким з 1996 р. користувалася громада УПЦ КП і на яку у 2010 р. заявили претензії прибічники УПЦ[566]. Кількарічна судова тяганина тривала роками попри той факт, що де-юре право було на боці УПЦ КП; у міжчасі громада УПЦ КП продовжувала користуватися храмом.

Серйозну проблему суспільно-політично життя країни становить підпорядкування сили права «праву сили». У царині релі-

[565] Див.: Звернення Священного Синоду Української Православної церкви Київського Патріархату до Президента України В.Ф. Януковича з приводу порушення прав віруючих на Донеччині (прийняте на засіданні 27 липня 2012 р.) // Голос православ'я. – № 15 (серпень). – С. 4.

[566] Див.: На парафії Київського Патріархату на Донеччині розпочались рейдерські атаки. Заява прес-центру Київської патріархії // Голос православ'я. – 2010. – № 24 (грудень). – С. 5; там само. – 2010. – № 22 (листопад), № 23 (грудень). Про інтерпретацію цих подій з боку УПЦ, яка посилається на бажання 120 жителів села утворити громаду УПЦ, див.: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.religions.unian.net/ukr/detail/5500

гійно-церковного життя це означає практику фаворитизування органами влади в регіонах/на місцях чисельно переважаючих релігійних організацій. Прихід у 2005 р. до влади Президента В. Ющенка, який не приховував симпатій до УПЦ КП, не позначився на діях органів влади в Донецькій та Луганській областях, що продовжували фаворитизувати УПЦ. У підготовленому Інститутом релігійної свободи «Огляді порушень права на свободу совісті і віросповідання та фактів перешкоджання діяльності релігійних організацій в Україні у 2005 р.» зауважено низку порушень норм українського законодавства з боку органів влади Донбаського регіону [567].

В «Огляді» наведено факти перешкоджання Донецькою міською владою в реалізації громадянами права на мирні зібрання. Зокрема, затверджений міськвиконкомом порядок проведення громадських заходів обмежив право городян на проведення заходів релігійного характеру в центрі міста і закріпив норму щодо необхідності щоразу отримувати дозвіл органів влади на проведення такого роду акцій (Донецька міська рада заборонила протестантській спільноті «Слово життя» проводити зібрання на центральній площі міста). Незважаючи на протест прокуратури міськвиконком не скасував таке рішення.

Донецька та Луганська області згадуються в огляді за 2005 р. у зв'язку зі складнощами, з якими стикаються релігійні організації у питанні отримання земельних ділянок під забудову. У Донецькій області релігійним організаціям ускладнено процес отримання державної реєстрації. «В Донецькій та інших областях існують приклади того, як посадові особи відділів у справах релігій обласних державних адміністрацій вимагали подання заяви про реєстрацію статуту (положення) релігійної громади лише після попереднього погодження із представниками місцевої влади, органами місцевого самоврядування. Така практика, – висновують представники Інституту релігійної свободи, – є незаконною та містить у собі можливість затягувати процес набуття релігійною організацією статусу

[567] Васін М. Огляд порушень права на свободу совісті і віросповідання та фактів перешкоджання діяльності релігійних організацій в Україні у 2005 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.irs.in.ua/index.php? option=com_content&view=article&id=70%3A1&catid=37%3Aart&Itemid=64&lang =uk

юридичної особи або взагалі зробити це неможливим, якщо місцевий чиновник має інші конфесійні вподобання»[568].

У Донецькій області зафіксовано намагання посадових осіб перешкоджати проведенню богослужінь на регулярній основі окремими релігійними організаціями (шляхом змушування отримувати погодження на проведення щотижневих богослужінь). Такого роду дії були спрямовані переважно на обмеження діяльності протестантських спільнот та нових релігійних рухів. Окремо в огляді Інституту релігійної свободи зазначається образливий характер публікацій місцевих ЗМІ, спрямованих проти окремих релігійних напрямів і організацій («Ровеньковские вести», Луганська обл.; «Донецкие новости»).

Вибіркове застосування права, з одного боку, зміцнює регіональні/локальні ідентичності та посилює відцентрові тенденції. З другого ж, регіональна політика виключення, дискримінації «іншого»/«чужого» об'єктивно консервує дезінегрований стан місцевих суспільств, блокує процес їхньої суверенізації і консолідації на основі спільних інтересів, що унеможливлює розвиток процесу демократизації суспільно-політичного життя на місцях.

Значення присутності феномену УПЦ КП на Донбасі не обмежується скромними кількісними параметрами цієї організації. Опонуючі одна одній, конкуруючі УПЦ і УПЦ КП пропонують населенню Донбасу «альтернативні універсуми», унаочненням яких виступають політики пам'яті обох церков, коли минуле виявляється підпорядкованим не лише легітимаційним церковно-політичним цілям, але й відміним етнополітичним векторам розвитку.

Одними із найзапитаніших в регіоні виявилися неокозацький і пострадянський міфи. Від часу, коли РПЦ очолив патріарх Кирил, до цих міфів додано й російську політичну доктрину «русского мира», яка чи не найактивніше в Україні пропагувалася саме в Донбаському краї. Зазначені міфологеми, як будь-які інші спекулятивні конструкти, виявилися надзвичайно гнучкими в руках церковопонентів, дозволивши кожній з них, застовуючи селективний підхід до історії, вибудовувати відмінні етноконфесійні та етнополітичні самоідентифікації, світоглядні й ціннісні орієнтації, сус-

[568] Васін М. Цит. праця [Електронний ресурс].

пільно-політичні пріорітети своїх прибічників. Зупинімося на кожній з міфологем окремо.

Неокозацький міф звертається до витоків формування Донбаського макрорегіону: його порубіжного розташування на тодішній границі «зіткнення цивілізацій» – слов'янсько-православної й татаро-турецької ісламської, – коли етос «захисників Вітчизни» поєднувався з етосом оборонців «віри православної», закладаючи підвалини ідеології місцевого козацтва (запорозького, донського, азовського, чорноморського, амальгамою яких у XIX ст. стало кубанське козацтво[569]).

На Південному Сході України неокозацький міф дав поштовх до постання низки парамілітарних організацій, що вважають себе спадкоємцями козацької минувшини. Неокозацькі формування Донбасу становлять феномен не менш суперечливий, неоднорідний та строкатий, ніж козацтво історичне. Сучасні концепти «захисту Вітчизни», «патріотизму», «захисту віри православної» тощо мають у цьому середовищі – коректніше буде говорити у множині: про середовища – безліч інтерпретацій. Під «Вітчизною» може розумітися і сучасна держава Україна, і простір СНД, і східнослов'янський простір України, Росії та Білорусії, і «земля руська» (визначення такої можуть бути відмінними і довільними), і Російська Федерація. Залежно від того, про яку з «Вітчизн» ідеться, визначається й об'єкт патріотичних почуттів і політичних лояльностей. «Віра православна» також може бути інтерпретована у взаємовиключних категоріях чи то «національної» церкви (УПЦ КП), чи то «канонічної» (УПЦ, РПЦ). Як УПЦ, так і УПЦ КП, кожна відповідно до своїх можливостей, дедалі активніше співпрацюють з неокозацькими організаціями регіону, намагаючись їх залучити до орбіти свого впливу.

УПЦ КП підтримує всеукраїнську громадську організацію Українське реєстрове козацтво (УРК), створену 2002 р. на Донеччині напередодні чергових виборів до Верховної Ради і яка під час виборів підтримала провладний блок «За єдину Україну». Задекларувавши служіння державі пріоритетом своєї діяльності, УРК націлене на тісну співпрацю з органами державної влади усіх рівнів. За підтримки держави УРК прагнуло забезпечити за собою про-

[569] Магочій П.-Р. Україна: історія її земель та народів. – Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2012. – С. 307.

відне становище серед козацьких організацій України, одержавити козацтво шляхом ухвалення відповідного законодавства, беручи за приклад ухвалений у Російській Федерації закон, згідно з яким за козацтвом визнано статус особливого роду воєнізованих формувань. Позиція УРК суголосна з пріоритетами в діяльності УПЦ КП, що позиціонує себе «українською», «національною», «патріотичною» церквою, а на початку свого виникнення бачила себе церквою «державною». До сьогодні підставовим аргументом УПЦ КП на користь свого постання та існування залишається теза, згідно з якою без незалежної національної православної церкви Україна не зможе розвинутись у повноцінну суверенну державу. Православ'я у неокозацькому дискурсі УПЦ КП редукується до «українського православ'я», яке має повернутися до «автентичних», «українських» коренів, тобто часів, коли Київська митрополія не була підпорядкована Московському патріархату.

Неокозацький дискурс УПЦ характеризується неоднозначністю й багатовимірністю. Тут співіснують українські, російські, «руські» й «слов'янські» наративи, що дозволяє говорити про його певну аморфність, неструктурованість, незавершеність. Перший різновид спрямований на профілювання української ідентичності, а три останні – на гомегенізацію етнополітичного макрорегіонального (транскордонного) простору через актуалізацію спільного історичного минулого двох народів у його сучасній російсько-неоімперській інтерпретації.

Неокозацькі організації під опікою УПЦ підтримують зв'язки з російськими донськими й терськими козаками згідно з ідеєю про єдність «братів-слов'ян захисників православ'я». Крайні позиції у цьому середовищі представлені, з одного боку, монархічним, політично проросійським крилом. А з другого, козацтвом, яке ідентифікує себе з українством: наголошує на тяглості історії українського козацтва та необхідності «відродження» його традицій. Останні представлені Донецьким обласним об'єднанням козаків України ім. І. Сірка, члени якого є переважно російськомовними або ж, подеколи, двомовними (українсько-російськими) [570]. Російська

[570] Див.: Чалый Ю. Козачество и церковь должны идти плечо к плечу / Ю. Чалий [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ortodox.donbass.com./int/ kazaki/1.htm; Гилевский Ю. В Православии наша сила / Ю. Гилевский /Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ortodox.donbass.com./int/ataman/ ataman.htm

мова у цьому середовищі не становить перепони для самоідентифікації його членів як українців.

Той факт, що несумісні неокозацькі наративи довший час співіснували в середовищі УПЦ без явної внутрішньої напруги, свідчив про незавершеність серед прибічників процесу профілювання етнополітичних маркерів ідентичності та його еволюційний характер. Такий стан справ радикально змінився навесні 2014 р. з початком агресії Російської Федерації проти України в Криму, організації нею сепаратистських провокацій у прикордонних регіонах, в т. ч. в Донецькій й Луганській областях. Перед місцевим козацтвом постало питання етнополітичної лояльності, й розв'язано воно було не на користь української.

У цілому ж саме етнополітичні орієнтації церков становили ту демаркаційну лінію, що змушували неокозаків робити вибір між УПЦ чи УПЦ КП. Для УПЦ – це інклюзивні та багатовимірні «загальнослов'янські», «русские» орієнтації, що мають на меті збереження спільного простору з Росією і Білоруссю. Цей простір бачився переважно історико-культурним, хоча наявність політичних конотацій – явних і опосередкованих – у ньому також мала місце, що зберігало сприятливий ґрунт для політичної мобілізації *ad hoc*, про що свідчила інтенсифікація політики Російської Федерації в цьому українському регіоні із формування політичний лояльностей на ґрунті ідеологем «русскости» та «спільної віри». Для УПЦ КП – це ексклюзивні етнополітичні орієнтації, «українські», що виходять з модерного бачення «національної держави» – одна мова, одна церква, одна держава. Попри явну відмінність обидва напрями єднає притаманний їм консерватизм, архаїчність, оберненість у минуле, що можна було б інтерпретувати у постмодерних карнавально-клоунадних категоріях, якби б не їхній високий рівень заідеологізованості та задіяність у політиці, якби б опоненти мали вищий рівень відкритості й толерантності один до одного, й нижчий – на монопольне володіння «істиною».

Релігійно-церковна складова неокозацького міфу позначена біполярністю через протиставлення «канонічної» та «неканонічної» церков, стереотипізованих, відповідно, як «(про-)російська» та «українська національна». УПЦ, аби залишатися церквою, а не громадською організацією, виходила з того, що її пріоритет становить збереження «віри православної»: «Реанімувати життєздатність козацького руху в Україні можливо тільки через

відродження у його надрах православної духовності та об'єднання його навколо канонічної Православної Церкви»[571]. Місією неокозацтва УПЦ бачить «сповідання і захист Православної віри», засуджуючи прояви у цьому середовищі релігійної індиферентності, «етнофілетизму» (етнізації православ'я), язичництва й атеїзму (очевидно, що й індиферентних до релігії козаків вистачає). У ставленні до неоказацтва УПЦ виходить із того, що козацька «ідеологія може і повинна стати фундаментом і поєднальною основою національної ідеї».

При єпархіальних управліннях УПЦ у Донбаському регіоні створено управління для роботи із козацтвом, при митрополії в Києві – «Синодальний відділ у справах пастирської опіки козацтва України та духовно-фізичного виховання молоді». Навесні 2011 р. сорок козацьких підрозділів з різних областей України об'єдналися у Координаційну раду православних козацьких організацій України, яку очолив голова відповідного синодального відділу УПЦ, без «благословення»/дозволу якого жодне рішення козацьких атаманів не набиратиме сили. Умовою членства у Координаційній раді є «визнання тільки канонічної Православної церкви»[572].

Розвиток неокозацького руху під егідою УПЦ перебуває в полі зору керівництва Руської православної церкви, що розглядає його складовою політики з творення «русского мира». Зокрема, в серпні 2012 р. Україну вперше відвідав один із вищих ієрархів РПЦ митрополит Ставропольський і Невинномиський Кирил (Покровський), голова Синодального комітету РПЦ із взаємодії з козацтвом. Російський ієрарх в Україні провів зустрічі зі східноукраїнським козацтвом у Святогірській лаврі, житомирським козацтвом – у Новоград-Волинському, а також харківським, кримським і запорізьким – у Запоріжжі. У Києво-Печерській лаврі ієрарх РПЦ співголовував [разом із тодішнім головою відповідного синодального відділу УПЦ єпископом Ямпільським Іосифом (Масленніковим)]

[571] Доклад епископа Конотопского и Глуховского Иосифа на научно-практической конференции «Церковь и казачество: опыт соработничества на благо Отечества», 28 марта 2011 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.orthodox.org.ua/uk/node/8889

[572] Там само.

на зборах священиків УПЦ, які опікуються неокозачими громадами України[573]. Крім того, російський митрополит взяв участь у роботі круглого столу «Співпраця Православної Церкви та козацтва: російський та український досвід», приміщення для проведення якого було надане київським Центральним будинком офіцерів збройних сил України[574]. Продовженням взаємодії РПЦ з УПЦ стала участь української делегації у зустрічі патріарха Кирила з отаманами реєстрових козацьких військ Росії, України й Білорусі, що відбулася наприкінці 2012 р. в Донському ставропігійному чоловічому монастирі м. Москви[575].

Посилення впливу РПЦ в Україні через регіональні неокозацькі структури виходить за межі церковного середовища та виступає супроводом російської зовнішньої політики з втручання у внутрішні справи України у прикордонних регіонах. Церковна політика виступає функцією загальнодержавної політики Російської Федерації з підтримки «відродження» й розвитку козацтва з метою експлуатації його державницької орієнтації у периферійних, порубіжних регіонах.

Наслідком реалізації політики Росії з підтримки прикордонних козацьких формувань стало оформлення у 2009 р. в Луганській області козацького округу у складі російської області Всевеликого війська Донського (в установчих зборах, на яких був присутній 71 представник українських донських козаків, брав участь заступник голови Луганської обласної ради), а у 2011 р. – козацького підрозділу зі станицею у Сєвєродонецьку. Історично це обґрунтовувалося існуванням Донської руспубліки (травень 1918 р. – початок 1920 р.), дещо згодом названої Всевеликим військом Донським – невизнаної держави на чолі з генералом Білої армії П. Красновим, до складу якої входили території сучасних Ростовської та Волгоградської областей Російської Федерації й Донецької та Луганської областей України.

Сучасне російське військове козацьке товариство Всевелике військо Донське постало у жовтні 1996 р., а його статут було зат-

[573] Церковна православна газета. – 2012. – № 16 (серпень). – С. 7.

[574] Про участь російського козацтва у сучасних політичних процесах в Російській Федерації див.: Мохов А.Е. Казачество и Российское государство / А.Е. Мохов. – М.: Вузовская книга, 2011. – 160 с.

[575] Церковна православна газета. – 2012. – № 23. – С. 5.

верджено указом Президента Російської Федерації від 17 червня 1997 р. Статус організації визначається федеральним законом «Про державну службу російського козацтва» (від 5 грудня 2005 р.). Глава Всевеликого війська Донського призначається Президентом РФ, а серед статутних завдань Війська зазначено, зокрема, організацію державної служби козаків, духовне і патріотичне виховання козачої молоді, шефство над підрозділами російської армії, політична та суспільна діяльність всередині країни[576].

Поширення впливу структур російської державної військової організації на території України, ідеологічна, політична і церковно-політична уніфікація та координація засад діяльності парамілітарних козацьких структур в Україні з регулярними козацькими військовими формуваннями Російської Федерації поволі руйнували засади національної безпеки України.

Центральні органи влади реагували на такий виклик неадекватно. З обранням на посаду Президента України В. Януковича останній скасував низку указів своїх попередників щодо козацтва, мотивуючи таке рішення тим, що серед членів створеної В. Ющенком ради Українського козацтва було відсутнє узгоджене бачення цілей і завдань цієї організації. Натомість 1 серпня 2011 р. при Кабінеті Міністрів було створено консультативно-дорадчий орган – Координаційну раду з питань розвитку козацтва в Україні, що у церковній сфері виявилася зорієнтованою виключно на УПЦ, а у зовнішньополітичній – Російську Федерацію[577]. Головою Координаційної ради було призначено міністра оборони, заступниками – преставників від відповідного синодального відділу УПЦ (за погодженням), міністра освіти та науки, міжнародної (тобто спільно з РФ) громадської організації («Вірне козацтво», за погодженням). До складу Координаційної ради за посадою увійшли заступники міністрів внутрішніх справ, надзвичайних ситуацій, культури, державної прикордонної служби, а також керівники громадських

[576] [Електронний ресурс]. – Режим доступу:www.russiancossaks.ru

[577] Зокрема, секретар громадської Координаційної ради з питань розвитку козацтва при Кабінеті Міністрів України вручив згаданому вище єпископу УПЦ Іосифу російський орден «За Віру, Дон і Вітчизну»; церемонія нагородження проходила у Центральному будинку офіцерів Збройних сил України за участі представників Міністерства оборони та Кабінету Міністрів. – Церковна православна газета. – 2013. – № 4. – С. 11.

організацій, статутна діяльність яких пов'язана з «відродженням» традицій козацтва в Україні[578].

Ігнорування з боку керівництва держави викликів, пов'язаних із посиленням політичного впливу Російської Федерації в Україні через воєнізовані козацькі довколоцерковні структури, мало вкрай негативні наслідки для національної безпеки країни. У період суспільно-політичної кризи в Україні на рубежі 2013–2014 рр. на заклик голови місцевої облдержадміністрації до захисту будівлі ОДА від її можливого/уявного захоплення протестувальниками стали саме донські козаки Луганщини та прибулі їм на допомогу донські козаки з Росії[579]. Регулярні неокозацькі формування збройних сил Російської Федерації залишалися присутніми в регіоні під час ескалації сепаратистських настроїв на Донбасі.

Зовнішня загроза з боку Росії суверенітету та територіальній цілісності України, сплески сепаратистських виступів у порубіжних з Росією регіонах, в яких помітну роль відігравали неокозацькі формування, а з весни 2014 р. розв'язана Росією війна, яку фахівці називають гібридною, на українському Донбасі – все це прискорило процес етнополітичного самовизначення неокозацьких формувань Донбасу. Чимала кількість з них активно виступила з проросійських позицій, що змусило лідерів проукраїнських козацьких організацій країни у березні 2014 р. звернутися до російських козаків Кубані, Чорномор'я, Дону та «всіх козаків різних формувань» із закликом «засудити злочинні дії "казацких" формувань, які вчиняють безлад на території Криму та Донбасу, допомагають московським загарбникам розділити нашу державу та спаплюжити нашу землю»[580].

Лобістів прийняття закону України, що регулював би статус неокозацтва впродовж років, не бракує по обидва церковні боки –

---

[578] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.news.zn.ua/articles/86829?

[579] Ведернікова І. Партія без регіонів / І. Ведернікова. – Дзеркало тижня. – № 3 (31 січня – 7 лютого). – 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.zn.ua/internal/partiya-bez-regionov-_.html

[580] Українські козаки просять своїх побратимів у Росії засудити дії «казаков» у Криму (опубліковано 11.03.2014 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.radiosvoboda.org/content/article/25293508.html

УПЦ та УПЦ КП. Довший час прийняття такого закону видавалося передчасним з огляду на високі суспільні-політичні ризики, що їх містить релігійно-церковна та етнополітична складові феномену неокозацтва. Однак військова аргесія РФ проти України довела актуальність визначення правового статусу і правового регулювання парамілітарних неокозацьких формувань в Україні. Стало очевидним, що допустимі відмінності між такими формуваннями мають обмежуватися переважно соціокультурною сферою, а політичні – не виходити за межі правового поля України. Історично стрижень феномену козацтва становили звитяжні патріотичні почуття, готовність захищати Батьківщину зі зброєю в руках. Тож плюралізм політичних «батьківщин», притаманний сьогоднішнім неоозацьким формуванням в Україні, також має знайти юридичне врегульювання в законодавчому полі України.

Донецька та Луганська області стали також чи не основним об'єктом пропаганди російської політичної доктрини «русского мира» в Україні. Ця доктрина незмінно присутня в усіх Концепціях зовнішньої політики Російської Федерації (остання затверджена 12.07.2008 р.) [581], що свідчить про значення, яке їй надається керівництвом РФ з утвердження російського впливу в пострадянських Україні та Білорусі за допомоги Руської православної церкви. Остання також має свій інтерес у підтримці державної політики, адже лише за умови утримання в орбіті свого адміністративного, а отже, і політичного, впливу церков в Україні (насамперед, в Україні) та Білорусі Московський патріархат може й надалі претендувати на гегемонію (за правом сили) у православному світі. Використання РПЦ для пропаганди ідеологеми «русского мира» набрало нової якості та інтенсивності з обранням патріархом у лютому 2009 р. тодішнього голову відділу зовнішньоцерковних відносин митрополита Кирила (Гундяєва). Від 2011 р. керівництво РПЦ започаткувало проведення в Москві щорічних нарад архієреїв прикордонних єпархій Росії, України та Білорусі. Порядок денний таких зустрічей не оприлюднюється, а самі зустрічі у церковних засобах інформації висвітлюються набором пропагандистських кліше.

[581] Див.: Горбулін В.П. Національна безпека: український вимір / В.П. Горбулін, О.В. Литвиненко. – К.: Інтертехнологія, 2008. – С. 20–21.

Об'єктивний ґрунт для поширення ідеологеми «русского мира» на Донбасі становлять історично усталені транскордонні з'язки населення регіону з російським порубіжжям. До прикладу, Святогірська лавра одразу ж перетворилася на центр тяжіння для паломників з прикордонних районів Росії та Білорусі: щомісяця її відвідували десяткі тисяч прочан, на місцеві великі свята сюди з'їжджалося до 10–12 тис. осіб[582]. Православне духовенство з порубіжних областей Російської Федерації нерідко брало участь у святкуванні тих чи інших релігійних свят чи історичних дат на Луганщині та Донеччині.

Такого роду транскордонні зв'язки в порубіжних регіонах – явище закономірне, неуникненне у глобалізованому світі й необхідне з огляду, насамперед, на інтереси місцевого населення, але й, не меншою мірою, – розвитку міждержавних добросусідських відносин. В основу таких відносин покладаються принципи добросусідства й паритетності. У цьому випадку такий підхід не було дотримано, оскільки в Україні була відсутня адекватна державна політика протидії російській політичній, ідеологічній експансії в регіоні під гаслами «русского мира».

Ідеологема «русского мира» видається невибагливою і являє собою мікс, з одного боку, стереотипів російської імперської історіографії з наголосом на осучасненій уваровській формулі «самодержавство/або ж неоімперія – православ'я – народність», а з другого, радянської історичної схеми, що, зокрема, догматизувала феномен «братніх східнослов'янських народів», закріпюючи ієрархічну вищість «старшого брата». З радянського минулого ідеологема «русского мира» запозичила неосталінські сюжети, в т. ч. дискурсивні практики стосовно феномену «Великої Вітчизняної війни». Очевидно, що справа не стільки у заідеологізованих складниках концепту, хоча вони уможливлюють якнайширший діапазон інтерпретацій, скільки в його наповненні реальною жорсткою політикою «без правил» путінського режиму щодо України.

Концепт «русского мира» визначається поєднанням «уявленої», сконструйованої етнокультурної та релігійної складових. Східнослов'янські народи – українці, росіяни, білоруси – не специфікуються у ньому, а означуються колективним полісемантичним

[582] Церковна православна газета. – 2013. – № 5. – С. 9.

іменником «руські/русские», що сам по собі вже є перевантаженим відмінними історичними значеннями, інтерпретаціями й конотаціями. Переконливості зазначеному терміну надає та обставина, що слабкість етнічних ідентифікацій та низький рівень релігійності населення регіону тягнуть за собою низький рівень їхньої опірності маніпулятивним технологіям на ґрунті конструювання нових (квазі-)релігійних та «уявлених спільнот». Натомість домінування російськомовності та симпатій серед населення Донбасу до спільного українсько-російського минулого являють собою цілком реальні явища. Регіональний «панславізм», що працює на асоціативних зв'язках з радянським інтернаціоналізмом, видається в очах місцевого населення, чимала кількість якого ностальгує за радянським минулим, привабливішим, ніж «націоналістичний партикуляризм». Загальний тривалий депресивний стан соціальної та економічної сфер у регіоні, де рівень наркозалежності та алкоголізму населення був найвищим в Україні, лише підсилював руйнівний ефект російських політичних технологій.

Регіональний церковний істеблішмент відігравав важливу роль у поширенні концепції «русского мира», навряд чи не усвідомлюючи як її зовнішньополітичної складової, так і церковно-політичної. Очільник Донецької єпархії митрополит Іларіон (Шукало), як і його попередник, належить до того крила в єпископаті УПЦ, що обстоює непорушність єдності УПЦ з Руською православною церквою (і, відповідно, опонує ідеї її більшої автономізації). Митрополит Іларіон є одним із лідерів проросійського крила в УПЦ, яке намагалося усунути митрополита Володимира від керівництва церквою з метою більшого підпорядкування УПЦ Московській патріархії.

Водночас у керівництві УПЦ, – умовно кажучи у колі, згуртованому навколо колишнього глави церкви, оскільки й опонентів позиції митрополита Володимира (Сабодана) не бракувало, – зростало усвідомлення актуальності розмежування релігії і політики, зокрема, й недопущення інструменталізації УПЦ руками Московської патріархії у зовнішньополітичних цілях Російської Федерації чи то під гаслами «русского мира», чи то «козацького братерства».

Керівництво УПЦ на Архієрейському соборі 21 грудня 2007 р. піддало осуду феномен політичного православ'я у середовищі тих, хто декларував себе членами УПЦ. Політичне православ'я було представлене низкою довколоцерковних організацій світських осіб,

що виступали з радикальних проросійських позицій проти поміркованого курсу керівництва УПЦ зі збереження хиткого балансу проросійських та проукраїнських сил у церковному середовищі. А кілька днів перед тим (14 грудня) Синод УПЦ ухвалив жорстке рішення стосовно колишнього єпископа Донецького і Маріупольського Іполіта (Хілька), зокрема, й з приводу розпалювання ним російських монархічних ідей, що суперечать вченню православної церкви (переходу гріха царевбивства на весь «руський народ», «відкупительної, хрестоподібної жертви за весь руський народ царя-мученика Миколая ІІ», необхідності канонізації царя Івана Грозного та Г. Распутіна тощо), змусивши позаштатного єпископа публічно зректися ідей, що їх він активно пропагував[583].

Глава УПЦ митрополит Володимир наголошував на тому, що, на відміну від західноукраїнського, «східноукраїнський світ […] сформувався в результаті творчої взаємодії української та російської культур». Першоієрарх вважав надто категоричним висновок С. Гантінгтона про цивілізаційний розлам України і твердив, що сьогодні церква покликана «ініціювати народження соціокультурного простору, в якому антагонізм західних і східних елементів культури буде творчо переплавлений у синтетичну єдність на засадах православної традиції»[584].

Метафоричність мови релігії дозволяє звертатися до образів, що надихають та дають надію. Науковий дискурс дозволяє лише констатувати, що і неокозацький наратив, і концепт «русского мира» відображають наявність розламу безпосередньо в православному середовищі східного регіону України (який С. Гантінгтон вважав цивілізаційно гомогенним, а лінію поділу проводив в Україні між православними та греко-католиками). Нечисленність представників «національної» УПЦ КП, порівняно з «канонічною» УПЦ, має другорядне значення, порівнюючи з фактом зіткнення

[583] Див.: Письмо заштатного епископа Ипполита Предстоятелю, епископату, клиру и мирянам Украинской Православной Церкви, 28 ноября 2008 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.orthodox.org.ua/uk/node/3985

[584] Доповідь митрополита Київського та всієї України Володимира на Архієрейському соборі Руської Православної Церкви (Москва, червень 2008 р.) «Українське Православ'я на рубежі епох. Виклики сучасності, тенденції розвитку» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.orthodox.org.ua/uk/node/3165

відмінних світоглядних парадигм, що репрезентують ці дві православні церковні структури, яке є віддзеркаленням наявного поділу в сьогоднішньому українському суспільстві.

Так само відмінним є ставлення УПЦ та УПЦ КП до «радянського» наративу, регіональна версія якого має своє коріння у сформованому в радянські часи міфі шахтарського Донбасу з його концептом пролетарського інтернаціоналізму, атеїзмом/арелігійністю, етосом героя праці та пануванням російської мови як мови «міжнаціонального спілкування». Червоною ниткою проходить «радянський» наратив у діяльності владних структур Донбасу, відтворюючи стереотипи радянської пропаганди і водночас поєднуючись із нововведеними комеморативними практиками (за часів Президента В. Ющенка, наприклад, обов'язковими жалобними заходами в пам'ять про жертв голоду 1932–1933 рр.).

Обидві православні церкви регіону – УПЦ і УПЦ КП – незмінно беруть участь у святкуваннях, пов'язаних з радянською історією краю, пам'ятних дат, організаторами яких виступають обласні держадміністрації: 1) «Дня Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.» (концепт Другої світової війни не має поширення в краї, а отже, немає й переосмислення ролі керівництва СРСР в її розв'язанні з усіма від того похідними; за радянським кліше святом вважається перемога над ворогом, а не проведення жалобних заходів у пам'ять за загиблими та жертвами війни); 2) Дня визволення Донбасу від «німецько-фашистських загарбників» (переосмислення німецького фашизму як нацизму не відбулося, так само як і наслідків радянської політики «спаленої землі» для руйнування економіки регіону); 3) панахид за загиблими радянськими воїнами в роки Великої Вітчизняної війни та воїнами-афганцями в рамках дискурсу патріотичного, самовідданого служіння «Батьківщині» (ігноруючи природу політичного режиму, його тотальну зневагу до цінності людського життя).

Обидві православні церкви Донбасу брали участь у відзначенні обласними адміністраціями нових для спільної історичної пам'яті населення краю урочистостях і жалобах: вшануванні пам'яті жертв репресій та голоду 1932–1933 рр., святкуванні Дня Соборності. Однак інтерпретація ними цих подій залишалася відмінною. Голодомор 1932–1933 рр. УПЦ КП редукувала до геноциду етнічних українців («українського народу»), тоді як УПЦ уни-

кала етнізації трагедії, закликала «констатувати історичний факт і відходити від політичної складової цього питання», оскільки Голодомор був, насамперед, трагедією народу[585].

З радянської спадщини у сучасних практиках УПЦ зберігається традиція вшанування пам'яті героїв (воїнів Радянської армії) з акцентом на їхній жертовності в ім'я Вітчизни та підвищена увага до патріотичного виховання молоді на прикладах героїзму з радянського минулого, що не виходять за межі сталінського дискурсу «Великої Вітчизняної війни радянського народу проти німецького фашизму». Попри те, що церква намагається надати обом цим явищам християнського виміру – і теперішнє юнацтво називається не піонерами/жовтенятами, а скаутами або козаками, – вони багато в чому зберігають радянську стилістику. Зокрема, потужний відгук на Донбасі знайшла започаткована у 2005 р. російська пропагандистська акція з відродження дискурсу «героїчної перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні» під назвою «Георгіївська стрічка». В Росії така акція триває з 24 квітня по 12 травня і супроводжується розповсюдженням т. зв. «георгіївської стрічки» (орден св. Георгія та Георгіївський хрест відновлено в РФ у 1992 р.), що мала б засвідчувати тяглість «звитяжної історії» Росії від часів імперії до путінської доби. Царський і радянський дискурси цього артефакту виявилися взаємопов'язаними спільною для них імперською ідеєю: георгіївська за назвою стрічка (за царських часів вона була чорно-жовтого кольору) набула кольорів радянської гвардійської (чорно-помаранчевого).

Пік поширення в Україні російської пропагандистської кампанії з популяризації «Георгіївської стрічки» припав на 2011 рік. На Донбасі цей рух охопив і церковне середовище: у 2010 році лише Донецькою єпархією УПЦ було розповсюджено у дні травневих свят 6 км так званої «георгіївської стрічки».

Стрічка зажила в Україні власним життям, ставши візуальним символом прорадянських ностальгічних почуттів, проросійських політичних симпатій, неоімперського дискурсу путінської Росії. Російська військова інтервенція на територію України навесні 2014 р.,

---

[585] Митрополит Донецкий и Мариупольский Илларион. Держава и Церковь должны быть рядом [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ortodox.donbass.com/int/ilarion/4htm

розв'язання кривавої війни на Донбасі остаточно закріпили за стрічкою російське неоімперське, шовіністичне змістовне наповнення: як російські найманці, терористи та військові, так і сепаратистські сили в Україні виокремлювали себе «георгіївською стрічкою».

У Донецькій єпархії того ж року було відлито дзвін з увічнення пам'яті загиблих радянських воїнів, до складу якого символічно було додано гільзи снарядів часів війни; єпархія взяла участь у проведенні пісенного фестивалю «Співзвуччя Перемоги», а дитячий православний журнал «Радость моя» надрукував спецвипуск про героїв війни[586].

«Патріотичний» дискурс УПЦ дозволяє багатьом соціальним групам регіону вбачати у православ'ї ідеологію, на яку може спертися патріотичне виховання молоді за умов, коли стару систему цінностей («радянську») до певної міри зруйновано, а запропонована місцевим криміналізованим політичним класом нова видається відразливою. У такого роду православній ідеології без внутрішньої напруги співіснують, з одного боку, літні табори з військовим вишколом молоді, екскурсії до Краснодона, аби надолужити відсутність у шкільній програмі фадєєвського молодогвардійського міфу, відвідини інших місць «бойової слави» тощо, а з другого, душпастирська опіка молоддю з боку православного духовенства для зміцнення її патріотичних почуттів[587]. Зокрема, керівництво Донецького військового ліцею не відчуло проблем із заміною у виховній роботі з курсантами радянської ідеології на православну: «Сьогодні ідеологія з'являється знову – нова, православна, яка дуже допомагає воїнам бути духовно сильними»[588]. Релігія як ідеологія є таким самим інструментом індоктринації та маніпуляцій свідомістю, як будь-яка інша ідеологія, однак при тому вона втрачає антропологічний, персоналістський вимір християнської віри з її наголосом на цінності особи.

Якщо на початку йшлося про інституалізоване православ'я Донбасу, то у цьому випадку мовиться про православ'я політичне і

---

[586] Інформаційний звіт. Донецька область. 2010 р. – С. 7, 25.

[587] Див. про військово-патріотичний клуб у м. Моспіно на околиці Донецька [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ortodox.donbass.com/int/kaskad/kaskad.htm

[588] Петр Вишневский: Патриотизм невозможен без любви (интервью) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ortodox.donbass.com/int/ voin/voin.htm

православ'я як ідеологію. Обидва явища притаманні як УПЦ, так і УПЦ КП, однак у такій своїй якості вони виходять далеко за межі церковних структур, так само як і не обмежуються регіоном Донбасу. У випадку УПЦ КП ідеологічна та політична складові однозначні й суголосні; прибічники УПЦ КП займають політичну нішу разом із націонал-демократами, націоналістами. У середовищі УПЦ ситуація складніша: політична та ідеологічна складові залишаються внутрішньо неузгодженими, залежними від багатокультурного і поліетнічного складу віруючих цієї церкви, соціокультурного контексту, а також зовнішньополітичного тиску з боку Московської партіархії як інструменту російської держави. УПЦ однозначно підтримують українські ліві та проросійські сили в країні. Хоча церковне керівництво намагається триматися рівновіддалено від усіх політичних сил, на практиці це досягається далеко не завжди через вплив внутрішньоцерковного проросійського лобі. Діяльність світських радикальних довколоцерковних організацій, що позиціонують себе прихильниками православ'я, входить у конфлікт з офіційною позицією церкви, але від того дестабілізуючий суспільний резонанс такої діяльності не зменшується.

В умовах неспроможності українських політичних класів запропонувати українському суспільству консолідуючі спільні інтереси та цінності, інструменталізоване православ'я потужніше, ніж інституціалізована православна релігійність, впливає на формування квазіправославної ідентичності населення Донбасу. Регіональні особливості інструменталізованого православ'я зміцнюють відцентрові складові регіональної ідентичності.

***

Надзвичайне розмаїття релігійних організацій, як традиційних для Донеччини й Луганщини, так і новопосталих, позначається на релігійній та етнополітичній специфіці регіону. Місцеві міноритарні релігійні організації та рухи можна умовно поділити на 1) протестантські та неопротестантські, 2) ісламські, 3) релігійні організації представників етнічних спільнот, 4) нові релігійні організації та рухи.

Протестантизм. Протестантська мережа Донбасу – якщо взяти разом усі протестантські релігійні організації в регіоні, що видається можливим лише умоглядно, оскільки на практиці вони не

підпадають під спільний знаменник, – посідає друге місце за кількісними показниками після найчисленнішої та найвпливовішої в регіоні Української православної церкви (в юрисдикції Московського патріархату). Частка протестантських релігійних організацій у регіоні має тенденцію до скорочення: якщо на початок 2000 р. протестантські організації становили 59,8% від загальної мережі громад у Донецькій області, то на початок 2010 р. вона скоротилася до 46%[589]. За офіційними даними на початок 2013 р. протестантські організації на Донеччині становили 34,7%, на Луганщині – 23,8% від усієї релігійної мережі цих двох східних областей. Громади євангеліків/харизматів становили на Донеччині понад 12%, а на Луганщині разом із новітніми рухами – 15,4% від загальної кількості релігійних громад[590].

Схід України виявився найсприятливішим середовищем для постання нових релігійних спільнот та рухів. Релігійна мережа на Сході у 2002 р. містила 21,9% громад новітніх спільнот від загальної кількості релігійних організацій, що становило найвищий показник серед макрорегіонів країни (для порівняння, найнижчим цей показник був на Галичині – 2,2%). Географія розміщення спільнот євангелічного/харизматичного спрямування, була зміщена на Схід і Центр країни: відповідно, 38% та 33,6% спільнот від їх загальної кількості[591]. Донецька область становила регіон з найнасиченішою мережею організацій євангеліків: 10% від загальної кількості такого роду спільнот станом на 2003 р. було на Донеччині, що становило найвищий показник у країні[592].

Протестантизм на Донеччині й Луганщині являв собою неоднорідне й надзвичайно строкате явище. У цьому середовищі, з великим кількісним відривом від інших, переважали спільноти

---

[589] «Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин». Інформаційно-аналітичні матеріали до Круглого столу на тему: «Державно-конфесійні відносини в Україні, їх особливості і тенденції розвитку» 8 лютого 2011 р. – К.: Центр Разумкова, 2011. – С. 17, 29.

[590] Інформаційний звіт. Донецька область. 2012 р. – С. 1–3; Інформаційний звіт. Луганська область. 2012 р. – С. 1.

[591] «Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин». Інформаційно-аналітичні матеріали до Круглого столу на тему: «Державно-конфесійні відносини в Україні, їх особливості і тенденції розвитку» 8 лютого 2011 р. – С. 23.

[592] Релігійна панорама. – 2003. – № 4. – С. 59.

баптистів і п'ятидесятників (які, своєю чергою становлять неоднорідними утвореннями й складаються з низки автономних структур) та адвентистів сьомого дня. Спільноти баптистів і п'ятидесятників пережили існування в краї радянського режиму, а після проголошення Україною незалежності дістали можливість безперешкодного розвитку. Традиційними для регіону є громади Свідків Єгови, що з'явилися тут у повоєнні роки внаслідок радянської політики з переселення вихідців із Західної України до східних районів УРСР. За радянської доби діяльність організацій Свідків Єгови була під забороною, члени громад зазнавали переслідувань, а самі громади існували у підпіллі. На зламі 1980–1990 рр. на Донбасі з'являються євангелічні/харизматичні церкви, неохристиянські пізньопротестантські спільноти. Упродовж 1990-х рр. такого роду нові релігійні організації поставали до великої міри внаслідок активної місіонерської діяльності представників іноземних протестантських організацій, насамперед зі США.

Для переважної більшості протестантських спільнот Донбаського регіону, як і в цілому в Україні, залишається притаманним процес перманентної внутрішньої диференціації, постання нових спільнот, що виходять зі складу вже існуючих і таким чином примножують релігійну мозаїку. Зазначені процеси зумовлені, до певної міри, природою протестантизму, що залишає за особою/спільнотою право як на (до)вільну інтерпретацію Біблії, так і вибір самоустрою громад. У такого роду організаційному дробленні громад нерідко свою роль відіграє суб'єктивний, особистісний чинник: амбіції членів, внутрішні конфлікти за перерозподіл сфер впливу чи ресурсів. З початком 2000-х рр. процес організаційного дроблення протестантських спільнот у регіоні, як і в країні загалом, дещо уповільнився (так само як і зростання кількості громад), що дозволяє говорити про факт насичення й певну стабілізацію їхньої мережі, окреслення обрисів основних гравців на протестантському полі Донбасу.

Нові протестантські спільноти, особливо євангелічні, легко постають і так само легко зникають з релігійного ландшафту. Групування довкола особи лідера чи матеріальна підтримка ззовні, так само як і початковий високий емоційний запал неофітів та захоплююча новизна новітніх рухів – фактори, недостатні для укорінення й

стабільного функціонування релігійної спільноти. Проте саме такого роду чинники виявляються чи не визначальними для виникнення неохристиянських спільнот й зумовлюють притік до них нових членів (відтік членів не піддається обрахункам, але для такого роду спільнот характерним є високий показник ротації членів).

Найчисленніше протестантське об'єднання регіону становить Всеукраїнський союз об'єднань євангельських християн-баптистів (ВСО ЄХБ). У 2009 р. в його середовищі відбувся розкол, але кількість громад, що відокремилася, виявилася незначною. У Донецькій області до складу ВСО ЄХБ входять 134 релігійні громади. До категорії ЄХБ тут належать 15 громад Братства незалежних церков і місій ЄХБ України, 11 – релігійного Об'єднання (асоціації) незалежних церков ЄХБ, 14 незалежних громад ЄХБ. В області діє Донецький християнський університет у м. Макіївка (91 студент очної та заочної форми навчання) та Східно-українська баптистська теологічна семінарія (570 студентів очної та заочної форми навчання). У Луганській області до складу ВСО ЄХБ входять 77 громад; решта баптистських організацій представлена 12 громадами[593].

У Донецькій та Луганській областях другу за чисельністю групу протестантських організацій становлять п'ятидесятницькі церкви – християн віри євангельської. На Донеччині це Союз вільних церков християн євангельської віри України, громади християн віри євангельської поза союзами, Духовне управління ХВЄ Українська місіонерська церква, Союз Церкви Божої в Україні Центру Божої Церкви ХВЄ в Україні (разом 35 громад). На Луганщині п'ятидесятницькі спільноти представлені Всеукраїнським союзом церков християн віри євангельської (13 громад), Союзом вільних церков християн віри євангельської (11), Союзом Церкви Божої України (9), Божою Церквою християн віри євангельської України (8), а також іншими п'ятидесятницькими громадами (14)[594].

Третє місце в регіоні за кількісними показниками членів посідає Українська Уніонна конференція церкви адвентистів сьомого дня (48 громад в Донецькій області, 39 – в Луганській)[595].

---

[593] Інформаційний звіт. Донецька область. 2012 р. – С. 2; Інформаційний звіт. Луганська область. 2012 р. – С. 3.

[594] Інформаційний звіт. Донецька область. 2012 р. – С. 2.

[595] Там само.

Серед євангелічних/харизматичних церков на Донеччині помітними є громади очолюваної Л. Падуном Української християнської євангельської церкви (Слово життя) (УХЄЦ, 96 громад), де від початку 1990-х рр. активно працювали місіонери зі Швеції. Співпраця шведських місіонерів з місцевим керівництвом була небесконфліктною. У 2012 р. шведські «отці-засновники» УХЄЦ здійснили безуспішну спробу усунути з посади Л. Падуна, внаслідок якої конфлікт лише поглибився, а внутрішні кризові явища стали гострішими. У 2012/13 навчальному році Біблійний інститут УХЄЦ «Слово життя» вперше не набрав слухачів, у 2012 р. було знято з реєстрації 1 громаду. Однак чисельність учасників масових заходів, що їх проводили євангеліки, залишалася високою (6 тис. осіб взяли участь у конференції у вересні 2012 р. в Донецьку)[596].

Крім зазначених вище, в Донецькій області функціонують організації Духовного центру Нове покоління християнських церков України (20) та громади, що іменують себе Протестантські церкви України і що у 2006 р. вийшли з підпорядкування центру Нове покоління (12). До Об'єднання незалежних харизматичних церков України належать 6 спільнот, Церкви Повного Євангелія – 56[597].

На Луганщині до євангелічних церков належать громади Церкви Повного Євангелія (27 громад), Української християнської євангельської церкви (23), окремі релігійни громади євангелічного спрямування (19) (серед них дві – центру Нове покоління)[598].

Легалізація громад Релігійного центру Свідків Єгови в Україні розпочалася в регіоні у 1993 р. й на початок 2013 р. єговісти мали 84 громади в Донецькій та 28 (7 500 членів) – у Луганській області. Частка громад Свідків Єгови в Донецькій області доволі висока і на початок 2010 р. становила 5,5% від загальної кількості зареєстрованих релігійних організацій (для порівняння, в Закарпатській області – 9,4%, в Києві – 6,0%, Чернівецькій області – 5,2%; це

[596] Інформаційний звіт. Донецька область. 1912 р. – С. 2, 11, 15.

[597] Статистичні дані Відділу у справах релігій Головного управління взаємодії з громадськістю та у справах національностей і релігій Донецької облдержадміністрації станом на 04.05.2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.donoda.gov.ua/main/ua/publication/print/6705.htm

[598] Інформаційний звіт. Луганська область. 2012 р. – С. 4.

найвищі показники по країні)[599]. Організація Свідків Єгови має жорстку структуру, пильно контролює життя своїх членів, чому сприяє щільний тижневий графік їхніх обов'язкових зустрічей. Крім щонедільних зібрань з прослухуванням релігійних промов та вивченням матеріалів журналу «Сторожова вежа» члени організації мають відбути упродовж тижня два обов'язкові зібрання (де поєднуються програми «Школи теократичного навчання» з місіонерської роботи та «Службова зустріч» з обговорення місцевої тематики), а також щонедільне зібрання невеликих груп у 10–15 осіб з вивчення Біблії[600]. Свідки Єгови регулярно проводять регіональні конгреси у містах Донецьку, Горлівці, Краматорську, Артемівську, спрямовані на підтримання членів у мобілізованому стані[601].

На Донбасі розгорнули діяльність такі нові для регіону релігійні організації, як Церква Христа (на Донеччині 64 громади, Луганщині – 4), Новоапостольська церква (по одній в кожній області), Церква Ісуса Христа святих останніх днів, або мормони (на Донеччині – 6, Луганщині – 1). На Донеччині діють громади Реорганізованої Церкви Ісуса Христа святих останніх днів (мормонів) та Християнської пресвітеріанської незалежної реформаторської церкви (1), а також обласний корпус релігійної благодійної організації Армія спасіння[602].

До розмаїття релігійного життя в регіоні додають поодинокі громади Української лютеранської церкви (не входить до складу Всесвітньої лютеранської федерації з центральним проводом у Німеччині, а наголос робить на своїй «українськості»), а також назарян, англікан, методистів, членів Християнської екуменічної церкви, Церкви Господа Ісуса Христа, Церкви Нового Єрусалиму, Церкви останнього Завіту, Соборної Ассирійської Церкви Сходу, Повного Євангелія, Слова Життя, Посольства Божого, церкви Еммануїл тощо.

---

[599] «Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин». Інформаційно-аналітичні матеріали до Круглого столу на тему: «Державно-конфесійні відносини в Україні, їх особливості і тенденції розвитку» 8 лютого 2011 р. – С. 22.

[600] Петров О. Сучасний стан і розвиток християнських релігійних течій на Донеччині / О. Петров // Схід. – 2010. – № 7. – С. 114.

[601] Інформаційний звіт. Донецька область. 2012 р. – С. 2; Інформаційний звіт. Луганська область. 2012 р. – С. 4.

[602] Там само.

Упродовж 1990-х рр. на Донеччині й Луганщині чи не найактивніше у країні розгортали місіонерську діяльність представники зарубіжних протестантських організацій. Згідно зі статистикою обласних органів виконавчої влади на Донеччині кількість зарубіжних місіонерів у цих роках коливалася у межах 610–680 осіб на рік, які приїжджали до області з 30–40 країн світу. Тут враховано лише тих, хто прибував за офіційним дозволом обласного управління у справах релігій. Однак паралельно із цим зарубіжні місіонери мали змогу приїжджати й працювати в регіоні за дозволом Державного комітету України у справах релігій, а також в умовах відсутності контролю з боку влади – взагалі без отримання формального дозволу. Те саме спостерігалося до початку 2014 року, а тому загальна кількість зарубіжних місіонерів не піддається обрахуванню й має бути вищою, ніж обласні статистичні дані.

Кількісні показники приїжджих релігійних діячів почали знижуватися від 2000 р., коли їхня чисельність на Донеччині становила 591 особу з 23 країн світу. У 2011 р. на Донеччині показники, відповідно, мали такий вигляд: 173 особи (з них 104 особи зі США) з 24 країн, у 2012 р. – 129 осіб (з них 54 особи зі США) із 23 країн. Переважна більшість запрошених релігійних діячів упродовж останніх двадцяти років прибували саме до (нео)протестантських спільнот області: у 1994 р. чисельність протестантських місіонерів становила 97,8% від загальної кількості офіційно запрошених з-за кордону релігійних діячів, у 2010 р. – 81,8%[603].

Початково серед місіонерів, що приїжджали до Донецької області, кількісно переважали члени Церкви Христа зі США. Однак від 2010-х рр. тенденція змінилася. По-перше, скоротилася їх загальна кількість, по-друге, переважати стали представники американських мормонів (Святих останніх днів): у 2010 р. – 67 осіб, 2011 р. – 77, 2012 р. – 72 особи[604].

---

[603] Інформаційний звіт про стан та тенденції розвитку релігійної ситуації, державно-церковних відносин у Донецькій області за 2011 рік відділу у справах національностей і релігій головного управління взаємодії з громадськістю та у справах національностей і релігій Донецької облдержадміністрації. – С. 14–15. Далі: Інформаційний звіт. Донецька область. 2011 р.; Інформаційний звіт. Донецька область. 2012 р. – С. 14.

[604] Інформаційний звіт. Донецька область. 2012 р. – С. 14.

На відміну від Донеччини, на Луганщині кількість зарубіжних місіонерів завжди була в рази меншою. У 2010 р. область відвідало лише 16 іноземців, що становило на 13 осіб менше, ніж у 2009 р., у 2011 р. – 16, у 2012 – 15 (з них 14 осіб зі США). Більшість зарубіжних місіонерів у 2012 р. приїхали, так само як і на Донеччині, до громад мормонів (11 осіб; в Луганську громада мормонів офіційно діє з листопада 1998 р.)[605], що аж ніяк не свідчить про зростання громад українських мормонів (їхня кількість настільки мізерна, що не потрапляє навіть до щорічних звітів відповідних обласних управлінь). У цьому випадку правомірніше говорити про цілеспрямовану діяльність американського проводу мормонів в Україні.

Процес виникнення, прищеплення та поступового занепаду на місцевому ґрунті заснованих іноземними місіонерами спільнот ілюструють незалежні спільноти американської за країною походження Церкви Христа (ЦХ) та їхній духовний центр «Благовіст». У США ця церква має понад 200-літню історію, імідж респектабельної консервативної спільноти і є поширеною у т. зв. «Біблійному поясі» Півдня країни.

Реєстрація перших громад Церкви Христа на Донеччині розпочалася у 1990 р., а у 2003 р. область уже перетворилася на регіон найбільшої концентрації громад цієї церкви в Україні: зі 105 громад, що діяли на той час в країні, в Донецькій області знаходилося 59, плюс 2 духовні центри, 2 Біблійні інститути і одна місія; 50% організаційних структур ЦХ на Донеччині було засновано безпосередньо в місті Донецьку. Тобто на початок 2000-х років у Донецькій області майже кожна 20-та, а в обласному центрі майже кожна 7-ма громада була громадою Церкви Христа[606].

Від початку саме до Церкви Христа в Донецькій області приїжджала найбільша кількість зарубіжних місіонерів. У 1994 р. за запрошеннями місцевих громад (тобто без врахування дозволів, виданих у Держкомрелігій) – яких на той час було лише 3 – до області приїхало 258 місіонерів, або 40% від загальної кількості усіх зарубіжних проповідників, що прибули того року до Донеччини.

---

[605] Інформаційний звіт. Луганська область. 2012 р. – С. 13.

[606] Козловський І.А. Національна ідея та проблема релігійної духовності (на прикладі діяльності громад Церкви Христової в Україні «Благовіст») / І.А. Козловський // Актуальні питання соціально значущої діяльності церков і релігійних організацій в Україні… – С.76.

Влітку того ж 1994 р. для проведення євангелізаційної кампанії до області прибуло близько 250 осіб, з яких лише кілька були професійними місіонерами (тобто пасторами або мали богословську освіту), а більшість становили пересічні члени громад ЦХ у США, які вперше і востаннє прибули «євангелізувати» «безбожні» терени недавньої «імперії зла»[607]. Того ж року дві аналогічні євангелізаційні кампанії було проведено американськими «місіонерами» в Луганській області[608].

Саме внаслідок активної діяльності американських місіонерів із Церкви Христа поставали й зростали громади їхніх українських новонавернених прибічників. У 1995 р. до Донеччини прибуло 279 місіонерів Церкви Христа, або 44,4% від загальної кількості запрошених (кількість громад за рік зросла з 3 до 9), у 1996 р. – 261 місіонер (42,3%), 1997 р. – 260 місіонерів (38,2%); 1998 р. – 214 місіонерів (35,2%; громад 32); 1999 р. – 214 місіонерів (29%; громад 43), 2000 р. – 187 місіонерів (31%; громад 49), 2001 р. – 211 місіонерів (39,7%; громад 53); 2002 р. – 154 місіонерів (31,8%; громад 57)[609].

Церквою Христа було засновано в регіоні два Біблійні інститути (Український Біблійний інститут «Беар Велі» при Християнському центрі незалежних «Церков Христових» в Україні у 2011 р. та Біблійний інститут «Благовіст» при духовному центрі співробітництва незалежних громад Церкви Христа в Україні у 2000 р.), а також дві благодійні організації «Євангеліє для України» та «Надія Єремії». Центр «Благовіст» започаткував амбітну освітню та просвітницьку діяльність, благодійне розповсюдження Біблії та іншої християнської літератури (у 2003 р. в Донецькій області поширено 150 тис. примірників духовної літератури, згідно з даними одного з американських засновників Центру Д. Деффенбау[610]). За рахунок гуманітарної допомоги з-за кордону «Благовіст»

---

[607] Козловський І.А. Національна ідея та проблема релігійної духовності … – С. 76.

[608] Форостюк О. Луганщина релігійна / О. Форостюк // Релігійна панорама. – 2010. – № 11. – С. 65.

[609] Там само.

[610] Деффенбау Д. Соціально значуща діяльність американських місіонерів в Україні /Актуальні питання соціально значущої діяльності церков і релігійних організацій в Україні… – С. 81.

розгорнув благодійницьку діяльність, а підготовлені ним українські місіонери розпочали працювати не лише в регіоні (Донецьк, Артемівськ, Костянтинівка, Часів-Яр, Соледар, Авдіївка, Макіївка), але й в інших містах України (Львів, Харків, Феодосія, Сімферополь, Севастополь тощо)[611].

Пік зростання громад Церкви Христа на Донеччині припав на 2003 р., коли в області було зареєстровано 59 громад[612]. В Луганській області на той час діяли громади в Луганську, Антраците, Красному Лучі та Сєвєродонецьку. Після короткого періоду стабілізації активність американських місіонерів та новопосталих українських громад пішла на спад. У 2011 р. вперше не було зареєстровано жодної нової громади Церкви Христа в регіоні, а наступного року припинив діяльність заснований і певний час спонсорований американською ЦХ центр «Благовіст».

У цілому ж, місіонерська діяльність з-за кордону на Донбасі, як і в інших регіонах України, проводилася двояко. З одного боку, вона розгорталася по лінії окремих церков і релігійних організацій (переважно з Європи) і мала більш-менш впорядкований характер, оскільки її цілі, форми й методи діяльності визначалися керівництвом тих церков. Водночас, із місіями на Донбас приїжджали представники окремих незалежних від центрального керівництва спільнот (переважно зі США). Останні ігнорували місцевий контекст, надихалися власним розумінням «покликання до навернення і спасіння» «жертв атеїстичного режиму». Непоодинокими були випадки, коли зарубіжні місіонери діяли автономно, ігноруючи місцеві протестантські структури, що призводило до напруги і відчуження всередині протестантського середовища як такого, поділу на «місцевих»/«своїх» та «заїжджих»/«чужих».

Розгортання зарубіжного місіонерства в Україні з початком 1990-х рр. відбувалося багато в чому подібно до ситуації в Росії та інших пострадянських новопосталих незалежних державах. На думку проректора Московської семінарії Євангельських християн-баптистів О. Митрофанова, ігнорування зарубіжними місіонерами місцевих протестантських структур спричинилося до великої кіль-

[611] Козловський І.А. Національна ідея та проблема релігійної духовності … – С. 77–78.

[612] Інформаційний звіт. Донецька область. 2011 р. – С. 12.

кості помилок у їхній діяльності: «На особливості поведінки багатьох місіонерів сильно вплинули політичні настрої, що панували у той час. Захід бачив себе в особі переможця "імперії зла" – Радянського Союзу. Стереотипи ставлення до радянської країни як "країни ведмедів" і дикого населення нам також відомі. До того ж треба враховувати надмірну самовпевненість, особливо притаманну США»[613].

Американський пастор Михаїл Моргуліс у часописі «Christianity Today» відверто і жорстко критикує помилки, яких допустилися зарубіжні місіонери через небажання пізнати й враховувати у своїй діяльності особливості культури пострадянських країн, яким вони мали намір допомогти. Культура розуміється Моргулісом у широкому сенсі: «Наші проповідники витрачали мільйони доларів на аренди стадіонів, рекламу, видання рекламно-релігійної літератури про себе, замість того, щоб на ці гроші будувати лікарні та рятувати дітей, що вмирали. Відірвавшися від реального життя, своєю впертістю вони вбили у багатьох бажання шукати Великого Бога […]. Вони гучно заявляли, що проповідують лише Христа, а проповідували свої церкви, свої громади, свої напрацювання. Вони хотіли діяти самостійно, але дуже часто співпрацювали з колишніми партійними функціонерами та шахраями, які обманюють їх до сьогодні»[614].

Тенденції такого роду спостерігалися й в усій Україні. Зарубіжні місіонери потрапили тут у ситуацію правового нігілізму, що наростав та поглиблювався, та беспрецедентної корумпованості бюрократії. Заручником такого стану речей не могли не стати й державно-церковні відносини, коли певна частина чиновників – та інших, дотичних до цієї сфери структур й осіб – і в центрі, і на місцях активно користалася з паралічу правової системи для досягнення особистих цілей.

Американських місіонерів із Церкви Христа вразив на Донбасі «вищий» рівень «релігійної свободи» в Україні, порівняно зі Сполученими Штатами. На конференції, що проводилася Державним комітетом України у справах релігій спільно з Відділенням ре-

[613] Митрофанов А. Протестантизм // 50 религиозных идей, которые никогда не понравятся Богу / Г.Г. Ястребов и др. – М.: Эксмо, 2009. – С. 280.

[614] Цит. за.: Митрофанов А. Протестантизм. – С. 280–281.

лігієзнавства Інституту філософії НАН України, один із лідерів цієї церкви Д. Деффенбау зазначав, що «у Сполучених Штатах здійснюється дуже багато зусиль для відокремлення церкви від держави. На жаль, одним із засобів відокремлення є таке ставлення держави до релігії, начебто остання взагалі не існує. До віри американського народу (sic! вжито форму однини, коли і віра, і американський народ постулюються як гомогенні одиниці. – *Н.К.*) ставляться як до якогось незвичного культурного феномену, а не як до головної базової істини та реалії американського народу та американської культури. Тому, з американської точки зору, брати участь релігійній організації в роботі заходу, до якого причетна також і державна установа, дуже незвично»[615]. Очевидно, що в українських реаліях конституційний принцип відокремлення держави і церкви трактується інакше, ніж у США, а особливості його інтерпретації та застосування в центрі (зокрема, за допомогою евфемізму «церква відокремлена від держави, але не від суспільства», що його кожна політична сила, яка приходить до влади, трактує на власний розсуд й на користь «своїх» церков-фаворитів) дають карт-бланш чиновникам на місцях для довільного й вибіркового застосування чинного законодавства.

У центрі ставлення Державного комітету України у справах релігій до створених місіонерами нових протестантських релігійних організацій було непослідовним. У відомчому Довіднику релігійних організацій України (2001 р.) вчення згадуваної Церкви Христа характеризувалося як ізоляціоністське, практика – як прозелітична, а її структура – як авторитарна, замкнена на авторитет керівника. Серед притаманних цій церкві методів діяльності називалися технології впливу на психіку особи, що призводять «до кардинальних змін у житті новонавернених, що викликає стурбованість громадськості, формує негативну думку про неї [«Церкву Христа». – *Н.К.*]»[616]. Однак у 2004 р. той самий державний орган запрошує американських керівників Церкви Христа до участі у міжнародній науково-практичній конференції з наданням їм слова

[615] Деффенбау Д. Соціально значуща діяльність американських місіонерів в Україні… – С. 79.

[616] Християнські церкви і релігійні організації в Україні. Довідник. Державний комітет України у справах релігій. – К.: VIP, 2001. – С. 81.

та апологетичними виступами на адресу ЦХ з боку українських учасників конференції[617].

На тлі економічної деградації колись потужного промислового регіону, а відтак занепаду соціально і культурно важливих сфер життєдіяльності населення помітною на Донбасі виявилася соціально орієнтована, благодійна діяльність протестантських церков, як традиційних, так і новопосталих. У середині 1990-х рр. 60–70% усієї гуманітарної допомоги, що надходила до Донецької області, надавали са́ме релігійні організації (серед промислових підприємств соціальною сферою у ті роки опікувалися одиниці, зокрема, горлівський «Стирол», маріупольський комбінат ім. Ілліча)[618]. Із загальної кількості гуманітарної допомоги, що надходила релігійними каналами, найбільша частка припадала й до сьогодні припадає на протестантські організації.

Від початку гуманітарна допомога з боку релігійних організацій обмежувалася переважно уживаним одягом, лікарськими препаратами, медичним обладнанням, релігійною літературою, а також продуктами харчування. Згодом почали зростати обсяги продуктів і товарів, що купувалися на місцях за кошти, надані іноземними релігійними організаціями. Основними отримувачами, а відтак і розповсюджувачами гуманітарної допомоги з-за кордону залишаються традиційні місцеві протестантські організації євангельських християн-баптистів, християн віри євангельської, а також церкви Повного Євангелія, громади Церкви Христа та Святих останніх днів (мормонів). Донецький і Луганський відділи у справах релігій фіксують поступове скорочення кількості гуманітарних вантажів з-за кордону. Їхня приблизна вага у 2011 р. у Донецькій області становила 200–220 тонн, Луганській – 10 тонн[619].

Представники місцевої влади констатують, що «в останні роки значно зменшився вплив закордонних релігійних центрів на си-

---

[617] Актуальні питання соціально значущої діяльності релігійних організацій в Україні… – С. 79–82, 74–79.

[618] Костенко Г.В., начальник Управління у справах релігій Донецької облдержадміністрації. Религиозная карта области / Г.В. Костенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://iai.donetsk.ua/_u/iai/dtp/CONF/2/speeches/kost.html

[619] Інформаційний звіт. Донецька область. 2011 р. – С. 17; Інформаційний звіт з питань релігій та державно-конфесійних відносин в Луганській області за 2011 рік, підготовлений відділом у справах національностей і релігій Луганської облдержадміністрації. – С. 15. Далі: Інформаіційний звіт. Луганська область. 2011 р.

туацію в Донецькій області»[620]. Хоча динаміка екстенсивного розвитку в регіоні заснованих зарубіжними місіонерами нових протестантських організацій на сьогодні практично вичерпала свій ресурс, наслідком інтенсивної місіонерської діяльності у попередніх роках стало перетворення Донбасу на регіон найбільшої концентрації нових для України релігійних організацій, як протестантських, так і багатьох інших.

З етнополітичної точки зору протестантські організації як такі характеризуються іррелевантним ставленням до питань етнічності та її есенціалістських маркерів, горизонтальний вимір їхньої діяльності зорієнтований великою мірою на локальну соціальну практику – «тут і тепер», а вертикальний – через вивчення Біблії та дотримання її настанов визначається трансцендентним, що маркує ідентичність особи чинниками віросповідними, поза- або трансетнічними. Це робить протестантське середовище чутливим до питань, дотичних до свободи віросповідання як основного права особи.

Релігійні організації міноритарних етнічних спільнот. До числа релігійних організацій представників міноритарних для регіону етнічних спільнот належать, крім мусульманських, про які йтиметься далі, громади Римо-католицької церкви, Німецької євангелічно-лютеранської церкви у складі Всесвітньої лютеранської федерації (одна громада в Луганській обл.), Новоапостольської церкви (українців німецького походження), вірменських Апостольської (Донецька обл.) та Григоріанської церков (одна спільнота вірменокатоликів у Луганській обл.)[621], окремі православні громади етнічних грузинів (по одній в Донецькій та Луганській областях), іудейські громади різних напрямів, а також іудео-християни. Віруючі етнічні росіяни, білоруси, молдавани, болгари та греки входять до складу Української православної церкви (в юрисдикції Московського патріархату).

Українські *православні за віросповіданням грузини* розвивають незалежне релігійне життя у співдії з Українською православною церквою. Стараннями представників грузинської спіль-

[620] Інформаційний звіт. Донецька область. 2011 р. – С. 16.

[621] Юмукян В. Религия как консолидирующий фактор в жизни армянской диаспоры / В. Юмукян // Межэтнические культурные связи в Донбассе: история, этнография, культура. – Донецк, 2000. – С. 235–239.

ноти в регіоні – за підтримки посольства Грузії в Україні та консульства Грузії у Донецьку – у травні 2011 р. відбулося освячення храму преподобного Шіо Мгвімського в одному з нижніх приділів Свято-Воніфатієвського храму УПЦ у Донецьку[622]. Одна громада грузинів-православних діє в Луганській області.

Станом на 1.01.2012 р. *Римо-католицька церква* була представлена в Донецькій області 14 громадами (Донецьк з костелом св. Йосифа, що використовується також для проведення органних концертів, Макіївка, Маріуполь, Горлівка, Артемівськ, Краматорськ, Красноармійськ, Торез, Єнакієве)[623]. Двома із трьох донецьких громад з 1992 р. опікуються священики з Польщі зі спеціалізованого Товариства Христового (TCh) для поляків за кордоном, їм допомагають монахині з конгрегації Сестер-урсулінок Ісуса Умираючого[624].

У Луганській області РКЦ має одну парафію (створена 1992 р.), до якої афілійовані громади у Стаханові (регулярні богослужіння у тимчасовій каплиці проводяться від березня 2003 р., дієцезіальним священикам допомагають монахині конгрегації Божого Серця Ісуса) та Красному Лучі (каплицю розташовано у приватному будинку).

Від часу відновлення у 1991 р. діяльності РКЦ в Україні з-поміж місцевих членів громади було висвячено трьох священиків, а кілька місцевих дівчат-парафіянок стали членами жіночих чернечих конгрегацій[625]. Загалом це свідчить про певний внутрішній потенціал до зростання місцевої церкви, особливо, якщо брати до уваги критично низький рівень покликань до священства в сучасній РКЦ (насамперед, у Європі та США, але й Україна не становить виняток), досить коротку новітню історію діяльності цієї церкви в краї та мізерну чисельність римо-католиків на Донбасі.

На початковому етапі переважну кількість членів РКЦ в регіоні становили українці польського походження. Однак місцеву РКЦ не оминули загальні тенденції розвитку польської етнічної спільноти в сучасній Україні – Римо-католицька церква стає дедалі менш полонізованою як за рахунок чи не найінтенсивніших серед етніч-

---

[622] Церковна православна газета. – 2011. – № 7. – С. 10.
[623] Інформаційний звіт. Донецька область. 2012 р. – С. 10.
[624] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rkc.kh.ua/
[625] Католицький вісник. – 2011. – № 13 (3 липня). – С. 4–5.

них спільнот України асиміляційних процесів, так і входження до складу РКЦ нових членів – представників інших етнічних груп (українців, росіян тощо) внаслідок їхнього особистого вибору. Водночас, членами римо-католицьких громад на Донбасі є чимало студентів з Польщі (у Луганську із 300 членів громади – 150 іноземних студентів-поляків[626]), що живить в ідентифікаціях місцевої римо-католицької спільноти польський етнокультурний елемент.

Польськість церкви живиться історичною пам'яттю та координацією дій з польськими національно-культурними осередками краю з комеморації важливих для української Полонії історичних подій. Зокрема, від 1992 р. луганською римо-католицькою парафією та обласним Союзом поляків «Полонез» за підтримки обласної держадміністрації на початку грудня відправляються поминальні богослужіння за польських військовополонених, яких після поділу Польщі у 1939 р. між Німеччиною та СРСР було інтерновано у жовтні до табору у м. Старобєльськ Ворошиловградської (нині – Луганської) області (близько 3,9 тис. офіцерів польської армії, в тому числі вісім генералів). У травні 1940 р. польських офіцерів було етаповано до Харкова, де вони були розстріляні й поховані поблизу селища П'ятихатки. У Старобєльську розміщені поховання 48 польських офіцерів, які померли від хвороб або загинули під час спроби втекти з табору й імена яких невідомі. Щороку на цвинтарі представники української Полонії організовують панахиди за загиблими, покладають квіти до встановленої у 2004 р. меморіальної дошки при жіночому монастирі, на території якого було розташовано табір польських військовополонених. У заходах беруть участь представники дипломатичного корпусу Республіки Польща в Україні.

Прикметним для регіону є факт відсутності напруги у ставленні до римо-католиків з боку православних УПЦ (в юрисдикції Московського патріархату). Це виразно вирізняє позицію УПЦ від негативного ставлення Руської православної церкви стосовно розгортання католиками праці в Росії та її постійних звинувачень на адресу РКЦ в Росії у прозелітизмі серед місцевого населення. Зокрема, ігумен Феогност (Пушков) із Сєвєродонецької єпархії УПЦ

[626] Інформаційний звіт. Луганська область. 2012 р. – С. 10.

приверає увагу до позитивних прикладів у життєдіяльності РКЦ і пропонує адаптувати їх до використання у православ'ї. До позитиву він зараховує поділ західного монашества на ордени (конгрегації), що дозволяє підвищити його дієвість; «апостолат мирян», тобто активну участь мирян у житті церкви; систему обов'язкової катехизації; комунікацію Римських пап із віруючими через послання та енцикліки; застосування живих сучасних мов у богослужбовій практиці; наявність багатьох обрядових традицій і відкритість церкви до літургійних реформ; наявність у церкви свого банку; пенсійне забезпечення та соціальний захист кліриків[627]. Можна сперечатися з православним клiриком стосовно позитиву усіх зазначених ним пунктів (зокрема, найочевідніший – наявність власного банку, на адресу якого впродовж десятиліть лунають звинувачення у відмиванні коштів. Так само й пенсійне забезпечення та соціальний захист кліриків не становить заслугу РКЦ, а є наслідком трудового законодавства деяких західних країн, де ці клірики працюють). Але не можна заперечити відкритість автора до «іншого», його позитивну настанову.

Донецькі римо-католики творять нові традиції, що зміцнюють українську ідентичність. Таким стало вже традиційне проведення у серпні п'яти-шестиденного паломництва з Донецька до Маріуполя (відстань 155–160 км) до місцевої святині – копії образу Ченстоховської Божої Матері, що зберігається у храмі однойменної парафії, заснованої, а радше відновленої після радянських репресій, 2002 року. У 2013 р. відбулося 7-ме паломництво. Завершення паломництва зазвичай збігається з Днем Незалежності України, і тоді за ініціативи місцевого римо-католицького духовенства, яке представлене в краї іноземцями, відбуваються подячні молитви за дар незалежності, виконується Гімн України, лунають вітання та українські пісні[628].

Структури РКЦ на Донбасі входять до складу Харківсько-Запорізької дієцезії (єпископ-ординарій Мар'ян Бучек, єпископ-помічник Ян Собліо, обидва громадяни Польщі), створеної у травні 2002 р. за рахунок виділення частини церковних структур зі складу

---

[627] [Игумен Феогност (Пушков)]. 10 положительных примеров Римской церкви [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.religion.in.ua/main/bogoslovya/10617-10-polozhitelnyx-primerov-rimskoj-cerkvi.html

[628] Католицький вісник. – 2010. – № 18 (3 жовтня). – С. 6.

Житомирської та Кам'янець-Подільської дієцезій (заснованих у січні 1991 р.).

Українська греко-католицька церква представлена в регіоні громадами, члени яких у переважній своїй більшості є вихідцями з Галичини, які плекають свою галицько-українську етнокультурну й політико-ідеологічну ідентичність і які проживають компактно переважно у сільській місцевості (зокрема, села Октябрьське, Козацьке Новоазовського р-ну та с. Званівка Артемівського р-ну Донецької обл.). У містах урбаністичні та індустріальні процеси позначились на вищому рівні асиміляції вихідців з Галичини, ніж у селах. Невелика кількість греко-католиків у регіоні та їхня виразна етноконфесійна специфіка дозволяють кваліфікувати УГКЦ в регіоні як міноритарну релігійну етноконфесійну спільноту.

Перші греко-католицькі громади постали в регіоні наприкінці 1989 р. разом із легалізацією в СРСР у грудні того самого року УГКЦ. Станом на 1.01.2013 р. в Донецькій області мережа УГКЦ нараховувала 33 громади (з них чотири в Донецьку), два монастирі – василіанський у с. Званівка Артемівського р-ну та сестер-служебниць у Донецьку[629]. На Луганщині діяло з реєстрацією чотири парафії, чисельність яких становила близько 300 осіб. Для відправи богослужінь громади Луганська мають два пристосовані під молитовні приміщення і один храм Царя Христа (Луганськ), побудований на благодійні кошти підприємств різних форм власності регіону. Будівництво храмів УГКЦ здійснюється на Сході України переважно за фінансової підтримки міжнародних католицьких благодійних організацій, греко-католицького населення Галичини, приватних осіб[630]. У 2012 р. у процесі побудови в Донецькій області було сім храмів УГКЦ (два у Донецьку, а також по одному у Димитрові, Краматорську, Зугресі, с. Березове Мар'їнського р-ну, с. Староварварівка Олександрівського р-ну) [631]; у грудні 2013 р. було освячено новозбудований храм у Донецьку, а у січні 2014 р. – у Димитрові.

---

[629] Інформаційний звіт. Донецька область. 2012 р. – С. 9–10.

[630] Див. про збір коштів на будівництво греко-католицького храму в м. Димитрів Красноармійського р-ну Донецької обл.: Нова Зоря (орган Івано-Франківської єпархії УГКЦ). – 2012. – № 5 (26 січня). – С. 2; про приватні пожертви на храм у Донецьку див.: Там само. – 2014. – № 1–2 (2 січня). – С. 7.

[631] Інформаційний звіт. Донецька область. 2012 р. – С. 4.

Спочатку кадри духовенства для греко-католицьких громад Сходу України постачали семінарії з Галичини, однак перед заснованою у 2010 р. в Києві семінарією УГКЦ було поставлене завдання з підготовки духовенства для Центру, Півдня й Сходу України, а також Волині (тобто для Київської архієпархії, Донецько-Харківського, Одесько-Кримського та Луцького екзархатів) з-поміж місцевих греко-католиків[632].

Як зазначалося, основу греко-католицьких громад на Донбасі становлять вихідці з Галичини, що опинилися в краї або внаслідок політики радянської влади з примусового переселення населення із трьох західноукраїнських областей до індустріального Сходу України по закінченні Другої світової війни, або вимушеної трудової міграції населення з економічно малорозвиненої, аграрної Галичини у пошуках гарантованого заробітку на промислових підприємствах регіону, що інтенсивно відбудовувався після воєнної розрухи.

Структури УГКЦ на Донбасі входять до складу створеного у 2001 р. Донецько-Харківського екзархату (правлячий єпископ Степан Меньок), що, крім Донецької та Луганської областей, об'єднує Сумську, Полтавську, Запорізьку та Дніпропетровську області. Згідно з церковними даними, зазвичай перебільшеними, кількість греко-католиків у межах екзархату – тобто у 6 східних областях – становить доволі скромну цифру у 14 тис. осіб[633]. Інша точка співвіднесення: згідно з церковними даними у травні 2012 р. на зустрічі донецької молоді з главою УГКЦ були присутні понад 200 молодих людей[634], тоді як чисельність населення міста Донецька становить понад 970 тис. осіб[635], а міська агломерація налічує близько 2 млн осіб. Адміністративний центр екзархату з кафедральним храмом Покрови Пресвятої Богородиці (освячено у серпні 2003 р.) розташовано у Донецьку[636].

---

[632] Католицький вісник. – 2012. – № 16 (2 вересня). – С. 8.

[633] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ugcc.dn.ua/

[634] Нова Зоря. – 2012. – № 21 (24 травня). – С. 2.

[635] Головне управління статистики у Донецькій області. Чисельність населення на 1 січня 2013 р. та середнє за 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://donetskstat.gov.ua/statinform/chisl_ruh1.php?dn=0113

[636] Паламарчук С. УГКЦ у місті Донецьку / С. Паламарчук // Слово. – 2005. – № 4 (25). – С. 7–8.

На початку 1990-х рр. в українському греко-католицькому середовищі Луганщини було здійснено прикметний есперимент з коригування відповідно до локального контексту старих/формування нових маркерів самоідентифікації віруючих. У 1992 р. до юрисдикції УГКЦ перейшов священик УПЦ і здійснив спробу запровадити у громаді – яку він позиціонував як «руську/русскую католицьку», аби уникнути притаманних українському греко-католицькому середовищу негативних конотацій з «російськістю» – відправу богослужінь російською/церковнослов'янською мовою. Колишній православний священик не знайшов у цьому підтримки з боку керівництва УГКЦ, яке са́ме тоді зусиллями діаспорного духовенства інтенсивно переводило греко-католицькі громади в Галичині з узвичаєної церковнослов'янської мови богослужінь на українську. Есперимента́льна луганська громада, зазнавши ряд перетворень у безуспішних спробах адаптувати галицьку греко-католицьку ідентичність до місцевого контексту, припинила своє існування[637]. Натомість згодом – коли церковнослов'янську мову було суцільно витіснено з ужитку УГКЦ в Україні як мову «російську» – у керівництві УГКЦ змінилися погляди на сутність «місії УГКЦ на Сході», з'явилося реалістичніше бачення місцевих умов, і речники УГКЦ почали обережно висловлюватися за можливість використання у богослужіннях на Сході України відмінних від української мов, у тому числі російської.

В умовах, коли в країні діє право сили, становище греко-католицьких громад на Сході України залежить від політико-релігійних преференцій влади як у центрі, так і на місцях. Зокрема, із приходом до влади Президента В. Ющенка, який надавав підтримку «національним церквам», донецька греко-католицька парафія св. апостола Андрія отримала в користування Козацький храм Різдва Христового на території донецького Державного університету інформатики і штучного інтелекту. Проте у вересні 2011 р., після обрання Президентом України В. Януковича, прибічника й мецената УПЦ, греко-католицьку громаду було позбавлено права на користування цим храмом. Громадськість вважала, що влада мала намір передати храм УПЦ [638].

[637] Форостюк О. Луганщина релігійна / О. Форостюк // Релігійна панорама. – 2010. – № 11. – С. 59–60.

[638] Нова Зоря. – 2011. – Ч. 22 (13 жовтня). – С. 4.

Життя греко-католицьких громад регіону тісно пов'язане з національно-культурним життям нащадків українців-переселенців як безпосередньо з Галичини, так і українського населення з Польщі, репатрійованого в другій половині 1940-х рр. за угодою між урядами СРСР та Польщі про «обмін населенням». Лише у 1944–1947 рр. внаслідок такого «обміну» до Центральної та Східної України було виселено 159 241 осіб, визначених як українці[639]. До числа українців-переселенців потрапили лемки, які на той час ще не ідентифікували себе українцями, але були визнані такими – а отже, й усвідомили себе українцями, – в рамках польської та радянської етнополітичних практик.

Від 2005 р. за ініціативи луганських греко-католиків, нащадків лемків-переселенців, в області проводяться щорічні фольклорні фестивалі «Стежками Лемківщини», в яких беруть учать лемки з Донецька, Харкова й Луганська, делегації із Західної України, Польщі, США. У с. Переможне у 2008 р. було встановлено пам'ятний знак загиблим під час депортацій та на поселеннях лемкам, який було освячено духовенством українських «національних церков» у регіоні – УГКЦ та УПЦКП.

Іудаїзм. На Донбасі історично – на захід від річки Кальміус, уздовж якої в Російській імперії проходила розмежувальна лінія осілості євреїв, – проживали громади іудеїв двох віросповідних напрямів – ортодоксального й хасидського. Сьогодні до цих традиційних напрямів додалося кілька громад месіанських іудеїв у Донецькій області – 4, а також по 1 громаді іудео-християн та прогресивного іудаїзму в Луганській області (станом на початок 2013 р.). Активність іудейських громад, що входять до складу Регіонального Духовного об'єднання іудейських громад Донбасу (очолює головний рабин Донбасу Пінхас Вишедскі) знизилася порівняно з 1990-ми – поч. 2000-х рр., коли їхні зусилля було спрямовано на інфраструктурний розвиток. Внаслідок тодішніх зусиль на Донеччині постала духовна семінарія – єшива «Томхей Тмімім», єврейський общинний/громадський центр (відкритий 2006 р.). Іудейські громади в Луганській області (першу зареєстровано у

[639] Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади / відпов. ред. Ю. Сливка. – Т. 2: 1946–1947. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1998. – С. 16.

1993 р.) входять до складу консервативного об'єднання хасидів Хабад Любович. І на Донеччині, і на Луганщині іудейські осередки здебільшого інтегровані в єврейські національно-культурні товариства, оскільки іудаїзм у середовищі євреїв України великою мірою ототожнюється з єврейською культурою та способом життя. Розвитку останніх й приділяється основна увага як релігійних, так і світських організацій євреїв[640].

З початком «відроджувальних» процесів в іудейських громадах та єврейських національно-культурних товариствах постало питання необхідності «відродження» рідної мови у суцільно русифікованій єврейській спільноті регіону. Таких мов на той час у єврейській громаді до вибору було дві – або місцева їдиш, або мова держави Ізраїль іврит. Спочатку у статуті Донецького обласного Єврейського культурно-просвітницького центру «Алєф» (ОЄКПЦ) було обрано компромісний варіант вивчення обох мов, але з плином часу пріоритет було віддано вивченню й розвитку як рідної мови івритові, в тому числі в єшиві «Томхей Тмімім» [641].

Присутність у регіоні іудейських громад позначилася на перепрофілюванні деяких місцевих підприємств харчової промисловості на випуск нової кошерної продукції, тобто дозволеної до споживання іудеям. Донецька область, разом із Дніпропетровською, стала одним із лідерів у країні з виробництва кошерних продуктів харчування, чимало з яких можна купити у звичайних супермаркетах не тільки регіону, але й будь-де в Україні. До таких належать, зокрема, усі вироби Донецької макаронної фабрики, олія «Олейна», уся лінія пива «Сармат», кондитерські вироби торговельної марки «Конті».

***

Етнічна строкатість Донбасу не корелюється безпосередньо із досить скромно представленими в регіоні релігійними організаціями міноритарних етнічних спільнот. Рівень релігійності представників цих спільнот – якщо за показник брати створені представниками етнічних меншин релігійні організації – в цілому узгоджується із тим загальним станом речей у регіоні, що засвідчує один з найнижчих в

---

[640] Луковенко И.Г. Иудаизм в Донбассе // Религиозная палитра Донецкой области… – С. 161–163.

[641] Шайхатдінов А. Реалізація мовних прав у діяльності національно-культурних товариств Донецької області (кінець 1980-х – 2000-ті рр.) // Схід. – 2009. – № 5. – С. 86–87.

Україні рівнів релігійності населення, зокрема, майже вдвічі нижчим, ніж на Заході країни[642]. Низький рівень релігійності населення регіону пояснює переважання етнокультурного компонента в житті релігійних громад етнічних меншин, який у деяких випадках може домінувати (зокрема, такого роду тенденції мають місце в деяких іудейських спільнотах, греко-католицьких громадах). Релігійні організації представників окремих міноритарних етнічних спільнот функціонують переважно у «капсульному режимі», не маючи реального потенціалу до зростання через присутність етнокультурної складової у їхніх самоідентифікаціях, тяжіючи до трактування релігії як іманентної складової етнокультури.

Іслам. Від часу проголошення Україною незалежності у грудні 1991 р. становлення і розвиток ісламських структур у новопосталій державі певний час відбувався за інерцією, заданою згори керівництвом СРСР внаслідок горбачовської лібералізації політики держави щодо релігії і церкви. У першій половині 1980-х рр. – завершальному періоді т. зв. застою радянської системи – кількість офіційно зареєстрованих у СРСР ісламських структур зберігала тенденцію до скорочення, що було притаманним усім без винятку релігійним організаціям в країні державного атеїзму. В радянській Україні – *de jure*, але не *de facto* – мусульманських громад не існувало.

Згідно з офіційними даними у СРСР у 1984 р. діяло 7 ісламських об'єднань, а у 1985 і 1986 рр. їхня кількість скоротилася до 2 одиниць. Переломним для відновлення ісламських структур став 1987 р., коли маховик «перебудови» запрацював за власною інерцією у незворотному режимі. Того року було відновлено реєстрацію щойно ліквідованих п'яти ісламських об'єднань і штучно стримувана динаміка зростання ісламських релігійних організацій набула вибухового характеру: у 1988 р. кількість мусульманських об'єднань зросла до 34 одиниць, а за неповний 1989 р. (станом на 20 вересня) їх налічувалося вже 202[643].

У другій половині 1980-х рр. кількість релігійних громад мусульман у Радянському Союзі зростала від 394 у 1986 р. до 402 у

---

[642] Матеріали до засідання Круглого столу «Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин». – К.: УЦЕПД ім. О. Разумкова, грудень, 2003.– С. 47.

[643] Христораднов Ю.Н., председатель Совета по делам религий при Совете Министров СССР. Возврата к прежним подходам не будет (интервью) / Ю.Н. Христораднов // Наука и религия. – 1990. – № 1. – С. 2.

1988 р. і до 1 602 одиниць в останньому році існування СРСР (1991 р.). До 1991 р. в СРСР не було ісламських закладів освіти вищого рівня. Середня ланка професійної духовної освіти була представлена у 1986 р. 2 медресе зі 116 учнями; у 1988 р. кількість учнів обох медресе зросла до 133 осіб. У 1991 р. функціонувало вже 6 медресе, де набували освіту 510 осіб. Лише у 1991 р. в СРСР офіційно розпочали діяльність 5 вищих мусульманських навчальних закладів із набором у 414 слухачів[644].

Із проголошенням незалежності України процес виникнення, стабілізації й укорінення мусульманських структур у країні заторкнув переважно середовища 1) кримських татар, які почали масово повертатися до Криму, починаючи з 1989 р., 2) та волзьких татар, більшість яких традиційно проживала на Донбасі й для яких іслам був не стільки сповідуваною релігією, скільки складовою народної культури та побуту. Крим і Донбас є територіями, де зосереджено найбільші мусульманські спільноти України; Донбас посідає друге місце після Криму. На сьогодні практично в усіх великих містах Донецької та Луганської областей функціонують мечеті, новозбудовані або у пристосованих приміщеннях. Найбільші мечеті знаходяться у Донецьку, Маріуполі, Константинівці та Луганську.

Лише упродовж першого року незалежності кількість мусульманських релігійних громад у країні (в офіційному статистичному обліку позначених як кількість мечетей) зросла з 14 до 32 спільнот. У цілому ж, частка ісламських організацій у структурі релігійної мережі країни має тенденцію до зростання: від 1,5% у 2000 р. до 3,5% у 2010[645].

На рівні державного органу у справах релігій усвідомлення появи нового поважного суб'єкта на релігійному полі країни відбулося наприкінці 1990-х рр. Саме тоді державний комітет у справах релігій починає уважніше придивлятися до формування ісламської релігійної мережі (або ісламської умми). Зростання, диференціація й початки стуктуризації релігійного поля в Україні призвели до застосування до новопосталих релігійних організацій – у тому числі

[644] Наука и религия. – 1992. – № 1. – С. 7.

[645] «Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин». Інформаційно-аналітичні матеріали до Круглого столу на тему: «Державно-конфесійні відносини в Україні, їх особливості і тенденції розвитку» 8 лютого 2011 р. – С. 5.

ісламських – деталізованої номенклатури обліку, що згідно з успадкованою радянською практикою використовувалася для обліку православних структур.

Характер і методологія обліку мусульманських структур відповідним органом державного управління у центрі мають низку обмежень, що звужують можливості їхнього використання для аналізу стану та тенденцій розвитку мусульманських спільнот в Україні.

По-перше, офіційна статистика Держкомітету у справах релігій у ряді випадків не відображає реальний стан речей, оскільки законодавство України не передбачає обов'язкового характеру реєстрування релігійних організацій у відповідних державних органах для набуття статусу юридичної особи. Якщо громади домінуючих релігійних організацій в Україні – православних і католицьких – воліють проходити процедуру державної реєстрації, то представники міноритарних релігійних організацій (а до таких належать мусульманські громади) не вбачають у цьому доцільності з цілої низки причин. У випадку мусульманських громад до таких причин належать і невпевненість у їхньому подальшому існуванні (йдеться й про членство, й фінансову спроможність), і плинний характер спільнот нерезидентів, і неоднорідність ісламських громад, радикалізований сегмент яких воліє уникати публічності. Навіть офіційна статистика свідчить, що в Україні кількість незареєстрованих мусульманських об'єднань дещо вища від тих, які здобули реєстрацію: станом на 1 січня 2011 р. із 1 208 релігійних об'єднань мусульман в Україні 598 мали статус юридичної особи, а 610 діяли без реєстрації.

По-друге, в офіційній статистиці під спільну парасольку довільно зведено дві окремі ісламські структури – Київський муфтіят і ДУМУ «Умма», – які необхідно розрізняти.

По-третє, вкрай вразливим місцем усіх облікових даних, якими оперують ті чи інші органи державного управління, відповідальні за сфери, пов'язані з релігією, етнічними та міграційними процесами, є відсутність даних про неформальні *ad hoc* організації студентів-іноземців, що сцементовані особистими зв'язками членів, будуються за земляцьким принципом й серед напрямів діяльності яких є забезпечення релігійних потреб одноплемінників та одновірців. Такого роду громади випадають із поля зору державної системи обліку.

Зокрема, наприкінці 2010-х рр. у вищих і середніх навчальних закладах Донеччини навчалося близько 1 100 студентів – вихідців з країн арабського Сходу[646]. За неофіційними даними в 2009/10 навчальному році в Луганську – місті, яке входить до п'ятірки міст з найбільшою кількістю студентів, – навчалося приблизно 3 500 іноземних студентів, у тому числі вихідців з арабського Сходу[647].

З одного боку, студенти з арабських країн мають відмінну від локальної арабську мусульманську культуру та ідеологію, послуговуються арабською мовою, а сповідуваний ними іслам має певні віровчительні модифікації. Культурні відмінності створюють в ісламському середовищі України лінію розмежування й напруги між «місцевим» (або, точніше, у множині – місцевими) ісламом в Україні, насамперед, представленим громадами волзьких і кримських татар, та арабськими варіантами ісламу.

З другого боку, існує певна напруга у сприйнятті українськими студентами («місцевими») студентів з країн мусульманського Сходу. Як показало проведене І. Мотуновою анкетування студентів м. Луганська, українські студенти демонструють толерантніше ставлення до представників Далекого Сходу, зокрема, китайців, ніж до представників Близького Сходу, вихідці з якого асоціюються з «нахабними і нечесними людьми». Такі уявлення формуються не стільки з особистого досвіду, скільки на основі стереотипів[648].

У 1997 р. в Донецьку студентами з Сирії, Йємену, Судану, Палестини, Йорданії, Алжиру та інших арабських країн було створе-

---

[646] Луковенко І.Г. Донеччина релігійна: історія і сучасність / І.Г. Луковенко // Релігійна панорама. – 2010. – № 12. – С. 75.

[647] Мотунова І.Г. Університет як простір міжкультурного діалогу / І.Г. Мотунова // Вісник Луганського національного університету ім. Т. Шевченка. – 2011. – № 2 (231). – С. 180.

[648] Мотунова І.Г. Університет як простір міжкультурного діалогу / І.Г. Мотунова // Вісник Луганського національного університету ім. Т. Шевченка. – 2011. – № 2 (231). – С. 180, 182. Анкетування «Образ іноземного студента в уявленні українських студентів» проведене І.Г. Мотуновою впродовж 2010 р. серед студентів м. Луганська за серійною вибіркою. В опитуванні брали участь студенти I–IV курсів двох вищих навчальних закладів – Луганського національного ун-ту ім. Т. Шевченка (n = 783) та Східноукраїнського національного ун-ту ім. В. Даля (n = 181). До іноземних студентів віднесено всіх студентів, які не є громадянами України.

но організацію «Аль-Амаль», що розгорнула просвітницьку діяльність з вивчення арабської мови та культури за підтримки з боку посольств в Україні відповідних країн та організацій у країнах Близького Сходу та Північної Африки. «Аль-Амаль» зареєстровано як громадську організацію, тоді як її керівництво трактує організацію як релігійну, і в такому статусу її представники присутні на зібраннях, що їх проводить Державних комітет України у справах релігій[649].

У Луганській області, за даними голови правління мусульманської організації «Салам» Сейфулли Рашидова, серед студентів вузів велику частку становлять індуси та пакистанці, які сповідують іслам, а найвищу відвідуваність мечетей демонструють чеченці та дагестанці (найнижчу – азербайджанці й татари)[650]. В Луганську студенти, вихідці з Йорданії, Пакистану та Палестини, об'єднані у центр «Аль-Баян» (імам – громадянин Палестини), що входить до складу Управління мусульманських громад Луганської області «Таухід/Єдність» (останнє входить до складу Незалежного духовного центру мусульман України).

Нарешті, *по-четверте*, із поля зору офіційної статистики випадають спільноти, що виникають у середовищі нелегальних мігрантів, кількість яких стихійно та неконтрольовано зростає.

Форми статистичного обліку населення, що існують в Україні, не надають можливості навіть приблизно встановити кількість тих, хто сповідує іслам. У наукових дослідженнях та саморепрезентаціях ісламських лідерів кількість мусульман визначається довільно в амплітуді від 90 тис. до 2 млн віруючих[651]. Науковці схильні до нижчих показників, тоді як ісламські лідери зазвичай завищують статистику. М. Якубович визначає ймовірний мінімум мусульман в Україні в межах 300–500 тис. осіб, з яких понад 200 тис. ста-

---

[649] Див.: Ісмагілов С. Толерантність як засадничий принцип християнсько-мусульманських відносин: реаліях сьогодення / С. Ісмагілов // Християнсько-мусульманський діалог в контексті євроатлантичних прагнень України. / Зб. наукових матеріалів. – К.: Державний департамент у справах релігій, 2006. – С. 63–64.

[650] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.islam.in.ua/5/ukr/ful_articles/5812/visibletype/1/index/html; Кметь С. Мусульмане в Донбассе. Интервью с муфтием Саидом Исмагиловым от 25.05.2012 г. / С. Кметь [Електронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.ostro.org/general/society/ articles/400572/

[651] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ummainua.wordpress.com

новлять кримські татари і декілька десятків тисяч волзькі татари, що мешкають на Донбасі[652].

Брак достовірних статистичних даних стосується й кількості мусульман в Донецькій та Луганській областях. Донецький муфтій ДУМУ «Умма» Саїд Ісмагілов називає цифру від 30 до 70 тис. мусульман, які проживають на Донбасі[653], а місцевий представник всеукраїнської громадської мусульманської організації «Альраїд» Хамза Іса, відповідно, подає цифру від 100 тис. до 200 тис. мусульман[654].

Із великими застереженнями можна зробити припущення щодо ймовірної кількості мусульман в Україні на підставі чисельності представників тих чи інших ентічних груп, що традиційно сповідують іслам, враховуючи при тому, що етнічність і відповідна релігійна належність не становлять однозначно взаємообумовлені та взаємопов'язані явища. Згідно з прийнятим Держкомітетом статистики поділом таких етнічних груп в Україні налічується сорок. При тому кримські татари становлять 57% загальної кількості представників традиційно мусульманських народів України, а три найбільші етнічні групи (кримські татари, волзько-уральські, вони ж казанські, вони ж волзькі татари або просто татари, а також азербайджанці) разом становлять 84%, перші ж п'ять груп (з урахуванням узбеків і турків) – майже 90%[655].

У Донецькій області представників народів, що традиційно сповідують іслам, мешкає 36 тис., у Луганській – 15 тис. осіб[656]. Найчисленнішою в регіоні є етнічна група волзьких татар (у 1989 р. в Україні 87 тис. осіб, у 2001 г. – 73 тис.). Всеукраїнський перепис

---

[652] Yakubovych Mykhaylo. Islam and Muslims in Contemporary Ukraine: Common Backgrounds, Different Images / Mykhaylo Yakubovych // Religion, State & Society. – 2010. – № 38:3. – P. 291–304; Якубович М. Ad fontes: ідеологічний ресурс українського ісламу / М. Якубович // Ісламські процеси у світі та в Україні: реалії та прогнози / ред. А.В. Арістова. – К.: УАР, 2011. – С. 160.

[653] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.islam.in.ua/5/ukr/full_articles/7241/visibletype/1/index.html

[654] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ura.dn.ua/print/28.04.2011/110433.html

[655] Исламская идентичность в Украине / Богомолов А.В., Данилов С.И., Семиволос И.Н. и др. – Изд. 2-е, доп. – К.: ИД Стилос, 2006. – С. 16.

[656] Тут і далі: CD-видання «Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року». – К., 2003.

населення 2001 р. підтвердив традиційні ареали поселення татар: Донецька область (16 161 осіб), АР Крим (11 090), Луганська (8 543) та Херсонська області (5 353). Близькими за релігійними та культурними традиціями до волзьких татар є башкіри (4 253 особи). В Донецькій області мешкає найчисленніша в Україні спільнота азербайджанців – із загальної кількості 45 176 осіб тут мешкає 8 075, а в Луганській області – 3 123 осіб[657]. Переважна більшість турків-месхетинців (9–10 тис. осіб в Україні) компактно проживає на Донеччині, куди вони масово емігрували наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр. внаслідок спалаху етнічних конфліктів на Кавказі[658]. Кількість арабів, згідно з переписом, становить 470 осіб у Донецьку та 212 у Луганську.

Екстраполюючи етнічність на релігійність, треба зважати на цілу низку притаманних цій процедурі обмежень, адже некритична абсолютизація чи перебільшення взаємопов'язаності релігійного та етнічного чинників виводить дослідника поза межі наукового дискурсу до царини ідеологій та міфів.

З іншого боку, етнічність та релігійність на рівні самоідентифікації особи далеко не завжди збігаються або ж релігія може виступати лінією поділу всередині певних етнічних спільнот, які стереотипно сприймаються як монорелігійні. Зокрема, у досліджуваній групі волзьких татар поряд із татарами-мусульманами існує постала на тій самій етнічній основі група татарів-кряшенів, що сповідують православ'я (аналогічно абхази і болгари поділені на мусульман і православних, араби Лівану й Палестини – мусульман і християн, серби – православних, католиків і мусульман-босняків, українці – православних і (греко-)католиків). Крім того, в ісламських середовищах України відбуваються – хоча й різною мірою, але поступально – неуникненні процеси секуляризації, асиміляції з домінуючим неісламським соціополітичним і культурним контекстом, трансформації під дією глобалізаційних процесів. Такого роду процеси «розмивають» етнічні та релігійні ідентичності міноритарних груп на користь тих, що є ефективнішими з точки зору реалізації соціальних і політичних прав особи та особистих життєвих стратегій.

---

[657] Исламская идентичность в Украине. – С. 17–25.

[658] Малиновская Е.Ф. Турки-месхетинцы в Украине: этносоциологический очерк / Е.Ф. Малиновская. – К.: Генеза, 2006. – 320 с.

Про ісламську спільноту в Україні – і на Донбасі, зокрема, – некоректно говорити в однині, оскільки вона складається з чималої кількості більших чи менших спільнот, які різняться за етнічним складом (як зазначалося, особливо відчутна вісь напруги між «місцевим» та «арабським» ісламом, його локальною та супраетнічною, транснаціональною версіями), культурними традиціями (навіть всередині «місцевого» ісламу), віросповідними модифікаціями і неоднаковою мірою співвіднесення в різних групах усвідомлюваних релігійності та етнічності. Тож поняття ісламська спільнота, чи ісламська умма, які використовуються в однині, в українському контексті має умовний характер.

Іслам в Україні представлений низкою конкуруючих релігійних центрів, серед яких найчисленнішими є такі:

1) Духовне управління мусульман Криму (ДУМК), створене у 1992 р. з центром у Сімферополі, об'єднує 80,1% від загальної кількості мусульманських організацій в Україні[659]. За етнічним складом члени ДУМК є переважно кримськими татарами [660].

2) Духовне управління мусульман України (ДУМУ, незмінний керівник – шейх Ахмед Тамім), створене 1992 р., з центром у Києві, об'єднує 9,1% організацій мусульман України. Членами його є переважно вихідці з Кавказу (дагестанці, чеченці тощо), кримські та волзькі татари, а також представники нової імміграції – пакістанці, афганці, араби (ливанці, тунисці тощо)[661]. Керівник ДУМУ претендує на статус муфтія України, що не визнається рештою мусульманських організацій в країні.

3) Духовний центр мусульман України (ДЦМУ) з центром у Донецьку, що виник на базі зареєстрованого у 1994 р. Духовного центру незалежних мусульманських громад України. Станом на 1.01.2011 р. ДЦМУ об'єднував 1,9% від загальної кількості органі-

---

[659] Див.: Владыченко Л. Религиозная панорама Украины сегодня. Часть III. Этноконфессиональные образования, язычество [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.religion.in.ua/main/analitica/8816-religioznaya-set-ukrainy-k-2011-godu-chast-iii-yetnokonfessionalnye-obrazovaniya-yazychestvo.html (24.03.2001).

[660] Де-юре військова окупація навесні 2014 р. Російською Федерацією Автономної Республіки Крим з її наступною анексією та наданням статусу суб'єкта РФ не визнані міжнародним співтовариством.

[661] Див. сайт ДУМУ: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.islamyat.org/russian/aboutus. htm

зацій мусульман України[662]. Членами центру є переважно представники волзьких татар.

4) Релігійне управління незалежних мусульманських громад Київський муфтіят (створений у 2007 р.). Членами муфтіяту є переважно волзькі, казанські татари.

5) ДУМУ «Умма» (створене 2008 р., де-юре центр у Києві). Членами цієї організації є переважно етнічні араби (палестинці, йорданці), а також узбеки й невелика кількість новонавернених етнічних росіян та українців (кількість новонавернених становить максимум кілька сотен осіб[663]). Громади ДУМУ «Умма» функціонують переважно в південно-східному та центральному регіонах України (Київ, Запоріжжя, Одеса, Сімферополь, Чернівці, Вінниця, Полтава, Харків, Дніпропетровськ), а також у Донецькій (Донецьк, Сніжне, Костянтинівка) та Луганській (Луганськ, Стаханів) областях[664]. Станом на березень 2013 р. до його складу входило 25 громад із 15 регіонів України. У керівництві ДУМУ переважають представники Донецького регіону (голова – колишній керівник громади «Ісламський центр» у Донецьку Іслям Гімадутин, заступник голови – колишній керівник громади «Дуслик» у Донецьку Рустам Хуснутдинов, незмінний муфтій «Умми» – Саїд Ісмагілов із Донецька, і лише заступник муфтія шейх Імад Абу Ар-Рубб належить до одеського ісламського культурного центру) [665].

6) 11 громад мусульман намагаються інституалізувати себе як Всеукраїнське духовне управління мусульман «Єднання».

7) Можливо, найпомітнішим за своєю активністю серед організацій мусульман України є «Альраїд» (створений як громадська організація у 1997 р. під назвою «Арраїд»), який дослідники відносять до «інноваційного типу ісламських організацій». «Альраїд» є парасольковою організацією для різноманітних мусульманських спільнот України. У своїй діяльності він прагне долати регіональні, етнічні, культурні бар'єри, пропагаючи супраетнічну ісламську ідентичність. З огляду на динамізм та новизну підходів у розвитку «Альраїду» дослідники припускають, що «єдиною причиною, яка стиму-

[662] Владыченко Л. Религиозная панорама Украины сегодня…

[663] Исламская идентичность в Украине. – С. 14.

[664] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ummainua.wordpress. com

[665] Состоялся третий отчетно-выборный съезд ДУМУ «Умма» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://islamdnua.wordpress.com/2013/03/03/2471/

лює такий розвиток, може бути виникнення потужної міжнародної спонсорської організації з чітко сформульованою програмою, що передбачає саме такі кроки і яка має засоби на їхню підтримку» [666].

До стрімкого зростання кількості населення України, що сповідує іслам, спричинилася, насамперед, масова стихійна міграція кримськотатарського населення з місць примусової депортації. Вона розпочалася після скасування у 1989 р. дискримінаційної заборони на повернення татар до історичної батьківщини в Криму і посилилася після проголошення на поч. 1990-х рр. урядом України заходів на підтримку репатріації представників кримськотатарського народу. У 2001 р. кількість кримських татар в Україні становила 248 193 осіб, абсолютна більшість яких проживала в Криму (близько 245 тис. осіб)[667]. У Донецькій області збереглася кримськотатарська мусульманська громада у с. Гранітне, що складається із тих татар, яким у радянські часи було заборонено переїжджати до Криму на постійне місцепроживання.

Набагато повільніше, порівнянно з кримськими татарами, відбувалося в незалежній Україні формування релігійних структур волзьких татар, другою в країні за чисельністю етнічною групою, що сповідує іслам. Волзькі татари оселилися (і закорінилися) на теренах сучасної Донеччини, Луганщини, Харківщини, а також у деяких містах Східної та Центральної України, внаслідок примусової/вимушеної трудової міграції з російського Поволжжя (переважно Пензенської губернії) задля промислового освоєння Донбасу в другій половині XIX ст. – 30-х рр. XX ст.

Під тиском процесів форсованої індустріалізації та пов'язаних із нею модернізаційних та урбанізаційних процесів, а також радянської політики державного атеїзму релігійний чинник у самоусвідомленні волзьких татар доволі маргіналізований. Іслам сприймається у цьому середовищі переважно як елемент етнокультурної, а не власне релігійної ідентичності. Представник «Альраїду» в регіоні Х. Іса зазначає, що «багато хто, на жаль, не вважає себе мусульманином, але при цьому у багатьох з них мусульманські ім'я та прізвища. І, навпаки, прізвище, ім'я, нему-

[666] Исламская идентичность в Украине. – С. 43–48.
[667] Там само. – С.16.

сульманські, але особа заявляє, що є татарином. Це питання асиміляції»[668]. Дослідники зазначають, що саме «наявність серед волго-уральських татар Донбасу групи впливових бізнесменів становить один із факторів збереження громадою свого місця на етноконфесійній карті України»[669].

Динаміка зростання кількості громад мусульман у регіоні видається скромною. Якщо в цілому в Україні з 1992 р. по 1997 р. кількість громад мусульман зросла, відповідно, з 32 до 236 одиниць, то в Донецькій області цей «приріст» був таким: 1 громада у 1992 р. і 8 у 1997 р. У Луганській області у ті сами роки не було жодної зареєстрованої мусульманської громади. Першою громадою, яка набула статусу юридичної особи у жовтні 1997 р., стала громада «Берлекс» у м. Красний Луч, де до початку радянсько-німецької війни 1941–1945 рр. діяла мусульманська громада у складі близько 100 осіб. У 2003 р. громади Луганська об'єдналися, утворивши Головне управління мусульманських громад Луганська[670].

На початок 2012 р. в Донецькій області фунціонувала 31 мусульманська громада, Луганській – 13. Динаміка розвитку організаційних структур представлена на сторінках окремих публікацій[671], а також у матеріалах звітності Державного департаменту у справах релігій.

Привертає увагу факт оренди переважною кількістю мусульманських громад будівель для їхнього використання як мечетей. Власне будівництво майже не ведеться через нечисленність громад та відсутність внутрішніх ресурсів для такого роду діяльності. Новозбудовані мечеті постали переважно за рахунок матеріальної допомоги з боку арабських країн і Туреччини. Мечеть у Маріуполі побудовано коштом допомоги з Туреччини, Луганську – переважно з Кувейту. Спонсором Донецької соборної мечеті виступив

---

[668] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ura.dn.ua/print/28.04.2011/110433.html

[669] Исламская идентичность в Украине. – С. 17.

[670] Форостюк О. Луганщина релігійна / О. Форостюк // Релігійна панорама. – 2010. – № 11. – С. 64.

[671] Див.: Козловський І.А. Своєрідність розвитку ісламського фактора в умовах Донецького регіону / А.І. Козловський // Религиозная палитра Донецкой области: справочник религиозных организаций… – С. 168–170.

Р. Ахметов[672], який у той час активно спонсорував розвиток ісламу в регіоні. Мусульманські засоби інформації представлені переважно інтернет-ресурсами, а не друкованими виданнями[673]. Мінімально приділяється увага місцевими мусульманами розвитку системи духовної освіти та підготовки кадрів у межах України.

Аналіз ситуації в ісламських середовищах регіону дозволяє місцевим органам влади припускати, що потенціал формування нових мусульманських громад практично вичерпав себе[674]. Проте такі висновки не враховують високої динаміки практично неконтрольованих міграційних процесів у регіоні. Опосередковано про самоорганізацію мусульман регіону свідчить формування основ інфраструктури, зорієнтованої на потреби віруючих та представників ісламської культури, надання взаємопослуг і виникнення солідарної поведінки всередині мусульманської спільноти в цілому. Лише в Донецьку для місцевих мусульман відкрито два спеціалізовані магазини з халяльною продукцією (включає в себе вироблені згідно з приписами ісламу основні види м'яса птиці, яловичину та баранину), чотири халяльні кафе, інтернет магазин-супермаркет, в якому згідно з вимогами ісламу не продається алкоголь та тютюнові вироби, а також магазин традиційного мусульманського одягу, виготовленого в Криму та Туреччині. Не виключено, що виробництво халяльної продукції поволі сформує окремий ринковий сегмент, заповнивши існуючу на сьогодні нішу якісних харчових продуктів за помірними цінами.

Через релігійні сайти місцеві спеціалісти-мусульмани пропонують одновірцям послуги, реалізуючи автаркічне гасло «свій до свого по своє». Діапазон пропозицій на сьогодні ще досить спонтанний і хаотичний – від декораторів мечетей, фахівців із програмного забезпечення, архітекторів, вантажоперевізників і сантехніків

---

[672] Мусульмани в Донбасі. Інтерв'ю з муфтієм Саїдом Ісмагіловим [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.islam.in.ua/5/ukr/full_articles/7241/visibletype/1/index.html;http://www.islam.in.ua/5/ukr/full_articles/5812/visibletype/1/index.html

[673] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.islam.in.ua/; http://www.ummainua.wordpress.com; http://www.islam.com.ua;http://www.arraid.org; http://www.gazeta.arraid.org; www.quran.org.ua.

[674] Інформаційний звіт. Луганська область. 2011 р. – С. 11.

до сімейних психологів та лікарів[675],– але варто зважати на можливість подальшої структуризації етнорелігійного ринку послуг, усталення відповідної адресної групи споживачів.

Осердя більшості мусульманських громад волзьких татар на Донеччині та Луганщині (а також точково Вінничині, Херсонщині та Харківщині) становить Духовний центр мусульман України, заснований у 1994 р. у Сімферополі шляхом об'єднання 10 регіональних громад. Засновником ДЦМУ виступив Ахать Брагін, один з найвпливовіших тогочасних місцевих бізнесменів і кримінальний авторитет (типове поєднання для періоду початкового накопичення капіталу й перерозподілу державної власності до приватних рук після проголошення незалежності України), власник футбольного клубу «Шахтар», якого було забито на смерть під час третього замаху на його життя у 1995 р. (українські медіа стверджують, що бізнес А. Брагіна перейшов переважно до рук Р. Ахметова). Місцерозташуванням керівного органу ДЦМУ став Донецьк, першим муфтієм обрано Айсу Хаметова, головою президії – Рашида Брагіна (родича А. Брагіна).

Треба зазначити, що від часу, коли у 1831 р. в Російській імперії постало Таврійське духовне магометанське правління, мусульмани України та решти країн пострадянського простору успадкували таку форму організаційного устрою, як муфтіят на чолі з муфтієм, який обирається громадою на певний термін[676]. З квітня 2000 р. до січня 2004 р. головою і муфтієм ДЦМУ був С. Мухамедзянов, якого змінив Р. Абдікєєв[677].

До кола діяльності ДЦМУ як релігійної організації входить розвиток контактів з одновірцями за межами України (насамперед, у Росії), організація паломництв до мусульманських святинь у Мецці та Медині, відзначення ісламських свят (Рамазан-Байрам, Курбан-Байрам, іфтари тощо), благодійницька діяльність. ДЦМУ

---

[675] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://islamdnua.wordpress.com/объявления

[676] Якубович М. Ислам в Украине: проблемы развития общин / М. Якубович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.religions.unian.net/rus/detail/92197

[677] Виконання обов'язків та зобов'язань України, що випливають з її членства в Раді Європи /зб. матеріалів Круглого столу Державного департаменту у справах релігій. – К.: Вид-во «Світ Знань», 2006. – С. 66.

має недільну школу (з російською мовою викладання) при соборній мечеті Ахать у Донецьку. Керівництво ДЦМУ проводить політику на відмову від співпраці з закордонними мусульманськими організаціями, оскільки вважає надмірним вплив арабських моделей ісламу на Донеччині[678].

На базі ДЦМУ було засновано Донецький обласний культурний центр ісламу та Український ісламський університет (м. Київ), який з 1999 р. по 2001 р. готував кадри імамів-хатибів (кількість студентів сягала 100 осіб) і відіграв певну роль в інституційному оформленні ісламу в середовищі волзьких татар. Ісламський університет припинив існування через три роки після відкриття (програма навчання була розрахована на чотири роки) за браком фінансування з боку «Альраїду» (арабські спонсори). Остаточно зіпсувала відносини між спонсорами проекту і місцевою громадою вимога з боку спонсорів зареєструвати на їхнє ім'я основні об'єкти нерухомості – будівлі університету[679].

Усупереч законодавству України, що забороняє релігійним організаціям брати участь у політичній діяльності, ДЦМУ де-факто виступив одним з інструментів регіональної бізнесової верхівки у боротьбі, з одного боку, за доступ до політичного ресурсу на загальнодержавному рівні, а з другого, монополізацію впливу в мусульманському середовищі України (насамперед, шляхом протистояння з кількісно домінуючим кримськотатарським меджлісом і надання підтримки опонентам М. Джемільова). Виникнення, так само як і зникнення з політичного поля України, цього політичного мусульманського проекту преса пов'язувала з іменем мультимільярдера Р. Ахметова.

Отож, восени 1997 р. при ДЦМУ було створено і зареєстровано в Міністерстві юстиції Партію мусульман України (ПМУ), першим очільником якої став Р. Брагін. Засновуючи партію, її керівництво окреслювало ідеологічні засади ПМУ як такі, що випливають з політичних засад ісламу. Необхідність запровадження релігійного чинника до політики Р. Брагін та його перший заступник

---

[678] Хазир-Огли Т. Євроіслам і мусульманські спільноти України. – Релігієзнавство в Україні / Т. Хазир-Огли [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.historians.in.ua/index.php/doslidzhennya/334-khazyr-ohly-tetiana-evroislam-i-musulmanski-spilnoty-ukrainy

[679] Исламская идентичность в Украине. – С. 82–83.

І. Баширов пояснювали – ігноруючи конституційні норми – так: «Нечисленні конфесії України, в тому числі Іслам, пов'язані з політикою. Це знаходить свій вияв як в існуванні релігійно-політичних організацій, так і участі духовенства в політиці. Звернення Ісламу до політики ґрунтується на початковій єдності в Ісламі духовного і світського первнів. […] ідея єдності Ісламу і політики працює у суспільній свідомості. Ця формула залишається однією із засад політичної культури мусульманського світу»[680].

Керівництво Партії мусульман України доводило, що поняття «фундаменталізм» та «ісламізм» (так само, як і явища, що за ними стоять) не містять негативних конотацій. «Фундаменталізм» пояснювався ними як явище ідеологічне, спрямоване на «відновлення початкових цінностей ісламу», «форма самоствердження ісламу як соціокультурної системи». «Ісламізм» проголошувався політичним виявом ісламу. «Під ісламізмом розуміється діяльність ісламських політичних організацій, таких як ПМУ». «Процес політизації розвивається за власною внутрішньою логікою. Мусульманські організації активізуються напередодні президентських виборів. Чимало партій прагнуть використовувати мусульман у власних політичних інтересах. Хвиля політичної активності мусульман зумовлена об'єктивними та суб'єктивними причинами, переважанням розрахунку і бажанням досягти певних цілей. ПМУ здатна відіграти консолідуючу роль. Однією з найважливіших її програмних цілей є об'єднання усіх мусульманських організацій в єдину асоціацію. При цьому треба зазначити, що ПМУ є не релігійною, а політичною організацією, яка ввела Іслам до ідеологічного простору»[681].

Лідери Партії мусульман України наголошували на «консолідуючій ролі» партії, оскільки остання бачилася ними – а також бізнесменами й політиками, які стояли за цим проектом, – структурою, що мала поглинути решту мусульманських організацій в Україні і «стати провідною політичною організацією з ідеологією Ісламу»[682]. Відносини донецького ісламського центру з меджлісом у Криму набули конкурентного та конфліктного характеру через

[680] Брагин Р.Е. Партия мусульман Украины. Политические основы Ислама / Р.Е. Брагин, И.Х. Баширов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.iai.donetsk.ua/_u/iai/dtp/CONF/5/1_sec_html/sla4.htm

[681] Там само.

[682] Там само.

намагання донецької групи монополізувати вплив у середовищі місцевих кримських татар-мусульман. Зокрема, ПМУ були заблоковані спроби створення аналогічної політичної ісламської організації-конкурента у Запоріжжі.

Партія мусульман України брала участь у парламентських виборах 1998 р., під час президентських виборів 1999 р. вона підтримала кандидатуру чинного тоді Президента Л. Кучми. За словами Р. Брагіна, під час парламентських виборів 1998 р. партія лише в Криму здобула 16 тис. голосів на свою підтримку. Під час президентських виборів 2004 р. партія повним складом увійшла до лав Партії регіонів, надаючи підтримку кандидату в Президенти В. Януковичу.

У грудні 2005 р. на V з'їзді ПМУ 370 делегатів із 17 регіонів України ухвалили рішення про саморозпуск партії (шляхом ліквідації) і вступ повним складом до лав Партії регіонів. Прес-служба Партії регіонів (на той час Р. Ахметов посідав сьоме місце у списку ПР) з цього приводу оприлюднила таку заяву: «На думку Партії мусульман України, усі виборці, які тверезо мислять, усвідомили небезпеку «помаранчевих» пріоритетів для України, готові взяти повноцінну участь у наступних виборах до парламенту і місцевих рад задля перемоги Партії регіонів, яка зможе покращити життя усіх і кожного, в регіоні та країні»[683]. Відтак під час парламентських виборів 2006 р. члени ПМУ увійшли до списків кандидатів у народні депутати від Партії регіонів.

Партія мусульман України не висувала своїх кандидатів на президентських виборах 2004 р. та 2010 р. Партія самостійно не брала участі у виборах до Верховної Ради України у 2002, 2006 та позачергових 2007 років. На підставі ч. 6 ст. 11 Закону «Про політичні партії України» у частині невиконання вимог з реєстрації обласних, міських та районних організацій у більшості областей України, місті Києві, Севастополі та АРК Крим, а також з урахуванням того, що зазначена політична сила не брала участі у президентських та парламентських виборах упродовж десяти років, Міністерством юстиції України у листопаді 2011 р. було анульовано свідоцтво про реєстрацію ПМУ.

---

[683] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.otechestvo.org.ua/maim/200512/2017.htm

Представник ДУМУ «Умма» в Донецьку С. Ісмагілов зазначає, що «мусульмани дуже багато очікували від цієї партії, […] вони розраховували, що зможуть з її допомогою боротися за свої права». Проте конкретних прикладів специфічних прав, за які треба боротися мусульманам, він не наводить, обмежуючися констатацією необхідності надання жінкам-мусульманкам дозволу фотографуватися для документів із покритою головою[684].

Коротка історія існування Партії мусульман у політичному просторі України унаочнює технологію інструменталізації релігійного чинника у маніпуляційних та мобілізаційних цілях у боротьбі нових бізнес-еліт за доступ до політичного ресурсу і вихід регіональних правлячих груп на загальнонаціональний рівень. Українському суспільству більш відомі перипетії такого роду інструменталізації релігії у православному середовищі. Політтехнологія донецької регіональної верхівки з використання ісламського чинника у боротьбі за владу, по суті, нічим від неї не відрізняється. Закономірно, що політичний іслам у його регіональному донецькому варіанті як явище інструментальне зійшов з політичної арени щойно його політичні та бізнесові замовники, закріпившись на загальнонаціональному рівні, перестали відчувати у ньому потребу.

Вище побіжно згадувалося про наявну всередині ісламської умми в Україні внутрішню напругу, коли у боротьбі за лідерство лінії поділів проходять переважно за інституційною, ідеологічною, віровчительною, культурною, етнічною ознаками. Як зауважив з приводу протистоянь всередині ісламського середовища України представник Донецької організації «Аль-Амаль» С. Ісмагілов, «сьогодні особливо актуальним є знайти шляхи взаємопорозуміння усім мусульманським громадам, духовним центрам та управлінням, аби Україна залишалася стабільною та гармонійною державою»[685]. Однак цей же С. Ісмагілов, очоливши громаду «Дуслик» у Донецьку, виступив за есклюзивну модель ісламу: «Іслам є релігійною системою, а всі інші нашарування, які не відповідають коранічним нормам, не слід вважати мусульманською традицією. Іслам

[684] Мусульмани в Донбасі. Інтерв'ю з муфтієм Саїдом Ісмагіловим…

[685] Ісмагілов С. Толерантність як засадничий принцип християнсько-мусульманських відносин… – С. 64.

залишається незмінним незалежно від території розселення мусульман, місцевих звичаїв чи традицій»[686].

У Донецькій області станом на 4 травня 2012 р. мусульманські громади розподілялися між провідними ісламськими центрами так: ДЦМУ – 9 громад, ДУМУ – 9, мусульмани (незалежні) – 10, ДУМУ «Умма» – 3, Київський муфтіят – 1[687]. У Луганській області згідно з даними обласного управління у справах релігій станом на 1 січня 2012 р. до ДЦМУ належало 7 громад і ще 4 громади мали статус незалежних.

Напруга у міжісламських відносинах на Донеччині продукується по лініях ДУМУ – ДЦМУ, «Альраїд» – ДЦМУ, ДУМУ – «Альраїд». Основну її причину становить боротьба ісламських провідників за лідерство на регіональному та центральному рівнях. Керівництво ДУМУ сповідує хабашитський суфізм у шафіїтській інтерпретації. Підпорядковані ДУМУ громади діють у містах Донецьку, Слов'янську, Артемівську, Артемівському районі тощо і об'єднують переважно турків-месхетинців, а також місцевих кримських татар. Водночас, відносини між громадами турків-месхетинців та ДУМУ не є беспроблемними. Громади турків-месхетинців тяжіють до створення власного незалежного духовного центру, розраховуючи на підтримку з боку ісламських організацій Туреччини. Зростає в Донецькій області активність громад, що перебувають у підпорядкуванні ДУМУ «Умма»[688].

На Донбасі вплив «Альраїду», за даними цієї організації, поширюється на громади і мечеті в Донецькій (Донецьк, Горлівка, Макіївка, Сніжне, Торез, Шахтарськ, Константинівка) та Луганській (Луганськ, Антрацит, Алчевськ, Брянка, Красний Луч, Ровеньки, Свердловськ, Сєвєродонецьк, Стаханів) областях[689]. За словами голови правління мусульманської організації «Салам» С. Рашидова, у Луганську при соборній мечеті працює «ісламський культур-

[686] Хазир-Огли. Євроіслам і мусульманські спільноти України…

[687] Довідка про релігійну мережу Донецької області станом на 04.05.2012 р. Відділ у справах релігій головного управління взаємодії з громадськістю та у справах національностей і релігій Донецької облдержадміністрації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.donoda.gov.ua/main/ua/publication/print/ 6705.htm

[688] Луковенко І.Г. Донеччина релігійна: історія і сучасність. – С. 75.

[689] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.islamdnua.wordpress.com

ний центр, бібліотека, курси вивчення східної культури й арабської мови. Тут іноземці вивчають російську мову, а діти навчаються читати Коран і вивчають арабське письмо. Все це бескоштовно»[690]. «Альраїд» також виступив спонсором (арабські кошти) будівництва мечетей у кількох населених пунктах Донбасу[691].

І ДУМУ, і «Альраїд», за висновками О. Богомолова, не є самостійними у своїй діяльності організаціями, на відміну від волзько-татарського ДЦМУ. Обидві зазначені організації «є лише продовженням ієрархічних структур, верхівки яких знаходяться не лише за межами країни, а, до великої міри, й поза межами ментального обрію переважаючої кількості українських мусульман. Вони просто не здатні критично оцінити роль, значення і зміст цих структур на тлі процесів, що відбуваються в ісламському світі»[692].

У віросповідному відношенні абсолютна більшість представників ісламської умми в Україні сповідують іслам у його сунітській редакції. Близько сотні незалежних мусульманських громад дотримуються різних напрямів шиїзму, що їх сповідує нечисельні мігранти та студенти, які здобувають освіту в Україні, з півдня Іраку, мігранти з Іраку, поодинокі представники кавказьких народів (лезгіни, тати, дагестанці), які дисперсно розселені територією України. Існують в Україні прихильники салафітського руху або організації «Хізбут-Тахрір».

Реальний виклик стабільності в регіоні містить наростання боротьби за лідерство всередині ісламської умми, між різними духовними центрами, що нерідко супроводжується політичними звинуваченнями конкурента у схильності до «тероризму», «екстремізму», «фундаменталізму» тощо[693]. Проте, хоча ісламські структури й різняться між собою, і подеколи досить глибоко, однак усіх їх єднає настанова на ісламізацію, що за певних обставин може бути

---

[690] Східні ворота Луганська [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.islam.in.ua.5.ukr.full_articles/5812/visibletype/1/index.html

[691] Исламская идентичность в Украине. – С. 34.

[692] Там само. – 124.

[693] Див.: Шейх Ахмед Тамим «Терроризм и глобализация» / Актуальні питання міжконфесійних взаємовідносин в Україні. Зб. наук. матеріалів. – К.: Державний департамент у справах релігій, Національний педагогічний інститут ім. М.П. Драгоманова, Відділення релігієзнавства Інституту філософії НАН України, 2005. – С. 93–96; Маєвська Л.Б. Міжнародні зв'язки Духовного управління мусульман України / Л.Б. Маєвська. – Там само. – С. 137–143.

достатньою підставою для спільних дій не тільки «за», але й «проти». Під ісламізацією розуміється запровадження ісламського порядку та шаріатського права, за що виступають прибічники салафізму, ваххабізму та фундаменталісти.

Ісламські спільноти України різняться між собою за характером зовнішньополітичних орієнтацій. У середовищі кримських татар і турків-месхетинців вектор симпатій тяжіє до Туреччини. Для мігрантів з країн Близького Сходу світоглядні орієнтири визначаються політичними процесами в арабських країнах. Корені виникнення та фінансування ДУМУ та «Альраїда» також сягають мусульманських країн арабського Сходу.

ДЦМУ чутливий до вливів з боку мусульманських організацій Російської Федерації. Для більшості українських волзьких татар, мігрантів та біженців з Кавказького регіону центром тяжіння також залишається Російська Федерація, уряд якої проводить активну зовнішню політику із творення «єдиного мусульманського простору» на пострадянських теренах[694].

Отож, ісламське середовище Донбасу є неоднорідним за етнічним складом громад, культурними традиціями їхніх членів, мовними практиками, сповідуваними варіантами ісламу, а також етнополітичними орієнтаціями. Це середовище представлене рядом організаційних центрів, провідне становище серед яких займає ДЦМУ, який конкурує у боротьбі за лідерство в регіоні з ДУМУ та «Альраїдом». Водночас, ісламська умма на Донбасі є явищем динамічним. Мігрантські потоки мусульманського населення з Росії, Кавказького регіону, країн Середньої Азії формують підґрунтя для виникнення нових ісламських структур, а радикалізовані форми ісламу, що вже обійняв свою нішу в геополітичному просторі, не обійдуть стороною Україну.

Ісламське середовище Донбасу не є винятком у практиці політичних класів з мобілізації та інструменталізації релігійного чинника у корпоративних інтересах, що ілюструє політичний проект місцевого олігархату зі створення Партії мусульман України.

[694] Кирюшко М. Актуальність модернізації політики держави щодо релігії та релігійних організацій в Україні (на прикладі ісламських інститутів) / М. Кирюшко // Наукові Записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 2012. – № 1. – С. 214–215.

Водночас немає підстав виключати можливість використання ісламу як каналу політичного та ін. впливів з боку регіональних ісламських центрів, зорієнтованих на зарубіжні ісламські структури й фінансово залежних від них.

До радикалізації ісламські громади підштовхують націоналістичні політичні сили, зокрема ВО «Свобода», у пропаганді якої ототожнюється образ «мусульманина» й «мігранта» й представляється «агресивним іноземцем»[695].

Попри етнокультурну, мовну, конфесійну строкатість ісламу в Україні та конкурентну боротьбу між його іституйованими репрезентантами можна з впевненістю стверджувати, що міжетнічна та міжконфесійна мусульманська солідарність може виникати лише внаслідок некомпетентної політики влади. Очевидно викликом вітчизняному державному управлінню в галузі етнополітики, свободи совісті та віросповідання буде завдання з недопущення групових ізоляцій мусульманських спільнот, вжиття заходів на випередження використання етнічними та релігійними антерпренерами різного роду мобілізаційних технологій, формування у цьому середовищі громадянських лояльностей до країни проживання та інклюзивних ідентичностей задля інеграції сповідників ісламу в ширший соціально-політичний контекст, відкриття перед ними нових можливостей в індивідуальних життєвих стратегіях і групових цілях, що разом узяте поєднує завдання етнополітичного менеджменту із соціально-економічним розвитком/реформуванням країни.

Нові релігійні організації та рухи. Нові релігійні організації та рухи на Донбасі творять вкрай розмаїте й неоднорідне тло. Вони представлені 1) неоорієнтальними релігійними спільнотами, 2) синкретичними релігійними рухами (місцевого походження та модифікаціями транснаціонального руху Нью ейдж), а також 3) громадами українських неоязичників, т. зв. рідновірів, що усі разом є нечисленними й перебувають на маргінесі релігійного і суспільного життя регіону.

Визначення кількісного складу та специфікація новітніх релігійних організацій та рухів не видаються можливими, оскільки офіційна щорічна статистика відповідних державних управлінських

[695] Лихачев В. Исламофобия в Украине: новые тенденции [Електронный ресурс] /В. Лихачев. – Режим доступа: www.eajc.org/page18/news25628.html

структур їх «не бачить». Українське заканодавство передбачає можливість діяльності релігійних організацій без легалізації їхнього статусу як юридичної особи, чим користується чимало новопосталих громад та рухів, які навіть самі навряд чи уповні усвідомлюють власну (квазі-)релігійну сутність. Частина квазірелігійних організацій – зокрема, сайєнтологів або хаббардистів – отримують подеколи реєстрацію як громадські організації, усвідомлюючи, що у набутті статусу релігійної організації їм буде відмовлено або через доволі негативну репутацію, якою вони користуються у світі. Ще інші – у своїй спонтанності та мінливості існують виключно на ентузіазмі та релігійному натхненні їхніх лідерів та членів і розчиняються разом із закономірним зменшенням релігійного запалу й зачарування особою провідника[696].

До неоорієнтальних організацій у регіоні належать: Всесвітня чиста релігія (або Сахаджа йога, м. Луганськ), буддисти (різних традицій – школа Карма Каг'ю Діамантового шляху тибетського буддизму, японський орден Махасанга Ніпподзан Мьоходзі (Луганськ), течія Буддха Хрідая або корейський Сон, традиція Ваджраяна, Дхарма Лінг, громади дзогчен; усіх разом 6 громад), Товариство свідомості Крішни (по 1 громаді в Луганську й Алчевську), громади індуїстського тантризму (Панчама Веда). Як видно із переліку організацій, префікс «нео» означає нові саме для цього регіону орієнтальні релігійні течії, а не час їхнього виникнення на батьківщині та тривалість існування.

Об'єднання буддистів школи Каг'ю постало у Луганську у 1994 р., статус релігійної організації отримало 1997 р. У 1995 р. громаду відвідав духовний керівник Релігійного центру українського об'єднання буддистів школи Каг'ю лама Оле Нідал. У 2000 р. громада Луганська розпочала будівництво буддійського центру, 2011 р. – підготовчі роботи до спорудження першої в Україні Ступи Просвіт-

[696] Див.: Дудар Н. Соціально-психологічні чинники виникнення нових релігійних течій / Н. Дудар // Новітні релігії в сучасній Україні: матеріали круглого столу та науково-практичної конференції. – К.: VIP, 2000. – С. 94–95; Новітні та нетрадиційні релігії, містичні рухи у суспільно-політичній сфері України: монографія / Петрик В.М., Ліхтенштейн Є.В., Сьомін С.В. та ін. [за ред. З. І. Тимошенко]. – К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2002; Парахонський Б. О. Нетрадиційні релігійні культи як питання національної безпеки України / Б.О. Парахонський, С.В. Сьомін // Стратегічна панорама. – 2000. – № 1–2. – С. 200–212.

лення, або Ступи перемоги над усіма перешкодами. Згідно з проектом будівля розташовуватиметься поруч із буддійським центром і майбутнім музеєм східного мистецтва в оточенні парку в центрі міста. За переконанням місцевих організаторів проекту, спорудження Ступи принесе Луганську репутацію «відкритого і толерантного до усіх культур і релігій міста» [697]. Джерела не дають змоги оцінити масштаб та міру реалістичності таких планів.

Крім буддистів, у 1990-х рр. на Луганщині постали неоорієнтальні громади Трансцедентальної медитації, вчення Шрі Чинмоя, Руху Сант Мат, Сурат Шабд йога, згодом виникли громади забороненої у Китаї течії Фалуньгун.

На Луганщині синкретичні релігійні рухи представлені, зокрема, громадою Зоресвітне християнство – вільна релігія Таолан (з 1992 р., 1 громада). Місцевий археолог, викладач Луганського педуніверситету М. Тарасенко між селами Паліївка і Кам'янка Лутугинського р-ну самотужки будує Храм усіх релігій. З 1999 р. в області діють громади течії Віри Багаї (2 громади). У 1993 р. в області безуспішно подавало документи на реєстрацію Біле Братство. Уродженцем Луганщини є Порфірій Іванов (помер 1983 р.), вчення якого переросло у культ Вчителя та поділило послідовників на дві течії (івановців та порфириївців) з центрами в с. Верхньому Кондрючому (місце поховання П. Іванова) та селі Оріхівці (місце народження П. Іванова) Лугутинського р-ну, що стали місцями релігійних паломництв послідовників цього вчення.

В області представлені також такі (квазі)релігійні спільноти, як групи послідовників ідей Реріхів, Ошо Раджнеша, Рона Хаббарда (Церква сайєнтології). Такого роду спільнотам притаманні певні риси Нью ейдж – медитативні практики, містицизм, цілительство, абсолютизація здорового способу життя, альтернативної медицини, екологізм, підвищена увага до паранормальних явищ, вдосконалення особистих якостей і формування «лідерських навичок» членів тощо.

Окрему групу серед нових релігійних рухів становлять спільноти українських язичників-рідновірів: Рідна українська національна віра (від 1999 р. 1 громада у Стаханові) та давньослов'янська релігійна громада (1 громада Вірних правих у

[697] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.religions.unian.net/ukr/detail/6164

Луганську), яким притаманні органічні, есенціалістські інтерпретації етнічності, ідеалізація folk-культури, пріорітетність спільноти над індивідумом, язичницький пантеїзм з рішучим відкиненням християнства як «не нашої»/ іудейської релігії.

Про деякі з вищенаведених спільнот у щорічних звітах місцевих органів виконавчої влади зазначається, що вони «у звітному періоді не виявили ознак ведення організаційної діяльності»[698], що підтверджує мінливий та нетривкий характер багатьох неорелігійних спільнот.

Загалом же новітні релігійні організації та рухи разом узяті не стільки впливають на місцеве релігійне життя, скільки збурюють доволі традиціоналістську громадську думку. Зокрема, проведені місцевими дослідниками серед жителів Луганська соціологічні опитування показали, що населення міста досить негативно ставиться до поширення в регіоні нових релігійних організацій, як пізньопротестантських напрямів, так і східних, синкретичних та язичницьких: 49% опитаних негативно поставилися до нових релігійних рухів, 16% – радше негативно, ніж позитивно[699]. У цьому громадська думка збігається з позицією традиційних християнських церков Донбасу, а упривілейована в регіоні УПЦ час від часу звертається до місцевих органів влади з вимогами заборонити діяльність такого роду релігійних організацій («деструктивних сект»).

Громадська думка регіону, хоча й характеризується негативним ставленням до нових релігійних організацій та рухів, однак назагал виявляється толерантнішою до «іншого», порівняно з рештою регіонів країни. Про це свідчать дані здійснюваного Інститутом соціології НАН України щорічного моніторингу рівня міжетнічної толерантності населення України (за шкалою Богардуса), що характеризує ступінь ізоляціоністських настроїв у суспільстві на етнічному ґрунті. Є. Головаха та Н. Паніна зазначають, що ізоляціоністські настанови найбільш поширені серед населення західних регіонів України – 60%, у Центрі до них схильні 50% населення, на Півдні – 43 %, на Сході – 39 % (станом на 2006 р.)[700].

---

[698] Інформаційний звіт. Луганська область. 2011 р. – С. 10.

[699] Форостюк О. Луганщина релігійна. – С. 65–66.

[700] Головаха Е. Национальная толерантность и идентичность в Украине / Е. Головаха, Н. Панина // Национально-гражданские идентичности и толерант-

Відкритість Донбаського регіону до «іншого» пояснюється місцевим соціокультурним контекстом: національне інтерпретується тут переважно в категоріях культури, а індустріальний характер занепалої економіки залишає досить скромне місце для релігії.

Представникам органів виконавчої влади на місцях доводиться маневрувати між реальним станом справ у релігійно-церковному житті регіону, фобіями населення, пов'язаними з іншуванням нових явищ у релігійному й суспільному житті, та претензіями «традиційних» церков на монополію у релігійно-церковній сфері («духовному житті народу») та соціально-культурному житті. У звітах місцевої влади до центру йдеться про профілактику неіснуючих загроз у релігійно-церковній сфері: «Впродовж звітного періоду в регіоні не відмічено тенденції до зростанння кількості цих [тобто нових. – *Н.К.*] релігійних спільнот, а також були відсутні доведені факти, котрі засвідчували, що представники наявних новітніх релігійних громад порушують чинне законодавство, негативно впливають на психологічний та моральний стан населення, ведуть деструктивну антигромадську діяльність. Відтак робота з запобігання та профілактики можливого негативного впливу релігійної практики окремих новітніх релігій продовжується»[701].

Ідеться, очевидно, не стільки про загрози з боку нових релігійних організацій та рухів, скільки про виклики, які вони становлять 1) традиціоналістським дихотомічним настановам громадської думки «свій – чужий», 2) «традиційним» церквам (чи то «національним», як позиціонують себе УГКЦ та УПЦКП, чи то «історичній» УПЦ), які не мають досвіду перебування у ситуації змагальності з «іншим», а також 3) стереотипам етнополітичного та державно-церковного менеджменту місцевих управлінських структур, яким би мінімальним цей менеджмент на сьогодні не був.

Навряд чи буде помилкою припустити, що Донбаський регіон до початку війни являв собою певний майданчик, де стихійно – без усвідомлюваної, цілеспрямованої та послідовної політики з боку держави – опрацьовувалися моделі взаємодії та співіснування, а

ность. Опыт России и Украины в период трансформации» / под ред. Дробижевой Л., Головахи Е. К.: Ин-т социологии НАН Украины, Ин-т социологии Российской Академии наук, 2007. – С. 63–64.

[701] Інформаційний звіт. Луганська область. 2011 р. – С. 11.

також взаємопоборювання відмінних світоглядних, духовних і культурних цінностей на релігійно-політичному та етнорелігійному ґрунті, розгорталася конкурента боротьба ідентичностей за вплив на особу на рівні духовних і світоглядних цінностей та етнополітичних орієнтацій, тобто на рівні формування та закорінення засад ідентичності особи і спільноти.

У Донбаському регіоні тривав процес, який соціологи називають десекуляризацією «згори», що вписувався у стратегію влади з використання релігії як ідеології, маніпулятивної технології з метою легітимації влади в очах населення. З другого боку, пануючий в регіоні церковний істеблішмент виявився тісно пов'язаний з істеблішментом владно-політичним. За наявності кричущих соціально-економічних проблем у регіоні, з усіма похідними від них вкрай негативними для суспільства наслідками, церковний істеблішмент залишався на боці влади.

Потенційна етнополітична конфліктогенність функціонування старих і нових «альтернативних універсумів» на основі релігійного чинника, поєднаного з етнічністю та інструменталізованого у внутрішньо- та зовнішньополітичних цілях, становить виклик державній політиці у галузі державно-церковних відносин та етнополітики. Мінімізація потенційної конфліктогенності можлива шляхом проведення на національному рівні державної політики з 1) формування політичних громадянських лояльностей з локалізацією релігії та етнічності в приватній сфері, 2) кооптації регіональних еліт до загальнонаціонального суспільно-політичного простору, 3) трактування різноманітності як суспільно-політичної цінності та підтримання системи стримувань і противаг у конкурентній боротьбі «альтернативних універсумів».

На регіональному рівні актуальними залишаються завдання з коригування державної політики з метою 1) одинакового ставлення до усіх релігійних організацій і недопущення надання явних чи прихованих переваг регіональним «фаворитам»; 2) уникнення клерикалізації суспільно-політичного простору та політизації релігійного; 3) уникнення суспільних конфліктів на релігійному та етнічному ґрунті; 4) запобігання проявам нетерпимості та дискримінації за релігійною чи етнічною ознакою; 5) протидії зовнішньополітичному втручанню у внутрішні справи України шляхом використання релігійного чинника.

2.5. Етнонаціональний аспект політичних переваг і орієнтацій населення Донбасу

Питання ролі етнонаціональних чинників і аспектів формування та реалізації політичних орієнтацій, настроїв і очікувань населення будь-якого регіону України є актуальним як із суто наукового погляду, так і у практичній площині – діяльності суб'єктів політичного процесу та здійснення державної політики центральними органами державного управління і органами місцевого самоврядування. Донбас у цьому сенсі особливо привертає увагу через його провідне місце у демографічній структурі України та національній економіці, а також з огляду на деякі регіональні особливості, зокрема, етнонаціонального характеру. Передусім ідеться про етнічну структуру населення Донецької та Луганської областей, культурну специфіку, порівняно з іншими регіонами України, ціннісні та світоглядні орієнтації, особливості релігійного та конфесійного характеру. Дані та висновки щодо зазначених етнонаціональних та пов'язаних з ними культурно-світоглядних особливостей населення Донбасу у їх зіставленні з результатами голосувань на загальнодержавних і місцевих виборах можуть слугувати підставою як для наукових, так і для практичних висновків.

Варто зауважити, що реальні політичні уподобання та орієнтації населення краю доволі адекватно відображаються також в агітаційно-пропагандистських матеріалах політичних сил, передвиборчих програмах, зверненнях та заявах політичних лідерів тощо. У тривалішій перспективі (7–10 і більше років, кілька електоральних циклів) показником відповідності політичної риторики реальним настроям і уподобанням населення можуть слугувати зміни електоральної поведінки. Однак і цей доволі ефективний показник має розглядатися тільки з урахуванням інших потенційно впливових чинників, зокрема, це соціально-економічні результати діяльності представників тієї чи тієї політичної сили на загальнодержавному та регіональному рівнях, діяльність і риторика опонентів тощо. Також в оцінці відповідності тих чи тих політичних ідей, мотивів і сюжетів реальним настроям і очікуванням виборців важливими є не тільки відносні показники голосувань (частка виборців, що проголосувала за відповідну силу), а й абсолютні показники, що віддзеркалюють динаміку активності виборців. Слід та-

кож зауважити, що для з'ясування настроїв і уподобань населення регіону у політичній сфері продуктивним є розгляд загального суспільно-політичного дискурсу, який проявляється, поряд з іншими соціально-комунікативними формами, у матеріалах засобів масової інформації, які не несуть прямого агітаційного навантаження, або таких матеріалах ЗМІ, які не створюються у рамках публічної роботи політичних утворень. Такі матеріали можуть становити значний інтерес, зокрема, як спонтанні свідчення наявності або відсутності тих чи тих суспільно-політичних настроїв, містити значущі оцінки поточного становища.

Для дослідження взаємозв'язків між етнонаціональними рисами регіональної спільноти та політичними перевагами й уподобаннями її членів продуктивним видається використання комплексного поняття «регіональна ідентичність» як такого, що охоплює переважну частину диференційних ознак цієї спільноти. Різні аспекти регіональної ідентичності в контексті етнонаціональних відносин та суспільно-політичних процесів досліджуються у працях таких авторів, як В. Войналович, В. Євтух, Я. Грицак, Г. Зеленько, І. Кононов, Г. Коржов, В. Котигоренко, І. Кресіна, Л. Нагорна, М. Панчук, О. Рафальський, М. Рябчук, В. Хмелько та інших. Принагідно видається доречним висловити застереження щодо часом надмірного емоційного навантаження терміна «регіональна ідентичність», який у працях окремих авторів без належних підстав асоціюється з такими явищами, як сепаратизм і екстремізм. Варто зауважити, що будь-яка ідентичність як результат процесу ідентифікації особи з більшими спільнотами має багато рівнів і складових, і в цій ієрархії ідентичностей регіональна посідає своє чітко окреслене територіальними рамками місце, маючи здатність відігравати більшу чи меншу роль як в інтеграційних, так і протилежних за спрямованістю процесах на рівні держави в цілому.

Щодо визначення терміна «регіональна ідентичність», то, як пояснює російський науковець Л. Смірнягін, «зазвичай ідеться про соціальне почуття індивідуума, яке спонукає його асоціювати себе з певною соціальною групою на тій підставі, що вони мають спільні інтереси й ознаки (або індивідууму здається, що так і є насправді). Це може бути расова чи етнічна група, професійна чи майнова, класова чи освітня. Усі разом вони утворюють складний і часом суперечливий комплекс, який багато в чому визначає або

пояснює поведінку конкретної люди в соціумі. У цьому ж ряду знаходиться і регіональна (територіальна) ідентичність – солідарність із земляками, спричинена спільним проживанням на тій самій території у даний момент чи в минулому. Така ідентичність зазвичай виявляється у зарахуванні себе до мешканців певної місцевості, району, міста, його частини чи іншої подібної територіальної одиниці»[702]. Важливе доповнення до такого трактування поняття регіональної ідентичності щодо його сутності і значення знаходимо у монографії вітчизняної дослідниці Л. Нагорної «Регіональна ідентичність: український контекст»: «Регіональна ідентичність належить, отже, до сукупності так званих горизонтальних типів ідентичності і є поряд з локальною чи не найближчою до людини опосередкованою опорою самоідентифікації через територію, на якій вона живе постійно. У соціальному аналізі регіональна ідентичність – це своєрідний ключ до конструювання регіону як політичного, соціального, інституційного простору. Функціонально вона здатна сприяти стабілізації (або, навпаки, розхитуванню) політичної системи, а також легітимації прав регіональних еліт на владу»[703]. Також Л. Нагорна слушно зауважує, що концептуалізація поняття «регіональна ідентичність» ускладнюється розмитістю первісних щодо нього понять, однак, незважаючи на це, у переважній більшості випадків спільним знаменником виступають єдині цінності, які не тільки визнаються спільними, а й здатні становити тривалу в часі основу для консолідації тієї чи тієї регіональної спільноти. Разом з тим, об'єктивним фундаментом регіональної ідентичності є спільна територія проживання, історія та спосіб життя. У зв'язку з цим для розуміння регіональної ідентичності Донбасу визначальними є конкретні історичні обставини, зокрема, політика влади СРСР щодо робітничого класу та радянська національна і, в цьому конкретному випадку, регіональна політика. Цей

[702] Смирнягин Л. В. О региональной идентичности / Л. В. Смирнягин // Пространство и время в мировой политике и международных отношениях: материалы IV Конвента РАМИ: в 10 т. / под ред. А. Ю. Мельвиля; Рос. Ассоциация междунар. исследований. – М.: МГИМО-Университет, 2007. Т. 2; Идентичность и суверенитет: новые подходы к осмыслению понятий / под ред. И. М. Бусыгиной. – – С. 87.

[703] Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст / Л. Нагорна – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2008. – С. 66.

історико-політичний і культурний контекст заслуговує на окреме докладне обговорення.

Природним чином регіональна ідентичність протягом двох останніх десятиліть перебуває у центрі уваги дослідників, що аналізують феномен піднесення регіоналізму в інтегрованій Європі: на тлі постання нових наднаціональних адміністративно-політичних структур Європейського Союзу у національних державах активізуються рухи за набуття європейськими регіонами більшої автономії[704]. Також проблеми регіоналізму активно обговорюються у США, де такі дослідження мають виразне практичне спрямування переважно економічного характеру. Поза сумнівом, праці європейських і американських науковців, присвячені питанням регіоналізму, заслуговують на пильну увагу вітчизняних дослідників, політиків і практиків державного управління з огляду на актуальність проблеми скеровування тенденцій регіоналізму у річище консолідації суспільства і зміцнення держави. Значний фактичний матеріал з європейських країн, їх позитивний і негативний досвід, як і висновки провідних зарубіжних науковців, зроблені на основі аналізу цього емпіричного матеріалу, здатні допомогти в розробці актуальних для України механізмів і стратегій інтегрування регіональних ідентичностей в єдиний суспільний організм національної держави, у якому регіональні, етнонаціональні, культурні і конфесійні розбіжності не підважують загальнонаціональну єдність, а зміцнюють її, виступаючи чинниками посилення взаємної довіри і поваги представників різних спільнот.

Значення регіональної ідентичності як збірного поняття, що поєднує соціальні, етнонаціональні, культурні, конфесійні чинники і їх базові складові, для дослідження політичних уподобань та переваг мешканців певного регіону з очевидністю проявляється у тих випадках, коли політична сила, яку підтримують мешканці регіону, є тісно з ним пов'язаною, і такий зв'язок відзначається стабільністю і зберігається протягом тривалого часу, що якраз і спостерігається на Донбасі. Домінуючі політичні переваги та орієнтації мешканців регіону є відображенням цілісної регіональної іден-

[704] Див., наприклад: Máiz R. Politics and the nation: nationalist mobilisation and ethnic differences / R. Máiz // Nations and Nationalism. – Volume 9, Issue 2, April 2003. – P. 195–212.

тичності на множину можливих варіантів вибору політичного характеру. У зв'язку з цим необхідно зауважити, що регіональна ідентичність, будучи суб'єктивною за визначенням («формується соціальним почуттям»), у своїй основі має цілком об'єктивні чинники – соціально-економічні умови, що відображаються у показниках людського розвитку, а також етнонаціональні, конфесійні, культурні складові, які, внаслідок трансформування у певну регіональну ідентичність являють собою невід'ємну частину формування політичних переваг і орієнтацій.

Найбільшу безпосередню роль у формуванні та розвитку політичних настроїв, уподобань і переваг відіграють чинники соціально-економічного характеру, передусім рівень життя та його динаміка, а також комплекс характеристик, які можна позначити як соціальне самопочуття[705] громадян, і який визначається суб'єктивним сприйняттям передусім таких об'єктивних соціальних умов, як наявність роботи, винагорода за роботу, пенсійне забезпечення та соціальна допомога, стан соціальної та культурної інфраструктури, екологічні умови, стан боротьби зі злочинністю, бізнес-клімат тощо. З огляду на це аналіз проблем, пов'язаних з політичними уподобаннями та перевагами, є можливим тільки за умови належної уваги до соціально-економічних чинників, навіть тоді, коли вони не є безпосереднім предметом дослідження. У кожному разі саме соціально-економічні фактори й умови виступають тим елементом, через посередництво якого переважно здійснюють свій вплив усі інші значущі фактори, у тому числі етнонаціонального, а також культурно-світоглядного, освітнього, комунікаційного та ін. характеру. Важливою обставиною є також і наявність зворотного

[705] Докладніше про поняття «соціальне самопочуття» і «якість життя» у практичному плані соціометрії та державного управління і регіонального розвитку див., наприклад, у: Головаха Є. Соціальне самопочуття населення України до і після помаранчевої революції / Є. Головаха, Н. Паніна // Українське суспільство 1994–2005. Динаміка соціальних змін. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2005. – С. 95–106; Дулина Н. В. Социальное самочувствие населения как один из критериев оценки деятельности региональной власти / Н. В. Дулина, В. В. Токарев // Социокультурные основания стратегии развития регионов России: материалы Всероссийской научно-практической конференции по программе «Социокультурная эволюция России и ее регионов», Смоленск, 6–9 октября 2009 г. – Смоленск: Универсум, 2009. – С. 89–95.

зв'язку між соціально-економічними та іншими чинниками у формуванні та розвитку політичних уподобань і настроїв: етнонаціональні, релігійні, культурні та інші фактори здатні посилювати або послаблювати ті чи інші складові, які формують соціальне самопочуття як сприйняття якості життя, що спричиняється до змін у політичних настроях, аж до змін в електоральній поведінці (участь у голосуванні, зміна суб'єкта політичного процесу, за якого голосує громадянин, долучення до участі у політичному процесі або відмова від такої активності).

У формуванні регіональної ідентичності, що визначає домінуючі політичні настрої і уподобання регіональної спільноти, важливу роль відіграють етнонаціональні особливості. Найважливішою відмітною особливістю Донбасу в етнонаціональному плані є висока, порівняно з показниками по Україні в цілому, частка росіян в етнічному складі населення. Згадаймо, що в Україні за даними останнього за часом проведення перепису населення 2001 року частка росіян становила 17,3 %[706], а за даними того самого перепису в Донецькій області 38,2 %[707]. Більшість населення становили українці (2744,1 тис. осіб, або 56,9 %), випереджаючи росіян за чисельністю – на 18,7 %. При цьому на Донбасі є населені пункти і райони, у яких росіяни становлять більшість, це, зокрема, міста Донецьк (46,7 %), Єнакієве (45,3 %), Макіївка (45 %).

Прикметно, що від часу проведення попереднього перепису населення у 1989 році кількість українців на Донеччині зросла на 6,2 %, тим часом як росіян знизилася на 5,4 % (ці та інші дані щодо національного складу населення Донеччини подано у Таблиці 1). З урахуванням абсолютної динаміки кількості населення порівняно з 1989 роком кількість українців зросла на 1,9 %, тоді як росіян зазнала значного скорочення – на 20,4 %. Можна назвати дві головні причини скорочення кількості російського населення у

[706] Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Державний комітет статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/ general/ nationality/

[707] Про кількість та склад населення Донецької області за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Державний комітет статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://2001.ukrcensus.gov.ua/ results/general /nationality/donetsk/

Донецькій області: по-перше, це негативні демографічні тенденції в цілому та триваючий процес скорочення кількості населення та, по-друге, добровільна дерусифікація громадян як наслідок змін у самоідентифікації та віднесенні себе до певної національності. Певна частина росіян чи осіб змішаного походження з тих чи тих причин знайшли необхідним визначити себе українцями. Тут спостерігається той самий процес, внаслідок якого у радянський період певна частина громадян різного етнічного походження змінювала свою національність на користь російської. Додатковим чинником збільшення питомої ваги українців у етнонаціональному складі мешканців Донеччини також стало посилення пріоритетності громадянського компонента в національній самоідентифікації: саме українське громадянство починає відігравати визначальну роль у віднесенні багатьма особами себе до спільноти українців. Цей чинник особливо актуальний для осіб змішаного походження чи розмитої етнонаціональної ідентичності. Як зазначає на основі аналізу праць українських і російських дослідників А. Шайхатдінов, скорочення кількості етнічних росіян на Донеччині не може пояснюватися дією міграційних процесів – від'їзду етнічних росіян за межі України чи до інших регіонів держави[708].

Ще одна важлива етнонаціональна особливість Донецької області та, що в області хоча й мешкають представники понад 130 національностей і народностей, в абсолютному обчисленні серед усіх національностей з величезним відривом лідирують українці і росіяни. Тоді як усі інші національності, за винятком греків (1,61 % загальної кількості населення), не набирають і одного відсотка. Таким чином, матеріали ЗМІ, у яких автори обстоюють ідею «інтернаціональності» Донбасу[709], підводячи читачів до думки про необхідність подальшого зміцнення позицій російської мови як обов'язкового комунікаційного інструменту в умовах такої розмаїтості, не мають для цього реальних підстав, оскільки сумарна кількість представників усіх інших національностей, крім україн-

[708] Шайхатдінов А. З. Етнічна структура Донецької області та особливості самоідентифікації основних етнічних груп регіону / А. З. Шайхатдінов // Ґілея (наук. вісн.): Зб. наук. пр. / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К., 2009. – Спецвипуск. – С. 282.

[709] Див., наприклад: Фович Р. Донбасс издревле интернационален / Р. Фович // Коммунист Донбасса, № 10, 10 марта 2000 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://donbass.name/1164-donbass-izdrevle-internacionalen.html

ців і росіян, становить менш як 5 %, причому, як уже відзначалося, порівняно численну групу, частка якої перевищує 1 % від загальної кількості населення, становлять лише греки. Часи, коли населення Донецької області мало більш потужні національні меншини, частка яких перевищувала 5 % від загальної кількості населення, відійшли в минуле. Що стосується етнонаціонального складу населення Донецької області, то коректніше сьогодні буде говорити не так про «інтернаціональність» чи «багатонаціональність», а швидше про «біетнічність». Слушним видається підхід луганського дослідника І. Кононова, який обстоює думку про наявність на Донбасі «українсько-російської домінуючої етнічної коаліції»[710], в якій межі між українською та російською ідентичностями є нечіткими і піддаються коливанням, якими й зумовлюються зміни у самоідентифікації певної частини представників цієї етнічної коаліції.

Дуже схожий на Донецьку область національний склад населення спостерігається у Луганській області. Порівняно з Донеччиною, незначна відмінність полягає у дещо більшій частці українців (58 % проти 56,9 % на Донеччині) та відсутності національної меншини, кількість представників якої перевищує 1 % від загальної кількості мешканців області.

Деякі висновки про тенденції етнонаціональної самоідентифікації мешканців Донбасу можна зробити на основі результатів соціологічного дослідження «Думка мешканців Донецька з актуальних соціально-політичних проблем»[711] (здійснено Центром політологічних досліджень (Донецьк) у червні 2013 року – 555 респондентів віком понад 18 років, метод вуличного експрес-інтерв'ю, квотна вибірка за районом проживання, статтю і віком, похибка залежно від величини результату від 5 % до 2,2 %). Необхідно зробити застереження, що опитування проводилося у місті Донецьку, і думка мешканців інших населених пунктів Донецької і Луганської

[710] Кононов И. Ф. Украинско-русская доминирующая коалиция как фактор развития этнической структуры Украины / И. Ф. Кононов // Диалог украинской и русской культур в Украине. Материалы IV Международной научно-практической конференции (9–10 декабря 1999 г., г. Киев). – К., 2000. – С. 191–195.

[711] Мнение жителей Донецка по актуальным социально-политическим проблемам. – Донецк: Центр политологических исследований. – 2013. – 54 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://docs.google.com/file/d/0B-ycAERGC7MIM1VvNFVZVEU4dWs /edit?usp=sharing&pli=1

областей, очевидно, була б дещо іншою. У рамках опитування респонденти відповідали, зокрема, і на запитання «Ким Ви вважаєте себе за національністю?». 2013 року 55 % опитаних жителів Донецька відповіли, що вважають себе українцями, 33 % назвали себе росіянами, про належність до інших національностей заявили 7 % опитаних. Особливо промовистими ці відповіді видаються у зіставленні з результатами Всеукраїнського перепису населення 2001 року, згідно з якими українцями ідентифікували себе 47 %, а росіянами – 48 %[712]. Таким чином, за параметром суб'єктивної ідентифікації, кількість росіян серед мешканців м. Донецька протягом 12 років скоротилася на 15 %, тим часом як українців зросла на 8 %. До не менш значущих висновків спонукає розподіл даних національної самоідентифікації у вікових та соціальних групах. У віковій групі 18–25 років 75 % опитаних вважають себе українцями, 12 % – росіянами, у групі 26–35 років – 73 % українцями і 20 % росіянами, приблизно порівну поділилися показники самоідентифікації у групі 46–55 років (46 % і 44 % для українців і росіян, відповідно), і лише у групі осіб передпенсійного і пенсійного віку (56 % і старші) більшість респондентів, хоч і не надто значна, вважають себе росіянами – 48 % проти 42 %. У той же час серед студентів 77 % опитаних назвали себе українцями (10 % росіянами); цікаво, що той самий відсоток респондентів, що вважають себе українцями, – 77 %, відзначено і серед безробітних (18 % росіян). В інших соціальних групах результати розподілилися таким чином (перший показник – українська національна самоідентифікація, другий – російська): підприємці – 71 % і 19 %; працівники сфери обслуговування, торгівлі – 61 % і 26 %; кваліфіковані робітники – 61 % і 30 %; службовці – 58 % і 37 %; робітники – 48 % і 43 %. І тільки серед пенсіонерів незначна більшість опитаних назвали себе росіянами – 49 % проти 41 % українців[713]. Спостерігається чітка кореляція між віком респондентів та родом занять і національною самоідентифікацією: до російської етнонаціональної самоідентифі-

[712] Мнение жителей Донецка по актуальным социально-политическим проблемам. – Донецк: Центр политологических исследований. – 2013. – С. 25–27. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://docs.google.com/file/d/0B-ycAERGC7MIM1VvNFVZVEU4dWs /edit?usp=sharing&pli=1

[713] Там само.

кації у Донецьку тяжіють громадяни старшого віку, пенсіонери, а також робітники, що мають нижчу кваліфікацію і, відповідно, нижчий рівень освіти та матеріального добробуту. Таким чином, у сучасному Донецьку національна ідентифікація визначається, нарівні з етнічним чинником, комплексом факторів соціального характеру, що зумовлюють ступінь залученості громадянина до соціально-економічної активності. Високий показник української національної самоідентифікації у соціально-віковій групі «особи віком 18–25 років/студенти» свідчить також про значну роль системи освіти та соціалізації поза родиною, як і про формування у цій групі сталого патерну самоідентифікації. При цьому необхідно мати на увазі, що особи цієї самої соціально-вікової групи є, як і всі інші мешканці Донецька, майже повністю російськомовними. І, разом з тим, російськомовність у побуті і орієнтованість на інформаційно-культурний контент російською мовою не заважає громадянам молодшого віку (студентам) у переважній більшості називати себе українцями за національністю, що зайвий раз підтверджує необхідність уважно ставитися до усіх складових мовного питання, розрізняючи у соціальному функціонуванні мов у конкретних територіальних громадах комунікативні та політико-ідеологічні аспекти. Поза сумнівом, національне самовизначення переважно на основі громадянства, а не етнічному чи етнокультурному ґрунті, притаманне молодим мешканцям сучасного Донецька, не в останню чергу зумовлюється не надто великою увагою молодих людей до питань, пов'язаних з минулим. Однак це також свідчить і про те, що етнічність та етнокультурні моменти для цих громадян не є проблематичними. Вони не стають предметом цілеспрямованого обговорення й аналізу, ознакою чого є відсутність відчуття суперечності між національною самоідентифікацією і мовою та, для багатьох громадян цієї групи, етнічним походженням і переважною культурною спадщиною. Національність для них є даністю, визначеною політичними і культурними координатами, які задаються рамками ширшої спільноти – національної держави, що водночас і не обговорюється, і не викликає заперечень. Слід зазначити, що недостатня осмисленість національної самоідентифікації серед молодих громадян на Донеччині може призводити до її мінливості під дією зовнішніх чинників.

Мовна ситуація на Донеччині та Луганщині характеризується переважанням російської мови. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року українську мову назвали рідною 24,1 % мешканців Донецької області, тим часом як російську визначили рідною 74,9 %. При цьому, порівняно з результатами попереднього перепису 1989 року, частка української мови як рідної знизилася на 6,5 %, а російської зросла на 7,2 %[714]. Подібна картина спостерігається й у Луганській області, хоча з дещо вищими результатами української мови і нижчими російської: 30,0 % і 68,8 % для української і російської мов, відповідно. Динаміка, порівняно з 1989 роком, теж мала схожий характер – зниження частки української як рідної на 4,9 % і зростання російської на ті самі 4,9 %[715]. Водночас негативна динаміка для української мови може мати природні причини, пов'язані, навпаки, зі зростанням питомої ваги осіб, які, змінивши свою національну ідентифікацію, вважають себе українцями, про що йшлося вище. На такий варіант пояснення явища зростання кількості осіб на Донбасі, які визнали своєю рідною мовою російську, вказує, зокрема, А. Момрик[716]. Справді, змінюючи самоідентифікацію з російської на українську, переважна більшість осіб не змінює визначення своєї рідної мови, яка залишається російською, спричиняючись до зростання абсолютної кількості «російськомовних українців» на Донбасі і даючи деяким інтелектуалам і політикам не зовсім обґрунтовані підстави для надмірно драматизованих оцінок та суджень.

Значущі особливості функціонування російської мови на сучасному Донбасі, як і в цілому етнонаціональна специфіка та риси регіональної ідентичності населення краю, стають краще зрозумілими в разі звернення до історичного контексту. В аспекті вживання мов, за спостереженнями авторів початку XX століття,

---

[714] Мовний склад населення Донецької області. Державний комітет статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://2001.ukrcensus.gov.ua/ results/ general/language/donetsk/

[715] Мовний склад населення Луганської області. Державний комітет статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://2001.ukrcensus. gov.ua/results/general/language/lugansk/

[716] «Русскій мір» вимирає. Населення Сходу України і Росії стрімко зменшується, Заходу України не змінюється // Інтернет-видання ТЕКСТИ.ORG.UA, 15.03.2011 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://texty.org.ua/ pg/article/ editorial/read/27739/

«основними були російська і українська»[717], при цьому у робітничому середовищі переважала російська, українська ж широко вживалася селянами. На особливу увагу заслуговують свідчення сучасників, згідно з якими російська мова робітників дуже відрізнялася від мови освіченої російської адміністрації та інженерів заводів і шахт, являючи собою своєрідний «російсько-український діалект»[718]. На думку В. Котигоренка та О. Рафальського, «з цієї чіткої соціальної кореляції мовних практик наприкінці XIX – на початку XX ст. випливає, що російська мова робітників (власне, «російсько-український діалект») виконувала соціальну функцію маркера інакшості – позначення розриву з більш архаїчним і поневоленим сільським середовищем. Її обирали не так тому, що вона була російською, як тому, що ця мова була іншою, ніж у селян, і водночас маркувала відмінність її носіїв від «культурної російської» мови нових капіталістичних «поневолювачів», до яких робітниче середовище зараховувало, поряд з власниками та адміністрацією копалень і заводів, також і технічних спеціалістів підприємств»[719].

Питання щодо рідної мови, з'ясовуване у переписах, природним чином не віддзеркалює усіх мовно-культурних та пов'язаних з ними політичних проблем, будучи хоча й необхідним, проте тільки одним з багатьох важливих показників. Не менш актуальним для розуміння регіональної ідентичності у її взаємозв'язку із загальнонаціональною, як і для розуміння об'єктивних підстав формування переважних політичних настроїв, переваг і уподобань є ставлення громадян до широко дискутованого питання щодо офіційного статусу мов в Україні. Показовими у цьому відношенні є результати опи-

---

[717] Kuromiya Hiroaki. Freedom and Terror in the Donbas. A Ukrainian-Russian Borderland, 1870s–1990s. / Hiroaki Kuromiya. – New York, and Cambridge, England: Cambridge University Press, 2003. – 380 pp. Український переклад: Куромія Гіроакі. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-ті роки / Гіроакі Куромія; [пер. з англ. Г. Кьорян, В. Агєєв; передм. Г. Немирі]. – Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2002. – С. 70.

[718] Німчинов І. До язикової проблеми в Донбасі / І. Німчинов // Культура і побут. – 1925. – 15 листопада (додаток до газети «Вісті ВУЦВК»).

[719] Котигоренко В. О. Прикордоння епох і цивілізацій: регіональна ідентичність українського Донбасу в «західному» науковому дискурсі / В. О. Котигоренко, О. О. Рафальський // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки: наук. вісник: зб. наук. праць / Українська АН, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2013. – Вип. 78 (№ 11). – С. 312.

тування, проведеного соціологічною службою Центру Разумкова у червні 2012 року (16–25.06.2012, 2009 респондентів віком від 18 років в усіх областях України, м. Києві та АР Крим, статистична похибка вибірки не перевищує 2,3 %). Мешканці переважно російськомовного Сходу України, до якого входить і Донбас, здебільшого висловилися за те, що українська повинна бути державною мовою, а російська може бути офіційною в деяких регіонах (34,6 %) або за українську як за єдину державну мову (13,6 %). За російську як державну нарівні з українською висловилися 40,4 % респондентів, а за державний статус російської при офіційному статусі української – 3,8 %[720]. Такі результати були отримані при тому, що переважна більшість мешканців східних областей вважають російську рідною і, крім того, за активного використання мовних питань як мобілізаційних засобів у ході кампанії з виборів до Верховної Ради 2012 року. Всеукраїнське опитування, проведене 2012 року спільно Центром Разумкова і Фондом «Демократичні ініціативи», виявило, що у загальнонаціональному рейтингу актуальності мовне питання посідає 31-ше місце (3,9 % респондентів, зниження, порівняно з 2004 роком, на 5 %) з 33 можливих, обходячи тільки два, які також виявилися псевдопроблемами – перспективи вступу до НАТО та подолання міжконфесійних конфліктів. Натомість громадяни в усіх областях України найзначущішими назвали проблеми подолання безробіття і кризи, підвищення зарплат, пенсій, стипендій та зниження цін[721]. Отже, питання статусу російської мови і надалі залишається, по суті, малоактуальним для більшості громадян України незалежно від регіону їхнього проживання. Понад те, зниження рівня гостроти мовного питання свідчить, що громадяни і на Сході, і на Заході України менше відчувають загрозу тому становищу в мовній сфері, що склалося, і їх воно переважно влаштовує. Актуалізувати ж мовну проблему, як і деякі інші, до значущих електоральних показників навряд чи вдасться в умовах погіршення чи від-

[720] Громадська думка стосовно статусу української та російської мов – опитування Центру Разумкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.razumkov.org.ua/upload /mova_062012.pdf

[721] Статус російської мови виявився на 31-му місці серед пріоритетів українців, НАТО – на 33-му // Дзеркало тижня. – 14 червня 2012 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dt.ua/SOCIETY/status_rosiyskoyi_ movi_ viyavivsya_na_31-mu_mistsi_sered_prioritetiv_ukrayintsiv,_nato_-_na_33-mu. html

сутності поліпшення соціально-економічного становища виборців, а приблизна рівність частин електорату, що мають протилежне ставлення до цих потенційно гострих питань, робить їх цілеспрямовану актуалізацію найпотужнішими політичними силами ще більш сумнівною за своїми можливими результатами.

Особливості загального етнонаціонального контексту Донбасу та регіональної ідентичності краю виявляються також і в релігійно-конфесійній ситуації, яка в цілому характеризується потужними позиціями Української православної церкви (Московського патріархату) та різноманітних протестантських церков. Етнонаціональна та етнокультурна специфіка Донбасу, значна кількість росіян і російськомовних громадян визначають актуальність питання впливовості в регіоні Російської православної церкви та тісно пов'язаного з нинішнім політичним режимом Російської Федерації ідеологічного проекту «русского мира».

Під «русским миром» у політичній риториці керівництва РФ, Російської православної церкви та багатьох представників сучасних російських інтелектуальних кіл розуміється спільнота людей, так чи так пов'язаних із Росією, що формується на основі спільності: а) мови і культури; б) історичної пам'яті та пов'язаних з цією спільною історичною пам'яттю цінностей; в) православ'я; г) лояльності до сьогоднішньої Російської держави, що прагне виступати всередині країни і на міжнародній арені як органічна правонаступниця російської державницької традиції, складовими якої є Російська імперія та СРСР. На православ'ї та лояльності до Російської держави як складниках концепції й ідеології «русского мира» провідні державні діячі РФ наголошують менше. Проте ці складники (найперше – ознака лояльності до Російської держави) є так само важливими, як мова і культура та спільність історичної пам'яті. Понад те, нині спостерігається тенденція до розуміння керівництвом РФ спільноти пов'язаних з Росією людей (незалежно від їхньої етнічної належності), що проживають у різних країнах, як представників єдиної надетнічної і наднаціональної спільноти, нерозривно пов'язаної з Російською державою[722]. Слід наголосити, що

[722] Послание Президента РФ Владимира Путина Федеральному Собранию, 12.12.2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rg.ru/2012/12/12/stenogramma-poln.html

«русский мир» не є монолітною концепцією чи доктриною, як не є він і ретельно вивіреною ідеологією; він більше подібний до конструкції ad hoc (від лат. *ad hoc* – виключно з метою – правила, що регулюють діяльність певних об'єднань, створених для виконання спеціальних завдань), яка постійно еволюціонує, розпадаючись на різні, часто конкуруючі течії і напрями. «Русский мир» як багатогранна й багатоскладова інтелектуальна і політична концепція відображає настрої значної частини представників російських інтелектуальних кіл та широких верств населення. Деякі його спрощені і модифіковані положення зручні для тиражування і публічної роботи російської влади з населенням РФ. Особливість ідеології «русского мира» також полягає в тому, що завдання «русского мира» значною мірою мають внутрішньополітичний характер і не спрямовуються на безпосередню роботу з тими чи тими групами і верствами суспільств інших країн, про що свідчить, зокрема, брак фінансування просвітницьких та культурних проектів, спрямованих на зарубіжних співвітчизників[723]. При цьому «русскому миру» притаманні численні сутнісні суперечності, які використовуються його опонентами в самій Росії. Для прикладу наведемо дві: 1) між «православ'ям і слов'янством» у риториці РПЦ та «новим євразійським проектом» російського істеблішменту, великою мірою орієнтованим на етнічно неросійське і неправославне населення РФ; 2) між декларованою прихильністю до традиційних національних, російських та «загальнослов'янських» цінностей і реальною політикою в галузі трудової міграції в сьогоднішній РФ, яка часто не відповідає інтересам етнічних росіян та представників інших слов'янських етносів, які мешкають у Росії чи розглядають можливості для переселення до неї. Проблема впливу ідеології «русского мира» є особливо актуальною для переважно російськомовних регіонів України, зокрема, Донбасу; важливість цього питання додатково посилюється з огляду на сильні позиції в регіоні російської мови, діяльність російських ЗМІ та Російської православної церкви. Разом з тим, питання реального та потенційного впливу «русского мира» в українському Донбасі потребують неупередженого розгляду та пильної уваги до всіх своїх значущих аспектів.

---

[723] Константину Косачеву нужен дополнительный миллиард // Коммерсантъ-Online, 11.04.2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kommersant.ru/doc/2167508

За останні два десятиліття позиції конфесій на Донбасі зміцнюються, проте поки що про якісну зміну ролі релігії у суспільному житті говорити не випадає, принаймні це стосується традиційних (православних) конфесій. Сьогоднішня православна самоідентифікація значної частини мешканців Донбасу має не так релігійно-церковну, як соціокультурну змістовну базу, пов'язану у першу чергу з певними соціально-побутовими традиціями та прагненням до колективного самовизначення на духовній основі. Цим також пояснюється і низька авторитетність священнослужителів для політичного вибору (лише близько 3 % мешканців Донеччини визнають впливовість священиків у цьому відношенні)[724]. Схожими особливостями у сфері релігійності населення відзначається і сучасна Російська Федерація. За даними численних соціологічних досліджень, домінуючою тенденцією останніх двох десятиліть є самоідентифікація більшості населення з православ'ям при нецерковному характері поведінки і релігійної свідомості. Результати одного з опитувань 2013 року[725] (Фонд «Общественное мнение», 7 квітня 2013 року, 1500 респондентів старше 18 років у 100 населених пунктах 43 суб'єктів федерації РФ, особисте інтерв'ю за місцем проживання, похибка не більш як 3,6 %) свідчать про те, що, з одного боку, 64 % громадян РФ вважають себе православними, а з іншого, переважна більшість цих православних (89 %) відвідують храм рідше одного разу на місяць, а 60 % – або не ходять до церкви взагалі, або відвідують її один-два рази на рік. 64 % православних або не моляться взагалі, або моляться «своїми молитвами», що свідчить про переважно низький ступінь зв'язку з релігійними громадами. Відмітна особливість сучасного російського масового православ'я, порівняно з українським суспільством, полягає в його тісному зв'язку з російською державою й усталеною політичною системою. Крім тісного зв'язку з державною владою, російське православ'я, на відміну від православ'я в Україні, у масовій свідомості є тісніше пов'язаним з національними почуттями громадян,

[724] Релігійна мережа в Україні: стан і тенденції розвитку // Центр Разумкова; Національна безпека і оборона. – 2011. – № 1 – 2, – С. 35.

[725] Ценности: религиозность: Сколько россиян верят в Бога, посещают храм и молятся своими молитвами? // ФОМ, 14 июня 2013 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://fom.ru/obshchestvo/10953

що посилюються у зв'язку з актуальними для Росії проблемами взаємин з неслов'янськими мігрантами та ісламським тероризмом. Крім того, високі темпи економічного зростання, що спостерігалися в Росії від початку 2000-х років, та піднесення добробуту населення у поєднанні з прагненням російських властей забезпечити високий рівень підтримки серед громадян зумовлюють курс російської влади на піднесення патріотичних почуттів і розбудову новітньої державницької ідеології, одним з ключових елементів якої є православ'я у його специфічному національно-патріотичному розумінні. Також слід зазначити, що в Україні інтегрування релігійних чи квазірелігійних почуттів громадян у гіпотетичну державну ідеологію навряд було б можливим через відсутність церковної єдності та протиріччя між найбільшими українськими православними конфесіями.

З огляду на зазначені обставини видається, що немає достатніх підстав вважати, що російське православ'я у його нинішній найбільш масовій державно санкціонованій формі може стати вирішальним чи принаймні важливим чинником поширення і зміцнення ідеології «русского мира» на переважно російськомовному українському Донбасі чи в інших регіонах України. По-перше, тісний зв'язок сучасного російського православ'я з мотивованою етнонаціональними чинниками політичною лояльністю до російської держави не може мати суттєвої підтримки на Донбасі, регіональна ідентичність населення якого, як буде докладніше показано нижче, одним зі своїх фундаментальних елементів має якраз лояльність до місцевих політичних і державних діячів та політичних організацій. По-друге, сильні позиції у Донецькій та Луганській областях мають різноманітні протестантські церкви і релігійні об'єднання, а також Українська православна церква Київського патріархату; водночас для значної частини громадян, які називають себе віруючими УПЦ (МП), яскраво виражена «російськість» сьогоднішньої РПЦ не має вирішального значення. По-третє, сам не надто активний характер сучасної православної релігійності значної частини громадян Росії й України стає на заваді поширенню «русского мира» в Україні, оскільки для справжнього об'єднання недостатньо поки що не наповнених змістом психологічних імпульсів, настроїв і прагнень; для свого здійснення таке потенційне об'єднання вимагає наявності конкретних позитивних підстав –

реального сповідування єдиного віровчення, постійної участі у конкретних практиках та житті релігійної громади. Також для адекватної оцінки впливу «русского мира» на російськомовні регіони України необхідно зважати на внутрішні протиріччя цього ідеологічного проекту. Саме його внутрішня суперечливість і водночас невідповідність особливостям регіональної самоідентифікації населення Сходу України обмежує потенціал впливу «русского мира» в регіоні, який, з першого погляду, видається найбільше для такого впливу відкритим. Такий висновок підтверджується і промовистим результатом соціологічного дослідження Центру Разумкова 2013 року: найменше про «русский мир» знають саме на переважно російськомовному Сході України: лише 12,9 % на Донбасі проти 36,3 % на Заході України[726].

Етнонаціональні особливості населення Донбасу необхідно розглядати в широкому контексті його демографічних і соціально-економічних характеристик, враховуючи, зокрема, такі соціальні та культурні складові, як вік населення, зайнятість, урбанізованість, рівень матеріального добробуту, рівень освіти тощо. Найгострішими для Донецької та Луганської областей проблемами демографічного характеру є старіння населення та скорочення його чисельності. Частка населення пенсійного віку становить понад 25 %, молоді – близько 20 %[727]. Упродовж 2011 року населення Донецької області скоротилося майже на 30 тис. осіб, а Луганської майже на 15 тис.[728]. Депопуляція Донецької та Луганської областей спричиняється головним чином несприятливими соціально-економічними умовами, руйнуванням соціальної інфраструктури (в тому числі медичної) та неблагополучним екологічним становищем, зумовленим негативними наслідками діяльності великих промислових підприємств. Тобто зворотним боком індустріальної

[726] Что такое «Русский мир», не знают в Донецкой области. – Донецкая правда. – 26 апреля. – 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pravda.dn.ua/details/201712/

[727] Черноиванова Е. Н. РПС Донбасса: курс лекций / Е. Н.Черноиванова, В. М. Дубель. – Донецк, 2005. – С. 38.

[728] Природний рух населення у 2011 році, Таблиця 1. Абсолютні дані кількості народжених і померлих, природного приросту. Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2012/fin/ds/pp/ pp_u/pp0112_u.html

потужності Донбасу і високої питомої ваги продукції регіону у ВВП країни виявляється старіння населення, скорочення його чисельності і погіршення стану здоров'я мешканців Донбасу.

За чисельністю населення Донецька область посідає перше місце в Україні, Луганська – п'яте; обидві області належать до найбільш щільно заселених територій України (близько 135 ос./кв. км. в середньому по Донбасу, при цьому густота населення Донецької області майже удвічі перевищує цей показник по Луганщині). Однією з визначальних демографічних характеристик Донбасу є надзвичайно висока частка міського населення, яка становить близько 90 %, у той час як в середньому по Україні частка міського населення (перепис 2001 року) становить 67,2 %, а частка міського населення на Донбасі далеко перевищує усі інші області України, крім Дніпропетровської та Запорізької. Як зазначає В. Мамутов, «Донецький мегаполіс – найбільший після Москви на великій Східноєвропейській рівнині і один з найбільших у Європі. Він ненабагато поступається за кількістю мешканців Рейнсько-Рурському мегаполісу в Німеччині і є порівнянним з Південно-Каліфорнійським у США»[729]. Донбас посідає унікальне місце в Україні за кількістю міських агломерацій, яких тут налічується 7. На території Донецької області це Донецько-Макіївська, Горлівсько-Єнакієвська, Краматорська (Північнодонбаська) і Шахтарська (Торезька), на Луганщині – Центрально-Луганська (Алчевсько-Стахановська), Південно-Луганська (Краснолуцька) та Лисичансько-Сєвєродонецька агломерації. Північну частину Донецької і південну частину Луганської областей можна навіть розглядати як єдине поліцентричне Донецько-Луганське скупчення міських агломерацій, по суті, єдине дуже велике місто з населенням близько 5 млн осіб. На відміну від деяких інших великих українських міст чи міських агломерацій, які історично формувалися навколо єдиного центру шляхом його поступового розширення (наприклад, Київська, Харківська, Одеська), Донецько-Луганська міська агломерація сформувалася на основі злиття багатьох порівняно однорідних населених

[729] Мамутов В. Донбасс – сгусток цивилизации. Что из этого следует? Проблемы региональной идентичности Донбасса: сборник аналитических статей / В. Мамутов; авторы-составители: Алексей Иванов, Алексей Мартынов. – Донецк, 2011. – С. 85.

пунктів, що внаслідок швидкого зростання шахт та заводів і, відповідно, кількості населення екстенсивно розросталися.

Визначальною особливістю Донецько-Луганської поліцентричної міської агломерації у соціально-демографічному аспекті виступає те, що населення цього густозаселеного регіону якнайтісніше пов'язане з промисловим виробництвом, яке тут активно розвивалося з середини XIX століття і пік розвитку якого припав уже на радянські часи. На відміну від інших міських агломерацій України (за винятком Дніпропетровської, хоча й вона в цьому відношенні має свої значущі особливості, пов'язані з сільським центральноукраїнським корінням багатьох її мешканців), переважна більшість населення на Донбасі тим чи іншим чином пов'язана або безпосередньо з великими промисловими виробництвами, або з меншими сателітними по відношенню до них господарськими одиницями. При цьому дуже значна частина промисловості Донбасу являє собою підприємства, що базуються на технологіях другої половини XX століття, а подекуди й раніших, і ці підприємства становлять основу відповідного міста. Додатковим негативним чинником виступає відсутність диверсифікації промисловості, яка значною мірою представлена вуглевидобуванням та металургією.

Добробут мешканців промислових міст безпосередньо залежить від становища виробництв, і економічні проблеми підприємств автоматично перетворюються на надзвичайно гострі соціальні проблеми населення, чому сприяє не надто високий рівень соціальної мобільності. Крім того, даються взнаки і наслідки радянської соціальної політики, яка заохочувала створення «робітничих трудових династій», забезпечувала робітникам певний рівень життя включно з доступом до необхідної соціальної інфраструктури і в цілому не сприяла ані технологічному оновленню виробництва, ані внутрішній міграції населення, коли це не диктувалося потребами великих проектів соціалістичного будівництва. Технологічний поступ на значній частині виробництв за радянських часів не мав достатньої мотивації, а внутрішня міграція після розбудови основної частини промислових підприємств штучно обмежувалася, що отримало свої далекосяжні негативні наслідки у період ринкових перетворень, коли у багатьох випадках скорочення робочих місць супроводжувалося більш чи менш швидким занепадом інфраструктури.

Внаслідок дії зазначених чинників руйнування радянської економічної і політичної системи, що відбувалося наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років, населення Донбасу пережило особливо болісно. Так, на думку психолога А. Башкірова, скорочення промислового виробництва у традиційних галузях Донбасу «справило кілька серйозних впливів на менталітет мешканців. Зрозуміло, що коли ти втрачаєш майже миттєво усі звичні засоби заробляння грошей, то потім боїшся будь-яких змін і тримаєшся навіть за мінімум, який у тебе наразі є... З огляду на промислову орієнтованість усього тутешнього життя робітничі традиції, на кшталт «шахтарських династій», люди без «рідного» підприємства узагалі втрачали сенс існування»[730].

Тривожні оцінки науковців, журналістів, пересічних мешканців Донбасу та представників влади щодо нагальної потреби поліпшення умов життя у двох областях підтверджуються і об'єктивними статистичними даними. Так, одне з найавторитетніших вітчизняних джерел інформації щодо регіонального розвитку – статистичний бюлетень «Регіональний людський розвиток», що укладається Державною службою статистики України, протягом багатьох років поспіль відзначає низькі позиції Донбасу в інтегральному рейтингу, який складається на основі сукупних показників. Варто відзначити ґрунтовність та багатоплановість даних, на яких базуються рейтинги «Регіонального людського розвитку».

Донецька область за сукупним рангом людського розвитку регіону протягом останніх семи років посідає останнє, 27-ме місце серед усіх регіонів України (25 областей, міста Київ і Севастополь), Луганщина за той самий період посідає чи передостаннє, чи третє місце з кінця[731]. Національна методика індексів людського розвитку дозволяє враховувати диференціацію між різними показниками, що виявляє значущу особливість Донецької області: Донеччина має один з найвищих показників матеріального добробуту (3-тє місце в Україні), однак залишити групу аутсайдерів області

[730] Привиди виробництва. Незворотна деіндустріалізація Донбасу призводить до знелюднення регіону // Тиждень.UA, 8 січня 2013 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://tyzhden.ua/Society/66870

[731] Регіональний людський розвиток: Статистичний бюлетень. – Державна служба статистики України. – Київ, 2012. – С. 22.

не дають змоги найгостріші проблеми регіону – демографічна ситуація (23-тє місце в Україні), умови проживання населення (24-те місце) та стан навколишнього середовища (27-е місце). Місце Луганської області у трійці аутсайдерів зумовлюється незадовільними показниками демографічного розвитку, умов проживання населення та рівня освіти. Стабільно низькими на Луганщині також залишаються показники екологічної ситуації та розвитку соціального середовища. Сукупні дані щодо диференційованих індексів людського розвитку регіонів України дають підстави для висновку, що за умови приведення у відповідність до відносно високих показників матеріального добробуту індексів стану навколишнього середовища (розв'язання найбільш кричущих екологічних проблем) та умов проживання населення (передусім ідеться не про наявність житла, а про його якість) упродовж кількох років Донецька і Луганська області мають можливість значно поліпшити свої місця серед регіонів України, а у подальшому, досягнувши позитивних зрушень у розв'язанні демографічної проблеми, й увійти до групи лідерів за показниками людського розвитку.

Наявність кореляції між людським розвитком, з одного боку, та економічним зростанням і конкурентоспроможністю регіону – з іншого доводиться у ґрунтовній монографії «Сталий розвиток промислового регіону: соціальні аспекти», автори якої доходять такого висновку щодо промислових регіонів України, чільне місце серед яких посідає Донбас: «Промислові регіони із властивими їм відмінностями у структурі економіки, домінуванням певних видів економічної діяльності належать до економічно розвинених регіонів країни, проте їх екологічний стан та рівень розвиненості соціальної інфраструктури нівелює конкурентні переваги на міжнародному рівні»[732]. Те саме є актуальним і для внутрішньоукраїнської конкурентоспроможності та привабливості регіону для мешканців інших областей, а отже, становище, що склалося, негативно позначається на соціальному самопочутті мешканців регіону та сприяє зміцненню негативного відчуття окремішності членів відповідних громад і дезінтеграційним тенденціям у суспільстві загалом.

[732] Сталий розвиток промислового регіону: соціальні аспекти: монографія / О. Ф. Новікова, О. І. Амоша, В. П. Антонюк та ін.; НАН України, Ін-т економіки пром-сті. – Донецьк, 2012. – С. 359

Краще з'ясувати походження та сучасні особливості деяких важливих рис регіональної ідентичності населення Донбасу, у якій поєднуються етнонаціональні, етносоціальні та етнокультурні складові, дає змогу врахування історичного контексту. Сьогоднішня виразна донбаська регіональна ідентичність формувалася упродовж усього XX ст. і не могла не успадкувати певну міру соціально-психологічних особливостей ситуації формування робітничого класу кінця XIX ст. Незалежність, готовність до рішучих дій, здатність до швидкої мобілізації та ефективної самоорганізації, колективізм, виразне почуття власної гідності і значущості, консервативна настороженість до «чужого» і беззастережна підтримка «свого» – в основі цих рис «донбаського характеру» лежать соціально-психологічні особливості, що формувалися ще в першого покоління працівників шахт і заводів. Як наголошують, зокрема, зарубіжні дослідники історії краю Т. Фрідгут та Ч. Вінн, життя цього робітничого покоління позначалося надзвичайно тяжкою і часто небезпечною працею, відірваністю від знайомої з дитячих років соціальної реальності, значно більшою, ніж у сільському господарстві, винагородою за роботу[733], організацією у виробничі бригади й артілі, готовністю дієво виражати протест. На сучасних світоглядно-ціннісних установках, характерних для регіональної спільноти Донбасу, позначилися також і особливості суспільного характеру робітничого класу у період його формування та початкового розвитку. Як показує у своєму дослідженні, зокрема, вже згадуваний американський дослідник Ч. Вінн, робітники, що працювали на новостворюваних вугледобувних та металургійних і металообробних підприємствах Східної (Донбас) та Південної частини Центральної (Катеринославщина) України, відзначалися певною амбівалентністю свідомості і дій щодо основних соціальних процесів тієї доби. З одного боку, вони становили активну революційну загрозу для правлячого імперського політичного режиму, а з іншого, нерідко діяли всупереч ідеології і практиці «організованого пролетарського руху», на керівництво яким претендували різноманітні противладні політичні сили тієї епохи. Ч. Вінн ак-

[733] Скорочений переклад згадуваної праці Т. Фрідгута див.: Корнилов Дмитрий. Рацион юзовского шахтера. Ранняя история Юзовки / Дмитрий Корнилов. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ukrstor.com/ ukrstor/yuz-meal.html

центує увагу на нечисленності прошарку більш освіченої «робітничої аристократії» чи «інтелігенції» (особливо на Донбасі) порівняно з двома іншими найбільшими промисловими центрами Російської імперії – Санкт-Петербургом і Москвою. Дослідник також відзначає велику значущість архаїчної селянської свідомості у світоглядних характеристиках робітничого класу Донбасу і Придніпров'я в досліджуваний період. Автор показує, як відірвані від своїх соціальних коренів робітники (переважно молоді чоловіки) змушені надзвичайно тяжко, часто на межі фізичних можливостей людини, працювати. Таким чином, під впливом революційної пропаганди вони схильні були вдаватися до насильницьких дій, спрямованих проти безпосередніх пригноблювачів – власників і адміністрації підприємств та повністю залежної від останніх місцевої влади. Водночас робітничий загал нерідко ігнорував заклики й політичні цілі революційних ватажків та переорієнтовував своє невдоволення проти етнічно чи соціально інших, чужих, якими могли виступати і доволі численні євреї, і незалежні від шахт та заводів ремісники, і студенти, що займалися революційною пропагандою. Посилаючись на численні приклади, Ч. Вінн стверджує, що в житті робітничого класу Донбасу (як і Катеринослава) революційний радикалізм часто поєднувався з брутальною реакційністю. Зрозуміло, що в радянських соціальних науках через встановлені для них ідеологічні обмеження подібні спостереження й висновки, хоч би як аргументовано вони підкріплювалися фактами, були цілковито неприйнятними, позаяк стверджували присутність архаїчності й реакційності в світоглядові та суспільній поведінці робітничого класу. Тож неупереджене дослідження відповідної проблематики унеможливлювалося (так само табуйованим було, наприклад, вивчення теми робітничого класу як соціальної бази націонал-соціалізму в Німеччині 1920 – 1930-х роках)[734].

Наприкінці XIX – у першій половині XX ст. Донбас виконував справді історичну місію в Російській імперії, а потім в СРСР, будучи локомотивом двох промислових революцій. Ця історична місія і її усвідомлення сформували своєрідну в культурно-психологічному та соціальному плані етноукраїнсько-російську регіональ-

[734] Бросцат Мартін. Держава Гітлера: Створення і розвиток внутрішньої структури Третього рейху / Мартін Бросцат. – К.: Наука, 2009. – 384 с.

ну громаду, основу якої становили шахтарі й робітники заводів. Після того, як у Радянському Союзі було створено інші потужні промислові центри, а значення вугілля для транспорту, промисловості й енергетики знизилося, винятково важлива місія Донбасу стала дещо втрачати свою первинну значущість. Проте збереглися регіональна спільнота, люди й усталені відносини між ними, їх здатність до самоорганізації й мобілізації, згуртованість та відчуття власної територіальної окремішності й спільності інтересів, готовність дієво захищати інтереси краю від реально чи позірно руйнівних зовнішніх впливів будь-якого характеру і походження. Особливу роль у формуванні і розвитку регіональної ідентичності Донбасу відігравало «прикордоння» – нічийна, вільна земля, що упродовж кількох століть давала прихисток тим, хто прагнув врятуватися від переслідувань і поневолення чи просто шукав шляхів фізичного виживання, як це було властиве багатьом українським селянам під час Голодомору. Розкриттю цього явища на матеріалі давнішої і новітньої історії українського Донбасу присвячено, зокрема, працю американського історика і соціолога Г. Куромії «Свобода і терор у Донбасі. Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-ті роки»[735]. Варто зауважити, що зміст поняття «прикордоння», яке вживає Г. Куромія стосовно Донбасу, має мало спільного з твердженням багатьох сучасних науковців та політичних експертів, що наголошують на розташуванні Донбасу між Україною і Росією, «на зламі західної і східної цивілізацій». Як переконливо показує в своїй книжці американський історик і соціолог, на ранніх етапах освоєння й розвитку краю жодним чином не могло йтися про таке «зіткнення цивілізацій» хоча б тому, що обидві ці цивілізації на території тогочасного Дикого степу були, фактично, відсутні. Що ж до пізніших етапів історії та сьогодення (навіть якщо брати до уваги саму лише міфологію «уявленої спільноти»), то регіональна ідентичність населення краю, як і раніше, визначається більше не належністю чи лояльністю до певного зовнішнього суб'єкта (держава, цивілізація тощо), а усвідомленням

[735] Kuromiya Hiroaki. Freedom and Terror in the Donbas. A Ukrainian-Russian Borderland, 1870s–1990s. / Hiroaki Kuromiya. – New York, and Cambridge, England: Cambridge University Press, 2003. – 380 pp. Український переклад: Куромія Гіроакі. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-ті роки... – 510 с.

власної регіональної самобутності (інакшості) і прагненням до самовизначення й самоствердження.

Географічне, психологічне і, зрештою, міфологічне первісне донецьке «прикордоння», яке величезною мірою досі визначає свідомість мешканців краю, як на численних прикладах доводить Г. Куромія, – це не кордон якихось двох цивілізаційних суб'єктів, а розмита межа між освоєною і неосвоєною територією, між цивілізацією і незаселеним Степом, між владою і свободою, яка межує з брутальною сваволею та часто переходить у неї. Тож аналогом цього прикордоння (з усіма необхідними й дуже значними застереженнями) є не Північна Ірландія з протистоянням британсько-англіканського й ірландсько-католицького світів, а більшою мірою – Захід США чи російський Сибір часів їх освоєння. Аналіз етнонаціональної, соціально-економічної, політичної, культурної історії Донбасу спонукав Г. Куромію вийти за рамки традиційних концептуальних схем. Для себе він дійшов висновку, що «клас і нація – дві важливі концепції політичного мислення, що сформувалися як реакція на Просвітництво, – не підходили й не підходять до реалій політики в Донбасі»[736]). Отже, він обґрунтував власне розуміння своєрідності політичних орієнтацій населення Донбасу (котра, як показує дослідник, простежувалася протягом усієї радянської доби і часом викликала нерозуміння й роздратування московського центру): «…справа навіть не в тому, що Донбас має дуже значну частку російського населення чи дуже зрусифікований мовно та культурно. Хоч би як Київ намагався розбудовувати націю, Донбас діяв як антистолична козацька земля, що чинить опір цій розбудові. Це створює трохи іронічні політичні труднощі для Києва, бо теперішнє національне відродження засновують на козацькому міфі, а Донбас у такому разі видається «найукраїнськішим» з усіх регіонів України»[737].

Питання використання у поточній політичній боротьбі фактів історії і уявлень про минуле, що можуть мати відмінні інтерпретації у різних етнонаціональних та етнокультурних контекстах, розглядається у статті британського політолога Е. Вілсона «Донбас між Україною і Росією: використання історії у політичних

[736] Куромія Гіроакі. – С. 476.
[737] Куромія Гіроакі. – С. 478.

дискусіях»[738]. Автор викладає суперечливі концепції щодо минулого Донбасу, котрі, на його погляд, перетворюються в масовій свідомості на потужні «міфи», які можуть використовуватися для обстоювання історичної належності краю до України або Росії і тому здатні слугувати мобілізаційним чинником у політичній боротьбі. Наведені автором трактування (безвідносно до їх фактичної обґрунтованості) питань історичної належності території прикордоння України і Росії справді є відмінними і потенційно конфліктними. Однак політична реальність України (і Росії) далеко не повною мірою свідчить на користь засадничої тези Е. Вілсона про те, що «історичні міфи відіграють особливо важливу роль у мобілізації етнонаціональних рухів». При цьому частина того, що, на думку автора, є потужними політико-мобілізаційними щодо населення «міфами», насправді такими не є і має набагато більше ознак вельми вузької дискусії, обтяженої незначущими деталями і не завжди добросовісними інтерпретаціями далекого минулого краю і двох сусідніх держав. Водночас, як доводять у своїх працях численні вітчизняні і зарубіжні науковці, у випадку осмислення особливостей регіональної ідентичності населення Донбасу головне значення мають історичні реалії ближчої до нашого часу історії – XIX–XX ст. Під впливом реалій саме цього періоду найперше формувалася ідентичність населення краю. Аргументи, що спираються на уявлення про давнішу історію, часом справді актуалізуються в публічній політичній риториці. Однак відбувається це вибірково в моменти найбільшого загострення політичного протистояння. Тим часом насправді виявляється, що ці уявлення позбавлені потенціалу потужних, а тим більш найпотужніших міфів. Значення історії для сьогодення справді важко переоцінити, однак це значення більше полягає не у впливові уявлень (адекватних і позірних) про історію, а в історії як процесі тяглості й наступності розвитку соціально-економічних відносин, способу життя і культурних практик, якими живляться мінливі культурні й ідеологічні міфи. Тож, досліджуючи такі міфи і їхню соціальну роль, важливо акцентувати увагу не так на них самих як самодостатніх суспільних феноменах,

[738] Wilson Andrew. The Donbas between Ukraine and Russia: The Use of History in Political Disputes / Andrew Wilson // Journal of Contemporary History. Vol. 30. – No. 2 (Apr). – 1995. – Pp. 265–289.

а насамперед на достовірних знаннях про поширеність, масовість цих міфів і їх реальних впливах на політичну, економічну, соціальну, культурну та іншу динаміку.

З висновком щодо вирішального значення для формування світоглядно-ціннісних орієнтирів населення українського Донбасу ближчої до нас за часом радянської промислової «революції згори», тяжких умов праці та ролі робітничого класу в часи сталінського СРСР погоджується німецька дослідниця К. Ціммер у праці «В полоні минулої слави. Самоідентифікація і самосимволізація в Донбасі»[739]. В системі цінностей мешканців краю, за висновком К. Ціммер, провідні місця досі посідають участь у виробництві матеріальної промислової продукції та лояльність до регіональної спільноти і, відповідно, до регіональних еліт. При цьому регіональна належність визначається не суто географічно, а за сукупністю певних об'єднавчих ознак – як однорідний простір, що вирізняється передусім специфікою виробничих і соціально-економічних відносин. К. Ціммер акцентує дві ключові риси самосприйняття мешканцями Донбасу свого регіону – 1. уявлення про його унікальність (у європейському і навіть світовому масштабі) і, відповідно, особливу роль, та 2. специфіку формування місцевої спільноти на основі, у першу чергу, соціокультурних критеріїв, об'єднавчим центром яких виступає саме регіон, а не якась більша територіальна, етнічна чи політична спільнота. «Регіон вважається «першим серед рівних»… Унікальність, на якій постійно наголошується, потужність і привілейоване становище регіону за радянських часів використовуються як доказ того, що такі самі позиції Донбас має сьогодні і матиме в майбутньому»[740].

Тож дослідниця так формулює свої висновки, базовані на численних інтерв'ю з представниками різних соціальних верств мешканців Донбасу: «…коли запитуєш про регіон, дуже небагато хто починає говорити про історію. А той, хто про історію таки згадує, завжди говорить про історію промисловості, про економічні і

[739] Zimmer Kerstin. Trapped in past glory. Self-identification and self-symbolisation in the Donbas / Kerstin Zimmer; edited by Adam Swain // Re-Constructing the Post-Soviet Industrial Region: The Donbas in Transition. – London and New York: Routledge, 2007. – Pp. 97–121.

[740] Zimmer Kerstin. – P. 103.

соціально-економічні моменти, які люди вважають «завжди» притаманними краєві»[741]. Спираючись на досвід соціально-економічних перетворень двох інших провідних традиційних промислових регіонів Європи – німецького Руру та Південного Сходу Великобританії, К. Ціммер вказує на наявність серйозного ризику уповільнення розвитку регіону внаслідок дії соціально-психологічних чинників, які «беруть у полон» свідомість населення краю, заважаючи адекватно реагувати на зміни, що відбуваються в країні і світі. Водночас дослідниця відзначає, що в разі подолання «когнітивного блоку» «регіональна ідентичність», основою якої є регіональна спільнота, може виступати потужним інтеграційним чинником. Яскраво виражена регіональна ідентичність потенційно здатна слугувати об'єднавчим ґрунтом для співпраці й поступу, а при цьому ще й ресурсом для внутрішнього розвитку[742]. Ознакою позитивних зрушень дослідниця називає, зокрема, посилення діяльності провідних економічних акторів у галузях, відмінних від традиційної важкої промисловості.

Узагальнюючи численні бесіди з мешканцями Донбасу, дослідниця стверджує, що місцева «уявлена спільнота» являє собою населення регіону, яке самовизначається у соціально-економічних, а не в етнічних термінах. Погоджуючись з таким висновком, варто лише зробити уточнення щодо не тільки соціально-економічних, а й соціокультурних підстав самовизначення, у яких, поряд з іншими, присутні компоненти етнонаціонального плану. Для такого типу колективної самосвідомості притаманне прагнення до охоплення максимального кола етносів, декларативної відкритості, наголошування на «інтернаціональності» і «поліетнічності», часом всупереч реальному становищу, як це відбувається в умовах нинішньої фактичної українсько-російської біетнічності Донбасу. Саме такий підкреслено інтернаціоналістський тип самосвідомості й ідентифікації був характерний для радянської політичної риторики, за якою народи СРСР об'єднувалися не на етнонаціональній основі (яка насправді губилася через величезну кількість «рівноправних» народів), а на ідеологічному й цивілізаційному фундаменті,

[741] Zimmer Kerstin.
[742] Там само. – P.114.

номінально відкритому для всіх народів світу, в основу якого було покладено ствердження власної унікальності й передової ролі. Для колективної самосвідомості такого типу (якщо вона справді існує, а не декларується за інерцією, що у випадку пізнього СРСР видається вкрай сумнівним) цілковито неприйнятною є роль жертви зловмисного маніпулювання чи ствердження меншовартості порівняно з якимось «незіпсованим» еталоном. Нерозуміння цього приводить до закономірних глибоких образ, які незмінно викликають на Донбасі акцентування, приміром, насильницької русифікації та твердження щодо меншовартості («зіпсованості») регіональної ментальності.

Показовим у світоглядно-ціннісному плані, важливому для розуміння етнонаціонального, культурного та геополітичного контексту уподобань і переваг мешканців Донбасу, є їхнє ставлення до перспективи європейської інтеграції України. Активним провідником тіснішої інтеграції з Європейським Союзом упродовж 2012 і переважної частини 2013 року було керівництво держави, чимало представників якого тісно пов'язані з Донеччиною та Луганщиною. У період активної підготовки до планованого підписання Угоди України про Асоціацію з Європейським Союзом найвищі посадові особи України у своїй публічній риториці всіляко підтримували європейську інтеграцію, звертаючись до аргументів не тільки економічного й зовнішньополітичного, а й дуже часто світоглядного та ціннісного характеру. Так, зокрема, Голова Верховної Ради України В. Рибак (уродженець і багаторічний міський голова Донецька) наголошував, що «європейська інтеграція України – це наш цивілізаційний вибір, це план розвитку України, і саме на асоціацію з Європейським Союзом керівництво країни зробило ставку»[743]. У жовтні 2013 року Президент України В. Янукович, говорячи про підписання Угоди про Асоціацію з Європейським Союзом як про бажаний для України результат і практично доконаний факт, зазначав: «Цей документ – не просто декларація щодо започаткування якісно нового рівня відносин між Україною та ЄС.

[743] Європейська інтеграція України – це наш цивілізаційний вибір, – Рибак // День. – 2013. – 6 вересня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.day.kiev.ua /uk/news/060913-ievropeyska-integraciya-ukrayini-ce-nash-civilizaciyniy-vibir-ribak

Для України це, передусім, – детальна програма перетворень в усіх сферах життя нашої держави відповідно до європейських стандартів, дорожня карта нашого зближення з Європейським Союзом, інструмент консолідації європейських цінностей»[744]. Можна розробляти різні версії причин різкого повороту політичного курсу щодо Європи, що відбувся наприкінці листопада 2013 року, однак один висновок зі згаданих та численних подібних заяв і виступів видається незаперечним. Беззастережна підтримка входження України до ЄС, яку представники влади демонстрували протягом 2012 – 2013 років, передбачає, незважаючи на традиційні для Донбасу відносно низькі абсолютні показники підтримки зближення з ЄС[745], відсутність у середовищі базового електорату Партії регіонів і В. Януковича активного опору щодо процесу європейської інтеграції. Очевидно, що основні теми і мотиви офіційної риторики розроблялися з урахуванням результатів соціологічних досліджень, а отже, для високопосадовців, які їх виголошували, підтримка асоціації була цілком прийнятною з внутрішньополітичного й електорального погляду, у тому числі і щодо базового переважно російськомовного електорату ПР Сходу і Півдня України.

Щодо об'єктивних показників підтримки курсу України на інтеграцію з ЄС, то, як свідчать результати опитувань провідних соціологічних служб, відносна більшість громадян України позитивно ставиться до перспективи приєднання до ЄС. Так, за даними соціологічного дослідження, проведеного Центром Разумкова у першій половині 2013 року, 46 % респондентів підтримували вступ до ЄС, не підтримували 36 %. Цікаво, що при цьому позитивне і негативне ставлення громадян до вступу України, до Митного союзу під проводом Росії поділилося практично порівну – частка тих, хто висловлювався за вступ до МС, становила 39 %, проти – 40 %. У розподілі громадян, що підтримують чи не підтримують європейську інтеграцію України спостерігаються значущі особливості географічного, соціально-економічного та демографічного характеру. Так, вступ України до ЄС частіше підтримували жителі Заходу і Центру

[744] Європейська інтеграція зробить Україну кращою // Урядовий кур'єр. – 2013. – 31 жовтня. – №200 (5086). – С. 1. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ukurier.gov.ua/media/documents/2013/10/30/200_5086_evro.pdf

[745] Україна – ЄС напередодні підписання Угоди про Асоціацію: окремі політичні аспекти // Національна безпека і оборона. – 2013. – № 4–5 (141–142). – С. 104.

країни (73 % та 50 %, відповідно), україномовні громадяни, представники молодшої і середньої вікових груп, люди з вищим рівнем освіти та матеріального добробуту. Найбільшими прихильниками ЄС виявилися представники соціально-професійних груп з високим освітнім рівнем (фахівці, підприємці, студенти – в цих групах вступ до ЄС підтримують 57–68 % опитаних). Вступу до Митного союзу частіше віддавали перевагу жителі Півдня і Сходу Україні, російськомовні громадяни, респонденти старшого віку, люди з низькими рівнями освіти та добробуту. Найчастіше підтримували вступ України до Митного союзу пенсіонери (48 %) і робітники (43 %)[746].

У цілому по східних областях, до яких в опитуванні Центру Разумкова було віднесено, крім Донецької і Луганської, також Дніпропетровську, Запорізьку та Харківську області, підтримували вступ до ЄС 32,2 % респондентів, не підтримували 45,3 %, не мали однозначної думки 22,6 % опитаних. Серед мешканців східних областей України виявилося найбільше тих, хто не визначився зі ставленням до варіантів геополітичного курсу розвитку держави, що засвідчили відповіді на запитання «Яким інтеграційним напрямом має йти Україна?» (17,8 %). Цікаво, що за цим показником найближчим до східних областей є Захід і Центр України – близько 12 %. Також варто зауважити, що мешканці східних областей України не є лідерами підтримки вступу України до Митного союзу, як і не є вони найбільшими опонентами європейської інтеграції. За цими показниками перше місце посідає Південь України: підтримка вступу до ЄС – 26,2 %, підтримка приєднання до МС – 50,8 %[747]. Соціологічне дослідження Центру Разумкова виявило суттєві розбіжності у підставах, якими громадяни керуються у своїй підтримці вступу України до ЄС або приєднання до Митного союзу, які з урахуванням конкретних результатів підтримки того чи того геополітичного вектора можна застосувати до східних областей.

У цілому в Україні найбільшими перевагами вступу до ЄС учасники опитування назвали (з показниками понад 10 %) високий рівень соціального захисту громадян (46,9 %), верховенство права (31 %), розвинену демократію (27,1 %), наявність фінансових

[746] Україна – ЄС напередодні підписання Угоди про Асоціацію: окремі політичні аспекти // Національна безпека і оборона. – 2013. – № 4–5 (141–142). – С. 104.

[747] Там само. – С. 114.

ресурсів (22, %), якість охорони здоров'я (18,6 %), науково-технічний розвиток (16,7 %), низький рівень корупції (13,7 %). Найбільшими перевагами вступу до МС респонденти вважали спільну історію, культуру, схожий менталітет громадян країн Митного союзу (53,4 %), наявність природних ресурсів, енергоносіїв (47,1 %), стабільну економічну ситуацію (15,4 %), наявність дешевої робочої сили (10,6 %). Передусім впадає у вічі те, що аргументи культурно-історичного характеру мають справді велике значення для тих, хто висловився на підтримку вступу України до МС (понад 50 %), на противагу цьому «спільна історія, культура, схожий менталітет громадян країн ЄС» назвали серед найбільш важливих підстав для підтримки європейської інтеграції тільки 3,5 % учасників опитування. Разом з тим, серед головних аргументів, що спонукають підтримувати європейський напрям розвитку України, друге і третє місце посіли підстави, які можна одночасно віднести і до прагматичної, і до світоглядно-ціннісної сфер, – верховенство права та розвинена демократія. Нижчий рівень підтримки курсу на євроінтеграцію на Сході України виявляє свою змістовну складність і певну неоднозначність у відповідях респондентів на уточнювальні запитання, які не мають прямої кореляції з відповіддю на загальне запитання щодо підтримки вступу до ЄС. Наприклад, на запитання «Як би Ви оцінили перспективи подальшого розвитку ЄС і МС?» 31,4 % мешканців східних областей відповіли позитивно щодо ЄС, тим часом як негативно оцінили такі перспективи Європейського Союзу лише 13,5 % опитаних. Різко контрастує із загальним рівнем підтримки європейської інтеграції розподіл відповідей на максимально конкретизоване запитання, пов'язане з особистісними очікуваннями і оцінкою ситуації: «Ви особисто більшою мірою програєте чи виграєте, якщо Україна вступить до ЄС/МС?» 32 % мешканців східних областей відповіли, що виграють від вступу до ЄС, що відповідає тому самому рівневі підтримки євроінтеграційного курсу. Водночас вважає, що однозначно програють від вступу України до ЄС, приблизно така сама частка опитаних громадян – 32,6 %, при тому, що вважають, що Україні не потрібно зближуватися з ЄС, 45,3 % учасників опитування. Таким чином, значна частка мешканців східних областей України, у тому числі Донецької і Луганської, загалом виявивши схильність висловлюватися

проти європейської інтеграції, водночас не вважають, що програють від такого геополітичного вибору. Такий незбіг у відповідях на змістовно схожі запитання свідчить або про недостатній ступінь щирості під час відповіді на загальніше запитання, або про розділення власного життя і навіть не так життя країни, як намагання передбачити ставлення до питання більшості земляків і висловитися суголосно з ними («від вступу до ЄС я особисто не програю, але євроінтеграцію не підтримую»)[748]. Необхідно ще раз наголосити на наявності суттєвої особливості – асиметрії – у ставленні громадян до європейської інтеграції: негативне ставлення значної частини громадян, особливо на Сході і Півдні України, не має безумовного характеру (на відміну від позитивного ставлення мешканців Заходу і Центру, громадян молодшого віку), про що свідчить, крім об'єктивних даних опитувань (уточнювальні запитання), офіційна пропаганда 2011–2013 років і позитивне ставлення до цінностей добробуту, безпеки та стабільності.

Ґрунтовне дослідження суспільної думки щодо євроінтеграції, проведене Центром Разумкова, також дає змогу повніше з'ясувати особливості впливу засобів масової інформації на геополітичні орієнтації громадян, що мешкають, у тому числі, у Донецькій та Луганській областях. Результати опитування не підтверджують доволі поширеної думки про мало не визначальну роль російських ЗМІ, у першу чергу телеканалів, на формування громадської думки на Сході України. Насправді, за даними опитування, з російських телеканалів отримували інформацію про ЄС 26,3 % респондентів, про МС – 26,5 %, тоді як з центральних українських телевізійних каналів – 78,4 % та 74,4 % про ЄС і МС, відповідно. Професійні медіадослідження свідчать про те, що мешканці Донбасу значно частіше дивляться центральні українські телевізійні канали, і це стосується не тільки інформаційних програм, а телевізійного контенту в цілому. За даними дослідження медійних переваг мешканців Донецька, проведеного компанією «Український соціологічний стандарт» у грудні 2013 року, незаперечними лідерами перегляду виявилися «Інтер» (49,9 %), «1+1» (46,5 %) та «СТБ» (39,0 %). З 19

[748] Україна – ЄС напередодні підписання Угоди про Асоціацію: окремі політичні аспекти // Національна безпека і оборона. – 2013. – № 4–5 (141–142). – С. 114 – 124.

телеканалів, що мали рейтинг понад 7 %, представлений лише один російський «1-й канал», що посів дев'яте місце з рейтингом 13,6 %, поступившись міжнародному пізнавальному Discovery[749]. Тому думки, що використовуються у політичній боротьбі, на зразок «тисячі мешканців Сходу й Півдня України дезорієнтовані й не розуміють, що відбувається, позаяк чують лише московську пропаганду»[750], потребують уточнення щонайменше в частині винятковості ролі «московської пропаганди».

Якщо взяти до уваги відмінний зміст і тональність матеріалів щодо ЄС і МС та центральне становище цієї теми в новинах 2011–2013 року на українських і російських телеканалах, необхідно зробити висновок про тенденцію до перебільшування ролі ЗМІ в цілому і телебачення зокрема, принаймні у формуванні думки громадян щодо геополітичних напрямів розвитку держави. Цей висновок також підтверджується і даними про джерела інформації про ЄС і МС мешканців інших регіонів України. Так, жителі західних областей основним джерелом інформації про ЄС і МС теж назвали центральні українські телеканали зі схожими абсолютними показниками (79,6 % та 78,1 %)[751], однак ставлення до перспектив входження до цих об'єднань у них, як було показано вище, істотно відрізнялося. Додатковим підтвердженням відсутності вирішального впливу на громадську думку мешканців Донбасу російських ЗМІ є також і вже згадувана незначна обізнаність жителів Донецької і Луганської областей з ідеями «русского мира», активно пропагованими російськими засобами масової інформації у співробітництві з російською владою та РПЦ.

Регіональна ідентичність, що формується на основі об'єктивних підстав, транслюється у певні схеми політичного вибору, політичних переваг, уподобань та орієнтацій. Політичні переваги особи і спільноти найбільш наочним чином проявляються на виборах

---

[749] Василенко Антон. ТВ-панель и «традиция» / Антон Василенко // Центр маркетингових технологій «Український соціологічний стандарт» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrsocstandart.com/publication_06.php

[750] Возняк Тарас. Звернення про зважену культурну і мовну політику / Тарас Возняк // Українська правда, 25 лютого 2014 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://blogs.pravda.com.ua/authors/voznyak/530cbde7df84e/

[751] Україна – ЄС напередодні підписання Угоди про Асоціацію: окремі політичні аспекти // Національна безпека і оборона. – 2013. – № 4–5 (141–142). – С. 120.

загальнонаціонального рівня, у ситуації, коли вибір особи і громади є максимально відповідальним та впливає на подальше життя регіону і держави в цілому.

Поза сумнівом, найбільш відмітною рисою результатів виборів останніх восьми років на Донеччині і Луганщині є беззастережне домінування політичних сил і кандидатів у Президенти та народні депутати України, безпосередньо пов'язаних з краєм. Особливо наочно тезу про підтримку на Донбасі «своїх» політичних сил підтверджує електоральна динаміка 2002–2006 років, яку з урахуванням дії етнонаціональних та соціально-економічних чинників проаналізовано у статті О. Рафальського «Політичні переваги населення Донбасу в контексті соціально-економічних та етнонаціональних складових регіональної ідентичності»[752]. 2002 року чітко орієнтована на Донбас загальнонаціональна політична сила ще не була оформленою, внаслідок чого з величезним відривом у Донецькій області перемогли два лідери – Виборчий блок політичних партій «За Єдину Україну!» (36,83 %) та Комуністична партія України (29,78 %). Інші суб'єкти виборчого процесу на Донеччині 2002 року набрали менш ніж по 5 % голосів виборців[753]. На Луганщині лідери виявилися тими самими, однак із зовсім іншим розподілом – 39,68 % у КПУ, 14,38 % «За Єдину Україну!». Крім того, на Луганщині ще одна партія 2002 року подолала межу у 5 % з доволі високим результатом – СДПУ(о) (9,48 %)[754]. На виборах до Верховної Ради України 2006 року з'явився новий суб'єкт, цього разу чітко пов'язаний з Донбасом – Партія регіонів. Результати голосування засвідчили безпрецедентний рівень підтримки «своєї»

[752] Політичні переваги населення Донбасу в контексті соціально-економічних та етнонаціональних складових регіональної ідентичності [Текст] / О. О. Рафальський // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки: наук. вісник: зб. наук. праць / Українська АН, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К.: Видво НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2013. – Вип. 71 (№4). – С. 776–787

[753] 31.03.2002. Чергові вибори до Верховної Ради України. Підсумки голосування по партіях (блоках) в регіоні, Донецька область, Центральна виборча комісія України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/WEBPROC196V?kodvib=400&kodreg=14

[754] 31.03.2002. Чергові вибори до Верховної Ради України. Підсумки голосування по партіях (блоках) в регіоні, Луганська область, Центральна виборча комісія України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/WEBPROC196V ?kodvib=400&kodreg=44

політичної сили: 74,33 % за ПР на Луганщині, 73,63 % на Донеччині[755]. Водночас рівень підтримки КПУ на Донбасі на парламентських виборах 2006 року різко скоротився. Особливо драматичним це скорочення виявилося на Луганщині, більш як на 35 % (4,43%), у Донецькій області за КПУ проголосувало 3,14 % виборців[756]. На відміну від лідера парламентських виборів на Донбасі 2002 року, блоку «За Єдину Україну!», Партія регіонів позиціонувала себе як підкреслено регіональна політична сила, готова представляти і захищати інтереси мешканців краю, у той час як блок «За Єдину Україну!» був загальнонаціональним політичним утворенням з переважною орієнтацією на центральну (київську) президентську владу. Драматичне зниження результатів КПУ свідчить також і про хибність уявлення, що донбаська регіональна ідентичність своїми визначальними рисами має орієнтацію на радянське минуле і прагнення відновлення єдиної з Росією держави. Якби зазначені ідеї і цінності справді були такими важливими для мешканців Донбасу, перемога Партії регіонів з такими результатами була б неможливою.

Ще яскравіше тенденція щодо надання підтримки «своїм» проявляється в ситуації максимально поляризованого вибору у повторному голосуванні на президентських виборах, коли необхідно обирати між двома кандидатами. 2004 року Донеччина віддала 93,54 %[757] голосів вихідцю з Донецька, колишньому голові Донецької ОДА В. Януковичу, 2010 року – 90,44 %[758]. Прикметно, що результати голосування за опонента В. Януковича на Донеччині були незмінно вкрай низькими незалежно від того, хто саме ним був – «яскраво прозахідний» В. Ющенко чи «помірно проросійська», пов'язана з сусідньою Дніпропетровщиною, Ю. Тимошенко.

---

[755] Вибори народних депутатів України 26 березня 2006 року, Партія регіонів, Центральна виборча комісія України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2006/w6p001

[756] Вибори народних депутатів України 26 березня 2006 року, Комуністична партія України, Центральна виборча комісія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2006/w6p001

[757] Вибори Президента України. Повторне голосування 26.12.2004, Донецька область, Центральна виборча комісія України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.cvk.gov.ua/pls/vp2004/wp0011

[758] Повторне голосування з виборів Президента України 07 лютого 2010 року, Донецька область, Центральна виборча комісія України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.cvk.gov.ua/pls/vp2010/WP0011

Незважаючи на незначну вагу у вимірі абсолютної кількості голосів виборців, надзвичайно цікавими щодо впливу етнонаціональних та етнокультурних чинників є нетипові результати виборів у кількох населених пунктах Донецької області, де компактно проживають переселенці із Західної України, що прибули на Донбас у 1940–1950-х роках, та їхні нащадки. Більшість цих переселенців, що вже понад півстоліття мешкають, зокрема, у селах Верхньо-Кам'янське, Званівка та Роздолівка Артемівського району Донецької області, належать до бойків і лемків, яких унаслідок операції «Вісла» та пізнішого обміну територіями між УРСР та ПНР було переселено з тодішньої Дрогобицької області на Донбас. Переселенці зберегли й передали дітям та онукам українську мову, культуру, традиції. Село Званівка має дві церкви – православну Московського патріархату («руську») та Греко-католицьку («українську»), яку відвідує набагато більше віруючих, ніж православну[759]. За сприяння районної влади на званівські різдвяні вертепи влаштовуються екскурсії з інших міст Донеччини[760]. Однак своєрідність, несхожість на більшість мешканців Донбасу не обмежується у переселенських селах греко-католицькою церквою та збереженням давніх традицій. На виборах до Верховної Ради України 2012 року ці населені пункти продемонстрували відмінні від решти свого району і області результати. Незважаючи на те, що Партія регіонів тут також здобула більшість, вона не була такою переконливою, як в Артемівському районі в цілому – 42–50 % проти 67,9 %. Високі результати здобула опозиційна «Батьківщина», а у Званівці ВО «Свобода» набрало 12,7 % голосів, обійшовши на 2 % традиційно популярну на Донбасі Комуністичну партію. ВО «Свобода» отримало високі результати на виборах також і у двох інших переселенських селах Артемівського району[761].

---

[759] Шокало Марта. Суть Донбасу – свобода і терор. Нарис 2 / Марта Шокало // Українська служба Бі-Бі-Сі, 23 грудня 2009 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/ukraine/2009/12/091223_donbass_2_sp.shtml

[760] Католицький Різдвяний вертеп в Артемівському районі // Центр законодавчих ініціатив, 13.01.2012 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://czi.net.ua/index.php?lng=u&pid=0&narc=narc&year=2012&nart=128

[761] Голосування західноукраїнських переселенців // 27 листопада 2007 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pollotenchegg.livejournal.com/132845.html

Етнонаціональну складову політичних орієнтацій громадян, що проживають в Українському Північному Приазов'ї, до якого входить кілька районів Донецької області, проаналізовано у праці А. Дегтеренко «Етнонаціональний аспект життєдіяльності територіальних громад Українського Північного Приазов'я». Серед інших проблем автор аналізує особливості електоральної поведінки мешканців м. Маріуполя та Новоазовського, Володарського, Тельманівського та Першотравневого районів Донецької області у зв'язку зі специфікою етнонаціонального складу населення. Порівняно з рештою Донецької області, особливо з кількома містами, в етнічному складі населення яких переважають росіяни, донбаська частина Українського Північного Приазов'я (УПП) відзначається двома рисами: по-перше, меншою часткою росіян (від 48 % у м. Маріуполі до нетипових для Донбасу 20 % у Тельманівському районі) і, по-друге, нетипово високою представленістю у складі населення третього, поряд з українцями і росіянами, етносу – греків, яких у м. Маріуполі та Новоазовському районі мешкає порівняно мало (4 % та 1 %, відповідно), проте які у трьох інших районах становлять дуже значну частку – 20 % у Володарському районі, 17 % у Тельманівському та 20 % у Першотравневому, наближаючись за цим показником до етнічних росіян. Також на особливостях формування політичних уподобань мешканців УПП, що входить до складу Донецької області, позначається і дещо менший ступінь урбанізованості території та структура виробництва (за винятком Маріуполя). Найбільшою відмінністю від домінуючих електоральних тенденцій Донеччини та Донбасу в цілому в УПП була значно менша підтримка Партії регіонів та висока підтримка Соціалістичної партії України, зафіксовані результатами виборів до Верховної Ради України 2006 і 2007 років. 2006 року ПР по Донеччині набрала 73,63 % голосів виборців, тоді як в УПП – від 55 % до 59 %, і лише у Першотравневому районі рівень підтримки ПР досягнув 66 %. При цьому СПУ у Маріуполі та УПП набрала від 14 % (Першотравневий район) до 24 % (Тельманівський район), тим часом як в цілому по Донеччині за СПУ проголосувало 3,74 % виборців. Ще більш відмінні від загальнообласних результати було зафіксовано на виборах до ВР 2007 року. За загальнообласної підтримки ПР 72,05 % у Маріуполі вона набрала 41 %, у Новоазовському і Тельманівському районах 54,25 %, а у Володарському і Першотравневому – 59,10 %. СПУ у Донецькій

області здобула 8,03 %, тоді як у двох районах УПП близько 23 %, ще у двох – 30 %, а в м. Маріуполі – майже 44 %. Безперечно, такі високі результати СПУ великою мірою зумовлені особистою підтримкою партії шанованим і впливовим у Маріуполі та навколишніх районах В. Бойком, керівником одного з найбільших металургійних підприємств України, Маріупольського металургійного комбінату імені Ілліча. В. Бойко входив до виборчого списку СПУ під №8 2006 року і під №3 2007 року. Разом з тим, і підтримка В. Бойком Соціалістичної партії, і високі результати значною мірою зумовлювалися близькістю деяких позицій цієї партії населенню краю, зокрема, це поєднання ідей соціальної справедливості із безумовним відстоюванням незалежності України (чого бракує традиційно популярній на Донбасі КПУ). Можна погодитися з думкою А. Дегтеренко, що причиною зазначених нетипових для Донбасу результатів виступили, у тому числі, і чинники етнонаціонального та етнокультурного характеру, «передовсім у питаннях державної мови» – а саме, поряд з позиціями етнічних українців, частка яких в УПП є вагомішою, ніж на Донеччині в цілому, «більш толерантна позиція у ставленні до української мови як єдиної державної з боку виборців грецької і болгарської національностей»[762].

Триваючою тенденцією для Партії регіонів на Донеччині і Донбасі в цілому упродовж трьох останніх парламентських електоральних циклів є скорочення абсолютної кількості голосів за невисокої явки на вибори. Як зазначають політологи і журналісти стосовно результатів парламентських виборів 2012 року і електоральних тенденцій на Донбасі, протягом останніх шести років ПР втратила у Донецькій області в абсолютному заліку близько 580 тис. голосів[763] за незмінно доволі низької явки виборців (близько 60 %). Видається, що причиною такої тенденції, поряд з певним розчаруванням виборців в умовах несприятливої соціально-економічної ситуації, є, не меншою мірою, недостатньо потужна мобілізаційна мотивація: виборці вважали, що владі їхньої партії нічого не

[762] Дегтеренко А. М. Етнонаціональний аспект життєдіяльності територіальних громад Українського Північного Приазов'я / А. М. Дегтеренко. – Маріуполь, 2008. – С. 70.

[763] Ведернікова Інна. Схід. Спиною до Януковича / Інна Ведернікова // Дзеркало тижня, 9 листопада 2012 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/POLITICS/shid_spinoyu_do_yanukovicha_.html

загрожує, а тому і не проявляли високої активності, як це було на президентських виборах.

У царині ціннісних орієнтирів, дотичних до політичної сфери, для мешканців Донеччини й Луганщини характерним є виразніше, порівняно з іншими регіонами, прагнення до «сильної руки», на противагу демократії. За даними опитування соціологічної групи «Рейтинг», проведеного у березні 2013 року, на користь «сильної влади» висловилося 68 % респондентів-мешканців Донбасу (в середньому по Україні – 59%), тим часом як лише 14% жителів краю вважали, що в Україні бракує демократії (26% в середньому по країні)[764]. Певні сумніви викликає протиставлення в опитуванні «сильної влади» і «демократії», що, як видається, і почасти зумовило отримані результати як по Україні в цілому, так і по Донбасу. Разом з тим, очевидно, що опитування у прагненні «сильної руки» коректно зафіксувало негативну реакцію значної частини українців на діяльність і бездіяльність влади, які сприймалися як джерело безладу. Крім того, потрібно враховувати також і те, що вищу, ніж в цілому по Україні, підтримку ідеї «сильної влади» на Донбасі було зафіксовано за президентства В. Януковича, що можна вважати непрямим виявом негативної оцінки його діяльності як глави держави. Однак, як відзначалося вище, картина ціннісних орієнтацій була б коректнішою у разі пропонування респондентам інших, точніших варіантів вибору. При цьому мешканці Донбасу у своїй більшості також висловлювалися за посилення цензури у ЗМІ (43 %) на противагу більшій свободі слова (24 %). У цьому відношенні, на відміну від попереднього запитання, відповіді респондентів з Донбасу суперечили загальноукраїнській тенденції (за цензуру в середньому по державі – 26 %, за більш вільні ЗМІ – 42 %). Прикметно, що лише мешканці Донецької та Луганської областей у більшості (50 %) підтримують повернення до планової економіки, на противагу розвитку ринкової (31 %), – в усіх інших регіонах України опитані більше підтримують ринок. Масова підтримка реставрації планової економіки свідчить про недостатню успішність ринкових перетворень на Донбасі, як і про те, що значна кількість мешканців Донеччини та Луганщини не вважають можливим досягнення прийнятного рівня матеріального

[764] Кілька тез про ціннісні орієнтири українців. – Соціологічна група «Рейтинг». – 2013. – С. 7.

добробуту за нинішніх соціально-економічних умов. За СРСР, суголосно з більшістю опитаних зі Сходу і Півдня України, на Донбасі шкодувало 57 %[765].

Політичні настрої, уподобання та переваги мешканців Донбасу в усій своїй багатовимірності проявилися під час Майдану в Києві, а також в ході подальших подій, пов'язаних з анексією Російською Федерацією Криму у березні 2014 року. При цьому варто зауважити, що коли реакція на київський Майдан на Донбасі не мала безпосереднього характеру, була реакцією на події, що відбуваються десь далеко, то спроби повторити тут сепаратистський кримський сценарій (так звана «російська весна») вимагали від громадян якщо не особистої участі у масових акціях, то принаймні набагато чіткішого власного позиціонування у відповідь на події, що розгортаються безпосередньо у своєму регіоні.

Щодо реакції на столичний Майдан, то опитування, проведене наприкінці січня 2014 року групою Research & Branding Group в усіх обласних центрах України, зафіксувало переважно негативне ставлення мешканців обласних центрів Сходу України до масових протестів у Києві та інших містах, причому розподіл по регіонах дає майже дзеркальну картину: 81 % мешканців обласних центрів Сходу Євромайдан не підтримували, тоді як 86 % жителів центрів західних областей висловили підтримку протестам[766]. Зазначені результати в цілому не змінилися порівняно з груднем 2013 року. Також, за даними соціологічного дослідження, проведеного фондом «Демократичні ініціативи» та Центром Разумкова у другій половині січня 2014 року, на підтримку застосування владою сили для розгону Євромайдану висловилося 26,6 % опитаних зі східних областей (на Заході – 1,3 %), тоді як силовий варіант розвитку подій вважали ймовірним 39,5 % респондентів у східних областях і 69 % у західних[767]. Деякі висновки щодо змістовних мотивів переважного несприйняття Євромайдану (перший етап кризи) на Дон-

[765] Кілька тез про ціннісні орієнтири українців. – Соціологічна група «Рейтинг». – 2013. – С. 10–17.

[766] Кризис в Украине: мнение жителей областных центров. 31 января 2014 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://rb.com.ua/rus/projects/ omnibus/8907/

[767] Силовой разгон Майдана поддерживают треть жителей Востока и Юга Украины – опрос // Комментарии, 21.01.2014 года. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://comments.ua/politics/447748-silovoy-razgon-maydana-podderzhivayut. html

басі можна зробити на основі результатів опитування, проведеного у Донецькій і Луганській областях Аналітичним центром Н. Гаврилова 12–15 грудня 2013 року (1398 респондентів віком понад 18 років). Абсолютні результати цього опитування в цілому збігаються з отриманими «Рейтингом» – залежно від вікової групи негативно до першого етапу протестів у Києві ставилося від 70 до 80 % опитаних. Найбільш цікавими результатами цього дослідження є конкретні мотиви, які називали респонденти, обґрунтовуючи своє негативне чи позитивне ставлення. Переважна частина меншості (не такої вже й незначної), що підтримувала протест на першому етапі, як основний свій мотив називала обурення неправомірними діями правоохоронних органів щодо учасників мирних акцій. Ті ж, хто засуджував протестні акції, мотивував своє ставлення так: «потрібно працювати, а не страйкувати», «їм нічого робити», «вони не мають власних мізків», «влаштовують безпорядки» і навіть «ганьблять Україну»[768].

Зазначені мотиви, до яких на другому етапі кризи додалося посилення тривоги стосовно поширення силового протистояння на Схід України, в цілому визначають ставлення мешканців регіону до подій в Україні кінця 2013 – початку 2014 року. Як свідчать наведені висловлювання, більшість мешканців Донбасу, які засуджували Євромайдан, не розуміли мотивів учасників київських протестних акцій, вважаючи ці мотиви надуманими, а самих протестувальників або ошуканими, або нещирими. Таке становище навряд чи докорінно змінилося і після ескалації конфлікту у Києві, що призвело до загибелі сотень людей. На жаль, опозиційні політики, що прийшли до влади, не зуміли відразу після подій у Києві знайти точок порозуміння з широкими колами громадськості, представниками усіх верств населення Донбасу. Видається, що для мешканців Донбасу, які не раз проявляли готовність активно відстоювати свої інтереси і ціною жертв захищати свої цінності, у тому числі й у боротьбі проти корумпованої влади, неупереджене роз'яснення позицій протестувальників на другому етапі Майдану могло стати почат-

[768] Гаврилов Н. По ту сторону Майдана / Н. Гаврилов // Остров. 23.12.2013 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ostro.org/lugansk/ politics/ articles/434129/

ком змістовного діалогу щодо подальшої долі України і Донбасу. Разом з тим, на тлі невдалих спроб захоплення влади в регіоні і реалізації тут сепаратистського «кримського сценарію» з початку березня 2014 року дедалі потужніше звучить думка, що проросійські сили (а не нова київська влада) становлять загрозу стабільності в регіоні, і захищатися Донбасу потрібно у першу чергу саме від них. Так, популярне луганське інтернет-видання «Восточный вариант» писало: «За даними СБУ, у масових безпорядках брали участь і провокатори, метою яких була не політична боротьба, а просто дестабілізація ситуації в регіоні. Це не надто добре в'яжеться з інтересами місцевого населення, у тому числі і проросійськи налаштованого». Щирість і місцеве походження такої думки підтверджується фрагментом того самого матеріалу, що демонструє традиційні недостатню поінформованість та брак розуміння подій в інших регіонах України: на думку луганського публіциста, масові заворушення нехарактерні для Донбасу, «на відміну від постійно киплячих протестами столиці і Західної України»[769].

Необхідно ще раз зробити застереження, що згадувані вище соціологічні дослідження проводилися до піку кривавого протистояння в Києві та відсторонення Президента і переходу владних повноважень до Верховної Ради України і нового уряду. Потрібно зазначити, що, як і у випадку з думкою громадян щодо інтеграційних перспектив України, настрої людей на Донбасі та на Сході України мають складний характер, який більш адекватно можна виявити тільки в ході глибоких і тривалих досліджень, що виходять за межі кількох запитань з однозначними варіантами відповідей. За спостереженням Я. Грицака, «…якщо людям ставити вибір «або-або», ти маєш дуже сильні антимайданні настрої. Зразу. Тобто або байдужі, або антимайданні. Натомість, якщо кажеш в категоріях «і-і», то зразу дістаєш більшість…». Також, на його думку, «коли в Україні говорять мовою ненависті і розколу», розкол може реально з'явитися – Схід і Південь, з одного боку, і Захід та Центр, з іншого. Якщо ж «говорити іншою мовою, не в категоріях «я виграв,

[769] Бесснов А. Сепаратизм или борьба за свои права? Обзор луганских СМИ / А. Бесснов // Остров. 21.03.2014 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ostro.org/lugansk/politics/articles/440676/

а ти програв», а «ми поступилися, і двоє виграли», то можна мати іншу, переформатовану країну[770]. На реалістичність і практичну застосовність такої оцінки ситуації вказують і деякі заяви представників влади на Донбасі. Зокрема, відразу після зміни політичного режиму у столиці тодішній голова Донецької ОДА А. Шишацький звернувся з відозвою до земляків, у якій, зокрема, йшлося про те, що «шановані люди Донбасу» – «президент футбольного клубу «Шахтар» Р. Ахметов, Герої України Скудар і Звягільський, мер міста Донецька Лук'янченко» «…бачать майбутнє, наше з вами майбутнє, у єдиній, цілісній і незалежній Україні»[771].

Анексія Росією українського Кримського півострова, здійснена за допомогою військової сили за підтримки закордонних провокаторів та місцевих проросійських екстремістських угруповань, знаменувала третій етап політичної кризи в Україні, який вже безпосереднім чином відбився на житті Донбасу. Регіон, близько половини населення якого становлять громадяни російського етнічного походження і в якому домінує російська мова, природним чином став об'єктом планів російського керівництва щодо поширення своєї агресії на решту території України. На початку березня доволі численні проросійські активісти під проводом досі мало відомого в регіоні і за його межами «народного губернатора» Павла Губарева кілька разів захоплювали приміщення Донецької ОДА та інших державних установ, долаючи не надто активний опір правоохоронців та бюджетників, зібраних на провладний мітинг. Проте тактична перемога сепаратистів у Донецьку в березні 2014 року виявилася нетривалою і швидко зійшла нанівець внаслідок передусім відсутності по-справжньому масової й активної підтримки сепаратизму серед пересічних донеччан та, більше того, дедалі потужнішого свідомого опору проросійським силам з боку мешканців Донецька молодшого віку. Схожим чином події на тлі анексії Криму розгорталися й у Луганську, де проросійські активісти також кілька разів захоплювали місцеву ОДА, а депутати Лугансь-

[770] Грицак Ярослав. Я/ВИЩЕ. Революція / Ярослав Грицак // Збруч. 25 лютого 2014 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zbruc.eu/node/17294

[771] Ахметов за единую Украину – губернатор Донецкой области // Ліга. Новости. 23.02.2014 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://news.liga.net/news/politics/987754-amkhetov_za_edinuyu_ukrainu_gubernator_ donetskoy_oblasti.htm

кої обласної ради ухвалили рішення про можливість звернення до керівництва РФ з проханням ввести війська на територію області[772]. Проте й на Луганщині проросійським сепаратистам не вдалося повторити кримського сценарію «російської весни».

Попередні підсумки березневого протистояння на Донбасі проросійських сепаратистів, з одного боку, і громадськості та місцевої влади, з іншого, дають дійти наступних висновків.

По-перше, доволі масові і порівняно добре організовані виступи проросійських сил були б неможливими без інспірування та підтримки ззовні, у тому числі силами інфільтрованих через державний кордон професійних провокаторів та співробітників російських спецслужб. Разом з тим, брак по-справжньому масової підтримки ідеї відділення від України принаймні почасти завадив реалізації на Донбасі кримського сценарію з участю збройних сил РФ.

По-друге, сепаратистські виступи набули значного розмаху через загальну атмосферу невизначеності і страху, як і настрої певної частини мешканців Донбасу, що прагнуть повернення до СРСР, втіленням якого вони вважають сьогоднішню РФ, а також існування відверто сепаратистських політичних організацій, об'єктивна маргінальність яких у критичні моменти успішно компенсується масованим підживленням з-за кордону та підтримкою деяких представників місцевої влади і політичного істеблішменту.

По-третє, позиції очільників місцевої влади, зокрема Донецької та Луганської ОДА, які, очевидно, не очікували таких масових і активних виступів сепаратистів, відзначалися певною двозначністю і нерішучістю, які посилилися невизначеністю становища, зумовленою відстороненням від влади В. Януковича. В інших потенційно проблемних областях, наприклад, Дніпропетровській, де позиція місцевих еліт була більш однозначною і консолідованою, сепаратисти не досягли помітних успіхів. На Донбасі далося взнаки також і попереднє багаторічне використання представниками місцевої влади та функціонерами Партії регіонів різною мірою радикальної проросійської риторики, яка вважалася прийнятним засобом мобілізації підтримки мешканців краю. Багаторічне

[772] Скоркін К. Луганщина у вакуумі / К. Скоркін // Український тиждень, 17 березня 2014 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://tyzhden.ua/Politics/104788

позиціонування двох місцевих партій влади – ПР і КПУ – як проросійських політичних сил, поза сумнівом, сприяло тому, що, по суті, маргінальним екстремістським організаціям на кшталт «Русского блока» і ПСПУ вдавалося збирати багатотисячні мітинги на свою підтримку. Не можна оминути увагою і підтримку представниками місцевої влади та діячами ПР незаконних силових формувань, що створювалися під виглядом «спортивних» організацій, з почасти військовими, а почасти кримінальними правилами і порядками. Ці організації, досвід створення яких в останній період президентства В. Януковича було поширено на всю Україну, стали широко відомими під назвою «тітушки» і більш за все відзначилися тероризуванням журналістів, учасників протестів і мирних громадян. За спроби сепаратистського заколоту в Луганську у березні 2014 року СБУ заарештувала керівника «Молодої гвардії», однієї з перших таких організацій, депутата облради А. Клінчаєва. Прикметно, що організація луганчанина А. Клінчаєва є однойменною з молодіжним крилом російської партії влади «Єдина Росія», яка повністю схвалила анексію Криму і всі можливі подальші антиукраїнські дії Кремля включно з прямою військовою агресією. Судячи з усього, керівництво луганської «Молодої гвардії» прагнуло зробити її таким самим молодіжним відгалуженням при ПР. За офіційним повідомленням СБУ, «Клінчаєв спланував разом з групою з 500 бойовиків захопити у Луганську обласні Управління СБУ, МВС та Державного казначейства. Кожному учаснику обіцяли по 150 доларів США за ці протиправні дії»[773]. Клінчаєву було оголошено підозру у скоєнні таких злочинів, як дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади, організація масових заворушень, наруга над державними символами та захоплення державних або громадських будівель чи споруд. Про своєрідність світобачення і поглядів на історію й сьогодення Донецького краю ватажка луганських «молодогвардійців» свідчать, наприклад, такі його висловлювання: «Заселяла сюди цариця Катерина каторжників… Хто такий

[773] За захоплення МВС та Держказначейства Клінчаєв обіцяв «тітушкам» по $150. – СБУ // Еспресо.тв, 12 березня 2014 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://espreso.tv/new/2014/03/12/za_zakhoplennya_mvs_ta_derzhkaznacheystva_v_luhansku_klinchayev_obicyav_svoyim_titushkam_po_150___sbu

каторжник? Це людина, що має внутрішній стрижень… Це ті люди, які в 90-ті роки створювали банди. Банди ці були національні, а тут, на Донбасі, вони були інтернаціональні… Тобто інтернаціоналізм плюс особистості, здатні йти на межі адміністративно-кримінального покарання, і шалений фінансовий потік привів цих людей до влади. Тому-то у найближчі п'ять років Партія регіонів буде лідером»[774]. Багаторічне суміщення А. Клінчаєвим сепаратистської діяльності та організації злочинних бойових загонів з депутатством у Луганській обласній раді не може не викликати запитань щодо позицій деяких інших представників місцевої влади та декого з місцевих очільників Партії регіонів.

На жаль, випадок А. Клінчаєва і його «молодогвардійців» на Донбасі не є поодиноким. Як, наприклад, зазначає тижневик «Дзеркало тижня», «організувати масові зібрання, які поклали початок усім описаним подіям, неможливо без участі місцевих еліт. Цьому є безліч непрямих підтверджень: першим місцем, куди відкрито зазивали охочих записатися в «Народне ополчення Донбасу», був офіс міської організації ПР»[775]. Затримання деяких найбільш активних і одіозних лідерів сепаратизму розв'язує проблему можливості заворушень лише частково, оскільки на Донбасі швидко створюються нові сепаратистські проросійські організації, зокрема, «Луганська гвардія», «Східний фронт», уже згадуване «Народне ополчення», «Патріотичні сили Донбасу», «Оборона Донецька» тощо. Серед іншого, ці організації збирають під своїми прапорами найманців, що тероризували протестні майдани на Сході України, побували в Києві, а потім знову повернулися на Схід, де використовуються закордонними і місцевими силами, які прагнуть збереження на Донбасі атмосфери тривоги, нестабільності і відчуття небезпеки, що буцімто походить від української державної влади. Вдаючись для досягнення тактичних політичних цілей до використання незаконних силових формувань, окремі представники місцевої влади і бізнес-спільноти Донбасу демонструють недостатнє розуміння того,

[774] Клинчаев Арсен Степанович. Досье // Інтернет-видання «Політрада» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://politrada.com/dossier/persone/id/7990

[775] Шибалов Є. Битва за Донбас / Є. Шибалов // Дзеркало тижня, 6 березня 2014 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/internal/bitva-za-donbas-_.html

що такі формування є джерелом нестабільності в суспільстві, а тому справляють деструктивний вплив, серед іншого, на домінуюче становище тих представників еліт, які їх ситуативно підтримують.

Стрімкий розвиток політичної кризи – від виступів за євроінтеграцію через протести проти очільників виконавчої влади до збройної агресії РФ і анексії Криму – відображається у швидких змінах центральних тем політичного порядку денного та значній мінливості настроїв громадян. Незважаючи на це, соціологічні дослідження початку 2014 року дозволяють робити висновки щодо деяких стійких тенденцій громадської думки як загалом України, так і Донбасу зокрема. За даними спільного дослідження Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва та Київського міжнародного інституту соціології, проведеного у другій половині лютого 2014 року, навіть серед опонентів київського Майдану, які на Донбасі становили більшість, на користь приєднання до Росії висловився 21 % опитаних. Серед прихильників приєднання України до Митного союзу тільки 26,5 % вважали, що Україні потрібно об'єднатися з Росією. Також за єдину з Росією державу висловилася меншість етнічних росіян – 31,8 %. Переважна більшість прихильників усіх представлених у парламенті поточного скликання політичних партій, включно з КПУ і ПР, висловилися проти об'єднання з РФ. У регіональному вимірі високим ступенем прихильності до ідеї єдиної з Росією держави відзначилася Донеччина (33 %), поступившись у цьому відношенні тільки Криму (41 %). Цікаво, що на Луганщині цей показник є значно нижчим – 24,1 %[776]. Принагідно варто зауважити, що найвищий в Україні кримський показник не становить тієї абсолютної більшості, про яку заявляли організатори кримського «референдуму» 16 березня.

З огляду на напруженість політичної ситуації та значну частку громадян російського етнічного походження у населенні Донбасу, особливий інтерес становить ставлення населення краю до можливих змін територіального устрою України та питань, пов'язаних з територіальною цілісністю і єдністю держави. Означене коло проблем досліджувалося в опитуванні, проведеному соціологічною

[776] Крамар О. Дорослішаємо. Російська агресія консолідує українців / О. Крамар // Український тиждень, 15 березня 2014 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://tyzhden.ua/Politics/104733/PrintView

службою Центру Разумкова 21–25 грудня 2013 року (2 010 респондентів віком від 18 років у всіх областях України, Києві та АР Крим). Варто зважити на те, що громадська думка може швидко і значно змінюватися залежно від того, наскільки реалістичним громадяни вважають той чи той варіант розв'язання певної проблеми. Наприклад, у випадку Криму можна припускати, що певна частина населення, яка загалом підтримувала ідею приєднання до Росії, раніше не висловлювалася в ході опитувань на її користь, вважаючи таку перспективу справою невизначеного (а тому, власне, й нереалістичного) майбутнього. Також необхідно наголосити, що дослідження здійснювалося до анексії Криму, проте отримані результати можна вважати релевантними за відсутності впливу критичних факторів на зразок фактичної окупації іноземними військами. На підтримку запровадження в Україні федеративного державного устрою висловилися 21,7 % опитаних у східному макрорегіоні (крім Донецької і Луганської областей, у дослідженні до нього було віднесено також Дніпропетровську, Запорізьку і Харківську області). Для порівняння: на Заході, в Центрі та на Півдні України за федеральний устрій висловилися 11,7, 11,2 та 18,4 % опитаних, відповідно. На користь ідеї відокремлення області від України і приєднання до іншої держави на Сході України висловилися лише близько 9 % респондентів, за створення незалежної держави на основі південних і східних областей – близько 10 %. При цьому проти таких варіантів майбутнього України однозначно висловилися понад 75 % опитаних у східному макрорегіоні. Про загальну сформованість української громадянської ідентичності в усіх соціальних верствах і вікових групах населення східних областей, незважаючи на наявність значних регіональних культурних та світоглядних розбіжностей, свідчить і розподіл відповідей на запитання «Чи сприймаєте Ви Україну своєю Батьківщиною?» 93,3 % мешканців східного макрорегіону дали на це запитання ствердну відповідь[777].

Розгляд об'єктивних основ регіональної ідентичності Донбасу етнонаціонального, демографічного та соціально-економічного ха-

[777] Центр Разумкова. Федералізація. Міф, нав'язаний українцям // Главком. 04.03.2014 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://glavcom.ua/articles/17966.html

рактеру у зіставленні з даними щодо голосувань на парламентських та президентських виборах та результатами соціологічних досліджень з актуальних політичних питань дають підстави для деяких висновків щодо формування політичних орієнтацій та переваг мешканців регіону. Головний з них полягає в тому, що Донбас традиційно обирає політичні сили, безпосередньо пов'язані з регіоном. При цьому політична сила для досягнення успіху в регіоні повинна мати тісний зв'язок з краєм як власну диференційну ознаку, яка має проявлятися, зокрема, й у численних упізнаваних та шанованих особистостях, які у широкого загалу виборців Донбасу асоціюються з регіоном. Індикатор «свій/чужий» відіграє набагато важливішу роль, ніж будь-які інші теми публічного електорального дискурсу, які насправді є похідними щодо цієї ознаки. Підтвердженням цьому є хоча б уже згадуване драматичне падіння рівня підтримки КПУ в регіоні, зафіксоване парламентськими виборами 2006 року: Партія регіонів, попри «помірну ринковість» своїх позицій, виявилася набагато ближчою до виборців, ніж КПУ, яка чотирма роками раніше мала значну підтримку. Ще один відмітний вияв комплексної регіональної ідентичності в електоральній поведінці мешканців Донбасу полягає у їх високій мобілізаційній здатності, яка залежить від сприйняття ситуації як загрозливої для свого способу життя, цінностей, ідентичності. Висока мобілізаційна здатність, згуртованість і лояльність мешканців Донеччини і Луганщини також має свою специфіку, ґрунтовану на соціально-економічних та суспільно-політичних особливостях регіону. Передусім ідеться про наявність традиційно тісного зв'язку та постійної взаємодії між населенням і місцевими елітами, в основі яких лежать відносини між взаємозалежними працівниками і керівництвом промислового підприємства, які поділяють ті самі базові цінності і є вихідцями зі спільної території і соціокультурного середовища, помітну роль у формуванні якого відіграють етнонаціональні чинники.

Ці та інші риси соціально-політичного життя Донецької та Луганської областей дозволяють стверджувати наявність особливої регіональної ідентичності переважно східнослов'янського етнічного походження, яка потребує подальшого докладного наукового вивчення і глибокого суспільно-політичного осмислення, у тому числі і з огляду на місце Донбасу в соціально-політичному та економічному житті України.

2.6. Етнополітичний контекст мас-медійного дискурсу

Зростання ролі засобів масової інформації у розвитку суспільства посилює вагу мас-медійного дискурсу у спрямуванні суспільно-політичного і соціально-економічного життя. Ставлення споживачів інформації до подій та осіб найчастіше залежить від перших оцінок і суджень, що потрапили до засобів масової комунікації. Тому дискурс фактично перетворився на арену політичної і соціальної боротьби, виступаючи як інструмент соціального і концептуального конструювання і домінування. Надзвичайну загрозу в цьому сенсі становить поширення різного роду фобій у сфері етнополітики, заснованих на перекрученні історичних фактів та подій сьогодення. Особливо поширеним протистояння зацікавлених сторін на полі мас-медійного дискурсу зазвичай виявляється на теренах прикордонних регіонів у дискурсах про міжнаціональні, міжетнічні конфлікти, формування поселенської структури населення поліетнічних регіонів та регіональної ідентичності. Причому ЗМІ не лише висвітлюють певні події, але й виступають одним із засобів забезпечення їх настання та розвитку у бажаному для політичного керівництва руслі[778].

Власне, наприкінці XX – на початку XXI ст. змінювалося саме трактування терміна «дискурс». Якщо у 60-ті роки XX ст. як «дискурс» розглядалася певна узгоджена послідовність речень, то на початку XXI ст. під «дискурсом» почали розуміти складне комунікативне явище, що включає в себе екстралінгвістичні фактори і когнітивні елементи, необхідні для його розуміння. У англомовній літературі «дискурс» розуміється як контрольований аналітичний процес, результат якого повинен бути впорядкований таким чином, щоб вписувався у межі певного ідейного контексту. Також пропонується когнітивне визначення «дискурсу» у вигляді основної складової соціокультурної взаємодії, характерними рисами якої виступають мета та завдання. У свою чергу, критичний дискурс-аналіз розглядає «дискурс» як одну із форм соціальних практик. Для нашого дослідження найбільш правильним видається подане М.Макаровим

[778] Тишков В. Этнический конфликт в контексте обществоведческих теорий / В. Тишков [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.impulse.kz/mif/Obch/teor.html

визначення «дискурсу» як мовного спілкування з точки зору його форми та функцій, інтегроване із визначенням Р.Водак: «дискурс – це соціальна дія, занурена у історичний контекст». У такому разі враховуються формально-функціональний та соціально-історичний (антропологічний) підходи до дослідження цього явища, що забезпечує всебічність аналізу етнополітичного контексту.

Необхідність визначення латентних смислів у повідомленнях мас-медіа зумовлює поєднання біхевіористичного та компаративного аналізу, що дозволяє відслідкувати зв'язок між поведінкою окремих впливових політиків і повідомленнями у мас-медіа. Такий підхід спрощує визначення на мікрорівні як початкових, так і генеральних топіків окремих публікацій чи повідомлень шляхом застосування дискурс-аналізу за Т. ван Дейком.

Використання критичного дискурс-аналізу мовного спілкування у мас-медіа Донбасу передбачає визначення особливостей конструювання різноманітних дискурсивних версій дійсності та минулого, а також соціально-когнітивних феноменів: суджень, переконань, пересторог у сфері формування регіональної ідентичності. Причому для аналізу дискурсивних практик преси недостатньо структурного чи лінгвостилістичного аналізу, оскільки дискурс являє собою не лише текстову структуру, а й складне комунікаційне явище, яке включає в себе соціальний контекст і стратегії, що покладені в основу подання новин ЗМІ[779].

Спрямування мас-медійного дискурсу Донбасу тісно пов'язане з його перебуванням у сфері як українських, так і російських інформаційних впливів, близькістю до поліетнічного Кавказького регіону та з великим рівнем урбанізації за умови зосередження у краї потужних промислових підприємств і значної кількості працівників-вихідців з різних регіонів.

Як відомо, механізм формування історичної свідомості має яскраво виражений соціальний характер. Спонукальним чинником тут виступають національні інтереси, які зазвичай слугують виразом інтересів соціальних. Актуалізована історична пам'ять і є основою для історичної свідомості тієї чи іншої спільноти[780].

---

[779] Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики / Ф. де Соссюр // Труды по языкознанию. – М., 1977. – С. 46–172.

[780] Масненко В. В. Історична пам'ять як основа формування національної свідомості / В. В. Масненко // Укр. іст. журн. – 2002. – № 5. – С. 54.

Для жителів Донбасу, велика частина яких стали мешканцями краю у другій половині XX ст., такою основою стала радянська ідентичність. Цьому сприяла, зокрема, участь більшості жителів краю у німецько-радянській війні на боці Червоної Армії та вплив негативних оцінок дій західноукраїнського населення, що забезпечувався офіційним засудженням радянськими органами діяльності УПА. Активне втручання держави в компоненти культурної пам'яті у радянський період визначалося не національними складовими, а державницькими російсько-радянськими ідеологемами. Пануючою стала штучно створена історична пам'ять, що мала міфоімперську основу[781].

Культивація виняткової важливості Донбасу для радянської країни була однією з особливостей формування регіональної ідентичності, основи якої базувалися на уявленнях про значущість праці шахтарів та металургів, їхньому колективізмі та стійкості перед труднощами. Однак послаблення та розпад СРСР поряд із відновленням державності України вивели на порядок денний питання про перерозподіл впливів у сфері економічної діяльності на території регіону. Це примусило місцеві групи впливу долучитися до культивування регіональної ідентичності як чинника консолідації населення незалежно від належності до тих чи інших соціальних груп.

Варто наголосити, що у західній політичній науці посилення регіонального патріотизму нерідко пов'язується із підготовкою певних рішень щодо лобіювання інтересів зацікавлених фінансово-економічних груп регіонального рівня. В Україні прикладом таких дій можна вважати використання дискурсу для формування пріоритету окремих регіональних цінностей із актуалізацією регіонального патріотизму, активної політизації проявів регіональної ідентичності на противагу культивації спільних рис жителів різних частин держави. Наслідком стала ситуація, коли на ментальному та ідеологічному рівні фіксується жорстка альтернатива поділу країни на «схід» і «захід», кожна з частин якої намагається суто регіональні підходи, цінності і традиції зробити загальнонаціональними. Радикальними прихильниками вітчизняного регіоналізму досить активно просувається ідея нового типу держави – «регіоналізо-

[781] Туренко О. Обрії принципу солідарності Донбасу: соціально-філософська розвідка питання / О. Туренко // Схід. – 2009. – № 7. – С. 122.

ваної держави», яка, по суті, є сучасним варіантом федералізму. Як всередині країни, так і поза її межами досить активно пропагуються ідеї України як невдалого проекту, а отже, пропонуються альтернативні варіанти та формати організації політичного простору країни, її геополітичного дизайну[782].

Перші ознаки мас-медійних зрушень в напрямі майбутнього піднесення регіональної ідентичності Донбасу стали помітними у публікаціях преси ще наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років. У цей час стали досить регулярно друкуватися повідомлення про перебіг шахтарських страйків та мітингів, аналізувалася економічна ситуація в регіоні. Причому він позиціонувався як такий, що має соціально-економічні інтереси, відмінні від інтересів союзного центру, звинуваченого у наростанні заборгованості з оплати праці шахтарів[783]. Особливої гостроти набули критичні зауваження на адресу партійного керівництва у 1989 р., коли відбулися вибори народних депутатів СРСР, що проходили на альтернативній основі.

Відповідний контент був поширеним в агітматеріалах, що розповсюджувалися переважно у вигляді листівок та буклетів, де містилися повідомлення про опозиційних до влади місцевих кандидатів. Такий варіант подання інформації нагадував відомий «самвидав» і користувався досить великою популярністю. Про його вплив на виборців може свідчити, наприклад, те, що, незважаючи на досить жорсткий контроль партійних комітетів, результати голосування виявили провал передвиборчої кампанії деяких провладних кандидатів у депутати. Поразка частини кандидатів-комуністів засвідчила стрімке падіння авторитету Компартії серед населення регіону та послаблення контролю за розповсюдженням інформації. Проте це не означало зміни радянської ідентичності населення. Саме внаслідок розрахунку на неї Компартія реанімувала закиди

---

[782] Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2011. – С. 10–13.

[783] Серебрякова Н. Обстановка сложная / Н. Серебрякова // Вечерний Донецк. – 1991. – 13 марта; Серебрякова Н. Тревога нарастает / Н. Серебрякова // Вечерний Донецк. – 1991. – 20 марта; Нужны неотложные меры // Вечерний Донецк. – 1991. – 22 марта; Ильюшенко В. Ситуация усложняется / В. Ильюшенко // Вечерний Донецк. – 1991. – 22 марта; Ермаков М. В долгах, как в шелках / М. Ермаков // Социалистический Донбасс. – 1991. – 20 апреля; Куписок Б. Площадь Октябрьская: 17, 18, 19 апреля / Б. Куписок // Социалистический Донбасс. – 1991. – 20 апреля; Глотова Т. Все это было бы смешно… / Т. Глотова // Вечерний Донецк. – 1991. – 24 апреля.

політичним опонентам у вигляді звинувачень в «реабілітації бандерівщини», «агітації за розпад СРСР», «відмови від побудови комуністичного суспільства із поверненням до несоціалістичного шляху розвитку». Причому асоціювання національного відродження України насамперед із націоналізмом та шовінізмом відбувалося під впливом загальносоюзного керівництва. Так, працівник обкому КПУ Є.Селіванов, порівнюючи діяльність Народного Руху України із роботою Народного руху Луганщини, відзначив, що обком підтримує будь-яку неформальну громадську організацію, якщо її діяльність спрямована на підтримку перебудови, а не націоналізму, шовінізму та екстремізму[784].

У публікаціях преси наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років одними із найбільш поширених висловів у контексті цієї публікації були «шахтарська праця», «проблеми шахтарів», «загальносоюзне керівництво», «мовне питання», «націоналізм». Варто наголосити, що специфіка Донбасу вбачалася насамперед у спеціалізації економічної діяльності більшості його жителів та переважному вжитку як засобу спілкування російської мови.

Навішування подібних ярликів без ґрунтовного аналізу змісту вимог НРУ було розраховане на суспільство Донбасу, обтяжене, за висловом Л.Нагорної, «радянською ідентичністю». Тиражування подібних штампів широко використовувалося для зомбування населення поряд зі створенням негативного образу жителів західноукраїнських областей, і передовсім галичан, значна частина яких, як зазначалося у повідомленнях друкованих ЗМІ, була схильна до сепаратизму.

Водночас критика на адресу провладних кандидатів на виборах 1989 р. сприяла поширенню дискурсу, темою якого стала перспектива збереження СРСР у незмінному вигляді. Як правило, авторами висловлювалися полярні точки зору: збереження СРСР мотивувалося «глибокою спорідненістю народів країни»,[785] а ліквідація – перспективами економічних і соціальних здобутків.[786]

---

[784] Грибенко Е. Народное движение Луганщины / Е. Грибенко // Ворошиловградская правда. – 1989. – 2 декабря.

[785] Скажем – да! // Вечерний Донецк. – 1991. – 5 марта.

[786] Мельниченко Г. Имею мнение / Г. Мельниченко // Вечерний Донецк. – 1991. – 13 марта.

Водночас лунала й критика на адресу учасників мітингів, які звинувачувалися у нерозумінні стану справ у державі та йшли на повідку у політичних спекулянтів[787]. Автори публікацій замислювалися над загальним станом справ у Радянській країні, висловлюючи думки щодо перспектив побудови демократичної правової держави у СРСР. Висловлюючи незадоволення затягуванням страйків, ці автори наголошували, що проблеми регіону можуть бути розв'язані тільки у комплексі із загальносоюзними[788]. Поряд із цим висловлювалися й думки про можливість збереження СРСР за умови відновлення суверенітету України[789].

Полярність суджень пояснювалася як послабленням центральної влади, так і посиленням ролі страйкових комітетів, підтриманих частиною місцевого керівництва, зацікавленого у збільшенні контролю над економічною діяльністю у регіоні. В таких умовах 20 квітня 1991 р. у газеті «Вечерний Донецк» була надрукована заява Донецької міської ради народних депутатів «Про соціально-політичну ситуацію», де підтримувалися вимоги страйкуючих підприємств, висувалася вимога про проведення референдуму щодо висловлення недовіри союзному уряду та про необхідність вирішити питання про відкликання народних депутатів СРСР від Донецька[790]. У виданні зверталася увага на напружену соціально-політичну обстановку у регіоні, на негаразди у роботі окремих підприємств області. Причому ці негативні явища пов'язувалися, як правило, із недалекоглядними діями загальносоюзного керівництва[791].

Подібні публікації сприяли піднесенню регіонального патріотизму, який фокусувався на проблемах шахтарів. Розв'язання більшості проблем вбачалося у обмеженні участі загальносоюзного керівництва в управлінні підприємствами, зміні місцевого керівництва. Поступово звинувачення загальносоюзного керівництва у

---

[787] Значит дело его живет. Заметки с одного митинга // Социалистический Донбасс. – 1991. – 23 апреля.

[788] Тищенко С. Быть или не быть демократическому правовому государству СССР / С. Тищенко // Социалистический Донбасс. – 1991. – 24 апреля.

[789] Обновленному Союзу, суверенной Украине – да! // Вечерний Донецк. – 1991.– 18 марта.

[790] Заявление Донецкого городского Совета народных депутатов «О социально-политической ситуации» // Вечерний Донецк. – 1991. – 20 апреля.

[791] Наши тривоги // Вечерний Донецк. – 1991. – 20 апреля.

наростанні соціально-побутових проблем гірників стали поєднуватися із подібними висловами й на адресу українського уряду.

Критика на адресу керівництва України на сторінках друкованих видань Донбасу лунала й у зв'язку з загостренням так званого «мовного питання», яке нерідко пов'язували із розгортанням українізації. «Мовне питання» стало однією з найбільш поширених тем обговорення у мас-медіа Донбасу практично відразу після прийняття у 1989 р. «Закону про мови». Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років у гаслах страйкуючих працівників Донбасу досить поширеною була вимога відмови від «українізації російських шкіл», що фіксувалося на сторінках друкованих видань.

Так зване «мовне питання» досить часто використовувалося з метою мобілізації місцевого електорату. У той же час акцент на «необхідності захисту російської мови» видається досить дивним з огляду на широке поле її вживання на території Донбасу і розширення його на початку XXI ст. у зв'язку із відповідними діями місцевої влади. Так, за даними перепису населення 1989 року у Донецькій області мешкали громадяни 130 національностей. Українці становили 50,7%, росіяни – 43,6 % населення. Попри це у комунікативних сферах суспільного життя регіону домінувала російська мова. Станом на 1 червня 2005 р. управлінням у справах преси та інформації Донецької облдержадміністрації зареєстровано 1012 періодичних друкованих видань місцевої сфери розповсюдження, з них україномовних тільки 18. В інформаційному просторі Донецької області працювало 136 телерадіоорганізацій, з них 38 телерадіокомпаній (ТРК) і 18 радіоорганізацій ефірного мовлення, 67 операторів кабельного мовлення і 13 радіостанцій дротового мовлення. Обласна ДТРК «Регіон» здійснювала телевізійні передачі українською (60% ефірного часу), російською (39%) і мовами інших національних меншин (1%). Інші телерадіоорганізації області вели свої передачі в основному російською мовою (55 % ефіру)[792].

У середині 1990-х років на сторінках преси Донбасу поряд із критикою на адресу українських урядів, які звинувачувалися у недалекоглядній економічній політиці, що сприяла закриттю ряду

[792] Мовний простір Донбасу: чи є українська мова державною? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://klich.at.ua/publ/movnij_ prostir_donbasu_ chi_e_ukrajinska_ mova_derzhavnoju/1-1-0-171

шахт і посиленню безробіття, обговорювалися перспективи розвитку регіону у складі Української держави, досить обережно висловлювалося занепокоєння посиленням українізації у вигляді розширення вживання української мови, особливо у офіційному спілкуванні. У середині 1990-х років серед найбільш уживаних згадок у повідомленнях мас-медіа Донбасу фігурували «економічна політика», «російськомовне населення», «Росія», «українізація» із топіками у вигляді висновків щодо успішності російської економіки, яка, поряд із цим, має певні проблеми, розв'язання яких лежить у площині розширення співробітництва з іншими державами у сфері промислового та сільськогосподарського виробництва та у енергетичній сфері. А оскільки співробітництво України та Російської Федерації у цій площині склалося історично, то пропонувалося його здійснювати на взаємовигідній основі із відповідним чином визначеними цінами на енергоносії. Потрібно підкреслити, що до середини 1990-х років у повідомленнях мас-медіа Донбасу практично не мусувалася тема «тривалого протистояння» чи «протиріч» між східноукраїнським та західноукраїнським населенням, а визначення Донбасу «виключно російським» регіоном із пріоритетом інтересів російського та російськомовного населення подавалося лише в окремих розрізнених публікаціях.

Тенденції змін у спрямуванні політичних аспектів мас-медіа дискурсу на Донбасі поступово стали помітними з другої половини 1990-х років, коли в умовах прискорення розмивання ідеологічних засад партій і посилення ролі регіональної належності у спрямуванні їх діяльності у партійному будівництві найбільш активну роль почали відігравати представники бізнес-структур. Це посилило вплив особистісних, фінансово-економічних і регіонально-культурних факторів на формування тематики проблем, які висвітлювалися мас-медіа Донбасу.

Аналіз повідомлень мас-медіа Донбасу дозволяє стверджувати про активну участь значної частини видань аналітичного характеру у формуванні образів історичної пам'яті, що використовувалися у межах мобілізаційних технологій на шляху забезпечення підтримки місцевим електоратом політичних сил, які позиціонуються як захисники інтересів регіону. На цій основі, власне, було сформовано стереотипи уявлень про «донецьку ідентичність». Причому

варто наголосити, що наприкінці 1990-х років мас-медіа Донбасу не акцентували увагу на цьому. Повідомлення, автори яких розмірковували на тему «донецької ідентичності», особливо стали поширюватися на початку XXI ст. як складова політичної боротьби Партії регіонів, утвореної у 1997 р. (попередніми назвами були Партія трудового відродження «Трудова солідарність України», Партія регіонального відродження України).

Аналіз повідомлень мас-медіа Донбасу дозволяє стверджувати про активну участь значної частини видань аналітичного характеру у формуванні образів історичної пам'яті, що використовувалися у межах мобілізаційних технологій на шляху забезпечення підтримки місцевим електоратом політичних сил, які позиціонувалися як захисники інтересів регіону. До речі, на це прямо вказав місцевий політолог С.Федорчук, наголошуючи, що на Донбасі Партія регіонів «стала уособленням радянської трудової ідеології, замінивши собою Компартію» і запропонувавши замість державного патріотизму «любити свій регіон і свою партію». Причому Партія регіонів, «проголошуючи любов до свого провінційного», зробила спробу «розсіяти ідею донбаського патріотизму по всій Україні». Згідно з твердженням С.Федорчука позиціонування жителів Донбасу як інтернаціоналістів ґрунтувалося на їх повазі до історичних традицій, що, на його думку, характеризувало донеччан як «людей з минулого»[793].

Варто виділити повідомлення автори, яких, апелюючи до певних історичних подій, наголошували на важливості регіональної ідентичності жителів регіону, яка подавалася як один із засобів «цементування» жителів шахтарських поселень, «уособлювала дух Донбасу» чи «сприяла економічним успіхам». У контексті цього досить часто згадувалася близькість регіону до кордонів із Російською Федерацією і значна відстань від Донбасу до Києва, робилися натяки на те, що лише вихідці з краю здатні змінити на краще стан справ в українській політиці і економіці, «наявність глобальних протиріч між східноукраїнським і західноукраїнським населенням».

Однією з найбільш важливих ознак Донбасу називалося домінування у краї українського і російського населення із нівелюванням відмінностей та «взаємним глибоким проникненням двох ро-

[793] Марченко Т. Донбассу выгодна провинциальность / Т. Марченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.salon.donetsk.ua/rubrics/ 12044.php

динних народів, які на побутовому рівні втратили будь-які відмінності». Причина цього вбачалася у домінуванні спілкування російською мовою за відсутності будь-яких ознак русифікації, оскільки начебто «українською мовою в Донбасі практично ніколи не розмовляли, хіба що лише у сільській місцевості та окремі представники націонал-патріотичної інтелігенції». У зв'язку з цим домінуючою рисою суспільного і культурного життя Донбасу проголошувалася радянська культура й історія. Крім того, однією з ознак Донбасу називалася байдужість переважної більшості його населення до етнонаціональних закликів, що розглядалося як засіб протидії екстремізму та націоналізму.

У процесі формування історичної свідомості населення регіону як один із символів «донецької ідентичності» у місцевих ЗМІ часто згадувалася Донецько-Криворізька республіка, що позиціонувалася як одне із найбільших досягнень місцевого населення – власна держава[794]. Попри це подавалися матеріали, де відзначалося, що Донбас під час «короткого пробудження від колоніального сну став бойовищем для як мінімум 7 сил: махновців, більшовиків, денікінців, військ генерала Корнілова, Врангеля, Гетьманської Варти, австрійських частин армії кайзера». Підкреслювалося, що більшовицька влада, наприклад, в Юзівці (нині Донецьк) була встановлена після того, як емісар П.Альфьоров привіз з Петрограда два вагони зброї, яка була роздана пробільшовицьким робітникам, що й вирішило долю місцевих українських есерів та соціал-демократів, які здобули більшість на виборах в Юзівці та підтримували Українську Центральну Раду. Ще один центр Донбасу – місто Бахмут (нині м. Артемівськ) не тільки підтримало Українську Центральну Раду, а й навіть мало власну українську воєнізовану частину[795].

Відзначимо також повідомлення у ЗМІ 2014 р. про святкування 96-ї річниці утворення ДКР, в рамках якого представники політичних партій та громадських організацій зібралися у Донецьку поблизу пам'ятника Артему із гаслами: «Ні – євроколонізації»,

[794] Корнилов В. В. Была такая республика / В. В. Корнилов // Жизнь. – 1993. – 23 февраля; Корнилов В. В. Забытая страна / В. В. Корнилов // Донецкий кряж. – 1998. – 19 февраля; Корнилов В. В. Однажды была такая страна / В. В. Корнилов // Салон Дона и Баса. – 2004. – 10 декабря.

[795] Федорчук С. Розпізнавання Донбасу / С. Федорчук [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrnationalism.org.ua/publications/?n=1279

«Галицьким фашистам не місце на Донбасі», «Катам з ОУН–УПА – вічне прокляття народів», «Донецько-Криворізька республіка – територія Російської Федерації», «За правду! За землю російську! За віру православну!». Причому під час цієї акції всім бажаючим роздавали «паспорти Донецько-Криворізької республіки», а активісти засудили дії українських урядовців, які, на їхню думку, виконують вказівки керівництва країн Заходу[796].

Власне ДКР у частині публікацій ЗМІ Донбасу характеризується як утворення, що протистояло Українській Центральній Раді і було зраджене більшовицьким керівництвом. Представляючи республіку як виключно російську територію, тут йшлося про позицію всього населення, яке включалося до неї, але без аналізу політичних настроїв та вподобань пересічних людей.

Моніторинг таких електронних ресурсів Донецького регіону за 2004–2013 рр., як dkr.com.ua («Донецький комунікаційний ресурс»), dnews.donetsk.ua («Донецкие Новости»), donbass.ua («Донбасс»), ngo.donetsk.ua («Портал неполітичних новин»), hatanm.org.ua («Український портал Донеччини»), ostro.org («Остров»), dn.ua («Интернет-газета Донбасса»), а також газет «Вечерний Донецк» та «Донецкий кряж» дозволяє стверджувати, що автори сайтів та газетних публікацій у переважній більшості випадків акцентували увагу на розбіжностях у сприйнятті й оцінці історичних подій та політичних діячів населенням східноукраїнських і західноукраїнських областей.

Серед інших видань з досить значною кількістю публікацій, де історія України великою мірою протиставлялася історії Донбасу, виділялася газета «Салон Дона и Баса», що позиціонувалася як така, що орієнтована на висвітлення соціально-економічної, етнічної та політичної історії Донбасу із визначенням пріоритетів розвитку краю та його ролі серед інших регіонів України та Російської Федерації. Газету «Салон Дона и Баса» було засновано 1992 року і тривалий час вона утримувала лідируючі позиції на регіональному ринку реклами (62% від загального обсягу). Водночас тут публікувалися матеріали, де наголошувалося на «російських коренях» Донбасу», відсутності тісного зв'язку між регіо-

[796] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://comments.ua/politics/451176-donbasse-razdayut-pasporta-donetskoy.html

ном і іншими українськими землями[797] та пріоритетності економічних інтересів Донбасу у виборі подальшого спрямування економічного розвитку регіону.

Особливу увагу впродовж 2005–2009 рр. донецькі ЗМІ приділяли критиці В.Ющенка за так зване «переписування» історії» із нав'язуванням «ідеалів Західної України» та «фашистських стереотипів». Остання теза мусувалася у зв'язку з так званим штучним перетворенням «українських націонал-фашистів на борців за незалежність»[798]. Зазначимо акцент мас-медіа Донбасу на контактах С.Бандери із представниками Німеччини та антирадянській діяльності. Критичні зауваження лунали на адресу українського інтегрального націоналізму, основні положення якого оголошувалися тотожними ідеям німецьких націонал-соціалістів[799].

У цьому зв'язку значний резонанс викликало присвоєння В.Ющенком звання Героя України С.Бандері. На сторінці Донецького комунікаційного ресурсу, найбільш категоричного із донецьких інтернет-ресурсів у цьому питанні, відзначалося, що присвоєння С.Бандері звання Героя України «повністю вписувалося у курс на відродження фашизму Президента В.Ющенка»[800].

У ЗМІ Донбасу також наголошувалося на політичному аспекті цієї події із коментарями, що В.Ющенко пішов на такий крок наприкінці своєї кар'єри Президента України, не маючи шансів на продовження своїх повноважень[801]. Лунали пропозиції щодо притягнення В.Ющенка з цього приводу до суду[802]. Присвоєння звання

---

[797] Корнилов В. В. Однажды была такая страна / В. В. Корнилов // Салон Дона и Баса. – 2004. – 10 декабря.

[798] Иванов А. Никотин национализма и Табачник / А. Иванов // Донецкий кряж. – 2010. – 19–25 марта; Болезни истории [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dkr.com.ua/index.php?new=12275

[799] Иванов А. Бандеро-европейская несовместимость / А. Иванов // Донецкий кряж. – 2010. – 5–11 марта.

[800] Польский шлагбаум для львовских бандеровцев [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dkr.com.ua/index.php?new=13336

[801] Канадцы продвигают Бандеру в герои [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://donbass.ua/news/politics/2011/01/12/juschenko-vlast-otmeniv-prisvoenie-zvanija-geroi-ukrainy-bandere-brosila-vyzov-obschestvu.html

[802] Гордеева Л. Гаранта с Бандерой – к суду! / Л. Гордеева // Донецкий кряж. – 2010. – 5–11 февраля.

Героя України С.Бандері розглядалося як черговий крок Президента В.Ющенка «до поглиблення розколу України»[803]. А з часом віталися рішення Донецького окружного адміністративного суду від 2 квітня 2010 р., а також рішення Донецького апеляційного адміністративного суду від 23 червня 2010 р. про визнання незаконним указу Президента України В.Ющенка про присвоєння С.Бандері звання «Героя України». Причому у повідомленнях засуджувалася позиція О.Тягнибока, який подавав касаційну скаргу на рішення Донецького окружного адміністративного суду[804].

Особливо наголошувалося на негативній реакції поляків з приводу надання звання Героя України С.Бандері, що, на думку авторів публікацій, ставило під сумнів європейський шлях розвитку України. Зважаючи на євроінтеграційний курс України, донецькі ЗМІ активно концентрували увагу на тому, що героїзація Бандери завдає шкоди міжнародному іміджу України та «ставить під загрозу її авторитет серед європейських сусідів».[805]

У окремих випадках навіть у співпраці із гітлерівцями звинувачувалося все західноукраїнське населення із наголосом, що у роки правління В.Ющенка героям, які воювали у складі Червоної Армії, не приділялася увага, у той час як суспільству нав'язувався культ С.Бандери та Р.Шухевича. Це, на переконання авторів статей, ставило під сумнів «всю історію війни проти Німеччини»[806]. На хвилі таких звинувачень з'являлися також публікації, автори яких протестували проти «фашизації Донбасу», вказуючи, що оголошення міськими радами Львова й Івано-Франківська на підвідомчих їм територіях днів 8 і 9 травня Днями скорботи за загиб-

---

[803] Дубовой Г. Украинцы сжигают паспорта / Г. Дубовой [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.salon.donetsk.ua/rubrics/11053.php

[804] Бутенко Е. В «донецком» деле Бандеры сегодня поставит точку Высший admинсуд / Е. Бутенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.salon.donetsk.ua/rubrics/11886.php

[805] Надання Бандері Героя України знеславило державу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ngo.donetsk.ua/news/nadannya-banderi-geroya-ukrayini-zneslavilo-derzhavu

[806] Герман считает, что Бандера, Шухевич и Сталин останутся героями украинцев [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://www.donbass.ua/tags/stepan-bandera.html; Мы за ценой не постоим… [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dkr.com.ua/index .php?new=14513

лими у Другій світовій війні свідчить про те, що вони є ворогами великої Перемоги[807].

Із процесом «фашизації» Донбасу намагалися також пов'язати діяльність ОУН на території краю в роки Другої світової війни. Причому, засуджуючи співпрацю колабораціоністів із «розташованою у Європі Німеччиною», критикувався «європейський вибір» сучасної України із акцентом на негативних образах такого співробітництва. Кепкування із «національно свідомих» українців супроводжувалося також твердженнями, що «український народ боровся з українським націоналізмом, який насаджувався німецькими окупантами», а «героїзація переможених» вояків УПА залишається лише продовженням «геббельсівської пропаганди»[808].

Ставлення до колабораціонізму в «Донецком кряже» називалося свідченням цивілізаційного розколу України через позицію західноукраїнського населення, для більшості якого прибічники ОУН та бійці УПА залишаються борцями за незалежність України[809]. Варто також зазначити, що у 2013 р. після прийняття польським Сеймом рішення про визнання волинських подій 1943 р. «етнічною чисткою з ознаками геноциду» у пресі Донбасу посилилася увага до висвітлення оцінок відповідних подій. У переважній більшості публікацій вина за трагедію 1943 р. покладається на «українських фашистів», які воювали у складі УПА.

У передвиборчій боротьбі 2004 р. ці маркери націоналізму вперше оформилися у політтехнологічну схему, ланцюг асоціацій, що пов'язували політичного опонента з конкретним регіоном і одночасно неприйнятними для Донбасу образами: Захід України – ОУН-УПА (бандерівці) – український націоналізм – фашизм – В.Ющенко.

Ототожнення як бійців УПА, так і всього західноукраїнського населення у співробітництві із «фашистами» у багатьох ЗМІ Донбасу протягом 2004–2013 рр. в основному будувалося на основі окремих

---

[807] Сычев И. Враги Победы и их покровители / И. Сычев // Донецкий кряж. – 2013. – 17–23 мая.

[808] Корнилов В. Фашистская «украинизация» Донбасса: по материалам оккупационной прессы / В. Корнилов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://kornilov.name/fashistskaya-ukrainizatsiya-donbassa-po-materialam-okkupatsionnoy-pressyi/

[809] Иванов А. Олег Романько: «Отношение к колаборационизму – свидетельство цивилизационного раскола Украины» / А. Иванов // Донецкий кряж. – 2013. – 10–16 мая.

контактів очільників повстанців із командуванням вермахту, а головне – на їх участі у збройній боротьбі проти Червоної Армії. У той же час поза увагою авторів, як правило, залишалося співробітництво СРСР та Німеччини у другій половині 1920-х – протягом 1930-х років, пов'язане із постачанням сировини і матеріалів та підготовкою німецьких вояків (передусім танкістів та льотчиків) на території радянських військових баз і гарнізонів. А особливо тісним таке співробітництво стало після укладення серпневого договору 1939 р. про ненапад із відповідним секретним протоколом про розмежування сфер впливу у Європі, відповідно до якого вермахт та Червона Армія спільно воювали проти Польщі. Причому результатом змови Гітлера та Сталіна стала, за висловом російських дослідників, «війна у Європі, яка у червні 1941 р. перекинулася на Росію»[810].

Зазначимо, що навішування ярликів «фашист» здійснювалося й радянським керівництвом. Так, «визвольний похід» Червоної Армії мотивувався необхідністю війни проти «польських фашистів». Німецькі та радянські війська спільно придушували вогнища опору поляків. А більшовицькі газети підносили «радянсько-німецьке братство по зброї». Водночас, коли до Мурманська підійшли британські кораблі, що переслідували німецькі судна, які знайшли пристанок на території радянського порту, то радянські берегові батареї відкрили вогонь по англійцях. Таким чином, до 22 червня 1941 р. Німеччина та СРСР виступали як союзники в умовах розгортання Другої світової війни[811]. Проте аналіз подібних фактів, як правило, залишився поза увагою більшості авторів публікацій масмедіа Донбасу.

Натомість у багатьох ЗМІ Донбасу протягом 2010–2013 рр. наголошувалося на потребі боротися із «сучасним уособленням українського фашизму» – ВО «Свобода»[812]. Західноукраїнське населення стали в основному позиціонувати як «націонал-патріотів» на чолі з «неонацистською» ВО «Свобода»[813], у яких викликає лють

[810] История России. XX век. 1939–2007. – М.: АСТ-Астрель, 2009. – С. 11.

[811] Там само. – С. 13.

[812] Михайлова Е. Волынь: кровавое лето 1943-го и демагогия 2013 года / Е. Михайлова // Донецкий кряж. – 2013. – 26 июля–1 августа.

[813] Дмитриевский А. Дурман националистических иллюзий / А. Дмитриевский // Донецкий кряж. – 2013. – 12–18 апреля.

можливість «нормалізації стосунків» із Росією[814], вступ до Митного союзу[815], «засмучують неукраїнські прізвища»[816]. Відзначимо також різку критику будь-яких виявів «українського націоналізму» та оголошення «українських націоналістів» «національно стурбованими» особами[817], для яких головною метою начебто є знищення всього «російського світу»[818].

Привертає увагу те, що у деяких публікаціях навіть один із елементів українського національного одягу – вишиванку, називали засобом «пропаганди фашизму», оскільки напередодні Дня Перемоги відбувся марш вишиванок, на якому молодь несла портрети С.Бандери та Р.Шухевича[819].

У публікаціях, розміщених впродовж 2013 р. у газеті «Донецкий кряж», Галичину взагалі називали базою фашизму в Україні, яка у багатьох випадках «живе за власними законами, не визнаючи державних свят», а «єдність держави знищується фашистською ідеологією, підконтрольними фашистам мас-медіа, школою, церквою»[820]. Висловлювався подив, що в Україні набули повної свободи дій «неонацистські угруповання», а робота парламенту дискредитувалася присутністю «відверто фашистської партії»[821].

---

[814] Семенов С. Мы и соседи в зеркале контрастов / С. Семенов // Донецкий кряж. – 2013. – 5–11 апреля.

[815] Иванов А. Сергей Марков: «Свобода» и олигархи мешают Президенту / А. Иванов // Донецкий кряж. – 2013. – 1–7 марта.

[816] Лях Л. «А кони все скачут и скачут…» / Л. Лях // Донецкий кряж. – 2013. – 8–14 марта.

[817] Гончаров Д. Киевских «руховцев» заставили взять свои слова обратно / Д. Гончаров // Донецкий кряж. – 2013. – 1–7 марта; Бутюгин А. Проект «Поиск исторической правды»: цель и ожидаемые результаты / А. Бутюгин // Донецкий кряж. – 2013. – 22–28 марта; Михайлова Е. Мы – ваши внуки. И мы не сдадимся! / Е. Михайлова // Донецкий кряж. – 2013. – 10–16 мая.

[818] Семенов С. Мы и соседи в зеркале контрастов / С. Семенов // Донецкий кряж. – 2013. – 5–11 апреля; Черепахин Ю. Русофобия – смертельная болезнь для Украины / Ю. Черепахин // Донецкий кряж. – 2013. – 29 марта–4 апреля.

[819] Гордеева Л. Фашизм на Украине: угроза или реальность / Л. Гордеева // Донецкий кряж. – 2013. – 26 июня–4 июля.

[820] Поскребышев В. Фашизм пора остановить! / В. Поскребышев // Донецкий кряж. – 2013. – 14–20 июня.

[821] Михайлова Е. Интернационалист против неофашистов / Е. Михайлова // Донецкий кряж. – 2013. – 21–27 июня.

Деякі автори публікацій мас-медіа Донбасу, висловлюючись проти «фашизації» регіону і відстоюючи думку про Донбас як «виключно російську територію», негативно відзивалися про сам факт існування Української держави. У зв'язку із цим одним із напрямів формування образів історичної пам'яті населення Донбаського регіону України його пресою вже з другої половини 90-х років XX ст. стало нав'язування думки про державність України як «тимчасове непорозуміння», «невиважений крок такої собі провінції Росії», що відзначається певною своєрідністю думок та поглядів, але завжди перебувала у руслі загальноросійських інтересів попри необдумані «прояви місцевого націоналізму». Інтерпретація історичних подій часто мала на меті підкреслити саме «штучність української державності»[822].

Стверджувалося також, що після прийняття Декларації про державний суверенітет України у 1990 р. почався новий відлік «безвременья», який покликав до життя ряд «мертвонароджених національних свят», серед яких найбільше виділяється свято Конституції України, яка не забезпечує реальних прав і свобод громадян, принаймні порівняно із Конституціями УРСР[823]. Аналізуючи результати відновлення української державності, вказувалося на те, що найбільш важкими наслідками залишаються демографічна катастрофа і занепад економіки[824].

Наголошувалося, що вибір зовнішньополітичного курсу Україною, який не буде орієнтований на поглиблення співробітництва з Російською Федерацією, безумовно призведе до ліквідації бодай найменших здобутків української незалежності. У цьому разі «донбаська ідентичність» розглядалася як засіб протистояння невиваженим крокам політичного керівництва України на чолі із В.Ющенком, яке «ініціювало загострення стосунків» з Росією[825].

---

[822] Черепахин Ю. Русофобия – смертельная болезнь для Украины / Ю. Черепахин // Донецкий кряж. – 2013. – 29 марта–4 апреля.

[823] Лях Л. Праздник, которого нет / Л. Лях // Донецкий кряж. – 2013. – 28 июня–4 июля.

[824] Иванов А. Независимость: горечь правды / А. Иванов // Донецкий кряж. – 2010. – 20–26 августа; Сагань Ю. Послесловие к независимости / Ю. Сагань // Донецкий кряж. – 2010. – 27 августа–2 сентября; Сагань Ю. Украинцы: нищие, но гордые / Ю. Сагань // Донецкий кряж. – 2010. – 3–9 сентября.

[825] Гатяш В. Мені 14 років. Я українець / В. Гатяш // Дзеркало тижня. – 2005. – № 46 (574). – 26 листопада.

Натомість донбаський патріотизм, на думку авторів публікацій у місцевих ЗМІ, містив у собі любов до свого краю, збереження всього комплексу історичного спадку, включаючи дореволюційний і радянський періоди, і «особливо роки боротьби проти німецько-фашистських загарбників»[826].

Таким чином, упродовж 1990-х років формування образу «українського націоналізму» забезпечувалося в основному маргінальними проросійськими та комуністичними виданнями Донбасу, які заперечували саму ідею української державності. Але вже на початку ХХІ ст. в міру зміцнення і консолідації політичної еліти регіону у рамках забезпечення мобілізації електорату Партії регіонів образ «українського націоналізму» став використовуватися для дискредитації політичних опонентів. Шляхом різкого збільшення кількості відповідних публікацій, у тому числі й за рахунок їх розміщення на сторінках обласних видань, здійснювалося реанімування радянського варіанта уявлень про «український націоналізм», що протиставлявся «пролетарській єдності трудящих Донбасу».

В умовах культивації Партією регіонів поділу політичних сил України за регіональною ознакою (прозахідні західноукраїнські області, що «живуть за рахунок східноукраїнських робітників», та проросійські індустріальні східноукраїнські області, що «забезпечують добробут України»), «український націоналізм» та у деяких випадках українські етнічні ознаки та цінності позиціонувалися у мас-медіа Донбасу як набір цінностей виключно Західної України. У передвиборчій кампанії 2004 р. негативний образ «українського націоналізму» в основному позиціонувався ними як неприйнятний для Донбасу, населення якого «об'єднане «донбаським патріотизмом». Причому політтехнологічна схема протистояння цих конструктів активно використовувалася для формування образів «розколотої України», «випадковості утворення Української держави», «антиросійської орієнтації західноукраїнського населення», «фашизації Донбасу».

Важливо зазначити, що переважна більшість друкованих періодичних видань Донбасу, як і протягом 90-х років ХХ ст., на початку ХХІ ст. виходила російською мовою. Витісненню українсь-

[826] Федькин И. О Донбассе и донбасском патриотизме / И. Федькин // Донецкий кряж. – 2010. – 5–11 февраля.

кої мови із мас-медіа Донбасу сприяла позиція місцевої влади. У травні 2008 р. XIX сесія Донецької міськради прийняла постанову, якою доручила управлінню освіти міськради з метою «задоволення потреби Донецька в здобутті освіти рідною мовою» не допускати планового збільшення кількості учнів, які навчалися українською мовою. У 2008 р. також було прийнято «Національну програму розвитку російської мови і культури у Донецькій області на 2008–2010 рр.». Занепокоєні «звуженням сфери використання російської мови», автори програми наголосили на важливості розвитку російської мови у сфері освіти і у засобах масової інформації. Попри це у мас-медіа Донбасу й протягом 2013 р. наголошувалося на «утисках російської мови» на території України[827], наголошувалося на необхідності не обмежуватися наданням російській мові статусу регіональної у рамках Закону України «Про засади державної мовної політики» від 5 червня 2012 р., а боротися за надання їй статусу другої державної[828]. До речі, відміна Верховною Радою України «мовного» закону Ківалова–Колесниченка 23 лютого 2014 р. досить болісно сприймалася російськомовним населенням східноукраїнських областей і розглядалася у місцевих ЗМІ як початок «чергової насильницької українізації», «утиски росіян, що проживають в Україні» тощо. У зв'язку з цим висловлювалася думка про необхідність накладення вето на рішення щодо відміни «мовного» закону Головою Верховної Ради України О.Турчиновим, на якого було покладено виконання обов'язків Президента України.

Загалом можна зазначити, що у більшості ЗМІ Донбасу вживання російської мови подавалося не як один із результатів цілеспрямованої русифікаторської політики, а як одна із характеристик «донецької ідентичності» і «доказ близькості» населення Донбасу до Російської Федерації та прихильності «до ідеалів інтернаціоналізму».

У руслі «конструювання» «донецької ідентичності» особливої «популярності» впродовж 2004–2013 рр. набула проблематика, пов'язана із визначенням перспектив перетворення України на

[827] Лях Л. Владимир Филатов: «Только нищие духом пытаются найти что-либо на мировой свалке» / Л. Лях // Донецкий кряж. – 2013. – 19–25 апреля.

[828] Гордеева Л. Русский язык: поем, думаем, бездействуем? / Л. Гордеева // Донецкий кряж. – 2013. – 8–14 марта.

федерацію, що мало б супроводжуватися підвищенням рівня життя у першу чергу в промислово-розвинутих регіонах[829]. Наголошувалося, що лише федералізація може врятувати Україну як єдину державу у нинішніх кордонах[830].

Перетворення України на федерацію мотивувалося також відмінностями у культурному, етнічному і релігійному складі населення різних регіонів, а також різницею у сприйнятті різними його частинами зовнішньої та внутрішньої політики держави трактуванні певних історичних подій і ролі у них окремих осіб. Наголошувалося на тому, що лише за умов перетворення України на федерацію кожен з її регіонів зможе «самореалізуватися у найбільш вигідному для нього ключі»[831]. Причому загрозою на шляху федералізації України оголошувалася Галичина, де після прийняття такого рішення начебто мав «початися геноцид російського населення»[832]. Важливо зазначити, що досить часто думки про перетворення України на федерацію, розміщені на сторінках видань Донбасу, висловлювалися російськими політологами або працівниками Української філії Інституту країн СНД у бесідах із кореспондентами відповідних видань.

Однією з подій, що активно використовувалася для протиставлення західно- і східноукраїнського населення окремими медіа-ресурсами Донбасу, став з'їзд депутатів у Сєвєродонецьку 28 листопада 2004 р. Як зазначали ідеологи з'їзду, цей захід був відповіддю на акції протесту прибічників В.Ющенко на Майдані Незалежності у Києві. Висловлені на з'їзді радикальні ідеї, у тому числі й щодо перспектив федералізації України, сприяли його ототожненню із діями сепаратистів[833]. В.Корнілов подавав з'їзд

---

[829] Иванов А. Олесь Бузина: «Федеративное устройство сразу покажет, чего стоит каждый регион» / А. Иванов // Донецкий кряж. – 2010. – 28 мая–3 июня.

[830] Иванов А. Мысли об украинском федерализме / А. Иванов // Донецкий кряж. – 2010. – 26 ноября–2 декабря.

[831] Иванов А. Денис Денисов: «Для Украины наиболее приемлима федерация» / А. Иванов // Донецкий кряж. – 2010. – 15–21 октября.

[832] Михайлова Е. Цивилизационный выбор / Е. Михайлова // Донецкий кряж. – 2013. – 26 июля–1 августа.

[833] Скоркин К. Северодонецк: между феодализмом и федерализмом / К. Скоркин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://v-variant.lg.ua/articles/1190-severodoneck-mezhdu-feodalizmom-i-federalizmom.html

передусім як важливу «антипомаранчеву акцію», про яку «варто пам'ятати», оскільки метою її проведення була «стабілізація становища у країні»[834]. Поруч з цим лунала думка, що «саме сєвєродонецький з'їзд увібрав руйнівну силу сепаратистського руху на Південному Сході України, випустивши її у безпечний свисток»[835]. А з часом характеристика з'їзду у вустах місцевих сепаратистів трансформувалася навіть до «однієї з важливих подій на шляху відновлення Новоросії»[836].

У публікаціях преси Донбасу 2011–2012 рр. стала помітною своєрідна модифікація обговорення «розколу українського суспільства на східноукраїнське та західноукраїнське». Причому мова зайшла про примирення жителів різних частин України, ініціатором якого виступає Донеччина, а противником – західноукраїнське населення, «перенасичене русофобією». Звертає на себе увагу позиціонування донеччан як громадян, які реально беруть участь у «примиренні Заходу та Сходу України» на підставі схожості Донецька і Львова, як міст, де перетиналися багато культур і співмешкали представники різних етнічних груп[837].

Протиставлення населення Донбасу і Галичини у багатьох ЗМІ промислового регіону досить тісно перегукувалося із окремими матеріалами російських мас-медіа, де галичан часом характеризували як «галицьких покидьків». Інформаційна війна, покликана сприяти розколу України, на жаль, залишається одним із засобів тиску російської сторони на Україну. Зауважимо, що як у деяких російських виданнях, так і на сторінках місцевих мас-медіа саме росіяни Донбасу називалися «стабілізуючим компонентом», завдяки якому начебто вдалося уникнути міжетнічного

---

[834] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://polemika.com.ua/news-104379.html

[835] Скоркин К. Северодонецк: между феодализмом и федерализмом / К. Скоркин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://v-variant.lg.ua/articles/1190-severodoneck-mezhdu-feodalizmom-i-federalizmom.html

[836] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://novorossiya.info/events/now/180-severodoneckiy-sezd.html

[837] Стретта О. Шансон по-львовски / О. Стретта // Донецкий кряж. – 2013. – 1–7 марта.

протистояння у краї[838], забезпечити поступальний розвиток промисловості[839].

У рамках інформаційної війни на початку XXI ст. розвиток промисловості Донбасу перетворився на одну із найбільш поширених тем у місцевих мас-медіа. Широко пропагувалася теза про те, що західноукраїнські області перебувають на утриманні східноукраїнських промислових регіонів, а тому для стабільного розвитку держави необхідно у першу чергу забезпечити безперебійну роботу відповідних промислових підприємств. На практиці реалізація цієї ідеї сприяла збільшенню виділення коштів для «розвитку Донеччини». Однак, як виявилося після самоусунення В.Януковича від влади у лютому 2014 р., переважна більшість державних коштів використовувалася не за призначенням. Так, Державна казначейська служба України зазначила, що у 2010 р. частка Донецької області у ВВП України становила 12 %, а загальна сума отриманих цим регіоном субсидій, поточних та капітальних трансфертів становила у 2010 році – 21 %, а у 2011 році – 27 % від загальнодержавної суми. Аналогічна ситуація в Луганській області – при частці у ВВП України в розмірі 4 % видатки по області становили 8 % у 2010 р. та 11 % – у 2011 р. При цьому, наприклад, у Дніпропетровській області ситуація протилежна: при частці регіону у загальнодержавному ВВП в 11 % область одержала лише 2 % зазначених субсидій і трансфертів у 2010 році, й 3,8 % – у 2011 році[840].

За січень–липень 2012 р. індекс промислової продукції Донецької області порівняно із аналогічним періодом 2011 р. становив 96,8 %. Серед основних видів промислової діяльності обсяг виготовленої з початку року продукції збільшився, порівняно із січнем–серпнем 2011 р., у вугільній промисловості – на 11,8 %, у хімічній і

---

[838] Бунтовский С. Была такая русская страна / С. Бунтовский // Спецназ России. – 2007. – № 4(127) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://specnaz.ru/article/?1073

[839] Дмитриевский А. Необычный доклад в Адмиралтействе / А. Дмитриевский // Донецкий кряж. – 2013. – 8–14 марта; Иванов А. Русские Колумбы Донбасса // А. Иванов // Донецкий кряж. – 2013. – 1–7 марта.

[840] Найбільш дотаційними регіонами України визнано Київ і Донбас [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://citi.cv.ua/news/ekonomika/naybilsh-dotaciynimi-regionami-ukraini-viznano-kiiv-i-donbas-dodatok/

нафтохімічній промисловості – на 8 %, у виробництві та розподілі електроенергії – на 2,6 %. У той же час зменшився обсяг продукції у машинобудуванні – на 0,1 %, у виробництві харчових продуктів, напоїв і тютюнових виробів – на 0,4 %, у виробництві коксу і продуктів нафтопереробки – на 7,2 %, у виробництві будівельних матеріалів – на 10,3 %, у металургійному виробництві – на 14,5 %.

Згідно з даними Головного управління статистики у Донецькій області чисельність наявного населення на 1 серпня 2012 р. становила 4387,7 тис. осіб. Упродовж січня–липня 2012 р. вона зменшилася на 15,5 тис. осіб внаслідок перевищення кількості померлих над кількістю новонароджених на 17400 осіб. У той же час міграційний приріст становив 1900 осіб. За січень–липень 2012 р. до Донецької області прибули на постійне місце проживання 9134 особи, що на 1927 осіб (або на 26,7 %) більше, аніж виїхало. Серед мігрантів, які приїхали до області, 67,2 % – це особи, які прибули з інших областей України, 32,8 % – з інших країн. Серед тих, хто вибув, 90,6 % виїхали до інших регіонів України, а 9,4 % емігрували до інших держав[841].

Згідно з даними Головного управління статистики в Луганській області у серпні 2012 р., порівняно з попереднім місяцем та серпнем 2011 р., індекс промислового виробництва становив 98,0 % та 84,9 %, відповідно. За січень–серпень 2012 р. обсяги продукції, порівняно з відповідним періодом попереднього року, знизилися на 5,7 %. Спад випуску продукції спостерігався у більшості основних видів промислової діяльності. У добувній промисловості індекс промислового виробництва, порівняно з січнем–серпнем 2011 р., становив 99,4 %, у тому числі на підприємствах з добування паливно-енергетичних корисних копалин – 99,3 %. У переробній промисловості у січні–серпні 2012 р. проти січня–серпня 2011 р. індекс промислового виробництва становив 90,5 %. У той же час у машинобудуванні обсяги промислової продукції у січні–серпні 2012 р. збільшилися на 6,7 %. За січень–серпень 2012 р. підприємствами області виконано будівельних робіт на суму 912,4 млн грн, що на 7,0 % менше, порівняно з січнем–серпнем попереднього року. Скоротились обсяги будівельних робіт,

[841] Соціально-економічне становище Донецької області за січень–липень 2012 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.donetskstat.gov.ua/region/ek_r.php?dn=0812

виконані підприємствами з підготовки будівельних ділянок, на 21,1 %, з будівництва будівель та споруд – на 6,9 %, установлення інженерного устаткування будівель та споруд – на 4,0 %. Разом з тим, обсяги будівельних робіт, виконані підприємствами з завершення будівництва, зросли в 1,7 раза.

На 1 серпня 2012 р. на Луганщині проживало 2263,7 тис. осіб. Упродовж січня–липня 2012 р. кількість населення області зменшилася на 9000 осіб. Зменшення кількості населення області відбулося за рахунок природного скорочення – 9281 особа, водночас зафіксовано міграційний приріст населення – 281 особа. Природне скорочення населення у січні–липні 2012 р. зафіксовано в усіх регіонах області. Порівняно з січнем–липнем 2011 р. воно зменшилося на 1348 осіб (на 12,7 %). Інтенсивність природного скорочення в розрахунку на 1000 наявного населення зменшилася (з 8,0 % до 7,0 %)[842]. Таким чином, кількість населення регіону останніми роками продовжувала скорочуватися. Привертає увагу незначний міграційний приріст населення.

Залежно від політичної ситуації в країні впродовж 2010–2013 рр. із наведених вище матеріалів на сторінках періодичних друкованих видань Донбасу були представлені і аналізувалися лише окремі дані. Так, у 2010 р. на сторінках видань Донбасу в основному активно обговорювалися райдужні перспективи здійснення «виважених економічних реформ»[843] та визначення Донбасу регіоном, де будуть проходити апробацію пілотні проекти економічних реформ[844]. Але вже у 2011 р., а більш помітно – з другої половини 2012 р. – як загальноукраїнські видання, так і видання Донбасу стали відзначати численні негативні наслідки уповільнення темпів розвитку української економіки, наслідком чого стало падіння рівня життя жителів Донбасу. Опозиційні до В.Януковича сили стали активно позиціонувати «донецьких» як прихильників авторитарного способу правління, які здійснюють

[842] Соціально-економічне становище Луганської області за січень–липень 2012 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.lugastat.lg.ua/spol.php

[843] Сагань Ю. Николай Азаров: «Масштабные реформы лягут в основу работы нашего правительства» / Ю. Сагань // Донецкий кряж. – 2010. – 26 марта–1 апреля.

[844] Федькин И. Донбасс как локомотив реформирования Украины / И. Федькин // Донецкий кряж. – 2010. – 18–24 июня.

невиважену економічну політику виключно у власних корпоративних інтересах[845].

Іншим важливим моментом у роботі ЗМІ вже у 2010 р. стало спростування невиваженої тези, висунутої частиною опозиційних до Партії регіонів сил, з метою мобілізації власного електорату щодо уявлення про Донбаський регіон як про пристанок насамперед «донецьких бандитів»[846]. Виступаючи проти упередженого паплюження населення цілого регіону, прагнучи забезпечити позитивний імідж Донецька як центру ділової активності, підкреслювалося, що саме страйк робітників Донбасу став одним із поштовхів до активізації українського націонал-демократичного руху, висловлювалася критика на адресу «помаранчевих сил», наголошувалося на участі робітників Донбасу у будівництві споруд у рамках підготовки до європейського футбольного чемпіонату в 2012 р., підкреслювалися успіхи у промисловому будівництві[847].

Економічні проблеми та перспективи розвитку Донбасу обговорювалися у місцевих мас-медіа також у зв'язку з визначенням перспектив євроінтеграційних процесів України. Дискредитації ЄС

---

[845] Золотарев В. Тяжелый опыт: что мы поняли в 2010 году / В. Золотарев // Контракты. – 2011. – 18 января.

[846] Див., наприклад: Ар'єв В. Територія клану / В. Ар'єв [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.hitforum.net.ua/archive/index.php?t-3628.html; [Електронний ресурс]. – Режим доступу: file:///C:/DOCUME~1/Admin/LOCALS~1/Temp/Rar$EX00.625 /dm.html; Донецкие бандиты заняли первое место в Украине [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://novosti.dn.ua/details/37577/; Донецкие бандиты под крылышком донецкой милиции? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ajr.org.ua/?p=1493; Трачук О. Донецкие бандиты собирались не только голосовать на выборах, но и агитировать за Лазаренко / О. Трачук [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://fakty.ua/90179-doneckie-bandity-sobiralis-ne-tolko-golosovat-na-vyborah-no-i-agitirovat-za-lazarenko Недетская Л. Донецкое правосудие отдыхает: бандит Нифонтов и компания теперь на свободе всей гурьбой! / Л. Недетская [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gromrada. com.ua/index.php?id=1621&show=news&newsid=15180; Кастильский А. Криминальный интернационал / А. Кастильский [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://maidan.org.ua/static/mai/ 1100012026.html тощо.

[847] «Донецкие бандиты» спасают Львов от позора [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://vlasti.net/news/41981; Голота А. «Бандитский Донецк» / А. Голота [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.zabor.zp.ua/Statiy/banditckiy_doneck. htm; Куда хотят повести Донецк? // http://blog.i.ua/user/1682586/521187/; Повсталий Донбас [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ut.net.ua/History/18427

присвячено публікації, автори яких акцентували увагу на його економічних проблемах, недалекоглядній політиці, в рамках якої здійснювалося прийняття до союзу та підтримка слабких у економічному плані країн, вступ яких мотивувався необхідністю постійного розширення ЄС. Входження до ЄС «економічних аутсайдерів» (Болгарії, Румунії, Латвії) нерідко пояснювалося тим, що ці країни охоче брали кредити, перші розрахунки з яких здійснювали за рахунок розпродажу залишків «радянського промислового комплексу». Як доведення економічної нестабільності ЄС і ворожої позиції Заходу[848] щодо Росії та України вказувалося на позицію ЄС стосовно Кіпру[849], коли для «порятунку цивілізованого» Євросоюзу було прийнято рішення «вилучити гроші», левову частку яких становили капітали російських та українських олігархів[850]. У деяких публікаціях ювеніальне законодавство, пропаганда сексуальних меншин, що має місце в ЄС, оголошувалися загрозою слов'янській ментальності[851].

Деякі автори відверто говорили про занепад європейської цивілізації, пов'язаний із розбещенням населення континенту, скороченням виробництва та наростанням міжетнічних конфліктів, що називаються причинами, через які Україні «потрібно утриматися» від вступу до ЄС[852]. Наголошувалося також на ультимативних вимогах ЄС щодо України та ігноруванні більшості її стратегічних інтересів керівництвом Євросоюзу[853]. Підкреслювалося, що багатовекторна зовнішня політика України вичерпала себе, а тому держава має зробити вибір між ЄС та Митним союзом, який неминуче дове-

[848] «Захід» розглядається як збірне поняття, яке не лише включає в себе країни насамперед Західної Європи та США, а й уособлює супротивника так званого «Русского мира» (див., наприклад: Бунтовский С. Сергей Михеев: «Пока мы не утопимся в Ледовитом океане, они не успокоятся!» // Донецкий кряж. – 2013. – 24–30 мая).

[849] Лях Л. Гримасы ущербного капитализма / Л. Лях // Донецкий кряж. – 2013. – 22–28 марта.

[850] Иванов А. Аннулирование капитала / А. Иванов // Донецкий кряж. – 2013. – 5–11 апреля.

[851] Лях Л. Сказка о Європейском Союзе за два миллиона долларов / Л. Лях // Донецкий кряж. – 2013. – 26 апреля–2 мая.

[852] Перемывко К. Закат Европы / К. Перемывко // Донецкий кряж. – 2013. – 31 мая–6 июня.

[853] Сычев И. И в Европу хочется, и жить как-то надо… / И. Сычев // Донецкий кряж. – 2013. – 14–20 июня.

деться здійснити. Вибір Митного союзу пояснювався тим, що лише вступ до цієї організації дозволить відновити вітчизняну економіку протягом двох років, що дозволило б В.Януковичу «повернути втрачену довіру виборців»[854]. Звертає на себе увагу також позиціонування українських олігархів як таких, чиї економічні інтереси зумовлюють європейську інтеграцію України, «всупереч волі українського народу», представлену інтересами насамперед «російського і російськомовного населення» східноукраїнських областей[855].

Значна кількість матеріалів газети «Донецкий кряж» присвячена нав'язуванню думки про перспективність членства України у Митному союзі. У них критикувалася зовнішня політика України, яка поєднує «загравання із ЄС» та «випрошування подачок» у Росії. Президент України звинувачувався у нехтуванні економічними інтересами держави завдяки «затягуванню вступу до Митного союзу, оскільки Російська Федерація була і залишається «найбільш надійним зовнішньоторговельним партнером Донбасу»[856], імпортує високотехнологічну українську продукцію, експортуючи в основному лише енергоносії[857], а падіння темпів економічного розвитку призводить не лише до зменшення ваги Партії регіонів в українському суспільстві, а й до відтоку частини її електорату до «націоналістів» О.Тягнибока[858].

Збереглися антиукраїнські нападки у вигляді кепкування з економічних невдач і прорахунків незалежної держави із протиставленням їх економічним здобуткам СРСР[859]. Лояльність до Російської Федерації нерідко формувалася завдяки звинуваченням

---

[854] Михайлова Е. Украина – это гремучий коктейль / Е. Михайлова // Донецкий кряж. – 2013. – 5–11 июля.

[855] Иванов А. Сергей Марков: «Свобода» и олигархи мешают Президенту / А. Иванов // Донецкий кряж. – 2013. – 1–7 марта.

[856] Лях Л. Экономика Донбасса: упал, отжался и снова упал / Л. Лях // Донецкий кряж. – 2013. – 1–7 марта; Сычев И. Сказка про белого бычка / И. Сычев // Донецкий кряж. – 2013. – 1–7 марта.

[857] Михайлова Е. «Возьмите нас! Ну возьмите же!» / Е. Михайлова // Донецкий кряж. – 2013. – 10–15 мая.

[858] Гребенников М. Как бы не вступить в то самое… / М. Гребенников // Донецкий кряж. – 2013. – 29 марта–4 апр.; Гончаров Д. Украина «Свободная»? / Д. Гончаров // Донецкий кряж. – 2013. – 5–11 апреля.

[859] Лях Л. Как это было / Л. Лях // Донецкий кряж. – 2013. – 8–14 марта.

Заходу у руйнуванні православної церкви[860]. До речі одним із завдань українських «націоналістів» на чолі із ВО «Свобода» вказувалася боротьба із православ'ям, прийняття якого, начебто, оголошується ними фатальною помилкою[861]. У окремих публікаціях наголошувалося, що всі православні повинні об'єднатися із Росією, оскільки вона є гарантом захисту їхніх прав та стабільного економічного розвитку[862].

Однією з актуальних тематичних ліній контенту регіональних ЗМІ стало загострення демографічної ситуації в Донбасі. У 2010 р. висловлювалося занепокоєння темпами скорочення та старіння населення Донбасу, наростанням соціальних проблем у регіоні[863]. Порівнюючи показники народжуваності і смертності в Донбасі та окремих африканських країнах, журналісти вказували, що недалекоглядна політика українських урядів призвела до скорочення населення регіону майже на 1000000 осіб, підкреслюючи, що Донбас втратив таку кількість жителів, яка майже дорівнювала кількості мешканців Донецька[864]. У цей же час у пресі Донбасу відзначалася неможливість залучення для реалізації найбільш нагальних державних програм коштів українських олігархів, значна частина яких ухилялася від сплати податків. З обуренням констатувалася наявність найбільшої в Україні заборгованості з виплати заробітної плати саме в Донбасі[865].

Варто зазначити, що повідомлення ЗМІ про рівень життя населення, скорочення кількості жителів Донбасу сприяли формуванню критичних настроїв у суспільстві, посилюючи незадоволення як владою зокрема, так і станом справ в Україні в цілому, поро-

---

[860] Козлов А. Мифы, которые мы вибираем // А. Козлов // Донецкий кряж. – 2013. – 1–7 марта; Козлов А. Евразийский проэкт и подстерегающие его опасности / А. Козлов // Донецкий кряж. – 2013. – 29 марта–4 апреля.

[861] Семенов С. Мы и соседи в зеркале контрастов / С. Семенов // Донецкий кряж. – 2013. – 5–11 апреля.

[862] Гордеева Л. Из полян в Европу / Л. Гордеева // Донецкий кряж. – 2010. – 6–12 августа.

[863] Сагань Ю. Жизнь дорожает, Донбасс вымирает / Ю. Сагань // Донецкий кряж. – 2010. – 3–9 сентября.

[864] Лях Л. Миллион в погребальной корзине / Л. Лях [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dkr.com.ua/index.php?new=17328

[865] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dkr.com.ua/index.php?new=17344

джуючи сумніви у здатності Української держави змінити життя на краще. Натомість наголошувалося на поділі за майновою ознакою: суспільство розкололося на «світ шикарних яхт, великих віл за міцними парканами» і світ, де «особі можуть у будь-який момент нагрубити, покалічити, вимагати в неї хабара». Досить популярною стала думка, що єдність українського соціуму може бути досягнута в умовах підвищення рівня життя населення України за поступального розвитку економіки, що приведе до «стирання регіональних відмінностей».

Критика уряду М.Азарова почала супроводжуватися висловленням сумнівів у можливості швидкого піднесення української економіки в умовах високих цін на енергоносії та невиваженої економічної політики. Так, газета «Донецкий кряж» наприкінці 2012 – на початку 2013 рр. розмістила низку аналітичних матеріалів, в яких помітна обережна критика оцінок урядом перспектив розвитку економіки України, висловлювалося побоювання у можливості плідної співпраці між М.Азаровим та С.Арбузовим внаслідок відмінностей у їхніх поглядах, викликаної їх різницею у віці[866]. У матеріалах висловлене порівняння України із великим старим кораблем, який гарантовано йде на дно, але наголошувалося, що якщо «сам корабель уже врятувати неможливо, то людей, які пливуть на ньому, ще можна пересадити на інше судно – «не нове, але бодай модернізоване». У контексті поданого матеріалу чітко прослідковувалася думка про неможливість виходу України із економічної кризи власними зусиллями, але допомога міжнародних фінансових організацій розглядалася як однин із вагомих засобів негативного впливу на українську економіку.

Водночас нерідко зазначалося, що «антиукраїнська» позиція представників опозиційних сил у 2010–2013 рр., які «задля задоволення своїх взькокорпоративних інтересів» створювали у європейців негативний імідж України шляхом критики влади на чолі із В.Януковичем не сприяла вступу України до ЄС.. Наголошуючи на проблемах українського судочинства, масовій корупції, що гальмувала спрощення безвізового режиму з ЄС, збільшення товарообігу,

[866] Див., наприклад: Лях Л. Дежавю: программа активизации экономики – выход из кризиса или прожекты для МВФ / Л. Лях [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dkr.com.ua/index.php?new=17344

опозиціонери, на думку авторів подібних публікацій, не сприяли покращенню іміджу України у світі[867].

Як відомо, енергетична, а відповідно, й економічна незалежність характеризуються як найважливіший фактор внутрішньої та зовнішньої політики. Економічна політика Російської Федерації, поєднана із регулярними торговельними війнами та визначенням найвищої у Європі ціни на природний газ для України, продемонструвала неготовність російської сторони розвивати економічні відносини з Україною на взаємовигідних засадах. Цей факт найвірогідніше став причиною появи у мас-медіа Донбасу висловлювань, продиктованих інтересами найвпливовіших українських бізнесменів, зацікавлених у зменшенні ціни на російські енергоносії та розширенні обсягів і переліку українського імпорту до Російської Федерації.

Починаючи з 2010 р. у повідомленнях та аналітичних матеріалах деяких видань Донбасу (у першу чергу пов'язаних із місцевою владою) постає обережна критика окремих дій влади Російської Федерації. Критичні зауваження стали лунати на адресу дій російської сторони у справі тиску на українських виробників сталі, прокату, труб, залізничних вагонів та їх складових частин, м'яса та молочних продуктів, постачання яких з України до Російської Федерації обмежувалося або припинялося через позицію Росії, яка, діючи в стилі класичних «торговельних воєн», спричиняла таким чином тиск на українську економіку. Критика також висловлювалася у зв'язку із введенням Російською Федерацією так званого «утилізаційного збору» для автомобілів, що мало завдати болісного удару для українських автомобільних виробників, чиї авто на російському ринку мали подорожчати (цей факт, до речі, вирішальним чином сприяв тимчасовому припиненню роботи або скороченню обсягів виробництва українських автовиробників).

Упродовж 2010–2013 рр. у пресі Донбасу стала поширюватися критика російської сторони, пов'язана із визначенням ціни на природний газ для України, яка, за визнанням деяких донбаських ЗМІ, «залишається найвищою у Європі»[868]. У 2013 р. у пресі

[867] Ветицкая И. Имидж Украины страдает от «проевропейских» политиков / И.Ветицкая [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://dkr.com.ua/index.php?new=17325

[868] Див.: Вечерний Донецк. – 2013. – 25 марта.

Донбасу вже висловлювалася думка про необхідність якомога довше балансувати між інтересами ЄС та Росії, відстоюючи національні інтереси України[869]. Така позиція найбільш поширена у виданнях, автори яких коментували укладення Україною договору із компанією «ШЕЛЛ» про видобуток сланцевого газу у регіоні і може бути пояснена зацікавленістю окремих фінансово-промислових груп у розширенні своєї присутності на ринку енергоносіїв із певним обмеженням доступу російських компаній на український енергоринок. Варто вказати, що така позиція продиктована не лише прагненням особистого збагачення, а й мотивована високими цінами на російські енергоресурси та використанням ціноутворення у цьому секторі економіки російською стороною для забезпечення економічного тиску на Україну.

Водночас упродовж 2012 – на початку 2013 рр. у пресі Донбасу стала помітною полеміка навколо перспективи видобутку сланцевого газу на території України. Вперше текст, де позитивно оцінювалися перспективи видобутку цього виду палива, було розміщено на новоствореному сайті «Діалог-інформ», який пов'язують з управлінням інформаційної політики Донецької обласної державної адміністрації. Але фактично першим виданням Донбасу, де регулярно стала розміщуватися інформація щодо можливості видобутку сланцевого газу на території Юзівської дільниці і можливих негативних наслідках цього видобутку, стала газета «Вечерний Донецк», що належить компанії Рината Ахметова «Систем Кепітал Менеджмент». У виданні можливість загострення екологічних проблем у зв'язку із розгортанням видобутку спростовувалася висновками та судженнями відомих науковців. Натомість наголошувалося на вимушеному характері налагодження видобутку в умовах, коли жорстка позиція Російської Федерації у питаннях визначення ціни на природний газ для України створює загрозу поступальному розвитку української економіки[870].

---

[869] Песецкий В. Джинн по имени Тягнибок и другие официальные лица / В. Песецкий // Донецкий кряж. – 2013. – 5–11 апреля.

[870] Энергетическая независимость. Риски есть, но они минимальны // Вечерний Донецк. – 2013. – 15 марта; Нетрадиционный газ в Германии // Вечерний Донецк. – 2013. – 22 марта; Правительство беспокоят протестные акции донетчан // Вечерний Донецк. – 2013. – 25 марта.

Видобуток сланцевого газу став подаватися як один із засобів відмови від підвищення тарифів на житлово-комунальні послуги, що дозволило б уникнути загострення соціальних проблем у регіоні[871]. Подібні твердження висловлювалися впродовж кінця березня – у квітні 2013 р. у тематичних передачах Донецької обласної державної телерадіокомпанії. Було продемонстровано фільм Комунального підприємства Донецької обласної ради «Региональная телерадиокомпания «Регион-Донбасс» о нюансах добычи газа». Водночас на сторінках преси Донецька була присутня й критика розгортання видобутку сланцевого газу, вмотивована перспективами наростання екологічних проблем у регіоні та протидією українським олігархам, які прагнуть отримати свою частину прибутків від видобутку[872].

Можна відзначити також критику дій українських олігархів у зв'язку з наближенням Вільнюського саміту, де Україна мала підписати Угоду про Асоціацію із ЄС, восени 2013 р. У більшості публікацій виділялося кілька негативних перспектив від розширення співробітництва із Євросоюзом. Підписання угоди про Асоціацію, як зазначали автори публікацій, мало неодмінно призвести до втрати суверенітету, зростання економічної залежності та зубожіння населення в умовах поглиблення кризи української промисловості під тиском іноземних товаровиробників[873]. Співробітництво з ЄС асоціювалося із кабальною угодою[874]. Президента України В.Януковича звинувачували у надмірній поступливості перед Заходом[875]. А зацікавленість країн Європи у підписанні Угоди пояснювалася їх прагненням повернути колишнім власникам експропрійовану свого часу власність. Запитуючи, чи готовий Донбас до здійснення реституції, підкреслю-

[871] В интересах развития края // Жизнь. – 2013. – 12 февраля; Расставить газовые акценты // Жизнь. – 2013. – 20 марта.

[872] Попов И. Сланцевый протест / И. Попов // Донецкий кряж. – 2013. – 8–14 марта; Голубицкий А. Сланцевый газ убьет нас / А. Голубицкий // Донецкий кряж. – 2013. – 29 марта–4 апреля.

[873] Лях Л. Путь в ЕС – путь в пропасть / Л. Лях // Донецкий кряж. – 2013. – 20–26 сентября.

[874] Михайлова Е. Референдум – быть или не быть? / Е. Михайлова // Донецкий кряж. – 11–17 октября.

[875] Сычев И. «Эвтанация» Украины? / И. Сычев // Донецкий кряж. – 2013. – 27 сентября–3 октября.

валося, що колишні власники підприємств регіону не втратили відомостей про свою власність, що може призвести до її переділу на користь, наприклад, спадкоємців Дж.Юза[876].

Прагнучи скоригувати відповідним чином настрої віруючих, православне населення Донбасу попереджали, що у Європі хрест «оголошений символом ксенофобії і нетолерантності», за його носіння нерідко звільняють з роботи, а у італійських школах наказали прибрати хрести з класів. Причому ЄС оголошувалося тоталітарною державою, де «активно здійснювалися репресії проти інакомислячих»[877]. Підкреслювалося, що підписання Угоди про Асоціацію з ЄС свідчило б, що Україна рухалася до точки неповернення не лише у стосунках із Росією та державами Митного союзу, а й у стосунках між представниками влади і народом, «думкою якого сильні світу цього знехтували».

Євроінтеграційні процеси оголошувалися вигідними олігархам у зв'язку із переведенням виготовлення сільськогосподарської продукції на євростандарти та відповідним посиленням контролю якості на кількох етапах виробництва, що мало призвести до «значного подорожчання продукції» та посилення хабарництва у зв'язку із збільшенням обсягів перевірок якості готової продукції[878]. Євроінтеграційні процеси оголошувалися такими, що неминуче мали призвести до загострення стосунків із Російською Федерацією. Причому у антиросійських поглядах навіть звинувачували Президента України В.Януковича, який на той час офіційно підтримував курс України на євроінтеграцію. Так, у інтерв'ю кореспонденту газети «Донецкий кряж» І.Сичеву заступник директора Інституту країн СНД, завідувач відділу України Інституту країн СНД політолог В.Жиріхин на запитання, чи не залишиться В.Янукович у повній політичній ізоляції, якщо вдасться до надзвичайних заходів з метою скасування президентських виборів, відповів, що «Захід пробачить Президенту

[876] Лях Л. Украина – ЕС: путь в Европу лежит через реституцию. Вы готовы? / Л. Лях // Донецкий кряж. – 2013. – 25–31 октября.

[877] Дмитриевский А. Кирилл Фролов: «Важно, что скажет православный Донбасс» / А. Дмитриевский // Донецкий кряж. – 2013. – 27 сентября–3 октября.

[878] Лях Л. И вот они расселись по местам / Л. Лях // Донецкий кряж. – 2013. – 6–12 сентября.

Януковичу будь-яку «надзвичайщину», аби тільки він продовжував вести гру проти Росії»[879].

Важливо зазначити, що у жовтні – на початку листопада 2013 р. автори публікацій, присвячених визначенню перспектив України у зв'язку із підписанням Угоди про Асоціацію із ЄС, вважали такий зовнішньополітичний крок України невідворотним[880]. А рішення 12 листопада 2013 р. про відмову України від підписання Угоди про Асоціацію з ЄС розглядали як доказ наявності у політиків «здорового глузду» та прагнення отримати від Росії знижку оплати за природний газ та додаткові кредити як від Російської Федерації, так і від ЄС[881]. Водночас студентів, які протестували на київському майдані Незалежності проти відмови від євроінтеграції, звинувачували у нехтуванні навчальним процесом і у зв'язку із цим висловлювався сумнів у їхній майбутній профпридатності[882].

У період гострої політичної кризи наприкінці 2013 – на початку 2014 рр., поштовхом до якої стала відмова керівництва держави від євроінтеграції, їх прихильників стали в основному таврувати як «екстремістів на чолі з фашистським ВО «Свобода», зорганізованих західними спецслужбами», чиї дії спрямовані проти прагнення населення Донбасу до єдності трьох братніх народів: російського, українського, білоруського» та поглиблення інтеграції з Російською Федерацією[883]. Протестувальників Євромайдану протиставляли працівникам східноукраїнських областей, які віддають перевагу плідній праці, замість участі у народних віче, заворушеннях та мітингах, тим самим ускладнюючи західним країнам «процес економічного тиску» на Україну[884].

---

[879] Сычев И. Владимир Жарихин: «Запад сделал Украину врагом России» / И. Сычев // Донецкий кряж. – 2013. – 13–19 сентября.

[880] Михайлова Е. Референдум – быть или не быть? / Е. Михайлова // Донецкий кряж. – 11–17 октября; Михайлова Е. Украина – страна чудес / Е. Михайлова // Донецкий кряж. – 2013. – 8–14 ноября.

[881] Михайлова Е. Здравствуй, Европа… и прощай? / Е. Михайлова // Донецкий кряж. – 2013. – 15–21 ноября.

[882] Гребенников М. Я тоже хочу на майдан / М. Гребенников // Донецкий кряж. – 2014. – 10–16 января.

[883] Сычев И. Владимир Жарихин: «Украина – объект внешнего давления» / Донецкий кряж. – 2014. – 31 января–6 февраря.

[884] Лях Л. Год прожить – не майдан перейти / Л. Лях // Донецкий кряж. – 2014. – 7–13 февраля.

Євромайдан називався «майданом під час чуми, оскільки, начебто, «політична криза, що почалася в Україні наприкінці 2013 р. і виродилася у Майдан, зайшла у глухий кут». Водночас на початку січня 2014 р. підкреслювалося, що влада «буде шукати будь-які засоби з метою мирного вирішення конфлікту». Причому Євромайдан асоціювався виключно із амбіціями опозиційних політиків, які таким чином прагнули здійснити тиск на владу[885]. Негативний імідж Євромайдану також формувався через ототожнення його учасників із учасниками «майданної вакханалії», сектантами, які прагнуть розповсюджувати свої погляди на території східноукраїнських областей[886]. Акцентувалася увага на сутичках євромайданівців із представниками правоохоронних органів після прийняття 16 січня 2014 р. закону, що посилював покарання за проведення несанкціонованих вуличних акцій протесту, за захоплення та блокування урядових установ. У зв'язку з цим Євромайдан ототожнювався із «вуличним протистоянням», що загрожувало наведенню ладу у Києві[887]. А відставка Прем'єр-міністра М.Азарова – із послабленням влади В.Януковича[888], хоча на сторінках «Донецкого кряжа» В.Янукович у середині лютого 2014 р. називався експертом-соціологом Є.Копатько «гарантом стабільності» навіть попри зниження кредиту довіри[889].

Важливо зазначити, що після кількох вкрай жорстоких спроб придушити протестний рух, який дістав загальну назву «Євромайдан», частина провідних бізнесменів Донбасу, у тому числі й Р.Ахметов, висловилися за виключно мирне розв'язання конфлікту, необхідність збереження соборності України, а також проти втілення у життя процесу федералізації[890]. За повідомленням «Інтерфакс-України» 18 лютого 2014 р. його прес-служба підкреслила, що людські жертви –

---

[885] Иванов А. 2014 – каким он будет? / А. Иванов // Донецкий кряж. – 2014. – 10–16 января.

[886] Михайлова Е. Свидетели майдана: проповедь не удалась / Е. Михайлова // Донецкий кряж. – 2014. – 17–23 января.

[887] Михайлова Е. Острая фаза Майдана / Е. Михайлова // Донецкий кряж. – 2014. – 24–30 января.

[888] Михайлова Е. Шах, мат и пат в одной игре / Е. Михайлова // Донецкий кряж. – 2014. – 31 января–6 февраля.

[889] Сычев И. Затяжной процесс урегулирования ситуации / И. Сычев // Донецкий кряж. – 2014. – 7–13 февраля.

[890] Ахметов поплатился за то, что между строк поддержал Майдан [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://sled.net.ua/node/11374

неприпустима плата за політичні помилки. Р.Ахметов наголосив на необхідності зупинити кровопролиття, тим самим фактично підтримавши «Євромайдан»[891]. До речі, з подібною заявою 18 лютого 2014 р. виступив також В.Пінчук, зазначивши, що з часу відновлення Української держави вдавалося уникати кровопролиття[892].

Зазначимо, що такі заяви певною мірою сприяли уникненню деякими виданнями Донбасу різких коментарів щодо дій євромайданівців або ж повному відключенню інтернет-ресурсами функції коментування подій блогерами. Однак у «Донецком кряже» заява Р.Ахметова була надрукована без будь-яких коментарів[893]. Але поруч із нею подано позицію виконувача обов'язки Прем'єр-міністра України С.Арбузова, який назвав ситуацію, що склалася в Україні, «спробою збройного захоплення влади»[894]. У той же час спроба зачищення Євромайдану у ніч з 18 на 19 лютого 2014 р. розглядалася як один із наслідків відновлення «безладдя» після візиту представників опозиції до Берліна та посилення «радикально налаштованих націоналістичних угруповань, схильних до насильницьких акцій», які не контролювалися опозиційними політиками[895]. Учасники ж Євромайдану таврувалися як бойовики, серед яких відсутні «звичайні мітингувальники з Південного Сходу країни». Присутність на Євромайдані палатки із надписом «Донецьк» пояснювалася тим, що ті «донецькі, які вийшли підтримати «Євромайдан», найчастіше є партійними функціонерами якихось напівнацистських партій» чи співробітниками організацій, чия діяльність спиралася на зарубіжні гранти (у статті йдеться про «грантоедские организации»)[896].

Але поряд із цим висловлювалася думка про зацікавленість частини провладних політиків у загострені обстановки у суспільстві

---

[891] Человеческие жертвы – недопустимая цена за политические ошибки, – Ахметов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://comments.ua/politics/452816-chelovecheskie-zhertvi-nedopustimaya-tsena.html

[892] Пінчук закликав до компромісу, до якого ще зранку «не були готові» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://tyzhden.ua/News/102287

[893] Ахметов выступил с заявлением // Донецкий кряж. – 2014. – 21–27 февраля.

[894] Чубукаева И. С верой в здравый смысл / И. Чубукаева // Донецкий кряж. – 2014. – 21–27 февраля.

[895] Сычев И. Огнестрельное шествие / И. Сычев // Донецкий кряж. – 2014. – 21–27 февраля.

[896] Гончаров Д. Агрессия и апатия / И Сычев // Донецкий кряж. – 2014. – 21–27 февраля.

у той час, коли «влада України не здатна пред'явити атрибутику суверенної країни, самостійної як у внутрішній, так і у зовнішній політиці»[897].

Водночас поряд із критикою «бандерівщини», «українського націоналізму» на початку 2014 р. у ЗМІ Донбасу серед образів історичної пам'яті стали поширюватися образи «донецьких козаків», які виступали символом «оборони Донбасу», «захисниками Вітчизни та православної віри». Причому православний Донбас протиставлявся католицьким західноукраїнським областям, а федералізація України подавалася як найбільш виважений засіб подолання політичної кризи.

Після розстрілу протестувальників у ніч з 18 на 19 лютого 2014 р. із подальшим самоусуненням В.Януковича від виконання обов'язків Президента України спостерігалося поступове зникнення з мас-медіа Донбасу повідомлень, де акцентувалася увага на відмінностях у оцінці історичних подій жителями різних регіонів України. Натомість стали лунати певні заклики до порозуміння між населенням різних регіонів держави із акцентом на тому, що білінгвізм не може бути перешкодою для нього.

Водночас показовим фактом стало поширення у мас-медіа Донбасу 22 лютого 2014 р. інформації про звернення до місцевої влади учасників мітингу у Донецьку із закликом створити загони козаків, покликаних стати на захист громадян у випадку, коли «українські екстремісти і радикально налаштовані групи спробують дестабілізувати обстановку у регіоні». У зв'язку з цим членами деяких громадських організацій пропонувалося відкрити Східний фронт, покликаний охороняти «рубежі Донбасу від бандерівської нечисті і фашистської чуми». Зазначалося, що на підкріплення своїх закликів проводилася реєстрація активістів, які зголосилися брати активну участь у цій справі, а також лунали неодноразові звернення до місцевого керівництва видати активістам зброю для захисту Донбасу[898].

---

[897] Сычев И. Игра на двойных стандартах / И. Сычев // Донецкий кряж. – 2014. – 21–27 февраля.

[898] Донецкие казаки и политики потребовали открытия Восточного фронта и выдачи оружия [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://donbass.ua/news/region/ 2014/02/22/doneckie-kazaki-i-politiki-potrebovali-otkrytija-vostochnogo-fronta-i-vydachioruzhija-foto.html

24 лютого 2014 р. керівник прес-служби Української православної церкви Московського патріархату, голова Синодального інформаційно-просвітницького відділу УПЦ (МП) протоієрей Георгій (Коваленко) закликав громадян Російської Федерації не називати громадян України фашистами та націоналістами[899].

Антиукраїнські випади на шпальтах преси Донбсу та у інтернет-ресурсах тривалий час не стикалися з комплексною протидією з боку вищого керівництва країни, хоча відзначалися окремі вдалі спроби протистояння тиску російської сторони на Україну. Але варто усвідомлювати, що саме від позиції Української держави найбільше залежало і залежатиме майбутнє Донбасу та його ідентичності[900].

Зауважимо, що явища, подібні «регіональному патріотизму», а точніше – ментально-культурного сепаратизму, є проблемою, яка актуальна не тільки для України, але й для деяких інших країн світу (побутова ворожнеча та антагонізм між валлонами та фламандцями у Бельгії, мовне протистояння мешканців Квебеку та іншого населення англомовної Канади). Але інспірування конфліктів на цьому ґрунті із залученням мас-медіа ресурсів зацікавленими сторонами без будь-якої вагомої протидії з боку державних органів України може розглядатися як одна із загроз національній безпеці.

В умовах стрімкого поширення новітніх засобів передачі інформації на базі використання комп'ютерної техніки і мережі Інтернет мас-медіа регіону все більше почали відігравати роль одного із засобів просування у владу чи збереження владних повноважень певних фінансово-промислових груп. Друковані видання та інтернет-ресурси дедалі виразніше стали видаватися як складові діяльності фінансово-промислових груп або бізнес-проекти. Друковані видання Донбасу представлені на кінець 2012 р. майже 250 виданнями. Поміж них найбільші тиражі, понад 100000 екз., мали «АвтоДонецьк» (100000 екз.), «Бесплатка» (155000 екз.), «Куръер

[899] УПЦ (МП) призвала россиян не называть украинцев фашистами и «бендеровцами» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zn.ua/UKRAINE/ upc-mp-prizvala-rossiyan-ne-nazyvat-ukraincev-fashistami-i-benderovcami-139632_. html

[900] Смуток М. Донбаська ідентичність: аналіз кількох концепцій / М. Смуток [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ukrconsensus.org.ua/analytics/40-donbaska-identichnist-analiz-kilkox-koncepcij.html

Донецких новостей» (120000 екз.). У нішу від 50000 до 100000 екз. потрапляють видання «Большая жизнь» (51000 екз.), «Вечерняя Макеевка» (55000 екз.), «Домовой» (52300 екз.), «Донбасс. Донецкий выпуск» (50000 екз.), «Донбасс. Неделя» (50000 екз.), «Приазовский рабочий» (57000 екз.). Тиражем від 10000 до 50000 екз. виходило майже 60 видань, значна частина яких присвячена висвітленню соціально-побутових проблем населення регіону, правопорушень різного характеру та друку приватних оголошень.

Регіональна ідентичність Донбасу у мас-медіа регіону протягом 2004–2013 рр. була представлена в основному у рамках регіоноцентричного, російськоцентричного та україноцентричного дискурсів. У рамках регіоноцентричного дискурсу Донбас представлявся як специфічний регіон України із яскраво вираженою регіональною ідентичністю, який «годує всю державу». Це сприяло вульгаризації специфіки регіону, закріпленню у регіональній свідомості гіпертрофованого почуття регіонального патріотизму. Останнє забезпечувалося пошуком об'єднуючих фактів у історії господарського освоєння та економічного розвитку регіону із особливою увагою до радянського минулого.

Російськоцентричний дискурс передбачав висвітлення Донбасу як частини «русского мира», що насильницьким чином всупереч волі місцевого населення був включений до складу України. Цей факт подавався як неприродний стан регіону, який не «має перспектив розвитку» в Україні, а тому «завжди опиратиметься нав'язуванню чужих цінностей та символів». Процес українізації сприймався як відверто ворожий самій суті населення Донбасу. Зазначимо, що у рамках регіоноцентричного та російськоцентричного дискурсів в основному подавалися матеріали щодо перспектив федералізації України. Саме процес федералізації розглядався як засіб «розв'язання нагальних проблем регіону». А у окремих матеріалах стверджувалося, що федералізація може бути засобом відокремлення Донбасу від України із подальшим приєднанням до Російської Федерації.

Україноцентричний дискурс висвітлював Донбас як русифікований край, обтяжений радянською ідентичністю із високим рівнем етатизації населення. Донбас представлявся як регіон, де досить популярними залишалися сепаратистські та проросійські настрої, який стоїть на заваді національнодержавному будівництву в Україні.

Саме в рамках україноцентричного дискурсу лунали думки щодо відокремлення Донбасу від України задля позбавлення «зайвого баласту» та ліквідації «загрози з боку бандитського регіону». Останній вислів був досить помітним у риториці прихильників «Блоку Юлії Тимошенко» напередодні проведення виборів Президента України у 2010 р.

Загалом варто зазначити, що у значній частині ЗМІ Донбасу історичні події, пов'язані із заселенням та господарським освоєнням краю, подавалися без дотримання принципів історизму, об'єктивності, всебічності, що знижує наукову цінність цих публікацій, але сприяє формуванню хибних уявлень про історію формування поселенської структури населення краю. На початку 2000-х років у публікаціях мас-медіа Донбасу найчастіше згадувалася Росія, яка розглядалася як «найбільша європейська держава», «могутня країна», «північний сусід», що має «потужні енергетичні ресурси». Також досить часто згадувалися «росіяни» (у значенні не «русские», а «россияне»), Газпром, Європа та Європейський Союз, Міжнародний валютний фонд, Україна та «українські представники» і «українське керівництво». З «українським керівництвом» найчастіше пов'язувалися повідомлення про діяльність «помаранчевої влади» та роботу Партії регіонів. Як генеральні топіки повідомлень стали широко подаватися висновки щодо перспектив співробітництва України із ЄС та Росією.

Зміни у тематиці повідомлень та поданні оцінок щодо визначення перспектив співробітництва України із Російською Федерацією в українських ЗМІ відбулися у зв'язку з окупацією та подальшою анексією Криму Росією. В рамках сценарію дій, розробленому у Російській Федерації, вночі 27 лютого будівлю Верховної Ради Криму захопили невідомі озброєні люди. Незважаючи на це, в ній відбулася позачергова сесія парламенту, причому озброєні люди відбирали у всіх депутатів засоби зв'язку. На засіданні парламент Криму ухвалив постанову про проведення республіканського референдуму з питань удосконалення статусу і повноважень Автономної Республіки Крим, на підтримку якого проголосували 61 з 64 депутатів, а також рішення про недовіру Раді Міністрів Криму і припинення її повноважень, за що проголосувало 55 з 64 кримських парламентарів. Нікого з

працівників секретаріату кримського парламенту в приміщенні не було. Також неможливо перевірити, чи були присутні фізично всі депутати в залі засідань парламенту під час голосування, чи використовувалися лише їхні електронні картки для голосування без їхньої участі. У той же день парламент Криму відсторонив від посади прем'єра Анатолія Могильова і обрав новим головою Ради Міністрів АРК депутата Верховної Ради Криму, лідера партії «Русское единство» С.Аксьонова. 1 березня С.Аксьонов звернувся до президента Росії В.Путіна з проханням про «надання сприяння у забезпеченні миру і спокою на території Автономної Республіки Крим». Комітет Ради Федерації з оборони та безпеки, а також комітет з міжнародних справ рекомендували Раді Федерації дозволити використовувати Збройні сили РФ на території України до нормалізації обстановки.

Наприкінці лютого 2014 р. Росія почала нарощувати свою військову присутність на півострові всупереч укладеним угодам з Україною, а на початку березня всупереч нормам міжнародного права російські військовослужбовці блокували українські військові частини у Криму[901]. Мотивуючи свої дії, російська сторона неодноразово вказувала на необхідність захисту росіян, які проживають в Україні, наголошуючи, що значну частину мешканців Південно-Східної України становить саме російське населення. На кордоні з східними регіонами України було зосереджено значну частину російських військ, посилених танками та авіацією, що викликало страх у значної частини місцевого населення. У мас-медіа України зазначалося, що абсолютна більшість жителів Південно-Східного регіону України виступала проти війни Росії та України, не розуміючи ситуації, в якій «два братні народи» були поставлені один проти одного[902].

Водночас на території Південно-Східної України, яку в російських ЗМІ представляли як «споконвічно російську територію»

---

[901] Погранслужба Украины обнародовала хронологию неправомерных действий российской стороны в Крыму [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zn.ua/UKRAINE/pogransluzhba-ukrainy-obnarodovala-hronologiyu-nepravomernyh-deystviy-rossiyskoy-storony-v-krymu-140230_.html

[902] Росія готує вторгнення на Схід України – військова техніка вже біля кордонів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.newsru.ua/ukraine/04mar2014/ rossiagotovit.html

Новоросії, за активної участі Федеральної служби безпеки Російської Федерації та із залученням прибулих з Росії активістів було організовано кілька проросійських мітингів. На мітингах висувалася вимога «прислухатися до вимог Донбасу», яка найчастіше супроводжувалася вимогою федералізації України. Причому саме федералізація, яка начебто мала забезпечити реалізацію інтересів населення різних регіонів України, стала однією з основних ультимативних вимог Росії, по суті, будучи прикладом грубого втручання у внутрішні справи України.

Наголосимо, що у російських ЗМІ федералізація подавалася як найважливіший засіб «розв'язання проблем» насамперед Південно-Східної частини України, орієнтованої «на поглиблення співробітництва із Росією та вступ до Митного союзу». А з огляду на висловлювання частини провідних російських політиків, що ці території увійшли до складу України «всупереч волі їх жителів», та заяви президента Російської Федерації В.Путіна про готовність Росії захищати росіян, які проживають на території інших країн, у тому числі й із застосуванням Збройних сил, посилення уваги до обговорення проблем державного устрою України видавалося як один із засобів політичного тиску на українське керівництво. Позиціонування російським керівництвом В.Януковича (який після втечі до Росії яскраво виявив свою суть як маріонетки в руках В.Путіна) як законно обраного Президента України мало також підкреслити зацікавленість у підтримці населення Південно-Східної України, яке становило переважну більшість електорату В.Януковича. У ситуації загострення російсько-українського протистояння із розширенням російської військової інтервенції на українських землях мас-медіа чітко визначилися як один із найбільш вагомих засобів ведення інформаційної війни, метою якої стала дестабілізація обстановки насамперед у Криму та Південно-Східному регіоні України.

В українських ЗМІ дії Російської Федерації спочатку характеризувалися як «неправомірне нарощування чисельності військ у Криму», але поступово характеристика змінилася на «військову агресію Росії», «імперські амбіції Кремля», «спробу анексії українських територій». Причому дедалі частіше дії та висловлювання В.Путіна стали порівнюватися із діями А.Гітлера. Наголошувалося,

що захопленням Криму В.Путін поставив Росію перед загрозою міжнародної ізоляції.[903]

На тлі цього на певний час скоротилася кількість публікацій у мас-медіа Донбасу, де західноукраїнське населення та центральна влада у Києві характеризувалися як фашисти, «коричнева чума» та екстремісти. Натомість з'явилися публікації, автори яких відстоювали думку про необхідність збереження соборності українських земель, уникнення бойових дій. Поруч з цим активно обговорювалася перспектива федералізації України та протистояння проросійськи налаштованих активістів і прихильників збереження єдності України. Причому поступово особи, які називалися у публікаціях «проросійськими активістами», стали характеризуватися як «сепаратисти» або «підготовлені у Російській Федерації провокатори».

2 березня 2014 р. повідомлялося, що по всій території Південно-Східної України відбулися антивоєнні мітинги на підтримку соборності України. Згідно з інформацією ostro.org («Остров») у Донецьку біля ОДА мітингувальники із плакатами «Україні мир і свободу!», «Ні окупації!» і «Не заважайте нам жити» провели антивоєнний мітинг. Акція проходила спокійно, під контролем міліції. Проте пізніше до мітингувальників підійшла група учасників проросійської акції, зокрема, члени громадської організації ветеранів Військово-морських сил СРСР, які вступили у суперечку, але обійшлося без сутичок. У ЗМІ зазначалося, що антивоєнні акції у Південно-Східних регіонах України стали відповіддю на агресивні дії Російської Федерації, які стали характеризуватися в основному як військова інтервенція. Люди виступали проти війни, проти вторгнення військ до Криму і України в цілому, засуджуючи рішення російської влади ввести війська в Україну[904]. З іншого боку, на території Донбасу не припинялася трансляція російських телеканалів, де українське керівництво називалося «хунтою», дії якої спрямовані як проти Росії, так і проти населення Південно-Східної України. Все частіше Південно-Східна Україна стала фігурувати у повідомленнях російських ЗМІ як «Новоросія». Це, безперечно,

[903] Семенов И. Выход из крымской ловушки / И. Семенов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://glavcom.ua/articles/18018.html

[904] Схід України масово виступає проти Путіна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.newsru.ua/ukraine/02mar2014/aktsii.html

сприяло формуванню вигідних для російської влади переконань у частини жителів Донбасу. Пропаганда російських ЗМІ також мала на меті забезпечити успіх інфільтрації російських агентів різного рівня та військових найманців на українську територію і їх подальші активні дії з дестабілізації ситуації в Україні.

Вже 3 березня 2014 р. група проросійськи налаштованих осіб захопила обласну адміністрацію у Донецьку. На мітингу були присутні близько 2000 осіб, які виступали проти призначення очільником місцевої державної адміністрації С.Тарути та тримали написи «Донбас – Росія», «Росіяни наші брати». Однак 4 березня 2014 р. в Донецьку на спонтанний мітинг за єдину Україну зібралося понад 2000 осіб, які поруч із національними прапорами тримали в руках плакати «Донецьк – Україна!», «Ми проти війни» і скандували «Слава Україні! Героям Слава!». Учасники мітингу виступили за мирну і неподільну Україну, наголошуючи, що Донецьк – українська земля, так само, як і Крим. Така активність була спричинена захопленням проросійськими силами обласної адміністрації. Як зазначалося у ЗМІ, донеччани вирішили показати, що не всі в місті підтримують російський вектор. Свої висновки автори публікацій підтверджували тим, що реакція перехожих на мітинг була більш ніж позитивна – автомобілі сигналили, люди вішали на машини національні прапори і вигукували «Слава Україні!». Наголошувалося, що самоорганізація мітингу, який зібрав понад 2000 осіб без конкретного організатора, для Донецька залишається нетиповим явищем, оскільки навіть місцевий «Євромайдан» у найкращі часи збирав до тисячі прихильників[905].

Але вже 5 березня 2014 р. на антивоєнну акцію в Донецьку зібралося до 10000 осіб, які зазнали нападу з боку агресивно налаштованих проросійських активістів. Зазначимо, що, засуджуючи агресивні дії нападників, в українських ЗМІ вже відверто називали їх провокаторами[906]. Таку оцінку підтримав і заступник голови

---

[905] 2 тисячі донеччан підтримали єдину Україну. Мами Рівного звернулися до росіянок [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.newsru.ua/ukraine /05mar2014/rivnedoneck.html

[906] На участников митинга за единство Украины в Донецке напали пророссийские активисты [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zn.ua/ UKRAINE/na-uchastnikov-mitinga-za-edinstvo-ukrainy-v-donecke-napali-prorossiyskie-aktivisty-140470_.html

Партії регіонів М.Чечетов, який у ефірі телеканалу «112 Україна» підкреслив, що ці «брудні провокації організовуються з метою дискредитувати Донбас, Донецьку область». Наголосивши, що більшість донеччан прагнуть боротися проти існуючих недоліків без втручання ззовні, М.Чечетов підкреслив, що «Донбас за єдину, цільну, неподільну Україну, за непорушність кордонів»[907].

В українських ЗМІ наголошувалося, що більшість росіян в Україні вважали «допомогу Путіна» агресією. А твердження про те, що Росія забезпечує російськомовним регіонам високий рівень життя, розглядалося як «російський міф». Наводилися приклади із перетворень в Абхазії та Придністров'ї, де службу несуть «російські миротворці», а «навколо них панує безправ'я пересічних людей та тотальне безробіття»[908].

Загроза глобальної війни у зв'язку із військовою агресією російських військ у Криму на початку березня 2014 р. стала однією із провідних тем українських мас-медіа. При цьому більшість авторів сходилися на думці, що пересічні люди негативно ставляться до розв'язування бойових дій Російською Федерацією та відчувають не радість полегшення від перспективи «захисту інтересів російського та російськомовного населення», а страх перед можливим початком масштабних бойових дій[909]. А путінська теза про право громадян, що проживають на певній території, діяти на свій розсуд називалася небезпечною найперше для Росії з урахуванням її строкатого національного складу[910].

Відповідно до оприлюднених у лютому 2014 р. результатів соціологічного дослідження, проведеного КМІС, питома вага прибіч-

---

[907] Жители Донбасса не поддерживают выход из состава Украины, – нардеп ПР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rbc.ua/rus/news/politics/ zhiteli-donbassa-ne-podderzhivayut-vyhod-iz-sostava-ukrainy-05032014212900

[908] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bagnet.org/news/investigations/235383

[909] Кризис в отношениях Москвы и Киева может перейти на глобальный уровень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.facenews.ua/articles/2014/191453/

[910] Кремлівський мрійник, або Помилка резидента [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://obozrevatel.com/author-column/16934-kremlivskij-mrijnik-abo-pomilka-rezidenta.htm

ників приєднання до Росії на Сході України становила 26%, на Півдні – 19 %. У Луганській та Донецькій областях об'єднатися з Росією бажали майже 30 % населення, у Харківській – близько 14%[911]. Згідно з оприлюдненими 5 березня 2014 р. результатами дослідження, проведеного компанією «Соціс» у період з 25 лютого по 4 березня 2014 р., по всій території України 62 % всіх громадян підтримали вступ України до Європейського Союзу. При цьому 38% опитаних методом особистого інтерв'ю за місцем проживання респондентів були готові проголосувати за вступ до Митного союзу, якби такий референдум проводився найближчим часом. Було опитано 2004 респонденти віком від 18 років. Статистична похибка вибірки становила +/- 2,2%[912].

На початку березня 2014 р. було оприлюднено дані соціологічних опитувань Центру Разумкова. Опитування проводилося в рамках проекту «Децентралізація в Україні: можливості і ризики», який здійснювався Центром Разумкова за підтримки Посольства Швейцарії в Україні. Згідно із результатами дослідження більшість жителів усіх макрорегіонів (від 72% на Сході до 99% на Заході, по Україні загалом – 95%) сприймали Україну як свою Батьківщину. 84,5% респондентів вважали себе патріотами України (у Західному регіоні – 94%, у Центральному – 88,5%, у Східному – 81%, у Південному – 72%). Згідно з опитуванням, більшість громадян України негативно ставилися до ідей федеративного устрою (негативне ставлення висловили 61%, позитивне – лише 16%). Ще нижчу підтримку мали ідеї відокремлення області (регіону) від України та приєднання до іншої держави (не підтримували – 81%, підтримували – 6,5%), створення незалежної держави на основі південно-східних областей України (відповідно, 80% і 6%), відокремлення південно-східних областей від України та приєднання до Росії (відповідно, 80% і 7,5%), утворення на території України двох незалежних держав – на основі південно-східних областей і на основі західних та центральних областей (не підтримували таку ідею 77%

[911] Віхров М. Як повернути Схід / М. Віхров [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zaxid.net/home/showSingleNews.do?yak_povernuti_shid&objectId=130444

[912] В Евросоюз хотят более 60% украинцев, – опрос [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://politics.puls.kiev.ua/country_policy/229196.html

опитаних, підтримували – 7%). Негативне ставлення до цих ідей висловила більшість жителів усіх макрорегіонів України. Також зазначалося, що лише 5,5% респондентів хотіли б, щоб їхня область вийшла зі складу України і приєдналася до іншої держави (таке бажання висловлювали 2,5% опитаних у Західному регіоні, 0,5% – у Центральному, 9% – у Східному, 13% – у Південному регіоні). При цьому 4,5% респондентів хотіли б, щоб їхня область вийшла зі складу України і створила свою незалежну державу (таке бажання висловлюють 3% опитаних у Західному регіоні, 1% – у Центральному, 5% – у Східному, 13% – у Південному регіоні). 61% учасників опитування не вважали, що між Західними та Східними регіонами України існують настільки глибокі політичні розбіжності, мовні та культурні відмінності, економічні диспропорції, що в перспективі вони можуть роз'єднатися та (або) створити свої власні держави або ж увійти до складу інших держав. Дослідження проводилося соціологічною службою Центру Разумкова з 21 по 25 грудня 2013 року. Було опитано 2010 респондентів віком від 18 років у всіх областях України, Києві та Криму за вибіркою, що репрезентує доросле населення України за основними соціально-демографічними показниками. Вибірка опитування будувалася як багатоступенева, випадкова із квотним відбором респондентів на останньому етапі. Теоретична похибка вибірки (без урахування дизайн-ефекту) не перевищувала 2,3% з імовірністю 0,95[913].

Тому цілком логічно, що провокаційними називалися в українських ЗМІ чутки про начебто масову втечу жителів Південно-Східної України до Російської Федерації, де для прийому біженців споруджувалися спеціальні табори. Названа росіянами цифра у майже 600000 біженців спростовувалася даними українських прикордонників про перетинання російсько-українського кордону. Так, за оприлюдненою 4 березня 2014 р. на брифінгу у Києві інформацією першого заступника голови Державної прикордонної служби, директора департаменту охорони державного кордону України П.Шишоліна кількість осіб, які перетинали російсько-український кордон, значно скоротилася порівняно із

[913] Українці виступають проти федералізації, – дослідження [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zik.ua/ua/news/2014/03/04/ukraintsi_vystupayut_proty_ federalizatsii__doslidzhennya_467345

«звичайними днями»[914]. Відверто кепкуючи зі спроб журналістів Першого російського каналу навести докази масової втечі жителів Південно-Східного регіону України до Росії шляхом демонстрації пункту пропуску на трасі Львів–Пшемисль с.Шегині на території Львівської області, в українських ЗМІ наголошувалося, що чутки про міграцію українців до Російської Федерації є лише провокацією у межах розгорнутої російськими мас-медіа антиукраїнської інформаційної війни.

Водночас широкого розголосу набула заява міністра розвитку Далекого Сходу РФ О.Галушка, який вказав, що жителі України можуть виступити кадровим резервом для господарського освоєння російських далекосхідних територій. За його словами, «поки ВВП на душу населення в Україні не досяг навіть радянського рівня, потрібно відштовхуватися не від локальних гострих подій, а виходити з довгострокових стійких тенденцій у стосунках із Україною». Очевидним позитивним моментом залучення жителів України, на думку міністра, була б поява на Далекому Сході осіб без мовного, культурного та ментального бар'єрів[915]. З цього приводу в українських мас-медіа в основному наводилися приклади примусового переселення українців радянським урядом із визначенням людських та матеріальних втрат від здійснення такої політики. Причому перспектива переселення на Далекий Схід у багатьох випадках розглядалася стосовно східноукраїнського населення. Вибудовувався ланцюг сепаратизм – примусове переселення на далекий Схід – економічні проблеми, втрата майна та можливі людські втрати. Однак поряд із цим наголошувалося, що «бунтують на Сході не лише маргінали та особи, які отримали винагороду». Причиною незадоволення називалося те, що українська еліта доклала чималих зусиль, аби загострити й політизувати міжрегіональні відмінності, вдаючись навіть до відвертих провокацій.

---

[914] Поток на украинско-российской границе упал, российские лагеря для беженцев стоят пустые [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zn.ua/UKRAINE/potok-na-ukrainsko-rossiyskoy-granice-upal-rossiyskie-lageryadlya-bezhencev-stoyat-pustye-140368_.html

[915] Россия вынашивает планы о переселении жителей Украины на Дальний Восток [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zn.ua/UKRAINE/rossiya-uzhe-vynashivaet-plany-o-pereselenii-zhiteley-ukrainy-na-dalniy-vostok-v-kachestve-trudovyh-resursov-140224_.html

Українська держава називалася «автівкою без гальм», у «кабіні якої постійно билися за кермо прямо на ходу». Тому новій владі рекомендувалося докорінно переглянути свою внутрішню політику і піти на безпрецедентні кроки. Наприклад, зберегти за російською мовою статус регіональної, а може, й зробити її другою державною. У окремих публікаціях підкреслювалося, що політика адміністративно-примусової українізації виявилася недієвою і стала одним із чинників, які поставили під питання саме існування нашої держави[916]. До речі, депутат від Партії регіонів А.Герман зіткнення на території Донбасу назвала «нормальною реакцією людей на ситуацію в країні», оскільки Сходу і Півдню «не було запропоновано програми зближення з Україною»[917].

Проте «нормальною реакцією» важко назвати спробу захоплення проросійськими активістами приміщення державного казначейства Донецької області 5 березня 2014 р. Відповідно до повідомлення місцевого ЗМІ ostro.org («Остров») захоплення мотивувалося тим, що люди начебто «беруть своє» згідно із дозволом «самопроголошеного губернатора» П.Губарєва[918]. Однак після спроби проросійських радикалів у ніч на 6 березня 2014 р. захопити приміщення регіонального телеканалу «Донбас», уже вранці 6 березня 2014 р. було заарештовано П.Губарєва, який неодноразово висловлювався з проросійських позицій, коригуючи «вуличну діяльність» місцевих сепаратистів. У повідомленнях ЗМІ П.Губарєв називався «самопроголошеним губернатором» Донецької області, «лідером Донецьких сепаратистів», який просив В.Путіна ввести російські війська у Донецьку область. «Новости Донбасса» зазначали, що саме після арешту лідера «Народного ополчення Донбасу» було відновлено український прапор над будинком Донецької обласної державної адміністрації і очищено від російських

[916] Віхров М. Як повернути Схід / М. Віхров [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
http://zaxid.net/home/showSingleNews.do?yak_povernuti_shid&objectId=130444

[917] Киев, по мнению Кремля, уже не контролирует ситуацию в стране [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://vesti.ua/donbass/42478-rossija-reshila-zawiwat-svoih-grazhdan-po-vsej-ukraine

[918] Пророссийские активисты захватили госказначейство Донецкой области [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://vesti.ua/donbass/41213-prorossijskie-aktivisty-zahvatili-goskaznachejstvo-doneckoj-oblasti

триколорів головну площу міста[919]. Попри це у «Донецком кряже» висловлювалася думка про недопустимість арешту П.Губарєва та згортання «руху протесту проти державного перевороту» у Києві. Виступи сепаратистів називалися «рухом за право Донецького регіону самостійно вирішувати свою долю», хоча визнавалося, що йому притаманні риси так званого «народного бунту»[920].

Відзначимо також чергове звернення Р.Ахметова, оприлюднене саме 6 березня 2014 р., де бізнесмен категорично виступив проти розколу України, одночасно закликавши Росію вирішувати конфлікт виключно дипломатичним шляхом. Він наголосив, що Росія має виявляти більше поваги до суверенітету України, і вказав, що Схід України – це теж Україна, жителі якої прагнуть підвищення рівня життя. Раніше Р.Ахметов лише обмежився закликом до громадян України не піддаватися на провокації і приймати виважені рішення. Звертаючись до підприємницьких кіл в Україні і ділових партнерів українського бізнесу, він закликав об'єднати зусилля і сприяти мирному врегулюванню політичного конфлікту, не шкодуючи жодних матеріальних ресурсів. Наголосивши, що група СКМ, яка нараховує близько 300000 працівників і представляє Україну від Заходу до Сходу, Р.Ахметов зобов'язався зробити все для збереження територіальної цілісності України[921]. Але якщо перше звернення Р.Ахметова сприймалося як своєрідний дороговказ для висвітлення подій принаймні частиною ЗМІ Донбасу, то з часом почала лунати критика на його адресу за відносну пасивність у ситуації, що склалася принаймні порівняно із позицією іншого українського олігарха І.Коломойського.

13 березня 2014 р. Донецьк знову опинився у центрі уваги ЗМІ у зв'язку із нападом озброєних холодною зброєю проросійських активістів на учасників мітингу за єдність України, результатом чого стала загибель двох осіб та госпіталізація більш як двадцяти

---

[919] В Донецке арестован за сепаратизм «самопровозглашенный губернатор» Губарев [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://delo.ua/ukraine/v-donecke-arestovan-za-separatizm-samoprovozglashennyj-gubernato-229324/

[920] Сычев И. Координация действий / И. Сычев // Донецкий кряж. – 2014. – 14–20 марта.

[921] Ахметов призвал Россию уважать Украину: Бизнесмен категорически против раскола страны [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://vesti.ua/strana/41430-ahmetov-prizval-rossiju-uvazhat-ukrainu

активістів. Причому напад було здійснено вже після завершення мітингу за єдність України, а працівники правоохоронних органів не продемонстрували професійних дій, спрямованих на уникнення кровопролиття. А вже 14 березня 2014 р. абсолютна більшість українських ЗМІ розмістила на своїх сторінках повідомлення МЗС Російської Федерації про готовність взяти під захист своїх громадян, які проживали в Україні. На думку російських дипломатів, «мирні демонстранти, що вийшли на вулиці Донецька, щоб висловити своє ставлення до деструктивної позиції людей, які називають себе українською владою», зазнали нападу з боку прибулих з інших регіонів України представників праворадикальних угруповань, озброєних травматичною зброєю. Російське МЗС заявило про необхідність роззброїти «бойовиків», наголосивши, що «київська влада не контролює ситуацію у країні».

Серед ЗМІ Донбасу подібні твердження найбільш широко були представлені на сторінках «Донецкого кряжа». Тут вказувалося, що «Схід і Південь України прагнуть відстояти свою ідентичність і право будувати своє життя за власними законами», маючи надію на підтримку Росії[922]. Віталися дії російської армії у Криму і засуджувалося оголошення Україною мобілізації військовозобов'язаних[923]. Крим називався «блокпостом, виставленим проти українського радикалізму»[924]. Також було опубліковано інтерв'ю з лідером комуністів П.Симоненком, який, вказавши на встановлення в Україні «націонал-фашистської диктатури», наголосив, що майбутнє країни залежить від регіонів. При цьому доля країни, на його думку, мала вирішуватися не центральною владою, а жителями Донбасу та Криму, які «боролися за те, щоб їх почули»[925]. Висловлювалася думка, що «вирішення української кризи цілком і повністю залежить від Росії», оскільки «країна, що претендує на роль наддержави, не може дозволити, щоб поблизу її кордонів існував

[922] Сычев И. Украина между Востоком и Западом / И. Сычев // Донецкий кряж. – 2014. – 7–13 марта.

[923] Сычев И. Призрачная мобилизация / И. Сычев // Донецкий кряж. – 2014. – 7–13 марта.

[924] Сычев И. Крымский блок-пост / И. Сычев // Донецкий кряж. – 2014. – 7–13 марта.

[925] Сычев И. Петр Симоненко: «Будущее страны зависит от регионов» / И. Сычев // Донецкий кряж. – 2014. – 14–20 марта.

режим, що не лише прийшов до влади внаслідок державного перевороту, не лише ворожий щодо Росії, а такий, що поставив собі за мету геноцид російського і російськомовного (тобто все одно російського) населення України»[926].

Важливо, що у контексті дій уряду Російської Федерації з дестабілізації обстановки на українських землях Патріарх Московський і всієї Русі Кирило 14 березня 2014 р. в кафедральному соборному Храмі Христа Спасителя в Москві, звертаючись до віруючих, згадав про «русский мир» як про «велику російську цивілізацію, що вийшла з Київської купелі», який «недоброзичливці 400 з гаком років робили спроби розколоти і розділити». Згідно із твердженнями Патріарха Кирила, «прагнення держав на просторах «русского мира» до законного суверенітету, до реалізації цього суверенітету не повинно супроводжуватися руйнуванням загального, єдиного духовного простору». Але Патріарх Московський ворогами назвав тих, хто хотів «розділити наш народ, і – особливо відірвати південні і західні російські землі від єдиного «русского мира»[927].

Необхідність збереження єдності українських земель та уникнення «розв'язання політичних проблем на вулиці» 14 березня 2014 р. у черговий раз акцентував Р.Ахметов, чию заяву у ЗМІ називали «черговим розпливчатим повідомленням» у зв'язку з тим, що підприємець не засудив дії сепаратистів[928].

У другій половині березня 2014 р. на сторінках українських ЗМІ дедалі частіше стали з'являтися публікації, автори яких закликали до рішучих дій, спрямованих проти сепаратистів у різних регіонах України. Схвально відгукувалися про введення на території південно-східних областей плану «Сирена» з метою протидії пересуванню груп озброєних людей та затримання злочинців[929].

---

[926] Лях Л. Мирный диалог и его возможности / Л. Лях // Донецкий кряж. – 2014. – 21–27 марта.

[927] Патріарх Кирил ворогами вважає тих, хто хоче «відірвати південні і західні російські землі від єдиного «Русского мира» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/orthodox/moscow_patriarchy/55715

[928] Ахметов призвал Донецк успокоиться, не осудив сепаратистов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://news.liga.net/news/politics/1001268-akhmetov_prizval_donetsk_uspokoitsya_ne_osudiv_separatistov.htm

[929] Бардак закончен. Милиция гоняет вооруженных штурмовиков по Юго-Востоку Украины [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://donetskie.com/

У світлі де-факто анексії Російською Федерацією Криму і зосередження на південно-східних кордонах України частин російської армії антиукраїнські випади на сторінках мас-медіа Донбасу перетворилися на порівняно нечисленне явище. Так, на сторінках «Донецкого кряжа» вітались дії Росії в Криму, здійснення Україною мобілізаційних заходів називалося «внутрішньою мілітаризацією»[930], українська влада характеризувалася як така, що «безцеремонно розправляється з незгодними», виявляючи «свою фашистську сутність»[931].

Поряд із цим досить широко обговорювалася перспектива федералізації України, яка у деяких виданнях представлялася як фактично єдиний засіб розв'язання як регіональних проблем, так і загальноукраїнських. Однак у більшості українських мас-медіа ідея федералізації розглядалася виключно як засіб розколу України або дестабілізації обстановки на теренах держави. Водночас висловлювалася і радикальна думка, що ідея федералізації в Україні «вже не актуальна, оскільки розвиток українського суспільства показав, що різні регіони цієї пострадянської республіки за достатньо тривалий період не вжилися і не інтегрувалися», «різні уявлення про своє минуле, сучасне і майбутнє не дозволять їм інтегруватися у єдине ціле і після завершення нинішньої кризи»[932].

Протягом квітня – травня 2014 рр. у мас-медіа стала поширюватися думка, що події на території південно-східних областей України відбуваються за сценарієм так званої «гібридної» війни, основні положення якої були розроблені наприкінці 90-х років XX – на початку XXI ст. Ведення «гібридної» війни передбачає масштабну інформаційну війну, поєднану з проникненням на ворожу територію добре озброєних диверсійних груп спецназу, які із залученням прихильників агресорів з-поміж місцевого населення мають за мету дестабілізувати ситуацію у певному регіоні чи у країні в цілому.

---

novosti/2014/03/13/bardak-zakonchen-militsiya-gonyaet-vooruzhennyh-shturmovikov-po-yugo-vostoku-ukrainy

[930] Базилик С. С пулеметом на крыльце… / С. Базилик // Донецкий кряж. – 2014. – 21–27 марта.

[931] Михайлова Е. Когда маски сняты… / Е. Михайлова // Донецкий кряж. – 2014. – 21–27 марта.

[932] Лях Л. Мирный диалог и его возможности / Л. Лях // Донецкий кряж. – 2014. – 21–27 марта.

Особливостями ведення такої війни є відсутність чіткої лінії фронту, озброєння (в тому числі й важким озброєнням) прихильників сепаратизму, терор щодо місцевого населення, напади на військовослужбовців, представників правоохоронних органів та відкритих противників агресії з-поміж місцевих, введення місцевих жителів у оману стосовно справжніх цілей і завдань агресорів із обмеженням або забезпеченням повної відсутності доступу до альтернативних ЗМІ та, власне, загальна неоднозначність дій агресорів з огляду на варіативність цілей із їх визначенням залежно від рівня опору агресії. Важливим завданням мас-медіа стає тиражування вигідних для агресорів штампів у сфері оцінок дій опонентів, навішування ярликів, поширення фейків. Метою ведення Росією гібридної війни проти України протягом квітня–травня 2014 р. у мас-медіа називалося: забезпечення контролю над південно-східними регіонами України, оволодіння Донбасом, дестабілізація ситуації в регіоні або ж на українських землях в цілому, створення зони так званого «замороженого конфлікту» для забезпечення можливостей тиску на українську сторону, зрив виборів Президента України або ж створення приводів для невизнання їх результатів і, відповідно, оголошення виборів нелегітимними, відновлення у перспективі СРСР, а також забезпечення передумов для домінування Російської Федерації у євразійському регіоні[933]. При цьому частина ЗМІ Донбасу виявилася фактично втягненими у гібридну війну як противники Української держави.

Водночас у багатьох українських ЗМІ констатувався факт відсутності підтримки дій сепаратистів з боку шахтарів Донбасу. Така позиція, обґрунтована в основному позицією профспілкових лідерів, пояснювалася розумінням перспективи закриття шахт з різким скороченням робочих місць, а також відсутністю розуміння кінцевої мети сепаратистів або ж страхом перед можливістю початку повномасштабних бойових дій між Російською Федерацією і Україною[934].

---

[933] Шро О. Дестабилизация Востока: как Украине решить проблему сепаратизма / О. Шро [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://hvylya.org/ analytics/ politics/destabilizatsiya-vostoka-kak-ukraine-reshit-problemu-separatizma.html; Гибридная война России с Украиной вступила с шестую фазу из восьми – польские СМИ // Режим доступу**:** http://www.facenews.ua/articles/ 2014/199090/

[934] Горняки Донбасса не поддерживают пророссийских шовинистов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://glavnoe.ua/news/n172947; У разі федералізації 100 тисяч шахтарів втратять роботу [Електронний ресурс]. – Режим

Водночас наводилися дані соціологічних опитувань, згідно з результатами яких більшість населення України, в тому числі й на Донбасі, підтримувала єдність держави і засуджувала сепаратистів, виступаючи проти ведення бойових дій як проти Російської Федерації, так і між населенням різних українських регіонів[935]. Крім того, засуджувалися дії представників Партії регіонів та Комуністичної партії України, які відкрито виступили на боці сепаратистів[936]. Попри це дедалі відчутнішою ставала втрата Партією регіонів контролю над Донбасом та її здатність вести переговори із сепаратистами. Критика лунала на адресу Р.Ахметова, який «заграв у торги» з київською владою та сепаратистами[937]. Вказувалося, що під час проведення

доступу: http://www.newsru.ua/finance/16apr2014/shaht.html; Патріоти Донбасу вимагають від обласних депутатів засудити сепаратистські дії в регіоні [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://zik.ua/ua/news/2014/04/16/patrioty_donbasu_vymagayut_vid_oblasnyh_deputativ_zasudyty_separatystski_dii_v_regioni_480067; Шахтеры Донбасса готовы к сопротивлению сепаратистам и призывают власть действовать решительнее [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://news.eizvestia.com/news_politics/full/845-shahtery-donbassa-gotovy-k-soprotivleniyu-separatistam-i-prizyvayut-vlast-dejstvovat-reshitelnee

[935] Українці визначили три найбільші загрози для держави – опитування [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://kyiv.ridna.ua/2014/04/ukrajintsi-vyznachyly-try-najbilshi-zahrozy-dlya-derzhavy-opytuvannya/; Опрос: Украинцы воспринимают Украину как свою Родину и не разделяют сепаратистские настроения [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://newsoboz.org/obshchestvo/opros-ukraintsy-vosprinimayut-ukrainu-kak-svoyu-rodinu-i-12042014100100; Більшість українців за єдину державну мову, європейський вибір та унітарність – опитування [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.radiosvoboda.org/content/article/25358019.html

[936] Регионалы Донбасса выступили за референдум, освобождение администраций и второй государственный язык [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://obozrevatel.com/politics/96243-pr-na-chrezvyijchajnom-sezde-prinyala-rezolyutsiyu.htm; Донецкие «регионалы» призвали сепаратистов сложить оружие [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://kontrakty.ua/article/76923/; ТОП-7 отличий Донбасского сепаратизма от Майдана [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uainfo.org/yandex/309779-top-7-otlichiy-donbasskogo-separatizma-ot-maydana.html; Драма еліт українського Сходу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ipress.ua/mainmedia/drama_elit_ukrainskogo _shodu_61246.html; Регионал Иванющенко: Нам нужно объединиться, чтобы разрешить кризис на Востоке [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://glavcom.ua/news/ 202724.html

[937] Пасивність олігарха: який ваш план, пане Ахметов? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.dw.de/%D0%BF%D0%B0%D1%81%D0%B8%D0%B2%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C%D0%BE%D0%BB%D1%96%

антитерористичної операції Р.Ахметов, наголошуючи на необхідності збереження єдності України, все ж висловився за перемовини і укладення угоди із сепаратистами, а різка критика на їхню адресу пролунала з його вуст, коли загроза з боку сепаратистів нависла над Маріуполем, де розташовані гірничозбагачувальні комбінати компанії СКМ. Водночас Р.Ахметов відмовився сплачувати податки до бюджету самопроголошеної «Донецької народної республіки» («ДНР»)[938].

19 травня 2014 р. у ЗМІ з'явилося екстрене повідомлення Р.Ахметова у зв'язку із загостренням ситуації на Донбасі, викликаним появою у Маріуполі озброєних сепаратистів, які зірвали запланований цього дня марш миру. У повідомленні містилася різка критика їх дій і твердження, що силовими діями неможливо залякати населення Донбасу. Вказавши, що сепаратисти шкодять трудовому населенню регіону, захоплюючи підприємства, блокуючи роботу залізниць, Р.Ахметов закликав не підтримувати жодних дій самопроголошеної «ДНР». На знак протесту він також закликав усіх трудящих вийти на попереджувальний страйк 20 травня 2014 р. та започаткувати висловлення незадоволення діями керівництва і бойовиків «ДНР» шляхом подання символічних гудків усіма підприємствами регіону. Цей знак протесту, на його думку, мав би свідчити про відсутність підтримки дій сепаратистів з боку широких верств населення Донбасу[939].

В таких умовах надії на стабілізацію ситуації та організацію гідної відсічі сепаратистам стали дедалі частіше висловлюватися у зв'язку з перспективним обранням легітимного Президента Украї-

---

D0%B3%D0%B0D1%80%D1%85%D0%B0%D1%8F%D0%BA%D0%B8%D0%B9%D0%B2%D0%B0%D1%88%D0%BF%D0%BB%D0%B0%D0%BD%D0%BF%D0%B0%D0%BD%D0%B5%D0%B0%D1%85%D0%BC%D0%B5%D1%82%D0%BE%D0%B2/a17583065? maca=ukr-rss-ukrnet-ukr-all-3816-xml; Милицию просят разобраться с «меморандумом» Ахметова с террористами [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://fakty.ua/181713-miliciyu-prosyat-razobratsya-s-memorandumom-ahmetova-s-terroristami; Люк Г. Гра Путіна – Ахметова / Г. Люк // Режим доступу: http://www.pravda.com.ua/articles/2014/05/16/7025475/

[938] СКМ не будет платить налоги в бюджет «ДНР» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.segodnya.ua/economics/enews/skm-ne-budet-platit-nalogi-v-byudzhet-dnr-520953.html

[939] В связи с ситуацией на Донбассе Ринат Ахметов сделал экстренное заявление [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.segodnya.ua/ regions/donetsk/v-svyazi-s-situaciey-na-donbasse-rinat-ahmetov-sdelal-ekstrennoe-zayavlenie-521628.html

ни 25 травня 2014 р.[940]. Обраний Президентом України у першому турі П.Порошенко опинився у складній ситуації, коли Україна завдяки зусиллям російського президента В.Путіна та уряду Російської Федерації була втягнута у неоголошену війну із Росією. А ЗМІ виявилися одним із найсучасніших засобів ведення бойових дій шляхом швидкого формування певних образів у свідомості населення, що визначали у кінцевому результаті політичну поведінку переважної більшості громадян.

Проведене дослідження дозволило визначити, що вплив масмедіа Донбасу на формування регіональної ідентичності місцевого населення наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. виявився через дискурс про регіональну ідентичність, дискурс-конфлікт та конфлікт дискурсів. Власне, регіональна ідентичність трактувалася з огляду на її культивацію як одне із важливих надбань краю, яке дозволяло зберегти «традиційні цінності» мешканців всупереч прагненню деяких політичних сил до їх нівелювання та розмивання. Воно також слугувало для дифамації противників ідеалізації «донецької ідентичності» та мало на меті об'єднання жителів Донбасу навколо ідеї протистояння «виявам націоналізму з боку західноукраїнського населення». Конфлікт дискурсів особливо чітко виявився на початку ХХІ ст. в умовах посилення політичної боротьби і зосереджувався у сфері формування уявлення про Донбас як про регіон, де відсутнє міжетнічне протистояння та успішно розвивається промислове виробництво, на противагу твердженню про Донбас як край, де більшість населення не в ладах із законом. Мовне питання у мас-медіа дискурсі набирало гостроти в основному напередодні і під час проведення відповідних виборчих кампаній, слугуючи одним із засобів мобілізації електорату так само, як і обговорення зовнішньополітичного курсу України.

Використання різних оцінок подій минулого мало забезпечувати відповідний вплив на формування історичної пам'яті, а виділення найбільш конфліктних трактувань – фокусування уваги на подіях минулого, а не проблемах сьогодення. Використання лексичних обмежувачів виконувало функцію обмеження відповідальності, приховання ставлення до інформації та захисту від небажаних інтерпретацій, що залишається нетиповим для комерціалізова-

[940] Новый электоральный «Донбасс» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://politika.eizvestia.com/full/476-novyj-elektoralnyj-donbass

ного дискурсу засобів масової інформації і може слугувати однією з ознак загальної маніпулятивності.

У дискурсі відзначено перевагу лексичних стилістичних засобів у вигляді ідеологічних оціночних епітетів та метафор, а також накладення табу на подання альтернативної інформації, що супроводжувалося посиланнями на неясне джерело інформації, подвійні посилання, які мали б характеризувати ступінь інтерпретації поданих даних. Структура і прийоми подачі аргументації і контраргументації дискурсивних версій формування регіональної ідентичності населення Донбасу у певних мас-медіа наводять на думку про зацікавленість російської сторони у формуванні уявлень про Донбас як про «виключно російський край» із ігноруванням участі українського населення у освоєнні і господарському розвитку регіону. А отже, деякі досліджені дискурсивні версії дійсності містять певні стереотипи і застереження, що мають на меті формування конфліктного середовища в українському суспільстві по вісі Схід–Захід. Водночас після самоусунення В.Януковича від влади наприкінці лютого і дедалі більше у березні 2014 р. після анексії де-факто Російською Федерацією Криму у мас-медіа Донбасу простежувалася тенденція до скорочення кількості публікацій, де східноукраїнське та західноукраїнське населення протиставлялося одне одному, а також тих, де йшлося про важливість надання статусу другої державної російській мові. Натомість стали поширюватися судження про необхідність збереження соборності України із критикою сепаратистських висловлювань та настроїв і підкресленням того факту, що абсолютна більшість жителів України висловилася проти розколу держави та виявила бажання захищати рідну землю від агресора. Проте ескалація за ініціативи російської сторони збройного конфлітку між Російською Федерацією та Україною досить швидко призвела до крайньої популяризації оцінок конфлікту у ЗМІ. На підконтрольних сепаратистам територіях ЗМІ стали рупором терористичних організацій «ДНР» і «ЛНР», тим самим перетворившись на один з чинників інформаційного забезпечення ведення бойових дій.

2.7. Етнополітичні особливості регіональної ідентичності

Проаналізовані в попередніх розділах монографії історичні, політичні, демографічні, соціокультурні особливості освоєння Дикого поля, формування своєрідного соціуму Донбасу визначили й

особливості конструювання регіональної ідентичності мешканців краю, їх самоідентифікації.

Звертаючись до предмета нашого зацікавлення – регіональна ідентичність мешканців Донбасу – відзначимо, насамперед, розмитість самих понять «регіон» та «ідентичність». Це визнає як зарубіжна, так і вітчизняна політологічна наука. Абстрагуючись від аналізу публікацій багатьох зарубіжних дослідників, зазначимо, що серед вітчизняних учених найбільш повно феномен «регіон» досліджено в працях М.Долішнього[941], а феномен «ідентичність» – у працях Л.Нагорної[942]. М.Долішній та його однодумці трактують поняття «регіон» відповідно до Статуту Комітету регіонів, ухваленому в 1994 р., тобто що регіон – це «територія, яка є очевидною єдністю з географічної точки зору або такою територіальною єдністю, спадкоємність і населення якої поділяє спільні цінності та намагається зберегти і розвивати свою самобутність з метою стимулювання культурного, економічного та соціального прогресу»[943].

Л.Нагорна, розглядаючи поняття «регіон», «регіоналізм» як фундамент регіональної ідентичності та враховуючи розмитість поняття «регіон», яким позначають і великі макрорегіони, і окремі області, доходить висновку, що все це робить неконкретним, до певної міри метафоричним і саме поняття «регіональна ідентичність». За Л.Нагорною, у «сумарному вигляді регіональну ідентичність можна представити як сконцентроване у певних системах цінностей уявлення про місце регіону у загальнонаціональному просторі, а також сформовані на цій основі моделі поведінки. У ній відбивається також нечітко усвідомлене прагнення регіональної спільноти до розширення прав і компетенції регіональної влади, збереження власної самобутності, народних традицій. Смислове наповнення регіональної ідентичності можна передати формулою «мій край – мій рідний дім». Саме на цій основі формується своєрідний регіональний патріотизм, встановлюються земляцькі зв'язки. У конструктивістському соціокультурному аналізі така ідентичність постає як культурна

---

[941] Див: Регіональна політика та механізми її реалізації. – К., 2003 та інші.

[942] Див.: Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст / Л. Нагорна. – К., 2008 та інші.

[943] Регіональна політика та механізми її реалізації / за ред. М. І. Долішнього. – К., 2003. – С. 108.

форма чи своєрідна «уявлена реальність». Групова ідентичність забезпечується певною системою образів світу і культурних комунікацій, відповідною інтерпретаційною моделлю просторового і соціального структурування»[944]. Роль регіональної ідентичності, однієї з традиційних та глибоко закорінених у системі пізнання соціуму, визначається як ступенем гостроти проблеми, так і регіональною строкатістю та суперечливістю регіональних інтересів. Її роль актуалізується у соціумах, які історично формувалися з частин, що перебували в різних державних утвореннях. Саме таким є соціум Донбаського регіону. Тут, як зазначає Л.Нагорна, «складне переплетіння в ній (регіональній ідентичності – *М.П.*) архетипів світосприймання і поведінських стереотипів, успадкованих від минулого, і сучасних реалій, створюваних різноспрямованістю інтересів, зумовлює мінливість, нестійкість тієї системи уявлень, з яких вона складається»[945].

Стосовно Донбасу таку оцінку конкретизує Г.Куромія. Говорячи про суспільно-політичну ситуацію в регіоні у 1960–1970 роках, він зазначав, що «як і раніше, Донбас жив між Україною і Росією, не схиляючись до жодної з них». Понад те, пише Г.Куромія: «Донбас завжди був проблемою і для Москви, і для Києва. Він зберіг свою славу і, певною мірою, й дух вільного степу, де людність далеко від метрополій вперто захищає свої інтереси, часто поводячись як опортуністи або найманці, щоб лиш утримати свободу. Парадоксально, але Донбас досі зберіг елементи Дикого поля, де жорстока експлуатація людей була нормою».[946]

Така історично зумовлена ситуація в Донбасі визначала, з одного боку, мінливість, нестійкість конструйованої в регіоні ідентичності, а з іншого – ускладнювала її дослідження. До того ж, українськість проникала в регіон здебільшого стихійно, в той час як російськість – цілеспрямованою політикою Російської імперії, СРСР. «Політична доктрина Росії щодо України, домінантою якої від часу Переяславської ради був принцип централізму та викорінення будь-яких проявів «національного сепаратизму», не зазнала на початку ХХ ст., попри виразну тенденцію до наростання ук-

[944] Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст. – С. 79.
[945] Там само. – С. 80.
[946] Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі. Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-ті роки / Г. Куромія. – К.: Основи, 2002. – С. 466, 473.

раїнського визвольного руху, жодних принципових змін – констатують автори аналітичної доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України, – імперська політика обґрунтовувалася низкою різноманітних теорій, згідно з якими на теренах від Карпат до Тихого океану живе єдиний російський народ, який розмовляє єдиною російською мовою, має єдині історичні традиції».[947]

Попри всі труднощі наукового аналізу регіональної ідентичності Донбасу політична наука України в останні десятиріччя збагатилася працями З.Бойко, В.Кіпеня, А.Колодій, Г.Коржова, О.Міхеєвої, Н.Пашиної, О.Проскуріної, Є.Рябініна, А.Самійленко, Л.Угрин та інших науковців[948]. Багатий фактичний ма-

---

[947] Українське питання у політичній стратегії Росії в XX – XXI ст. // Адаптація України до переходу світ- системи від одно- до багатополюсності. – К., 2012. – С. 87.

[948] Бойко З. Регіональний патріотизм Донбасу на противагу українському націоналізму (на основі матеріалів донецької преси) // З. Бойко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://istfak-mgu.at.ua/publ/nacionalna_identichnist_ problemi_zberezhennja _ta_transformaciji; Колодій А. Демократичні цінності на терезах регіональних ідентичностей (за результатами опитування громадської думки / А. Колодій // Доповідь для міжнародної конференції «П'ятнадцять років Інституту Кеннана в Україні» м. Одеса, 7–9 вересня 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://political-studies.com/?p=710; Коржов Г. Регіональна ідентичність Донбасу: генезис і тенденції розвитку в умовах суспільної трансформації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ea.donntu.edu.ua :8080/ jspui/handle/123456789/15831; Міхеєва О. Регіональна ідентичність і політичний вибір (на прикладі Донецька) / О. Міхеєва // Схід/Захід. – Вип. 9–10. Спеціальне видання [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://keui.files. wordpress.com/ 2010/12/12_miheeva.pdf; Пашина Н. Етномовний чинник політичної ідентичності в Донбасі / Н. Пашина // Політичний менеджмент. – 2005. – № 1 (10); Проскуріна О. Політико-культурний вимір Донбаського регіону / О. Проскуріна // Політичний менеджмент. – 2007. – № 1; Рябінін Є. Регіональна ідентичність як каталізатор сепаратистських рухів / Є. Рябінін [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://istfak.org.ua/tendentsii-rozvytku-suchasnoi-systemy-mizhnarodnykh-vidnosyn-ta-svitovoho-politychnoho-protsesu; Самійленко О. Особливості регіональної ідентичності мешканців Донбасу / О. Самійленко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/14_NPRT_2010/Psihologia/ 66378.doc.htm; Угрин Л. Вплив регіональних ідентичностей на політичний процес в Україні / Л. Угрин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://westukr.itgo. com/ugryn_ cpd_conf_0701.html; Регіональна ідентичність і політичний вибір в «пострадянському» Донбасі // «Поствиборчий розвиток Донеччини: місцева влада і суспільство» / за ред. В. П. Кіпеня. – Донецьк: ДІСДПА. – 2007 та інші.

теріал соціологічного характеру оприлюднив журнал «Національна безпека і оборона» (2006, №1 (73)), який свідчить, що між жителями різних регіонів України спостерігаються досить суттєві розбіжності у ставленні до історичного минулого України, статусу російської мови, в оцінках ментальної і культурної близькості з жителями інших регіонів, у зовнішньополітичних орієнтаціях. У цьому журналі у процесі виконання проекту «Схід–Захід України: подолання розколу, формування спільної національної ідентичності», який виконує Центр Розумкова за участю Інституту Європи Університету Цюриха за підтримки Швейцарської агенції з розвитку та співробітництва[949], послідовно прослідковуються особливості регіональної ідентичності громадян України в роки незалежності.

З огляду на складність пізнання регіональних ідентичностей громадян України (етнічних, мовних, конфесійних, політичних тощо) та їх співвідношення з ідентичністю національною (державницькою), з особливим зацікавленням автори монографії сприйняли інформацію про публікацію «збірника аналітичних статей», що з'явився 2011 року у Донецьку за назвою «Проблемы региональной идентичности Донбасса». Та аналіз названого збірника викликав певне розчарування, зокрема, матеріали перших 36 сторінок (з усіх 174), які створюють загальний політизований фон сприйняття читачами історії краю, російсько-українських взаємин, як у період колонізації Донбасу, так і в наш час. Що ж до аналітики, то такою вирізняється в збірнику лише стаття академіка НАН України В.Мамутова – і постановкою питання, і його вирішенням, і висновком: «Усвідомлення населенням своєї належності до однієї країни, усвідомлення себе громадянами і патріотами однієї держави, частиною однієї нації, як політичної спільноти, – пише В.Мамутов, – може формуватися не тільки на моноетнічній, але й на поліетнічній основі»[950]. На жаль, розуміння цієї простої, але надзвичайної істини бракує політичній та інтелектуальній еліті України, як і того, що «бути патріотом Донбасу і не бути патріотом

[949] Національна безпека і оборона. – 2006. – № 1 (73). – 61 с.

[950] Мамутов В. Дикое поле – не терра-инкогнита. Взгляд на историю нашего края с Юга / В. Мамутов // Проблемы региональной идентичности Донбасса. – Донецк, 2011. – С. 81.

України, це, вибачте, нонсенс»[951]. Бракує такого розуміння і авторам «Концепции региональной самобытности Донбасса» (проект), що є додатком до згаданого «збірника». То ж у процесі нашого дослідження в основу аналізу конструювання регіональної ідентичності мешканців Донбасу лягли публікації авторів, що безпосередньо присвячені цій проблематиці.

Одним з живучих стереотипів доволі інерційної суспільної свідомості регіону, що і надалі впливає на формування і збереження регіональних ідентичностей та їх актуалізацію, особливо в умовах маніпулятивної політичної мобілізації, є усталене сприйняття в єдності історії, мови, культури, традицій українців, росіян та білорусів. Упродовж сторіч (з часу колонізації території Донбасу (Дикого поля) і до сьогодні) цей стереотип підживлювався і підживлюється владними інституціями та церквою Російської імперії, Радянського Союзу, Російської Федерації та використовується для обґрунтування потреби і становлення політичної єдності українців і росіян (Переяславська рада 1654 р., утворення Союзу РСР 1922 р.) або ж для утримання України в полі геополітичних інтересів Москви (законодавство РФ про захист співвітчизників за кордоном, концепція єдиного «русского мира») із сподіваннями на об'єднання в майбутньому («Хартія возз'єднання народу Росії, України і Білорусії» (підкреслення наше – *М.П.*).

Було б некоректним заперечувати очевидний факт, що згадана близькість (історії, мови, культури і т. д.) українців і росіян полегшувала їхню життєдіяльність у процесі освоєння Дикого поля, в реалізації їхніх соціально-економічних інтересів. Проте з кожним десятиліттям на колонізованих землях став все більше виявлятися політичний чинник – політика Російської імперії, а потім і СРСР, спрямовувалася на забезпечення в цьому регіоні, як і в інших, домінування російської мови, культури, на «обрусіння» краю.

Така політика мала безпосередній вплив на самосвідомість мешканців регіону, їхню самоідентифікацію. З огляду на це, зішлемося на окремі факти, якими оперує соціогуманітористика. Зокрема, визначний дослідник процесу освоєння території Донбасу В.Пірко дійшов висновку, що упродовж XVI–XVIII століть участь

[951] Барышников С. Донбасс – от «внутренней колонии» к «региону-протектору» Украины / С. Барышников // Проблемы региональной идентичности Донбасса. – С. 91.

в освоєнні краю брали представники різних етносів, серед яких вихідці з території сучасної України становили 60-70 %[952]. А в наступному, XIX сторіччі, наслідком реалізації цілеспрямованої політики Російської імперії стало значне зростання кількості росіян серед переселенців до Донбасу. 46,7 % всіх переселенців походило з російських губерній, а 37,9 % – з українських[953]. За переписом населення Російської імперії 1897 р. більшість населення Донбасу становили малороси (українці) – 62,5 %, великороси (росіяни) – 24,2 %, що було на 10,7 % більше, а малоросів на 12,5 % менше, ніж за даними 10-ї ревізії 1858 р.[954]. Уже у 1865 р., як свідчать матеріали Міністерства державного майна Російської імперії, царський уряд вважав кількість російських переселенців у Донбас достатньою для «обрусіння» краю[955]. Крім представників російської національності, усілякими пільгами й привілеями урядом заохочувалося переселення німецьких колоністів, які вважалися більш благонадійними, аніж представники інших етнічних груп із західних країн. Внаслідок такої цілеспрямованої політики уряду найпомітнішою рисою культури населення Донбасу ставало домінування російської мови, що, в свою чергу, зумовлювало процес формування самосвідомості, а отже, й ідентифікації населення Донбасу.

На таку домінуючу в країні ідеологічну кон'юнктуру у загальному руслі політики русифікації як щодо колонізованих (Дике поле), так і інкорпорованих (Крим) регіонів упродовж століть і поколінь чутливо реагувала і громадська думка. Найбільш впливова її складова – преса – не тільки бачила, а й всіляко підтримувала «прогрес» у реалізації такої політики. Зокрема, літературно-політична газета «Северная пчела» 1834 р. констатувала: «Всі малороси, які пишуть і читають, відмовилися від рідної мови; поміщики

---

[952] Пірко В. О. Заселення Донеччини у XVI–XVIII ст. / В. О. Пірко – Донецьк, 2003. – С.180.

[953] Кононов І. Донбас: етнічні характеристики регіону / І. Кононов // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 2. – С. 86.

[954] Первая всеобщая перепись населения Российской Империи: 1897. Екатеринославская губерния. – Т. XIII. – СПб, 1904. – С. 74–75; Харьковская губерния. – Т. XVII. – СПб, 1904. – С. 102–105.

[955] Ніколаєць Ю. О. Поселенська структура населення Донбассу: (етнополітичний аспект динаміки): монографія / Ю. О. Ніколаєць. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. – С. 54.

в домашньому побуті розмовляють не інакше як по-російськи; одні лише чумаки зберегли свій стародавній говір. Малоросійські пани і поміщики відмовилися від свого національного костюма, одягнулись в петровські фраки і сюртуки, в циммерманівські шляпи і картузи; вони хочуть бути росіянами, не хочуть бути подібними до малоросіян…, і все тому, що у вищих станах немає вже малоросійського духу»[956]. Автори подібних публікацій вважали, що історія, мова та звичаї України збереглися лише в нижчих верствах її народу, а всі інші «обрусіли». А тому «для чого творити літературу в такому народі, який втратив свою особливість, свою власну фізіономію»[957]. У наступні десятиліття політика русифікації як шляхом асиміляції українців (їх вважали малоросами), так і переселенням до регіону великоросів посилюється пропагандою ідеологеми «єдиної і неділимої Росії». У революційному 1917 році, особливо у зв'язку з утворенням Української Центральної Ради з її домаганнями автономії, а згодом і самостійності України, суть проблеми «єдиної і неділимої Росії», поряд з іншими прихильниками цієї ідеологеми виклав відомий громадський і політичний діяч, голова Ради з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії у 1906–1917 рр. М.Ф. фон Дітмар. Виступаючи у липні 1917 р. на Установчому обласному з'їзді з постачання Донбасу, він вкрай негативно висловлювався щодо можливої участі Української Центральної Ради в управлінні підприємствами регіону. М.Ф. фон Дітмар наголошував, що весь Харківський район у складі Харківської, Катеринославської, Таврійської і частини Херсонської губерній мав бути виключений зі складу «української автономії». Лише побіжно згадуючи сільське населення регіону, де більшість становили українці, він говорив, що у «багатьох районах і повітах взагалі ніколи не було українців і ніколи вони до України не належали». Дивно, але майже через сто років з аргументами М.Ф. фон Дітмара солідаризується у своїй досить претензійній публікації В.Корнілов[958].

[956] Цит. за: Александровский И. С. «Украинский вопрос» на страницах периодических изданий второй четверти XIX в. / И. С. Александровский // Русские об Украине и украинцах. – СПб., 2012. – С. 138.

[957] Там само.

[958] Корнилов В. Донецко-Криворожская республика. Расстрелянная мечта / В. Корнілов. – Харьков, 2011. – С. 33.

І сьогодні є немало, крім В.Корнілова, прихильників політики «єдиної і неділимої», яка і в роки радянської влади була домінуючою в Кремлі і внаслідок різних обставин підтримувалась і підтримується певними силами в Україні. Лише впродовж березня–вересня 1920 р. з Орловської, Тамбовської, Курської та інших губерній Російської Федерації для участі у відродженні вугільної промисловості Донбасу прибуло 16 тис. осіб[959]. Попри це і на початку 20-х років ХХ ст. більшість населення Донбасу становили українці – 64 %, росіяни – 26 %[960]. Однак і в наступні роки тривала політика кількісного зростання росіян у регіоні. Зокрема, у вимерлі під час Голодомору українські села Донбасу (а саме в селах регіону українці становили абсолютну більшість населення) були заселені переважно росіянами, білорусами, євреями і німцями. Лише наприкінці 1933 – на початку 1934 рр. в Донбас було переселено, як перший етап операції з переселення, 20 тис. таких сімей, хоча в СРСР, за межами України, проживало кілька мільйонів українців[961].

Фінансована державою міграція спрямовувалася на інтернаціоналізацію районів міграції. Таким чином відбувалося розмивання етнічної ідентифікації, формувались умови постання й посилення регіональної ідентичності з домінуючим впливом російськості. Адже мовою спілкування мігрантів і наявного на той час місцевого населення ставала російська. Згадаймо при цьому, не вдаючись до деталізації, численні акти Російської імперії та СРСР, спрямовані на заборону і обмеження української та вивищування російської мови.

Уже в період перебудови та розпаду СРСР його адепти докладали чимало зусиль для мобілізації етнічних росіян у неросійських республіках (поза межами РРФСР), наголошували на етнополітичній небезпеці для них суверенізації республік СНД. Сьогодні ця небезпека, за їхнім переконанням, виявляється у «забороні» російської мови, нищенні російської культури, обмеженні інформаційних потреб тощо.

---

[959] История рабочих Донбасса. – К., 1981. – Т.1. – С. 196.

[960] Малярчук Н. Г. Росіяни в Донбасі (20–30 рр. ХХ ст.) / Н. Г. Малярчук: Автореф. дис… канд. іст. наук. – Донецьк, 2006. – С. 8.

[961] Василенко В. Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду. Правова оцінка / В. Василенко. – К., 2009. – С. 29.

Етнолінгвістична спорідненість українців, росіян, білорусів (разом 96 % у Донецькій і 97,8 % у Луганській областях) Донбасу, як і України в цілому, активно педалюються прихильниками єдності «русского мира», що гальмує процес громадянської самоідентифікації населення краю і водночас є виразною особливістю регіональної ідентичності.

Наслідки такої політики даються взнаки і сьогодні. У національній доповіді НАН України «Національний суверенітет України в умовах глобалізації», підготовленій науковцями кількох інститутів академії за редакцією видатних учених (академіки В.Геєць, Ю.Левенець, М.Жулинський, Е.Лібанова, В.Мамутов, Ю.Пахомов, Ю.Шемшученко) констатується, що «Україна успадкувала деформовану мовну ситуацію, яка характеризується мовною деетнізацією (русифікацією) не лише значної частини національної більшості, а й майже усіх (крім поляків, угорців та румунів) національних меншин, перебування мов деяких з них на межі зникнення».

Консервування деформованої мовної сфери характеризує й сучасну політику держави. За ширмою узгодження потреб мовних груп криється намагання закріпити пріоритетне становище тієї мови, яка використовується правлячими колами Російської Федерації для завоювання домінуючих позицій в інформаційному просторі, у духовному і культурному житті України. «Спроби на законодавчому рівні закріпити деформований стан мовної сфери, до яких вдаються провладні політики, – зазначають автори доповіді, – несе в собі перспективи не мовного компромісу, а мовної фрагментації країни, оскільки, по-перше, орієнтовані не на досягнення індивідуальної дво- чи багатомовності кожного громадянина, а на поділ України на різні мовні частини, а по-друге, відкривають інформаційний простір російськомовних регіонів для зовнішнього впливу, у т.ч. ідеологічного, і, навпаки, відчужують його від загальноукраїнського простору»[962]. Не сприяє така мовна політика і формуванню загальноукраїнської державницької ідентичності.

Не сприяє консолідації українського соціуму й інформаційна експансія північно-східного сусіда, джерелами якої є представники державних, політичних, наукових, культурно-освітніх, релігійних та

[962] Національний суверенітет України в умовах глобалізації. Національна доповідь (НАН України). – К., 2011. – С. 39.

інших інституцій. Попри певну специфіку їхніх інформаційних матеріалів, що вкидаються в інформаційний простір Росії і України, їх об'єднує антиукраїнська спрямованість. Ілюстрацією такої спрямованості серед величезної кількості інформаційних маніпулятивних матеріалів, що заполонили мережу Інтернет, може бути такий: «Вступаючи в геополітичну боротьбу за Україну, росіянам принципово, вкрай необхідно спочатку довести, що Україна – споконвічно – російська земля. А завоювання і контроль її – ніяке не завоювання, а захист. Та й ніяка це не Україна, а звичайна собі Малоросія. Теоретично все грамотно. Мову оголосити діалектом, уже добре впроваджений концепт «братнього народу» замінити на «гілку єдиного народу», незгідних назвати галичанами – теоретично все не важко, тим більше, робота в цьому напрямів ведеться давно»[963].

Така «робота» ведеться не тільки в Росії, але, на жаль, і власне в Україні. До неї залучені і окремі політичні сили, що ностальгують за радянським минулим, і позірні інтелектуали, що хизуються і водночас маніпулюють своєю ерудицією. Впродовж всіх років незалежності в Україні було і є немало політичних сил («ЗУБР» – За Україну, Білорусію, Росію, «За Союз», Русский блок, КПУ та інші), готових поступитися державним суверенітетом заради відновлення нового міждержавного об'єднання, як і немало політиків, байдужих до історичної, мовної, культурної самобутності українців, ладних поставити під сумнів сам факт унезалежнення України. «Для більшості з тих, кому зараз за 30 і, отже, на час набуття Україною незалежності було 15 і більше років, – пише один з них, – очевидно, що сучасна українська держава – багато в чому історична випадковість, породжена розламом цивілізацій, протиборством наддержав і економічних систем, ситим отупінням радянської безвільної номенклатури»[964].

В Україні таким чином живиться багатовимірність ідентичностей. З одного боку, конструюються мовна, культурна, релігійна та ін. ідентичності, а з іншого боку, триває процес пошуку ідентичності загальнонаціональної (державницької). Причому, якщо перші

[963] Письма русскому другу: восточная Украина [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://reznichenko-d.livejournal.com/319243.html

[964] Табачник Д. «Утиный суп» по-украински. Беседы с украинским политикумом: диалог с глухими / Д. Табачник. – Харьков, 2005. – С. 35.

з названих ідентичностей є продуктом стихійного (у тому числі як примордіалістського, так і політичного) вибору самоідентифікації громадян, то названа другою – загальнонаціональна ідентичність – ускладнюється її «східноукраїнською» і «західноукраїнською» версіями та геополітичними орієнтаціями на Європейський Союз чи то на Митний, або ж Євразійський союз. За роки незалежності України відбувалися зміни, що суттєво впливали на процес самоідентифікації громадян держави, однак кристалізація загальноукраїнської ідентичності все ще залишається суспільним ідеалом. До того ж, сучасне українське суспільство набуває нових каналів міжпоколінської трансляції міфів та ідентифікаційних установок. Бачимо це, наприклад, у визначенні українцями свого громадянства, їхньому ставленні до держави, інтеграційних пріоритетах тощо. Як свідчать опитування соціологічної групи «Рейтинг», проведені у серпні 2012, лютому і березні 2013 років, громадянами України у Донецькій і Луганській областях вважають себе лише 53 % опитаних, водночас 13 % опитаних вважають себе радянськими людьми. 57 % респондентів регіону (найвищий показник по країні) шкодує за розпадом Радянського Союзу, не шкодує – 21 % (найменший показник по країні). Українську незалежність у регіоні підтримує 44 % опитаних, не підтримує – 31 (загалом же по Україні підтримують незалежність держави 62 % респондентів, не підтримують – 26 %)[965]. Традиційною залишається орієнтація мешканців регіону на Росію та пострадянський простір. Як свідчить О.Міхеєва, 60 % з них підтримують входження України до Єдиного економічного простору з Росією, Білоруссю та Казахстаном, 31,6 % – скоріше підтримують, ніж відкидають. Натомість Угоду про Асоціацію з Європейським Союзом та зону вільної торгівлі підтримують 18 % опитаних, не підтримують – 59 %[966]. Крім того, як свідчать результати дослідження Українського центру економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова, за українсько-російську державну двомовність у регіоні висловились 57,8 % респондентів, у той же час, за

[965] Донбас прагне «сильної руки», цензури і сумує за СРСР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://tyzhden.ua/Politics/82255

[966] Міхеєва О. Регіональна ідентичність і політичний вибір / О. Міхеєва [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://keui.files.wordpress.com/2010/12/12_miheeva.pdf

статус української як єдиної державної та офіційної мови висловились лише 14,6 % респондентів[967].

Мовна ідентифікація мешканців регіону як складова особливостей їхньої регіональної самоідентифікації вимагає особливої уваги органів місцевої і центральної влади. 59,3 % сільських жителів Донецької області вважають українську мову рідною, в Луганській області – 63,8 %[968]. Не дивно, що низка районних рад, зокрема Білокуракинська, Марківська, Новопсковська, Сватівська Луганської області відмовилися надавати російській мові статусу регіональної[969], хоча Донецька і Луганська обласні ради такого статусу російській мові надали, як і Донецька і Луганська міські ради. Тим часом, за даними соціологічного опитування «Research & Branding Group» (вересень 2013 р.) 27 % жителів Донецька – чоловіків і 37 % жінок вважають себе представниками української культурної традиції. Понад те, серед громадян 18–29 років таких 50 %, 40–49 років – 41 %[970]. Тобто, українська культура і в цьому регіоні країни відновлює функцію збереження і конструювання загальноукраїнської, державницької ідентичності, виступає генератором такої ідентичності.

Багатовікове перебування Донбасу в складі централізованої Російської імперії та СРСР зумовили домінування тут, а особливо після знищення автономії гетьманського устрою, моноцефального типу політичної організації, ментальних та соціокультурних особливостей регіону. Автократичний спосіб і стиль життя та відповідна політична культура, що характеризували Російську імперію та СРСР, а отже, й Донбас, упродовж сторіч прищеплювали населенню регіону віру і довірливість до держави, влади, «твердої і сильної руки». З їх діяльністю воно пов'язувало надії на реалізацію власних інтересів, розв'язання всіх соціальних проблем.

---

[967] Національна безпека і оборона. – 2006. – № 1 (73). – С. 7.

[968] Національний склад населення України та його мовні ознаки. За даними Всеукраїнського перепису населення. – К., 2003. – С. 186, 194.

[969] Російська мова – регіональна у 8 областях [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http:/www.reporter.novy.tv/news/19147/

[970] «Research & Branding Group» (вересень 2013 р.). Результаты городского исследования общественного мнения «Дончане и Донецк: социокультурная идентичность жителей города» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://diac.com.ua/rus/politics/ research/2013/7395.html

Про сакралізацію влади суспільною свідомістю регіону, колективістський менталітет його мешканців як особливість регіональної ідентичності оприлюднено кілька праць, у тому числі публікації Л.Угрин[971] та А.Романюк і Ю.Сокирка[972]. Попри те, що окремі абзаци двох названих публікацій ідентичні, все ж зауважимо, що висновки згаданих авторів щодо зазначеної особливості регіональної ідентичності мешканців Донбасу видаються нам доказовими. Підтвердженням цьому є і результат дослідження соціологічної групи «Рейтинг», проведеного у березні 2013 року. Відповідь «Україні не вистачає сильної руки» в Донбасі дали 68% опитаних, «не вистачає демократії» – лише 14 %. У таких орієнтаціях Донбас займає перше місце в країні, як і в прагненні посилення цензури: у тому, що «Україні не вистачає більшої цензури», переконані 43 % респондентів, тоді як «не вистачає свободи слова» – тільки 23 % опитаних. Крім того, соціологами зафіксовані й однозначні залежності: чим молодші респонденти, чим вищий їхній рівень освіти, тим більшою мірою вони виступають за поглиблення демократії, збільшення свободи слова і розвиток ринкових відносин. Водночас, україномовні респонденти більш прихильні до думки, що країні не вистачає демократії та свободи слова, ніж російськомовні. Ті самі залежності прослідковуються і за етнічним походженням: росіяни, які є громадянами України, більше підтримують «сильну руку», посилення цензури та повернення до планової економіки, ніж етнічні українці[973].

Ностальгія за «сильною рукою», як рудимент тоталітаризму, виявилася в свідомості мешканців регіону досить стійкою. І хоч в сучасній Україні малоперспективна реалізація політичної філософії тоталітаризму і навіть жорсткого авторитаризму, соціальні ілюзії, етатистські настрої населення Донбасу зживаються повіль-

---

[971] Угрин Л. Вплив регіональних ідентичностей на політичний процес в Україні / Л. Угрин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://westukr.itgo.com/ugryn_cpd_conf _0701.html

[972] Романюк А. С. Від соборності до незалежності: стан та динаміка інтеграції українського суспільства у контексті європейських процесів / А. С. Романюк, Ю. М. Сокирко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.lnu.edu.ua/faculty/Phil /sobornist_knyzka/sobornist_r5.htm

[973] Донбас прагне «сильної руки», цензури і сумує за СРСР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://tyzhden.ua/Politics/82255

ніше, ніж в інших регіонах країни. Перехідний період від тоталітаризму в Україні завершився становленням незрілої олігархічної демократії, що виявляється в волюнтаризмі та конкуренції олігархічних фінансово-промислових груп. Причому, їхня боротьба за владу, як механізм свого панування і збагачення, видається як боротьба за «стабільність», а народжений уже в умовах незалежності України міф про «правову, соціальну державу», в якій не забезпечуються належні заробітна плата, пенсія, стипендія і т.д., і надалі живить традиційні для домінуючої в регіоні впродовж століть відповідної політичної культури надії мешканців регіону на «сильну руку», яка забезпечить і стабільність, і добробут.

Перейшовши у спадок від радянської політичної культури, сформовані раніше колективістські та етатистські цінності не тільки стали складовою менталітету жителів регіону, а й закарбувалися, як спосіб життєдіяльності, в історичній пам'яті. У свою чергу, на думку політологів, історична пам'ять має величезний ресурс і безпосередньо впливає на формування самосвідомості громадян та їхню ідентифікацію, як і історична свідомість. Історична свідомість як інституційно визначений досвід історичного мислення, тобто, як уявлення суб'єкта про канонізовану історію, котре приймається ним як основа його самоідентифікації, є ширшим, впорядкованішим, системнішим, ніж історична пам'ять. Адже історична пам'ять, твердять М.Хальбвакс, П.Хаттон, Ю.Зерній та ін., є гомогенною й формується в процесі безпосередньої комунікації з носіями соціального досвіду. Дослідження проблеми пам'яті, як свідчить Р.Козеллек, суголосне кантіанській традиції трактування часу. Зацитувавши І. Канта, – «ми озираємося назад у минуле (чи поринаємо у спогади) лише з наміром вивести з нього передбачення майбутнього: ми оглядаємо все довкола себе з точки зору сучасності для того щоб взагалі прийняти рішення чи підготуватись до чогось», – Р. Козеллек зазначає, що пам'ять не є формою повернення в минуле чи неповернення з минулого. Вона (пам'ять) існує в сучасності й актуалізується в сучасності лише з огляду на потребу актуалізувати певний досвід,[974] який може бути придатним для вирішення завдань на майбутнє або ж для винесення певних уроків з минулого.

[974] Козеллек Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії / Р. Козеллек. – К.: Дух і літера, 2006. – С. 230.

Гомогенність історичної пам'яті, її соціальна обумовленість в умовах зміни соціально-політичного контексту, як свідчить досвід України в цілому та її регіонів зокрема, неодмінно впливають на її формат, обсяг та вектор актуалізації. При цьому об'єктивний науковий аналіз проблеми пам'яті значно поступається політичній мотивації її актуалізації та інтерпретації. Серед усіх регіонів України Донбас не є винятком. За відсутності стратегічної державної політики пам'яті, спрямованої на суспільну консолідацію і формування загальнонаціональної ідентичності громадян країни без огляду на їх етнічне походження, релігійні, мовні, культурні та політичні уподобання, в Донбасі, як і в інших регіонах (підкреслення наше – *М.П.*), постійними стають ситуативні, кон'юнктурні апеляції до пам'яті, актуалізація тих чи інших її сегментів.

У Донбасі, з огляду на багатовіковий досвід домінування в регіоні російської/радянської соціокультурної та політичної систем, суспільна свідомість та історична пам'ять зберігають імперські ціннісні орієнтації. Суттєвою тут залишається проекція історичної пам'яті на «спільну колиску трьох східнослов'янських народів», Переяславську раду, Жовтневу революцію, Велику Вітчизняну війну, романтизацію, героїку соціалістичного будівництва тощо.

У цьому зв'язку видається доречним зіслатися на статтю О. Кустарьова щодо міфологізації радянської історичної спадщини. Він аналізує офіційну державну міфологію, критичну, підпільну у свій час міфологію та наголошує, що в останні роки виник ретроспективний апологетичний канон уже минулого радянського досвіду. «Міфи нового апологетичного канону, – пише О. Кустарьов, – культивують ностальгуючі старіючі вікові когорти, ті, хто втратив добробут чи статус або просто виявився емоційно дестабілізованим унаслідок зникнення звичних умов, і, нарешті, ті, чиї ідеологічні очікування і особисті розрахунки не справдилися в нових умовах»[975]. Під такі оцінки російського дослідника в основному підпадає і регіон Донбасу. Зайвим видається тут говорити про старші покоління, життя яких припало на радянські часи, а отже, й ментальність більшості яких була відповідною. Спогади про соціалістичне будівництво, «звитяжну героїчну працю» в роки

[975] Кустарев А. Мифология советского прошлого / А. Кустарев // Неприкосновенный запас. – М., 2013. – № 3. – С. 9.

п'ятирічок, ратні подвиги в роки Великої Вітчизняної війни в радянському офіційному їх тлумаченні та одночасно про хоч і мізерні соціальні гарантії держави викликають у них цілком зрозумілу ностальгію за тими часами, за тією системою і країною. Звідси і туга за розпадом Радянського Союзу, й занепокоєння у зв'язку з унезалежненням України, що не могло не відбиватися на їх самосвідомості й ідентифікації.

Такий стан речей можна було б пояснити природною зміною поколінь та сподіватися в майбутньому на конструювання і кристалізацію загальнонаціональної (державницької) ідентифікації, базованої, у тому числі, й на реалістичній консенсусній політиці пам'яті. Та за всі роки незалежності в Україні не було розроблено ані державної політики пам'яті, ані політики ідентифікації, спрямованих на консолідацію та модернізацію суспільства. Досвід України останніх десятиліть свідчить, що як проблеми пам'яті, так і проблеми ідентифікації її громадян актуалізуються політичною мотивацією. Темою окремого розгляду у цьому зв'язку могла б бути діяльність Національного інституту пам'яті, роль у її спрямованості різних політичних сил та кожного з чотирьох Президентів України. За таких умов політична мотивація характеризує не тільки державну, а й регіональну політику пам'яті та ідентифікації. Така політика властива всім без винятку регіонам країни і спрямовується політичними силами на розширення своєї електоральної бази, збереження чи повернення втрачених владних повноважень. Показовим прикладом такої політики стали рішення представників рад на з'їздах у Сєвєродонецьку 2004 та 2008 років.

Зазнавши невдач на виборах у вказані роки, Партія регіонів разом зі своїми союзниками виступила із закликом створити у Південно-Східному регіоні країни нову федеративну державу. Лобістами такого месиджу виступили представники політичних і громадських об'єднань, у тому числі і тих, що були утворені в дусі сєвєродонецьких з'їздів, частина чиновників місцевої влади, журналістів та ін. Їхніми стараннями в колективній пам'яті мешканців регіону актуалізувалася у відповідній інтерпретації історія Донецько-Криворізької республіки (ДКР), проголошеної 1918 року. На тій же хвилі рішень сєвєродонецьких з'їздів утворилася громадська організація «Донецька республіка», яка, за словами її організа-

торів, об'єднала «перші вогнища опору …фашистському режиму Віктора Ющенка» і виступила із закликом «до повалення окупаційної влади»[976]. В одному із «звернень до громадян Донбасу» прихильники «Донецької республіки» заявляли: «Громадяни Донбасу, у нас є своя історія, своя культура, своя рідна російська мова, свої герої і свій президент Артем. Ніякого відношення до Грушевського, «української» мови, УПА і Ющенка ми не маємо»[977]. Водночас до «осучаснення» історії ДКР вдався, як це не парадоксально, але лише на перший погляд, до липня 2013 року директор Українського філіалу російського Інституту країн СНД Володимир Корнілов. У своїй публікації з досить претензійною назвою «Донецко-Криворожская республика: расстрелянная мечта» автор, згадуючи кандидатські дисертації В.Ревечука (1975 р.), О.Поплавського (2010 р.), роботи В.Астахової, присвячені історії ДКР, все ж твердить, що її історія і в радянські часи була і зараз є вічним «табу», «білою плямою», яку він і намагається висвітлити. Та створюється враження, що В.Корнілов не стільки намагався «висвітлити» цю «білу пляму», якої, по суті, немає, скільки осучаснити на запит відповідних політичних сил регіону стратегічний курс керівництва ДКР. «Батьки-засновники ДКР, – пише він, – ніколи і гадки не мали про відокремлення від Російської Федерації і планували стати її автономним суб'єктом»[978].

Згадана нами уже громадська організація «Донецька республіка» називає себе правонаступницею ДКР. Своєю публікацією В. Корнілов посилає внукам засновників ДКР – організаторам «Донецької республіки» та її симпатикам – чіткий месидж: «батьки-засновники ДКР ніколи і гадки не мали про відокремлення від Російської Федерації». Саме в РФ, в Москві вони відкрили «посольство» «Донецької республіки», в якому бажаючі можуть отримати паспорт громадянина «Донецької республіки». «Цей крок, – повідомляв сайт Євразійського союзу молоді, – послужить подальшому зміцненню зв'язків жителів «Донецької республіки» і решти

[976] Донецкая республика [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://sites.google.com/site/donrespublika

[977] Там само.

[978] Корнилов В. Донецко-Криворожская республика: расстрелянная мечта. – Харьков, 2011. – С. 14.

Росії, справі возз'єднання штучно розділених у 1991 році земель історичної Росії»[979].

Діяльність «Донецької республіки», публікація книжки В.Корнілова актуалізують політично вмотивований сегмент пам'яті про ДКР з чітко окресленою перспективою. Активісти «Донецької республіки» рекламують «паспортизацію» мешканців Донбасу, а презентація публікації В.Корнілова «в ряді міст, які входили колись до складу «Донецької республіки», різні «дискусії» на цю тему проходять під ширмою: «уроки на майбутнє»[980]. А ці «уроки» на майбутнє, як свідчать численні українофобські публікації А.Ваджри, цілком очевидні. Вірогідність розпаду України досить велика, пише він. «Той, хто думає, що Донецька, Одеська чи Кримська республіки – це лише далеке минуле, той помиляється. Не виключено, що за певних умов подібні державні утворення можуть стати майбутнім значної частини тієї території, яка тепер називається «Україна»[981].

З вибірковою, політично мотивованою апеляцією до пам'яті мешканців Донбасу пов'язана і діяльність у регіоні напівімпортованих рухів та організацій. Повідомлення про всілякі презентації політизованих видань, конференції та круглі столи, організаторами яких виступають ініціатори і автори «Хартії возз'єднання народу Росії, України і Білорусії», активісти громадських рухів «Український вибір», «Інтернаціональна Росія», «Донбас за Євразійський союз», «Донецька республіка», Інститут країн Співдружності незалежних держав та інші, стали звичними в суспільно-політичному житті та інформаційному просторі регіону. При цьому організатори (як українські, так і закордонні) таких акцій Донбасу відводять особливу роль у становленні Євразійського союзу. Для прикладу, один із співавторів публікації «Донбасс: Русь и Украина» С.Бунтовський на її презентації 29 квітня 2013 року заявив, що «Донбас

---

[979] «В Москве можно получить «паспорт гражданина Донецкой республики» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http:correspondent.net/Ukraine/politics/1355712

[980] Корнилов В. Донецко-Криворожская республика: расстрелянная мечта / В. Корнилов. – Харьков, 2011. – С.10.

[981] Ваджра А. Донецкая, Одесская или Крымская республики могут стать будущим значительной части той территории, которая сейчас называется «Украина» / А. Ваджра [Електронний ресурс]. –Режим доступу: http://maloros.org/v-fokuse/rakurs/1981

не втратив свою самоідентифікацію…, потенціал Донбасу ще зберігається. Донбасу потрібен новий проект, і ми здатні здивувати весь світ. Але ми не можемо реалізувати його в складі сучасної України»[982]. Що це за проект і за яких умов він може бути реалізованим? Відповідь на ці запитання, конкретизуючи думку С.Бунтовського, дають учасники міжнародної науково-практичної конференції «Донбас в євразійському проекті» (м. Донецьк, 24–25 листопада 2012 року). В її роботі взяли участь (за інтернет-повідомленням) «общественники из Москвы, Ростова, Белгорода, Киева и Одессы». Учасники конференції, ухваливши резолюцію про референдум щодо приєднання України до Митного союзу, задекларували своє основне завдання – утворення «Євразійського союзу». Підтримуючи ініціаторів «Хартії возз'єднання народу (?! – *М.П.*) Росії, України і Білорусії», учасники конференції вимагали проведення тристороннього одномоментного загальнонаціонального (?! – *М.П.*) референдуму в названих країнах. «Донбас може і повинен стати стартовим майданчиком і опорним регіоном для запуску дійсно євразійського проекту, – заявили учасники конференції. – Будучи геополітичним та історичним продуктом і наслідком російської лінії розвитку, наш край (пам'ятаємо, що учасниками конференції були і «общественники из Москвы, Ростова, Белгорода – *М.П.*) являє собою оптимальну міжрегіональну модель майбутньої інтеграції. Наш (?! – *М.П.*) регіон – органічна частина «русского мира», епіцентр Новоросії – останнього оплоту і запоруки єднання України і Росії. У теперішніх умовах актуальною стає проблема перетворення Донбасу із суто соціально-економічної реальності в політичний фактор»[983].

Суть та спрямованість цього «політичного фактора» розкриває директор (до липня 2013 р.) Інституту країн СНД К.Затулін, один з пропагандистів «єдиного…, скоординованого певною мірою російського руху в Україні». Завдання цього руху К.Затулін озвучив у травні 2012 року на засіданні круглого столу «Русское движение Украины: проблемы и надежды»: «Державність російської мови,

[982] Донбасс против амнезии [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.versii.com/news/278318

[983] Донбасс – становление Евразийского Союза [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://komitet.net.ua/article/95401

федералізація України, союз з Росією, підтримка Руської православної церкви, єдність, у всякому разі, не зловмисність проти цієї єдності»[984].

За умов різноспрямованості організаційної та інформаційної діяльності політичних, релігійних та інших регіональних українських та закордонних інституцій розколотим, розмитим залишається сприйняття мешканцями регіону свого як минулого (історії, культури, звичаїв та традицій), так і бачення перспектив майбутнього. Цим і пояснюється ситуативність, мінливість та особливість їхньої регіональної ідентичності, певна відстороненість від процесу конструювання загальнодержавної національної ідентичності. Проте за таких умов, як свідчить соціологічне дослідження «Research & Branding Group» (липень 2013 року), 89,8 % громадян Донбасу ідентифікують себе з Україною, хай менше, ніж в інших регіонах, але 61,7 % з них пишаються тим, що є громадянами України, а 59,6 % вважають себе патріотами України[985]. Тож має рацію Г.Коржов, спростовуючи присутній у політичному дискурсі міф про проросійськість Донбасу, його ворожість до української культури та мови. «У цьому контексті, – пише він, – важко пояснити, як в проросійськи та прорадянськи налаштованому просторі з'явилися перлини української історії та культури, ствердилися геніальні українські особистості В.Стус, І.Дзюба, С.Принцевський та інші менш знані, але не менш талановиті літератори, поети, діячі української культури, які виховувалися на національному ґрунті, говорили та творили українською мовою»[986].

Наведений нами конкретний приклад актуалізації пам'яті про реальний історичний факт проголошення ДРК (а таких фактів, подій, процесів як в Донбасі, так і у всій Україні можна навести багато) та його (їх) проекція на сучасне і майбутнє (утворення і

---

[984] Вместе. За союз России, Украины и Беларуси [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.materik.ru/rubric/detail.php?ID=16561

[985] Украинцы и их страна: общенациональное исследование [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://rb.com.ua/rus/projects/omnibus/8807/

[986] Коржов Г. Регіональна ідентичність Донбасу: генезис і тенденції розвитку в умовах суспільної трансформації / Г. Коржов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ea.donntu.edu.ua:8080/jspui/handle/123456789/15831

діяльність «Донецької республіки») свідчить, що «коли пам'ять органічно вбудовується в систему пошуку ідентичності, проблеми об'єктивності відходять на другий план. Цілком ймовірним стає «зловживання пам'яттю», а то й перетворення її на інструмент ідеологічної війни»[987]. Жорстке, а нерідко й жорстоке протистояння різних політичних сил у боротьбі за електоральну підтримку громадян, за владні повноваження зумовлює поглиблення розколу, протистояння між різними частинами українського суспільства, гальмує формування історичної свідомості українців як політичного соціуму зі своєю самобутньою історією, культурою, менталітетом, спрямоване на розмивання мовно-культурної та національно-державної ідентичності громадян України та спричиняє аберацію їхньої історичної пам'яті.

Різновекторна (етнічна, мовно-культурна, регіональна і т.д.) зацікавленість громадян України своїм минулим, ускладнена також зацікавленістю сусідніх країн до нашого минулого, що аж ніяк не зорієнтована на визнання самобутності українців та їхню державницьку перспективу, фокусується на відповідному сприйнятті більшістю українського соціуму свого минулого і сучасного та баченні перспектив майбутнього. Критичний розкол між владою і суспільством, та, певною мірою, і регіонами України продемонстрував Євромайдан у Києві та такі самі майдани в регіонах. Основними причинами виходу людей на Майдан (майдани), зазначає директор Фонду «Демократичні ініціативи» І.Бекешкіна, стали «не підписання Угоди про Асоціацію з ЄС, а побиття правоохоронцями студентів і взагалі – «протест проти всього життя», тобто бажання змінити владу, змінити життя в країні»[988]. Аналізуючи дані соціологічних досліджень у всіх регіонах України (грудень 2013 р., 2010 респондентів), І.Бекешкіна констатує, що 50 % українців підтримують акції Євромайдану, не підтримують 42 %. Водночас, Антимайдан підтримують 27 % респондентів, не підтримують 57 %. Причому, якщо в цілому в Україні 24 % респондентів вважають, що люди на майданах стояли за гроші, то серед жителів

[987] Нагорна Л. Політична пам'ять та її орієнтаційна місія / Л. Нагорна // Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід. – К., 2013. – С. 139.

[988] Кириченко І. Критичний розкол між владою і суспільством / І. Кириченко // Дзеркало тижня. – 2014. – 1–7 лютого.

Східного регіону таких 43 %[989]. Крім того, згідно з дослідженням компанії «Research & Branding Group» (25–27 січня 2014 р., 2079 респондентів) 81 % жителів обласних центрів Сходу України не підтримує київський Євромайдан[990].

За спостереженнями експертів, на ставлення жителів Донбасу до євромайданів, підтримки/не підтримки їхніх вимог, шляхів виходу з глибокої суспільно-політичної кризи в країні впливають як внутрішні, насамперед, регіональні, так і зовнішні чинники. Традиційно мешканці регіону готові були обстоювати і обстоювали соціально-економічні вимоги, здебільшого залишаючись осторонь вимог політичних. Така певна аполітичність населення Донбасу, на думку експертів, зумовлена тим, що в регіоні, як це не парадоксально, але внаслідок політичних обставин стала можливою своєрідна «інформаційна парасолька». Громадяни отримують інформацію про події в країні «через таких посередників, як місцева влада й місцеві ж ЗМІ… Бували навіть часи, коли в місцевих кабельних мережах узагалі не було національних каналів, а тільки свої місцеві й російські… прикордонні області України накриває потужна хвиля російської пропаганди»[991]. За таких умов у регіоні створилася обстановка, сприйнятлива для утворення антимайданів, діяльності «тітушок», пропозицій силового розгону євромайданів, федералізації України тощо[992].

Такий стан громадянської свідомості базується не тільки на своєрідному сприйнятті сучасності, але й через призму власних фобій, минулих і нинішніх міфологем, історичної самосвідомості, які разом узяті й характеризують особисту, колективну, регіональну та загальноукраїнську ідентичність громадян Донбасу. Такий стан є й наслідком, серед іншого, того, що впродовж усіх років незалежності України жодна політична сила, жоден з режимів усіх Президентів України (Л.Кравчук, Л.Кучма, В.Ющенко, В.Янукович)

---

[989] Силою придушити акції протесту не вдасться – соціологи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ua.racurs.ua/print/437

[990] Кризис в Украине: мнение жителей областных центров [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://rb.com.ua/rus/projects/omnibus/8907

[991] Шибалов Є. Східні казки / Є. Шибалов // Дзеркало тижня. – 2014. – 1–7 лютого.

[992] Кралюк П. Третє пришестя приводу федералізму / П. Кралюк // День. – 2014. – 4 лютого; Силою придушити акції протесту не вдасться – соціологи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ua.racurs.ua/print/437 та інші.

так і не змогли запропонувати суспільству концепцію державної політики пам'яті та політики загальнонаціональної ідентичності, формування та реалізація якої є консолідуючою підвалиною об'єднання українського соціуму, життєздатності держави, її готовності подолати внутрішні і зовнішні загрози. Понад те, брак чіткої гуманітарної державної політики в часи незалежності України, особливо в останні роки, коли потужно проявилася проросійскість інформаційної та мовної сфери, обтяженої метастазами корупції, розкрадання країни, судового свавілля, поставив Україну на межу збереження державного суверенітету та її цілісності. Це і виявилося в процесі проведення так званого референдуму в Криму, анексії АРК Російською Федерацією, активізації сепаратистських рухів в інших регіонах, включно з Донбасом.

В умовах разючої соціальної поляризації суспільства, крайнощами якої є, з одного боку, нестримна нажива 10–15 % громадян держави, насамперед, олігархічно-політичного класу за рахунок грабунку державного бюджету, передусім, «сім'єю» екс-президента В.Януковича (телебачення продемонструвало лише видиму частку маєтностей В.Януковича, В.Пшонки та ін.) та його «командою» (вилучені правоохоронцями величезні коштовності, сотні тисяч і мільйони доларів США у чиновників режиму В. Януковича), а з другого боку, – поставлені на межу виживання три чверті населення країни, стала прогресуючою деінтелектуалізація й деморалізація українського соціуму, втрата його ціннісних орієнтирів.

Відмова уряду М.Азарова від євроінтеграційного курсу, з яким українці пов'язували свої надії на краще майбутнє, та шалений економічний, політичний, інформаційний тиск Російської Федерації, підтриманий певними політичними силами в Україні, викликали спонтанний протест значної частини населення країни, символом якого став київський Євромайдан. Він, як і майдани в багатьох інших містах і містечках України, об'єднав громадян усіх соціальних, політичних, етнічних, мовних, релігійних страт, прихильників різних політичних партій та громадських об'єднань.

Брутальне нехтування правами громадян на мирні протести, намагання режиму В. Януковича силовими методами, із залученням кримінальних елементів, розв'язати конфлікт між владою і громадянським суспільством призвели, з одного боку, до масових жертв протестувальників та до втечі екс-президента і його оточен-

ня та звернення В. Януковича до керівництва Російської Федерації за військовою допомогою у наведенні «конституційного ладу» в Україні, – з другого боку. Цим самим була створена видимість причин і можливість РФ виступити на «захист співвітчизників» в Україні, всього «братнього українського народу» перед «загрозою неофашизму, бандерівщини, антисемітизму», неконституційності, породженої майданами, всім громадянським суспільством країни, нової української влади.

Наслідком таких дій путінського керівництва РФ стала анексія українського Криму на підставі так званого «референдуму» (за інформацією М.Джемільова, з посиланням на дані Федеральної служби безпеки РФ, участь в якому взяли 34,2 % виборців автономії[993]), концентрація на південно-східних кордонах України величезного контингенту російських військових формувань та інспірована російською пропагандою, безпосередньою участю численних диверсійних груп і великою кількістю «путінських туристів» в акціях антимайданів, активізація проросійських сепаратистських рухів у згаданих регіонах країни. Тобто, масована багаторічна шовіністична пропаганда, спрямована на «обґрунтування» алогічності державної незалежності України, заперечення самобутності української культури, мови, звичаїв і традицій українців, на прилучення нашої країни до Митного та Євразійського союзів, стала матеріалізуватися економічними, політичними та військовими засобами. Прикриваються ж такі дії шовіністичних сил РФ проти України облудними, цинічними деклараціями про єдність російського і українського народів, концепцією єдності «русского мира». Не тільки долучився, а й очолив антиукраїнські акції – інформаційно-психологічні та військово-політичні – президент Російської Федерації В. Путін, маріонетками якого виступили і В. Янукович та колишні його режимники, україножоби з Партії регіонів та комуністів.

Ще у вересні 2013 року на пленарній сесії міжнародного дискусійного клубу «Валдай» В. Путін цинічно заявляв: «Не будемо забувати, що сьогоднішня російська державність має дніпровське коріння, як ми кажемо, у нас спільна дніпровська купель. Київська Русь розпочалась як основа майбутньої великої російської держави.

[993] Явка на референдумі у Криму була менше 35% – Джемілєв [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zaxid.net/home/showSingleNews.

У нас близькі мови. У цьому сенсі, я ще раз хочу повторити, ми один народ»[994]. А вже наприкінці лютого – на початку березня 2014 року він звернувся до Державної думи із запитом і отримав схвалення на використання Збройних сил РФ для «захисту співвітчизників» та конституційного ладу в Україні. Ще підліше вчинив В.Янукович. На прес-конференції 28 лютого 2014 року в Ростові-на-Дону він говорив про суверенітет, цілісність України, а вже наступного дня звернувся до В.Путіна з пропозицією ввести війська РФ на українські землі.

Російська анексія Криму, накопичення військ на кордонах України та сепаратистські заклики і дії керівництва РФ та проросійських сил в Україні, спрямовані на знищення суверенітету і цілісності нашої країни, всупереч сподіванням Кремля, лише посилили мобілізаційну готовність українців, їх рішучість боронити країну. Як свідчать соціологічні дослідження соціологічної групи «Рейтинг» (опитано 2000 респондентів), у період анексії Криму, порівняно з 2011 роком, кількість прихильників унітарного устрою України збільшилася з 50 до 61 %, при цьому кількість прихильників федералізації залишилася практично без змін (2011 р. – 25 %, 2014 р. – 24 %). Показовою є і позиція росіян і російськомовних громадян України, під вигаданим приводом «захисту» яких і розпочалася агресія РФ. Не більше четверті з них підтримують відокремлення Криму чи Донбасу від України, тоді як близько 70 % виступають проти цього[995].

Показовими у цьому контексті є і результати соціологічного опитування, проведеного для громадської спілки «Громадська варта» за участі Фонду «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» і презентовані у м. Києві 11 квітня 2014 року (опитано 2010 респондентів). Опитування показало, що ідею відокремлення області (регіону) від України та приєднання до іншої держави поділяє лише 9,4 % респондентів (найбільше – на Донбасі – 24,3 %, найменше – у Західному регіоні – 2,1). Причому, у донеч-

[994] Выступление Владимира Путина на заседании клуба «Валдай» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rg.ru/2013/09/19/stenogramma-site.html

[995] В Украине выросло число сторонников унитарного государства [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://society.lb.ua/life/2014/03/14/259414

чан це бажання зростає з віком: серед молоді до 30 років хотіли б від'єднатися від України і приєднатися до іншої країни 13 % респондентів, серед людей, яким за 55 років, таких виявилося 29 %. За утворення незалежної держави на основі південно-східних областей висловилися загалом 10,7 % населення України, на Півдні – 10, на Сході – 9,8, на Донбасі – 18,2. Лише 6 % населення хотіли б, щоб їхня область вийшла зі складу України та створила свою незалежну державу (на Заході – 2 %, на Донбасі – 17 %). Та все ж, абсолютна більшість населення (89,1 %) сприймають Україну як свою Батьківщину (92,2 % в Західному регіоні та 89,7 % на Донбасі)[996]. Тобто, небезпека, що нависла над країною, сприяла формуванню загальноукраїнської ідентичності громадян України, у тому числі й Донбасу.

[996] Чи властиві українцям настрої сепаратизму? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.dif.org.ua/ua/publications/press-relizy/charatizm.htm

ПІСЛЯМОВА

Досліджена й описана в розділах цієї книги давня і сучасна етнополітична історія території та людності Донбаського регіону України ще раз переконує в хибності вельми популярної тези, що наукові знання про минуле суспільства, буцімто, пояснюють сучасне і дозволяють передбачити майбутнє. Адже навіть у найбільш повному й системному знанні про минуле можна знайти пояснення зовсім відмінним і різноспрямованим явищам, процесам і тенденціям. А щодо майбутньої динаміки останніх можна хіба що формулювати більш або менш аргументовані версії-гіпотези, котрі аж ніяк не можуть претендувати на передбачення. Водночас такі версії-гіпотези формують інформаційну базу-ресурс для суспільних суб'єктів – держави, інституцій місцевого самоврядування, політичних і громадських організацій, окремих осіб та інших, що ставлять перед собою певні суспільні, корпоративні чи особистісні цілі й завдання і прагнуть їх реалізації. І задля блокування чи відвернення якихось процесів. І з метою стимулювання, реалізації чи розвитку ситуації в бажаному напрямі. Однак в усіх випадках практична значущість результатів наукового аналізу і моделювання сценаріїв імовірної соціальної динаміки визначається бажанням і здатністю суспільних суб'єктів адекватно сприймати ці результати та використовувати їх інформативний потенціал у своїй діяльності.

За час, відколи автори розпочали і коли наприкінці 2013 року завершували дослідження «Донбасу етнополітичного», тільки побільшало доказів достовірності попередньої гіпотези, що формована впродовж століть етнополітична специфіка регіону була і є впливовим чинником індивідуальної та групової суспільної поведінки багатьох його жителів. Результати наукового осмислення відповідного зв'язку етнополітичної та іншої соціальної динаміки представлені в кожному з предметних блоків видання. Для авторів очевидними були проблеми і небезпеки суспільної ситуації в регіоні. Однак науковцям, як і будь-кому іншому, годі було й уявити, що відбуватиметься в Донецькій і Луганській областях та Україні в цілому від кінця 2013 року.

Поштовх до карколомних суспільних змін дали події, що спричинили масову акцію, відому як Євромайдан. На рубежі 2013 – 2014 років Євромайдан переріс у Революцію Гідності. Так її учасники і

сучасники назвали масовий протест проти свавілля і безчинств олігархічної центральної влади, представленої переважно вихідцями з Донбасу. Саме тоді багато хто (із науковцями включно) «побачив» витоки всеукраїнських і регіональних політичних катаклізмів саме в особливостях соціальної історії Донбаського краю. В тому числі у специфіці формування регіональної ідентичності його населення та у впливові цієї специфіки на суспільну поведінку як певних груп людей, так і окремих осіб з регіону.

Зокрема, український сходознавець О. Галенко деякі вияви такої поведінки емоційно пояснив тяглістю традицій степової цивілізації, яку в давнину на території сучасного Донбасу представляли клани, племена і державні утворення кочівників – скіфів, сарматів, хозарів, аланів, готів, гунів, печенігів, половців, монголів та інших. Серед цих традицій – властиве владоможцям демонстративне споживання. Спілкуючись із журналістом відомого інтернет-видання, О. Галенко зазначав, що «у східній культурі влада не потребує скромності, навіть навпаки. Хто спромігся посісти значний пост – той везунчик, пестунчик долі. Саме слово «держава» («девлєт») в османотурецькій мові початково означало «щастя». І щасливчик демонструє іншим своє везіння. А інші дивляться і не засуджують…» Науковець також наголошував, що «принцип ієрархічності у степовиків розвинув ідеологічне уявлення про те, що керування державою є найбільшим трофеєм і найвищим людським щастям. …Допоки влада зберігалася в руках правителя, він насолоджувався своїм щастям, і більше того, цього ж очікували від нього і його підданці. Потяг донецьких можновладців до показного розкошування – та ще й за рахунок державного бюджету – точно відповідає степовій традиції, хоч власник Межигір'я чи його нукери про таку екзотику не здогадувалися. Власне, вони вважали себе в праві отак буквально насолоджуватися державою. Між іншим, «насолоджуватися (буквально: обжиратися!) державою» – це дослівний вислів, що вживався у надгробкових епітафіях державних службовців у Тюркському каганаті (VI – VIII ст.): "О, я не насолодився державою, який жаль!.."»[997].

[997] Олександр Галенко: «Донецькі правлять, як велить політична культура Степу». 22.01.2014 / Олесь Кульчинський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.istpravda.com.ua/articles/2014/01/22/141036/

Результати дослідження авторами цієї книги етнополітичної специфіки Донбасу і поведінкових установок його жителів та «хазяїв» не гіперболізують впливів ментальних та інших артефактів давньої соціальної історії на сучасність. І водночас показують справді немалу значущість цієї історії в комплексі чинників і особливостей регіональної ідентичності та мотиваторів політичної й іншої соціальної поведінки різних верств мешканців Донбасу. Найзначнішими й найвпливовішими складниками цього комплексу є такі:

- Руська (протоукраїнська) і власне українська колонізація краю, в тому числі козацька і селянська, та її економічні, демографічні і соціальні наслідки.
- Стихійне, організоване та заохочуване, добровільне і примусове переселення в регіон носіїв близьких і відмінних етнокультурних та поведінкових традицій: українців, росіян – вихідців з Російських губерній, (вони становили більшість працівників промислових підприємств), а також білорусів, сербів, хорватів, чорногорців, валахів, греків, болгар, німців, татар, євреїв та інших.
- Тотально-русифікаторська політика царської влади і її наступника – комуністично-радянського режиму.
- Нетривала «українізація» краю і заохочення культурного розвитку та самоорганізації національних меншин у перші роки комуністично-радянської влади, а відтак репресії та гоніння, які упродовж десятиліть чинила та сама влада проти українства і його носіїв, а також проти громадян з-серед іншого етнічного менш численного населення і його культури.
- Сучасна етнодемографічна та етносоціальна структура населення регіону, зокрема, невелике, порівняно з іншими областями країни, абсолютне та відносне переважання етнічних українців, значна кількість осіб російської національності та менш ніж п’ятивідсоткова частка громадян усіх інших національностей.
- Змагання і домінування серед населення Донбасу російської та української культурних традицій і мовних практик з великою перевагою перших (передовсім у містах).
- Переважання чинників соціально-економічного характеру в ознаках регіональної самоідентифікації більшості жителів Донбасу і структурі мотиваторів їх суспільної поведінки, незалежно від національності (етнічного походження і самоусвідомлення), різно-

го соціального статусу, віку тощо. Свідчення цього – факти політичної історії краю. Зокрема, революційний рух перших двох революційних десятиліть XX сторіччя; масова підтримка наприкінці 1980-х – початку 1990-х років процесу суверенізації України робітниками та іншими верствами населення регіону, які пов'язували з цим процесом перспективу свого заможного життя; наростання в наступні роки ностальгії за Радянським Союзом через незбіг соціальних очікувань з реаліями зниження рівня і якості життя робітничих і не тільки робітничих родин, нещадною експлуатацією працівників вугільної, металургійної та інших галузей економіки регіону новими приватними власниками колишніх державних підприємств і організаторами протизаконного «тіньового бізнесу» – тих же нелегальних вугільних «копанок» та ін.

- Відносно невисокий рівень релігійності населення, прихильність найчисленнішої його віруючої частини до православ'я (головно, московської юрисдикції та, меншою мірою, київської), а інших осіб з-серед набагато менших за чисельністю груп – до протестантизму, ісламу, греко-католицизму, католицизму та інших.
- Діяльність патріарха, ієрархів та іншого духівництва Російської православної церкви і Української православної церкви (Московського патріархату) в єпархіях Донецької і Луганської областей з просування ідеології і практики так званого «русского мира».
- Хоча й не надто стійка, але домінантна для більшості мешканців Донбасу геополітична орієнтація на взаємодію з Росією та інтеграцію в ініційовані й пропаговані нею Митний та Євразійський союзи за одночасного переважання прихильності до збереження державного суверенітету держави Україна.
- Велика частка серед населення регіону осіб, передовсім старшої вікової групи, які ідентифікують себе як радянські люди і схильні вважати теперішню Росію та її владу носіями ностальгічно близьких їм радянських соціальних, історико-культурних та інших практик. Передовсім ця частина жителів Донбасу шкодує за розпадом Радянського Союзу, віддає перевагу владі «сильної руки» і «плановій економіці» як альтернативі «демократії» і «ринковим відносинам», є найбільш чисельним носієм патерналістських очікувань і щодо держави, і щодо приватного бізнесу.
- Цілеспрямовані дії донбаських груп правлячого класу України (відомих ще як «хазяї Донбасу» – саме так уже звично

титулується великий бізнес, становлення й розвиток якого в регіоні відбувалися в найтісніших зв'язках із криміналітетом та корумпованою кримінализованою владою – виконавчою, представницькою, судовою, міліцейською та іншою) з «прищеплювання» жителям регіону неадекватних уявлень про спільність соціально-економічних та політичних інтересів цих груп з інтересами загалу донбаського населення. А також про нехтування цими інтересами з боку центральної української влади та жителів інших областей країни. Навіть у роки, коли В. Янукович очолював уряди і був главою держави Україна, а інші вихідці з Донбасу становили більшість серед чільних посадовців країни, в ЗМІ та наукових виданнях Донбаського регіону тиражувалися твердження, що «київська влада» начебто ігнорує значущість і унікальність Донбасу та зводить його до рівня «внутрішнього колоніального стану»[998]. Відповідно, виборці Донецької і Луганської областей демонстрували найбільшу прихильність «своїм» донбаським кандидатам у народні депутати і «своєму» кандидату в Президенти України від «своєї» ж таки – донбаського походження – Партії регіонів. У 2006 році ця партія вперше ввійшла у загальнодержавний політичний процес як самостійний суб'єкт виборів і отримала на Донбасі безпрецедентно високий рівень електоральної підтримки.

- Впроваджуване у свідомість людей з радянських часів донині позиціонування Донбаського регіону як такого, що відіграє велику роль в економіці й експортному потенціалі країни та формуванні її бюджету (що відповідає дійсності). Одночасне зневаження та свідоме замовчування реалій (які також є доконаним фактом) про преференції і державні багатомільярдні дотації контрольованим олігархами підприємствам Донецької та Луганської областей. Кожна і обидві ці області є найбільшими реципієнтами державного бюджету. Величина їх внеску до держбюджету значно менша за суму бюджетних коштів, що в них споживаються. При тому, що головними споживачами, а точніше – привласнювачами

[998] Гречко И.В. Проблемы региональной идентичности Донбасса / И.В.Гречко // Політичні, економічні та соціальні проблеми розвитку України: історичний досвід та сучасність в умовах глобалізації: Матеріали регіональної наукової конференції викладачів, аспірантів та студентів вищих навчальних закладів. – Донецьк: ДонНТУ, 2012. – С.39 – 43 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ea.donntu.edu.ua/handle /123456789/25916

«левової частки» цих коштів були і є ті самі «хазяї Донбасу», а не мільйони жителів регіону. Через це, а також через вищий ніж деінде в Україні рівень експлуатації найманих працівників доходи основної частини населення Донецької і Луганської областей менші за доходи громадян України в цілому. Показники рівня бідності, шкоди здоров'ю, травматизму і смертності на виробництві тут вищі за середньоукраїнські. Тривалість життя жителів регіону коротша, ніж пересічно в Україні.

- Зумовлений традиціями господарювання і високим рівнем криміналізації економічного та загального суспільного простору Донбасу низький, порівняно з іншими територіями України, рівень розвитку малого і середнього бізнесу. Обмежені можливості вибору місць працевлаштування людей, особливо в місцевостях, де функціонують великі так звані містоутворюючі підприємства – заводи, комбінати, шахти. Сильна залежність найманих працівників цих підприємств від їх власників і керівників – привласнювачів невиправдано високої частки доходів від виробничої та іншої діяльності, а також дотацій з бюджету держави Україна. Така залежність упродовж тривалого часу змушувала людей до більш примирливого, ніж деінде, сприйняття соціально несправедливої ситуації. Ця ж залежність продукувала і більші патерналістські очікування, що держава і власники та керівники підприємств мають забезпечувати і, врешті, забезпечать достойні умови праці й життя тим, хто працює, та ветеранам праці. Водночас наростав потенціал соціального протесту. Цей потенціал свідомо спрямовувався «хазяями Донбасу» в бік надуманих «винуватців» і «ворогів» поза межами регіону – в Києві та інших більш проукраїнських областях України, «які не чують Донбас».

- Задавнена схильність окремих донбаських груп інтересів задля контролю над регіоном та досягнення інших корпоративних цілей провокувати й заохочувати серед загалу населення сепаратистські та іредентистські настрої («Донецько-Криворізька республіка», так звані «Сєвєродонецькі з'їзди» і «ПСУАР» – «Південно-Східна Українська Автономна республіка», «Донецька народна республіка», «Луганська народна республіка», «Новороссія» та ін.).

- Високий ступінь залежності великих промислових підприємств регіону від газу та інших ресурсів російського походження, а також від російських ринків і кооперативних зв'язків з російським бізнесом.

- Значна присутність російського капіталу в статутних фондах і менеджменті найбільших підприємств регіону.
- Пряме та опосередковане (в тому числі фінансове) узалежнення від власників цих підприємств засобів масової інформації: як місцевих, так і частини всеукраїнських, працівники яких змушені насамперед обслуговувати інтереси працедавців (нерідко всупереч власним переконанням).
- Потужна присутність російських ЗМІ і проросійського контенту в мас-медійному й ширшому інформаційному просторі регіону.
- Офіційна і неофіційна політика правлячого класу Російської Федерації з агресивного просування й забезпечення своїх політичних, економічних, воєнних та інших інтересів на пострадянському просторі.
- Властиві конкуруючим групам правлячого класу України безпринципні спекуляції на відмінностях мовних та інших етнокультурних і ціннісних переваг населення, його історичної пам'яті та традицій, економічного й іншого потенціалу територій. Ці спекуляції чинилися й чиняться для досягнення кланово-корпоративних електоральних та інших цілей попри шкоду інтересам загалу жителів регіонів і всіх громадян країни.
- Невідповідність суспільним викликам вітчизняної державної та регіональної економічної, соціальної, етнонаціональної, мовної, інформаційної та іншої політики, покликаної забезпечувати реалізацію особливих і спільних інтересів різноетнічного населення України та його консолідацію як громадянської нації.

Вищеназвані та інші процеси, чинники й обставини минулого та сучасного Донбасу формували передумови різних векторів регіональної суспільної динаміки. Можливо, кардинально відмінної від тієї, що визначилася з кінця 2013 – початку 2014 року. Імовірність різних векторів суспільних змін містила і загальноукраїнська ситуація. Однак силовий розгін студентського Євромайдану спричинив різку радикалізацію масової свідомості й поведінки киян та жителів усіх інших регіонів Україні, як прихильників і учасників противладних акцій, так і тих, хто ці акції не підтримував або засуджував.

Соціально-вибуховий потенціал такої радикалізації нагромаджувався внаслідок дії багатьох об'єктивних і суб'єктивних чинників. Серед них такі:

– збільшення масштабів корупції і переділу власності й бізнесу на користь представлених у владі України груп інтересів, насамперед відомої як «Сім'я» Президента В. Януковича;

– широка поінформованість людей про домінування у владних структурах і зловживання владою вихідців з Донбасу – так званих «донецьких» і близьких до них інших депутатів та посадовців, про залучення ними кримінальних і довколакримінальних осіб і груп (так званих «смотрящіх») до контролю й «касирування» (сленгова назва протизаконних поборів) бізнесу, передовсім малого і середнього;

– конкуренція і взаємопоборювання між найбільш впливовими особами президентського оточення, наслідком чого ставало свідомо або неусвідомлено хибне оцінювання суспільної ситуації, а відтак неухвалення потрібних та ухвалення і втілення неадекватних, соціально конфліктогенних політичних, нормативних, адміністративних, кадрових та інших рішень;

– посилене масштабною корупцією в економіці і соціальній сфері наростання кризових явищ, особливо відчутне в промислових областях Донбасу і Слобожанщини;

– нав'язування мешканцям цих областей, серед яких переважає російськомовність і прихильність інтеграції з Росією, хибних уявлень, що їх проблеми переважно або багато в чому спричинені тим, що вони, буцімто, утримують («годують») області, жителі яких віддають перевагу українській мові та євроінтеграції України, а можлива асоціація України з Європейським Союзом ці проблеми тільки ускладнить – зруйнує економічні зв'язки з Росією і таким чином спричинить на Донбасі спад виробництва, банкрутство підприємств, безробіття та інші економічні й соціальні негаразди;

– масштабне використання (особливо в роки прем'єрства і президентства В. Януковича) регіональною донбаською і центральною владами України, а також владою Російської Федерації підконтрольних ЗМІ для творення й поширення ідеологічних міфів-штампів, які прихильників євроінтеграції та етноукраїнських цінностей, освітніх і культурних практик представляли як агресивних націоналістів-бандерівців і фашистів;

– активізація політичних радикалів від влади і від опозиції в застосуванні ідеології і практики «розділяй та володарюй» через штучне протиставлення жителів регіонів країни, що відрізняються

історичним досвідом, мовозастосовними, культурними, політичними і господарськими традиціями, перевагами і можливостями, для збільшення таким способом кола своїх прихильників.

Цілеспрямоване конструювання й використання частини вищеназваних чинників наочно продемонструвала практика організації так званого «Антимайдану». Саме на Донбасі правлячі там і в Україні в цілому групи інтересів рекрутували найбільше учасників «антимайданівських» акцій. До організації таких акцій долучалися функціонери й актив Партії регіонів. При цьому застосовувалися як адміністративний ресурс та фінансове заохочення, так і широкий арсенал пропагандистських засобів і прийомів. «Антимайдан» мав демонструвати масове заперечення євроінтеграційного курсу України і водночас масову підтримку проросійських дій влади та організованих нею звинувачень своїх опонентів і їх прихильників серед загалу громадян України в небажанні працювати, а також у «бандерівщині» й «фашизмі», які буцімто загрожують цінностям і життю російськомовних, росіян та інших. Впливи відповідної пропаганди, що велася з широким використанням центральних і регіональних засобів масової інформації, інтернет-ресурсів, соціальних мереж та інших інструментів, виявилися вкрай деструктивними. Цей деструктив набув особливо загрозливих форм для безпеки країни і її громадян після самоусунення В. Януковича від виконання президентських обов'язків і втечі до Росії.

22 лютого 2014 року парламент України ухвалив постанову, якою встановив факт, що Президент України В. Янукович у неконституційний спосіб самоусунувся від здійснення конституційних повноважень та є таким, що не виконує свої обов'язки. Відповідно до пункту 7 частини першої статті 85 Конституції України на 25 травня 2014 року було призначено позачергові вибори Президента України. До обрання нового глави держави виконувати президентські обов'язки згідно з Основним законом мав Голова Верховної Ради України. На цей пост народні депутати обрали Олександра Турчинова. Перед тим його попередник – висуванець Партії регіонів Володимир Рибак – подав у відставку. Відтак відбулося переформатування парламентської більшості. Змінився і склад Уряду. Його очолив до того опозиційний політик Арсеній Яценюк.

На переміни, що відбулися на владних щаблях і в суспільному просторі України, різко зреагувала влада Росії. Її не влаштовувала

відверто проєвропейська орієнтація нових українських високопосадовців. Російський істеблішмент обрав позицію, що нова українська влада є незаконною, а легітимним Президентом України залишається В. Янукович. Останньому на території Росії було надано прихисток і можливість звертатися до громадськості із заявами й вимогами, які відповідали планам Кремля щодо утримання України на російській геополітичній орбіті. Аж до закликів введення російських військ на українську територію. При цьому Президент РФ В. Путін і його оточення усвідомили, що втратили скількинебудь легітимну перспективу «утримати Україну» блокуванням її асоціації з Євросоюзом і включенням в систему договірних відносин у рамках підконтрольних Росії Митного союзу та Євразійського економічного співтовариства. Слово «хунта» стало чи не найбільш лояльним означенням нової української влади з боку російських очільників і пропагандистів. Відповідна риторика стала домінантною в російських ЗМІ. Багато з них користувалися популярністю серед жителів Криму та прикордонних областей континентальної України. Людей залякували усілякими фальш-небезпеками. В тому числі приходом до влади в Україні русофобів і людиноненависників «фашистів», «бандерівців» (часто їх називали «бендерівцями», позаяк і самі проросійські пропагандисти, і ті, на чиє світосприйняття вони намагалися впливати, нерідко плутали прізвища Степана Бандери і Остапа Бендера – персонажа радянського сатиричного роману), «правого сектору» (нечисельного, принаймні на той час, націоналістичного українського радикального руху, щодо очільників якого мали місце підозри в сумнівних контактах з януковичським режимом і свідомому чи неусвідомлюваному «підіграванні» російським планам і намірам) та ін.

Кремлівська влада обрала щодо України нову імперську тактику. Її складниками стали:

1) дестабілізація суспільних відносин і державних інституцій в Україні для зниження потенціалу її міжнародної правосуб'єктності – здатності укладати й виконувати міжнародні угоди;

2) орієнтований на імперські інтереси російської влади іредентизм (в українському суспільному дискурсі частіше вживається близький за змістом термін «сепаратизм») – російсько-шовіністична ідеологія і соціальна практика, цілями якої є патронування Росією або приєднання до Росії інодержавних територій, де мешкає багато

росіян і/або російськокультурномовних та просто російськоорієнтованих осіб – «соотечественников», як їх називають в офіційному і масовому дискурсі РФ; російська версія іредентизму подібна до гітлерівсько-нацистської, яка під гаслами відновлення Великої Німеччини і захисту етнічних німців реалізувалася в 1938 році аншлюсом Австрії та анексією Судетської області Чехословаччини);

3) «гібридна війна» на різних полях: а) серед безпосередньо втягнутих в іредентистський (сепаратистський) конфлікт жителів України, б) серед загалу українського населення, в) серед населення власної країни для його мобілізації на підтримку такої війни та для її легітимації, г) на міжнародному рівні.

Про «гібридну війну» (hybrid warfare) як нетрадиційний комплекс способів досягнення «сильними» державами певних територіальних, економічних, політичних та інших цілей за рахунок слабших країн-сусідів, про імовірність, загрози та зумовлені глобалізацією особливості ведення такої війни заговорили й багато писали на Заході від початку другого тисячоліття. Принаймні з 2004 року, коли стали відомі результати проведеного на замовлення НАТО великого дослідження проблем міжнародної безпеки майбутнього (Multiple Futures). Розповідаючи про ці результати, генерал-майор у відставці член Верхньої палати парламенту Нідерландів Франк ван Каппен визначив «гібридну війну» як поєднання класичного ведення війни з одночасним використанням нерегулярних збройних формувань бойовиків, груп місцевого населення, організацій. Зв'язок з ними держава, що веде гібридну війну, повністю заперечує. Такі формування виконують брудну роботу, якої сама держава уникає, аби не бути звинуваченою в порушенні Женевської конвенції і Гаазької конвенції про закони сухопутної війни, а також інших міждержавних домовленостей. Регулярні війська, стверджує Ф. ван Каппен, також можуть використовуватися, зокрема, для тиску на країну-жертву, для її залякування. Наприклад, зосередженням цих військ на прикордонні, як це робить Росія: «Неправильний крок, і дивіться, що з вами станеться». З другого боку, зазначає нідерландський парламентар, на території України діють групи, якими керують з Росії. На таку схему ведення війни «вкрай важко реагувати… Відбувається безшумна анексія із залученням бойовиків і етнічних груп на місцях за домовленістю і під керівництвом Росії». Так «Крим став частиною Росії… Путін от-

римав те, чого прагнув. …Ще одна відмітна риса гібридної тактики ведення війни: світова спільнота поставлена перед доконаним фактом. Світовій спільноті залишається мовити: «Ми цього не визнаємо», але факт приєднання вже стався. В короткотерміновій перспективі це дуже виграшна тактика: «Погляньте, що в мене вийшло! Без єдиного пострілу!»[999].

В арсеналі «гібридної війни» – комбінації диверсій і тероризму, заколотів і партизанських дій, підрив економічного потенціалу і делегітимація влади країни – об'єкта агресії, системні інформаційні провокації та кібератаки, провокування громадянського конфлікту і «гібридні» кадрові військові, законспіровані серед цивільного населення і місцевих бойовиків.

Весь описаний і більший арсенал застосовує Росія на українському Донбасі. Вона постачає терористам озброєння – не тільки стрілецьке, а й важке – танки, бронетранспортери, системи залпового вогню, різні типи бойових ракет і ракетних комплексів та багато чого ще. Жертвами застосування цієї зброї стають не тільки бійці української армії і Національної гвардії та інші силовики, а й мирні жителі.

Російські «гібридні» кадрові військові для досягнення поставлених перед ними завдань рекрутували до незаконних збройних формувань місцевих кримінальників, якусь кількість корумпованих співробітників міліції та інших силових структур, найманців з Росії й інших країн. Вони також мобілізували чимало осіб з-серед цілком добропорядного місцевого населення. Хтось із цих осіб взяв до рук збою і спрямував її проти своїх співгромадян, проти своєї країни. Але переважна більшість населення Донбасу зберегла прихильність до України. Це засвідчують, зокрема, настрої людей. Уявлення про них можна скласти за результатами репрезентативних масових опитувань. Звісно, беручи до уваги мінливість людських симпатій і переваг через їх залежність від умов і чинників, що на ці симпатії і переваги впливають.

Опитування фіксують переважання позитивних для єдності українського соціуму домінант у політичних настроях жителів Донбаського регіону. Водночас простежуються й вияви деструктиву.

[999] Пиджак рвется по шву [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.svoboda.org/content/article/25362031.html

Так, близько третини респондентів у середині квітня 2014 року висловилися за відокремлення від України Донецької і Луганської областей та утворення на їх територіях окремих держав або входження цих територій до складу Російської Федерації[1000]. Серед цієї третини люди з різних соціальних прошарків.

Зокрема, ті, кого російські і регіональні проросійські ЗМІ та агенти впливу (в тому числі з членськими квитками Партії регіонів і Компартії України) залякали небезпеками з боку міфічних західноукраїнських і київських «фашистів» та «правого сектору» і кого переконали, що нова українська влада чужа і ворожа до них, до мови, якою вони звикли спілкуватися, до їх віри, історії, пам'яті.

Це люди, котрі впродовж багатьох років схилялися перед «владою сили», яку на Донбасі і в Україні встановили їх відомі земляки – так звані «донецькі». Але колись сильні «свої» «дали слабину» перед Майданом, а потім і взагалі втекли з країни – виходить, зрадили. Але ж втекли далеко не всі. І неправедно ними «нажите» за ними ж і залишилося. Тому дехто з упокорених до того «владою сили», як з'ясувалося, не таких уже й всесильних «своїх» «хазяїв Донбасу», проти цих «хазяїв» повстали. А водночас піднялися і проти нової центральної української влади, з їх погляду, не налаштованої й нездатної розв'язувати проблеми регіону, передовсім соціально-економічні. Бо цю нову владу вони сприйняли як владу таких само олігархів, тільки «чужих».

В опозицію до України стали й дехто з жителів Донбасу, котрі шкодували й шкодують, що «втратили» країну, в якій народилися, виросли й постаріли – Радянський Союз, і котрі захотіли вірити в неможливе: що об'єднання з Росією поверне їх у краще минуле.

А хтось під впливом російської пропаганди уявив, що життя в Росії буде більш сите й заможне – звідки їм знати, що сусідня держава не вся така, як побачені на телеекрані Москва і Петербург, а російська «глибинка» живе набагато важче, ніж українська, і що Росії геть не потрібне вугілля Донбасу – вистачає свого дешевшого.

[1000] Див., зокрема, результати опитування 3 233 жителів Півдня і Сходу континентальної України (похибка вибірки не перевищує 0,95%), проведеного 10 – 15 квітня 2014 р. Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС) на замовлення газети «Дзеркало тижня» // Ведернікова І. Південний Схід: гілка дерева нашого / І. Ведернікова, Ю. Мостова, С. Рахманін // Дзеркало тижня. – 2014. – 18 квітня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/ internal/ pivdenniy-shid-gilka-dereva-nashogo-_.html

Поміж чималої кількості людей, прихильних ідеї відокремлення Донецької і Луганської областей та орієнтованих на Росію, більше пасивних симпатиків, менше громадських і партійних активістів і ще менше терористів. Переважаючий загал жителів Донбасу не підтримав сепаратизм та зберіг вірність Україні. Попри це на початку квітня місцеві проросійські екстремісти разом з прибулими з Росії диверсантами почали захоплювати відділення міліції та інші адміністративні будівлі. Державна українська символіка нищилася, плюндрувалася, замінювалася символікою російською. Співробітники силових структур в обох областях або не чинили спротиву, або переходили на бік захоплювачів. 7 квітня 2014 року в сесійній залі будівлі Донецької облдержадміністрації сепаратисти проголосили декларацію про суверенітет «Донецької народної республіки» («ДНР»). Того ж дня луганські сепаратисти в захопленому ними приміщенні обласного управління Служби безпеки України розмістили штаб і почали агресивні дії зі встановлення контролю над центром і населеними пунктами області. 28 квітня вони проголосили «Луганську народну республіку» («ЛНР»). В обох самопроголошених «республіках» керівниками призначали як місцевих заколотників, так і громадян Російської Федерації.

Задля подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності держави Рада національної безпеки і оборони України (РНБОУ) 13 квітня ухвалила рішення про початок антитерористичної операції (АТО). В.о. Президента України О. Турчинов звернувся до терористів з вимогою до 9.00 14 квітня скласти зброю. І оголосив, що підписав указ, яким «для тих, хто не стріляв у наших силовиків, хто складе зброю і покине захоплені адміністративні приміщення» до визначеного терміну, гарантується незастосування відповідного покарання за вчинені дії. Наступного дня указом в.о. глави держави рішення РНБОУ було введено в дію.

Однак ефективна реалізація ухвалених рішень ускладнювалась як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками. Українська влада перебувала в процесі переформатування й легітимізації, не мала достатньої волі й ресурсів, щоб дієво протистояти агресії. Тим часом донбаські терористи отримували дедалі більшу підтримку від кремлівського режиму, «окриленого» успіхом «гібридної війни» на території українського Криму. Імперська ейфорія охопила всі

верстви населення РФ. Понад 80% росіян вітали себе і кремлівський істеблішмент з перемогою: «Крим наш». Негативна реакція світової спільноти до уваги не бралася: словесне засудження не віщувало ускладнень. 17 квітня В. Путін провів «пряму лінію» з народом[1001]. Раніше він публічно відкидав участь російських військових у подіях, що забезпечили анексію Криму. Цього разу так само публічно, але вже більш правдиво відповів на запитання, ким були «зелені чоловічки»: «Наше завдання полягало в тому, щоб забезпечити умови для вільного волевиявлення кримчан. За спиною сил самооборони стали наші військовослужбовці».

Однак ситуацію на українському Сході російський очільник прокоментував у дусі далеких від правди своїх перших заяв щодо Криму: «Марення це все. Нема на Сході України російських підрозділів. Нема ані спецслужб, ані на форумі інструкторів. Це все місцеві громадяни». І тут же заохотив іредентистів – сепаратистів по обидва боки російсько-українського кордону: «…Новоросія. Це ось Харків, Луганськ, Донецьк, Херсон, Миколаїв, Одеса не входили до складу України в царські часи. Це все території, передані в двадцяті роки радянським урядом, навіщо вони це зробили – Бог їх знає».

Отже, цього разу, як і в інших випадках, коли президент Росії оприлюднював свої імперські переконання і наміри та прагнув забезпечити їх максимально масову підтримку в російському соціумі, він вдався до фальшування історичних фактів та маніпулювання фактами достовірними. Адже за царських часів Харків ніколи не належав до «Новоросії». Відповідний термін царський уряд запровадив у 1764 році. «Новоросією» (Новоросійською губернією) назвали нещодавно силою приєднані до складу імперії землі Північного Причорномор'я. Вони ніколи до того не були російськими – ані етнографічно, ані політично, ані адміністративно. Більшу частину новоутвореної губернії становили українські історико-етнографічні землі, що належали Вольностям Війська Запорозького Низового (так у XVI – XVIII сторіччях офіційно називалося нереєстрове українське козацтво з центром у Запорозькій Січі), а також Кримському ханству (щодо «історичної належності» власне

[1001] Выступление Путина: «Новороссия» и другие яркие цитаты [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://news.bigmir.net/world/809994-Vystuenie-Putina---Novorossija--i-drugie-jarkie-citaty

Кримського півострова століттями триває безплідна й безперспективна дискусія; залежно від довільно обраних критеріїв та історичних дат Крим можна називати грецьким, генуезьким, італійським, монгольським, турецьким, татарським, українським, російським; тим часом лише кримські татари, а також кримчаки і караїми стали народами, чий етногенез відбувався саме на кримській території, тільки для них вона є справді історичною батьківщиною). Тоді ж, у другій половині XVIII сторіччя, до Новоросійської губернії було приєднано й частину південних територій Гетьманщини (Війська Запорозького) – української козацької держави, яка від 1654 року перебувала під протекторатом московського царя, а пізніше була ліквідована царським режимом. Надалі межі та адміністративний поділ Новоросійської губернії кілька разів змінювали, а назву «Новоросія» поширювали на різні губернії, зокрема на Херсонську, Катеринославську, Таврійську, Бессарабську, Ставропольську, а також на Кубанську область і область Війська Донського.

У період становлення радянських республік і формування Союзу РСР землі, які до того називали «Новоросією», частинами увійшли до складу Російської, Української та Молдавської республік. У наступні роки українську складову цих земель скорочували на користь Росії та Молдавії[1002]. На час здобуття Україною державного суверенітету ця складова відповідала територіям сучасних Дніпропетровської, Запорізької, Миколаївської, Херсонської, Кіровоградської областей, центральних місцевостей Луганської області, більшої частини Одеської і Донецької областей. У лютому 1954 року Указом Президії Верховної Ради Союзу РСР до складу Української РСР було передано Кримську область Російської РФСР. Указу передували обговорення Президіями Верховних Рад РРФСР і УРСР необхідності такого передання, а також їх відповідне спільне звернення до Верховної Ради СРСР. Доцільність територіальних змін обґрунтовувалася «спільністю економіки, територіальною близькістю та тісними господарськими і культурними зв'язками між Кримською областю і Українською РСР». Це обґрунтування, по суті, було визнанням нагальної необхідності перепідпорядкування Україні

[1002] Див.: Верменич Я. В. Адміністративно-територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування. У 2 чч. – Ч. 2. / Я.В. Верменич. – К.: Інститут історії НАН України, 2009. – С. 31 – 99.

Криму для відновлення й розвитку його економічної та соціальної інфраструктури, що перебувала в стані катастрофічного занепаду, порівняно з успіхами повоєнної господарської та іншої суспільної динаміки в Радянському Союзі загалом.

Тож квітнева 2014 року путінська «пряма лінія» вчергове засвідчила традиційне для російської влади всіх часів і режимів маніпулювання історичними фактами, коли виникала потреба легітимації імперських цілей. Цього разу – щодо Харківщини, Донбасу, Приазов'я і причорноморських областей України. Багато експертів небезпідставно твердили, що кремлівська влада спланувала захоплення цих територій. Зокрема, для розширення за рахунок України свого економічного і соціального простору, забезпечення гарантованої безперешкодної сухопутної комунікації з анексованим Кримом та контрольованим Придністров'ям, збільшення військової присутності на Чорному морі та в Причорномор'ї тощо. Якщо такі плани справді мали і мають місце, на заваді їм в Україні, імовірно, стала низка чинників: відсутність скільки-небудь масової підтримки поміж населення відповідних українських регіонів; піднесення патріотизму і сплеск патріотичних волонтерських та інших ініціатив громадянського загалу України; оновлення влади та її, хай і небездоганні, але все ж таки дії зі стабілізації ситуації в державі та укріплення її обороноздатності; посилення боротьби з тероризмом, заохочуваним і підтримуваним з боку Росії; засудження агресії Сполученими Штатами Америки, європейськими та іншими країнами і загрози запровадження ними санкцій щодо агресора.

Тим часом заяви та поведінка російських високопосадовців і перебіг подій показали не тільки спільність, а й суттєві відмінності цілей кремлівської влади щодо Сходу і Півдня материкової України, порівняно з Кримом. Неоголошена «гібридна війна» Росії проти України на території відповідних областей виявила її орієнтованість не стільки на їх анексію, скільки на загальне ослаблення й дезорганізацію української влади, обмеження суверенітету і міжнародної правосуб'єктності Української держави, руйнування її економічного потенціалу, виробничої, транспортної, соціальної та іншої інфраструктури. Зокрема, набуло очевидності завдання небезпеками збройного конфлікту та його ескалації примусити Україну змиритися з анексією Криму і водночас домогтися її федера-

лізації. Федералізації у форматі, що мав призвести якщо не до розпаду країни, то, щонайменше, до її перетворення на аморфне об'єднання державних утворень з великим обсягом повноважень юридичної і політичної самостійності. Для Росії така трансформація українського державного устрою означала б, *по-перше,* створення потужної перешкоди укріпленню соборності України та її європейській і, особливо, євроатлантичній інтеграції, *по-друге,* можливість встановлення свого протекторату над частиною українських територій (не виключаючи Придністровської або й ще більш конфліктної версії такого протекторату, принаймні щодо Донецької і Луганської областей або частини їх територій), *по-третє,* посилення контролю за економікою Донбасу, багато підприємств якого перебувають у власності російського бізнесу і пов'язаних з ним регіональних фінансово-промислових кланів, чиї доходи і надприбутки великою мірою забезпечуються дотаціями та іншими преференціями за рахунок бюджету України, *по-четверте,* сприятливіші умови економічної експансії щодо інших українських регіонів, *по-п'яте,* розширення контрольованого територіального простору і нарощування демографічного ресурсу «русского мира» та ринку праці Російської Федерації, зокрема, спонуканням населення окремих українських регіонів до вимушеної та/або добровільної еміграції в Росію.

Означені контексти пояснюють, чому на псевдореферендуми, «проведені» 11 травня 2014 так званими «ДНР» і «ЛНР», кремлівська влада відреагувала не так, як вона це зробила щодо Кримської автономії України. Звернення самозваних очільників «ДНР» та «ЛНР» до Кремля з проханням визнати ці квазідержавні утворення, а також «розглянути питання» про їх входження до складу Російської Федерації не дали очікуваного ними результату. Офіційного «розгляду питання» не відбулося.

Тим часом Генеральна Прокуратура України проаналізувала факти застосування сепаратистами насильства, захоплення заручників, вчинення диверсій, убивств та залякування громадян. За результатами аналізу самопроголошені в Донецькій та Луганській областях «народні республіки» було визнано терористичними організаціями. Сталося це 16 травня 2014 року. А вже 24 травня «ЛНР» і «ДНР» оголосили про об'єднання у державу «Новоросія»,

заявили, що не визнають центральну українську владу, унеможливлять проведення виборів Президента України у підконтрольних місцевостях, претендують на Одеську, Миколаївську, Херсонську, Запорізьку, Дніпропетровську та Харківську області. Організовані в цих областях антиукраїнські провокації не обійшлися без людських жертв. Але найбільше смертей, каліцтв і матеріальних втрат терористичні дії заохочуваних з Росії сепаратистів завдали на Донеччині і Луганщині.

Стрілецьке і важке озброєння бойовики «народних республік» отримували з Росії. Звідти ж були й командири та інструктори терористичних утворень і диверсійні підрозділи кадрових військових, а також більшість нижчого рівня найманців – спецназівців, пересічних громадян, які під впливом офіційної пропаганди приставали на пропозиції рекрутерів і перетинали український кордон, щоб «визволяти своїх» від «бендерівців». Саме потужна збройна, матеріально-технічна, фінансова, військово-кадрова, інформаційна та інша підтримка з боку Росії, включно з обстрілами з її території населених пунктів Донбасу, позицій українських добровольчих батальйонів, підрозділів Національної гвардії та армійських частин, стали головним чинником впертості, тривалості й періодичної ескалації терористичних дій бойовиків «ДНР» – «ЛНР».

Чим масштабнішою була кремлівська підтримка терористів, тим більше втрат зазнавав регіон, тим більше ставало жертв серед мирного населення, серед захисників народу, територіальної цілісності та суверенітету України, поміж місцевих сепаратистів, російських та інших іноземних найманців. На Донбасі збільшувалася кількість людей, готових прийняти будь-яку владу: тільки б припинили стрілянину, дали можливість працювати, отримувати заробітну платню і пенсії, жити без страху за себе й своїх рідних. Дедалі більше ставало вимушених переселенців – переважно в інші області України і в Росію – куди ближче. Але це жодним чином не спонукало російську владу до згортання «гібридної війни» на українських теренах. Так само кремлівські очільники не зважали і на санкції з боку США, європейських та інших країн стосовно російських громадян і бізнес-структур, причетних до провокування й ескалації насильства на Південному Сході України.

Попри очевидність і доведеність такої причетності високопосадовці РФ усіляко заперечували особисту, своєї держави та її

громадян відповідальність за збройне протистояння на Донбасі і його наслідки. Пропагандистська машина Росії потужно працювала, аби переконати свою й іноземну громадськість, що це протистояння є внутрішньоукраїнською громадянською війною.

Подібним чином ситуацію кваліфікувала і Російська православна церква в особі її Патріарха. 17 червня 2014 року Патріарх Кирил оприлюднив звернення до Повноти Російської православної церкви із запитанням: «Що відбувається сьогодні, насамперед у Донецькій і Луганській областях, і як ставитися до цих подій членам нашої Святої Церкви?». І дав на це запитання відповідь: «У південних межах історичної Русі розгорілася нині міжусобна битва». Він також звернувся «до всіх, від кого залежить прийняття рішень: негайно зупиніть кровопролиття, вступіть у реальні переговори для встановлення миру й справедливості». «Що ж до Церкви, її зброя та її щит – молитва і Слово Боже, яке «живе та діяльне, гостріше від усякого меча двосічного» (Євр. 4:12)»[1003].

У зв'язку з останніми подіями в Україні Священний Синод Української православної церкви (Московського патріархату) 19 червня також звернувся до єпископату, духовенства, ченців та мирян. Звернення містило як подібні, так і відмінні від патріаршого послання акценти. В ньому наголошувалося, що «сьогодні Україна переживає найскладніші випробування за усі роки своєї незалежності. Не вщухає збройний конфлікт у Донецькій та Луганській областях, де кожного дня гинуть наші співвітчизники». Священний Синод УПЦ (МП) наголосив на важливості «зберегти єдину Україну, зберегти її для наших нащадків» і закликав «усіх вірних Української православної церкви до посиленої молитви за Україну». «У дусі Христової любові пастирі Церкви мають докласти максимум зусиль для припинення ворожнечі та недопущення нових кровопролить. І нам дуже прикро чути, що деякі священики спокушаються різними політичними пристрастями і через це не тільки порушують свій душевний мир, але і негативно впливають на спокій у суспільстві. З усією відповідальністю заявляємо, що такі дії є несумісними з високим званням пастиря Христової Церкви».

[1003] Обращение Святейшего Патриарха Кирилла к Полноте Русской православной церкви. 17 июня 2014 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.patriarchia.ru/db/text/3675015.html

«В цей кризовий період історії нашого народу нам, віруючим людям, людям Церкви, потрібно як ніколи зберігати і укріпляти внутрішню церковну єдність. Ми маємо слухати голос своїх пастирів і не йти за найманцями, які не є пастирями, і не слухати чужого голосу (Див.: Ін. 10, 1 – 5)»[1004].

До молитви за припинення збройного конфлікту і кровопролиття та досягнення миру заради збереження життя людей, забезпечення державного суверенітету і територіальної цілісності України закликали народ ієрархи Української православної церкви Київського патріархату, Української Автокефальної церкви, Української греко-католицької церкви, Римо-Католицької церкви в Україні, протестантських, мусульманських та інших церков. Багато релігійних громад долучилися до допомоги пораненим, вимушеним переселенцям, іншим постраждалим від збройного конфлікту. Церковна доброчинна діяльність стала частиною загальної гуманітарної місії, яку взяло на себе практично все населення України. Масовості набув волонтерський рух допомоги жителям Донбаського регіону і учасникам Антитерористичної операції. До цього руху долучилися також закордонні українці, громадяни інших країн.

Самомобілізація громадянського суспільства і розмах патріотичних громадянських ініціатив набули сили і розмаху, яких Україна раніше не знала. Значущість цього чинника важко переоцінити. Однак вирішення завдань відновлення боєздатності збройних сил і територіальної цілісності країни, повернення миру в Україну і її Донбаський регіон, стабілізації соціально-економічної, політичної і гуманітарної ситуації, проведення назрілих реформ і забезпечення позитивної суспільної динаміки потребувало авторитетної і сильної державної влади. Факт усвідомлення цієї потреби більшістю українських громадян засвідчили результати президентських виборів. Вони відбулися 25 травня 2014 року в один тур. 54,70% виборців України, які реалізували своє право обирати Главу держави, проголосували за Петра Порошенка. Він переміг в усіх

[1004] Звернення Священного Синоду до єпископату, духовенства, ченців та мирян у зв'язку з останніми подіями в Україні. 19 червня 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://news.church.ua/2014/06/19/zvernennya-svyashhennogo-sinodu-do-jepiskopatu-duxovenstva-chenciv-ta-miryan-u-zvyazku-z-ostannimi-podiyami-v-ukrajini/

регіонах України, де відбулося голосування. Можливості взяти участь у виборах були позбавлені жителі окупованих Росією Автономної Республіки Крим і міста Севастополь, а також підконтрольних проросійським і російським бойовикам місцевостей Донецької і Луганської областей. З-серед тих виборців, хто мав змогу і прийшов на виборчі дільниці на Донбасі, в Донецькій області за П. Порошенка проголосували 36,15%, в Луганській області – 33,14%. Цей результат удвічі перевищував відсоток голосів, поданих за кандидата, який посів у цих областях друге місце.

Отже, програму новообраного Глави держави – як «жити по-новому» підтримала найбільша кількість громадян України, з жителями Донбасу включно. Від Президента очікували багато. В тому числі ефективних дій із забезпечення перемоги над проросійськими і російськими терористами та повернення Донбасу і всієї країни до мирного життя в оновлених суспільних параметрах на всій її території. Включно з територіями, суверенітет української держави над якими втратив повноту внаслідок агресії Російської Федерації. Етнополітична складова цих очікувань нерозривно пов'язана з усіма іншими сферами життєдіяльності українського соціуму і його донбаської частини.

Зокрема, зростання громадянського самоусвідомлення і подальша інтеграція жителів Донбасу в єдиний і водночас багатоманітний український суспільний простір великою мірою залежить від здатності держави гарантувати безпеку і не нижчі довоєнного рівня стандарти життя людей, формувати сприятливі умови розвитку підприємництва і забезпечення роботою найманих працівників, надавати соціальну підтримку тим, хто такої підтримки потребує. Щодо останнього, треба зважати на традиційно масові серед жителів регіону патерналістські очікування. При цьому важливо дати справедливу практичну відповідь на запитання: держава повинна компенсувати втрати житла та іншого майна (якщо воно не було застраховане) всім постраждалим чи тільки особам, фінансовий і майновий стан яких не перевищують певного визначеного рівня або які належать до соціально вразливих верств (пенсіонери, інваліди, багатодітні родини та ін.) ?

Украй важливими є припинення збройного протиборства в регіоні, відвернення загрози переведення його в стан «замороженого конфлікту», звільнення всіх полонених і заручників (в їх числі

й тих, кого насильницьки вивезли до РФ), відновлення повного суверенітету України на всій території Донбасу, соціально-психологічна реабілітація людей після пережитих ними жахіть. Пріоритетним також має стати якнайшвидше відновлення економіки, господарської, транспортної та іншої інфраструктури постраждалих територій Донбасу. Яким буде це відновлення? Реставрацією попередніх практик, коли окремі державні і приватні підприємства функціонували завдяки прямим та опосередкованим бюджетним дотаціям, завищеним закупівельним цінам та іншим преференціям за бюджетний кошт? Такими способами, по суті, дотувалися не економіка країни і робочі місця, а надприбутки українських і російських власників розміщених на території регіону заводів, комбінатів, шахт та ін. Чи відновлення Донбасу відбудеться як його реконструкція і реструктуризація на засадах економічної і соціальної доцільності й ефективності?

У другому випадку треба буде йти на аукціонний продаж або закриття збиткових шахт та інших підприємств державної форми власності, в тому числі зруйнованих внаслідок бойових дій. У такому разі актуалізуються питання енергетичної і сировинної безпеки за рахунок прискореного запровадження технологій енергозбереження, оптимізації та диверсифікації внутрішньодержавних і зовнішніх джерел ресурсного забезпечення, включно з імпортом вугілля, скрапленого і так званого «реверсного газу», розвитком «альтернативної енергетики» та ін. При цьому мають чітко розмежовуватися сфери економічної самовідповідальності приватного бізнесу і сфери економічної та соціальної відповідальності держави.

Саме державі доведеться опікуватися створенням умов для швидкої перекваліфікації працівників робітничих та інших професій. Зокрема, шахтарі можуть стати будівельниками, зайнятими на ремонті, будівництві й обслуговуванні залізничних шляхів, доріг, автобанів, тунелів, мереж метрополітену, мостових переходів і розв'язок, житла, приміщень дитячих садків і навчальних закладів, установ культури тощо. Відповідно, кожне нове робоче місце в сфері будівництва, як свідчить вітчизняний і світовий досвід, дасть поштовх створенню трьох-чотирьох робочих місць у суміжних галузях. Треба створювати й розвивати так звані «бізнес-інкубатори» й інші форми навчання підприємництву тих, хто прагне і здатен до такого виду діяльності.

Тимчасовим способом розв'язання проблеми зайнятості в регіоні повинно стати організоване центральною, регіональною та місцевими владами залучення безробітних (у тому числі з-серед вимушених переселенців, що повертаються) до участі в громадських роботах з відновлення й розбудови транспортної, комунальної та іншої інфраструктури регіону.

Можливо, що в окремих місцевостях Донбасу постане питання організованого переміщення людей з поселень, утворених навколо так званих містоутворюючих підприємств, відновлення яких виявиться недоцільним.

Попри переважання індустріальної компоненти в господарському комплексі Донбасу тут, як і в інших регіонах країни, потрібно створювати підприємства з переробки сільгосппродукції. В разі повернення до реалізації заблокованих пропозицій щодо запровадження мита (або кількісних обмежень) на експорт фуражного зерна можна очікувати створення нових комбікормових заводів і прискорення розвитку тваринництва. Україна і регіон збільшать власне виробництво й експорт та зменшать імпорт продуктів з високою доданою вартістю. З'являться нові робочі місця, виростуть доходи людей, загальнодержавного і місцевих бюджетів.

Економічно і соціально ефективним буде розроблення й упровадження програм заохочення транснаціональної кооперації для організації на Донбасі великих складальних підприємств автомобілебудування, побутової техніки та ін. Попри всі перешкоди, передовсім пов'язані з військовими діями і їх наслідками, в Донбаському й усіх інших регіонах країни важливо формувати стимулюючі умови для інвестицій в організацію та розвиток сучасного високотехнологічного виробництва. Таке виробництво потребуватиме кваліфікованого трудового ресурсу. Виросте запит на підготовку фахівців. Направлення молоді для відповідного навчання у вишах інших регіонів (зокрема, через цільове державне замовлення) сприятиме інтеграції освітнього, наукового і культурного простору країни та більшому порозумінню між жителями різних територій.

Такі новації стимулюватимуть розвиток взаємовигідних господарських та інших міжрегіональних зв'язків, заохочуватимуть до розбудови міжособистісної, фінансової, логістичної, сервісної, транспортної та іншої міжрегіонної комунікації, важливої і для економічної, і для соціальної, політичної, культурної та іншої інте-

грації територій і їх населення. Актуалізується питання побудови наскрізної автотранспортної магістралі між Сходом і Заходом України з виходом на держави Євросоюзу.

Розроблення і втілення програм заохочення мобільності економічно активного населення уможливить ефективнішу реалізацію трудового потенціалу країни і водночас стане дієвим чинником громадянської консолідації українців різної етнічної і регіональної самоідентифікації, оскільки забезпечуватиме їх тіснішу виробничу, соціальну і міжособистісну взаємодію.

Ці самі завдання вирішуватиме і створення сприятливіших умов функціонування й розвитку малого та середнього бізнесу в масштабах всієї країни. В такому разі підприємницька ініціатива найперше буде реалізовуватися в територіях і в населених пунктах, де особливо великим є попит на ту чи іншу продукцію, послуги тощо, а також на трудовий ресурс. На Донбасі, який зазнав значних руйнувань, такий попит буде більшим, ніж деінде. Може статися, що сфера підприємництва в регіоні розшириться за рахунок вихідців і бізнесу з інших областей. У цьому контексті потребує вивчення питання, яка кількість вимушених переселенців, зокрема, з-серед верстви самозайнятих, планує повернутися на Донбас, а яка – облаштуватися в інших регіонах країни, і як відповідні наміри впливатимуть на інтеграційні процеси в українському суспільстві.

Дієвим інструментом заохочення мобільності економічно активного населення можуть стати програми будівництва на Донбасі та в інших регіонах соціального житла – такого, що перебуває у комунальній власності, не підлягає приватизації і надається в оренду за регульованою органом місцевого самоврядування ціною. Таке житло може будуватися коштом спеціалізованих муніципальних фондів, наповнюваних з різних джерел: з державного і місцевих бюджетів; від реалізації муніципальних облігацій, погашення яких забезпечуватиметься доходами від оренди; від приватних, державних і комунальних підприємств, установ та організацій, зацікавлених мати в «соціальних будинках» закріплені за ними квартири для надання в оренду своїм працівникам (як варіант службового житла) та ін. В Донбаському регіоні на фінансування програм будівництва соціального житла варто спрямовувати також кошти приватних благодійних організацій і, можливо, якогось міжнародного донорського фонду допомоги Донбасу.

Українській владі варто ініціювати створення такого багатопрофільного фонду з менеджментом, сформованим інвесторами. Важливо також налагодити співпрацю зі Світовим банком, Європейським банком реконструкції та розвитку, Європейським інвестиційним банком та іншими для подолання наслідків збройного протистояння.

Нейтралізації конфліктного потенціалу міжрегіональних соціально-економічних відмінностей та пов'язаних з ними суспільних протиріч, а отже, і створенню умов для подальшої громадянської консолідації населення сприятиме впровадження на всій території України єдиних стандартів надання соціальних послуг. Зокрема, варто ґрунтовніше вивчити питання забезпечення більшої доступності та підвищення якості медичних послуг за рахунок переваг запровадження медичного страхування працівників бюджетної сфери, пенсіонерів та осіб з-серед інших соціально вразливих верств коштом місцевих бюджетів. Для державних і комунальних підприємств виробничого сектора та підприємств державно-приватної і приватної форм власності стимулом до медичного страхування їх співробітників може стати віднесення відповідних коштів на виробничі витрати.

Значний потенціал толерування й стабілізації відносин між регіонами та між регіонами і центральною владою містить розширення повноважень і збільшення фінансових та інших ресурсів органів місцевого самоврядування – міських, селищних, сільських рад на всій території України, а не лише на Донбасі. В такому разі територіальні громади матимуть менше підстав звинувачувати в негараздах центральну владу і водночас отримають більше можливостей для контролю за якістю роботи влади на місцях та за ефективністю використання нею бюджетних коштів. Відтак можна очікувати й зменшення масштабів корупції. Відповідна реформа давно назріла. Однак її законодавче унормування й реалізація мають передбачати ефективні запобіжники убезпечення від трансформації процесу децентралізації управління в його «феодалізацію» – в сенсі узурпації розпорядчих та інших владних функцій і ресурсних можливостей окремими особами і групами певної регіональної чи місцевої належності на шкоду інтересам відповідних територіальних громад, регіонів та країни в цілому. Така «феодалізація» Дон-

басу його так званими «хазяями» (олігархами) відбулася і без функціональної та бюджетної децентралізації ще в 1990-х роках. Триває вона й досі. І саме вона стала одним з головних чинників формування й ескалації в регіоні сепаратистських та іредентистських настроїв з відомими їх деструктивними виявами, руйнівними наслідками та небезпеками.

Вірогідно, що відвернути або хоча б мінімізувати ці вияви, наслідки і небезпеки можна було б, якби, по-перше, українські спецслужби на початку масових заворушень спромоглися нейтралізувати їх організаторів і, по-друге, центральна влада вчасно ініціювала та провела ефективні перемовини з місцевою владою і впливовими представниками різних верств населення регіону. Чи можлива нормалізація ситуації шляхом перемовин і домовленостей із сепаратистами, які стали терористами? Навряд чи відповідь на це запитання буде позитивною з огляду на те, що терористичні організації «ДНР» – «ЛНР» аж ніяк не є самостійними. Їх переговорні і силові можливості цілком залежні від Росії, від застосування в конфлікті російської зброї, залучення російських військових, російських грошей, російських та інших іноземних найманців. За такої ситуації ефективними можуть бути тільки перемовини за участю України, Росії, Євросоюзу і його найбільших учасників (Німеччини, Франції, Італії), а також Сполучених Штатів Америки. Адже тільки найбільші світові потуги здатні зупинити фактичну агресію – гібридну війну проти України з боку Росії, чий військовий потенціал багатократно перевищує український. І тільки за позитивного результату такого рівня домовленостей про припинення бойових дій і налагодження мирного життя можна буде зняти з порядку денного питання доцільності введення режиму воєнного стану, а також здійснити ефективне внутрішньоукраїнське політичне врегулювання ситуації.

Незалежно від того, відбуватиметься таке врегулювання до втілення реформи децентралізації влади, разом з нею чи після неї, в будь-якому разі з владних структур центрального, регіонального і місцевих рівнів має бути усунено осіб, щодо яких є достовірні відомості й правові висновки про підтримку ними сепаратизму і тероризму, участь у корупційних оборудках. Зокрема, встановлено факти усвідомлених і відвертих антиконституційних дій окремих рядових членів і функціонерів Партії регіонів і Компартії України, в тому числі з-серед чиновників виконавчої влади, голів і депутатів

місцевих рад: участь в ініціюванні й організації акцій із закликами проти суверенітету України та її територіальної цілісності, насильницькі дії з захоплення адмінбудівель, участь в організації псевдореферендумів 11 травня, прямі переходи на службу до терористичних «ЛНР» - «ДНР»івських утворень.

Вирішуючи завдання десепаратизації (деіредентизації) регіону, важливо уникнути випадків неправомірного покарання місцевих депутатів, службовців, медиків, освітян та інших, не заплямованих кров'ю, але які усвідомлено чи під примусом, через загрози здоров'ю й життю власному та близьких виконували службові обов'язки на територіях, підконтрольних «ДНР» - «ЛНР»івським терористам, російським диверсантам та іншим бойовикам. Водночас невідворотним має бути передбачене законом покарання за злочини проти мирних людей, держави та їх захисників. До відповідальності мають притягуватися всі винуватці, незалежно від того, ким вони є.

Подоланню сепаратизму та руйнуванню узвичаєних корупційних схем, розвіюванню міфів про несумісність ціннісних переваг і світоглядних орієнтацій жителів українських областей сприятиме направлення для роботи на Донбасі працівників – вихідців з інших регіонів. Такими можуть стати підготовлені через державне замовлення випускники Національної академії державного управління при Президентові України, Національної академії внутрішніх справ України, Національної академії Служби безпеки України, а також інших вишів – освітянських, медичних та інших. Тим часом спеціалісти з-серед жителів Донбасу, студенти та випускники вищих навчальних закладів регіону могли б набувати й примножувати знання та досвід практичної роботи в інших областях України.

У ситуації продовження чи «заморожування» збройного конфлікту і навіть у разі його повного припинення актуальною залишатиметься міжрегіональна ротація кадрів у силових структурах. Така ротація важлива не тільки як спосіб десепаратизації і руйнування узвичаєних схем участі працівників міліції та інших силовиків у корупційних оборудках. Вона потрібна, щоб мінімізувати загрози «зведення особистих рахунків» під приводом притягнення до відповідальності насправді непричетних до сепаратистських, терористських чи будь-яких інших злочинів. Кадрова ротація також має сприяти убезпеченню від переслідувань місцевих українських патріотів-активістів з боку просепаратистськи та про-

російськи налаштованих службовців силових структур, яким вдасться уникнути люстрації. За результатами індивідуального відбору та після проходження відповідної фахової підготовки до служби в міліцейських та інших правозастосовних органах Донецької і Луганської областей могли б ставати тамтешні жителі з-серед учасників добровольчих батальйонів. Таких є доволі багато, попри те, що навіть найменші вияви українськості, а тим більш безпосередня належність до підрозділів Антитерористичної операції мали наслідком переслідування і навіть убивства терористами членів родин патріотів.

Конче необхідне формування на Донбасі виборної влади, не заплямованої співпрацею з терористами. Через таку співпрацю та втрату довіри виборців добігло або добігає кінця багатолітнє домінування висуванців ПР і КПУ в обласних та інших місцевих радах регіону. Про це свідчать соціологічні дослідження. Однак жителі Донбасу тільки визначаються з кращою альтернативою. Саме тому в регіоні прогнозують нижчу, ніж в інших областях, участь у голосуванні на очікуваних парламентських і місцевих виборах. Щоб новообрані депутати парламенту і місцевих рад мали довіру більшості Донбаського населення, потрібна потужна інформаційна і пропагандистська робота, а найперше – ефективна практична діяльність політичних партій і майбутніх обранців в інтересах людей, регіону і країни. Але не тільки.

Умови для справді вільного волевиявлення важко забезпечити в ситуації, коли зберігається загроза рівночасного з виборами або післявиборчого переслідування терористами і їх відвертими та прихованими спільниками виборців, тих, за кого вони голосують, а також тих, хто організовує виборчий процес – керівників і членів виборчих комісій. Тому суб'єктам виборчого процесу – політичним партіям та іншим – під час проведення найближчих і наступних виборів усіх рівнів варто визначитися щодо важливості і можливостей міжрегіональної ротації делегованих ними для роботи у виборчих комісіях відповідальних працівників і спостерігачів, а також їх ґрунтовного навчання такій роботі відповідно до чинного законодавства. Правоохоронні органи, своєю чергою, повинні робити все для безпеки і законності виборчого процесу.

Водночас робота правозастосовних структур, цілями і завданнями яких є забезпечення конституційного порядку та верховенства

закону, має формувати довіру населення регіону до Української держави і її політики в цілому. Відповідно, законодавче забезпечення такої політики має вирішувати завдання гармонізації інтересів особи, групових інтересів людей, інтересів суспільства і держави. Зокрема, має бути посилено правову відповідальність за використання засобів масової інформації для провокування та розпалювання расової, національної, релігійної ворожнечі, а також за інші дії, які судом визнані такими, що містять ознаки дискримінації, ворожого ставлення, погроз та насильства щодо особи чи групи осіб через їхню етнічну, культурну, мовну, релігійну, регіональну та іншу відмінність.

Системної концептуалізації потребують правові регулятори етнонаціональних відносин, важливі для мінімізації загроз етнічних конфліктів, а головне – для посилення консолідації загалу населення країни як української громадянської нації, розвитку її історичної свідомості, традицій і культури, етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України на основі забезпечення прав і свобод людини та громадянина.

Органи влади і наукова громадськість неодноразово ініціювали та пропонували проекти відповідного акта. Називалися такі проекти по-різному: «Концепція державної етнонаціональної політики», «Основи державної етнонаціональної політики», «Стратегія державної етнонаціональної політики». Кожен з цих проектів має свої переваги і недоліки. Окремі з них подавалися на розгляд комітетів парламенту. Їх розробниками та експертами були працівники профільного державного комітету і Мін'юсту України, науковці, народні депутати: О. Антонюк, Б. Бабін, М. Джемілєв, В. Євтух, О. Картунов, О. Копиленко, В. Котигоренко, І. Кресіна, В. Крисаченко, І. Курас, Л. Лойко, О. Майборода, О. Мироненко, Л. Нагорна, М. Обушний, І. Оніщенко, М. Панчук, Т. Пилипенко, В. Погорілко, Ю. Римаренко, М. Скиба, В. Трощинський, Р. Чубаров, Ю. Шемшученко, Л. Шкляр, М. Шульга та інші[1005].

[1005] Проект Закону України «Про Концепцію державної етнонаціональної політики України» // Кримські студії. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про Концепцію державної етнонаціональної політики України / Беліцер Н., Євтух В., Майборода О. та ін. – 2005. – № 1 – 2. – С. 6 – 17; Котигоренко В. До

Очевидно, що питання, як має називатися відповідний базовий документ, не є принциповим. Головне, щоб він: а) окреслював мету, принципи і довгострокові завдання державної етнонаціональної політики та механізми її реалізації з урахуванням реальних внутрішніх і зовнішніх викликів та загроз національній безпеці; б) визначав концептуальні основи подальшого законотворення, управлінських та інших рішень і практично-політичних дій щодо етнонаціональної сфери; в) запроваджував адекватні українським реаліям визначення термінів вітчизняного законодавства, що регулює етнонаціональні відносини, і г) встановлював параметри упровадження в це законодавство норм та термінології міжнародного права.

В означених контекстах необхідно внести зміни до Закону «Про основи державної мовної політики» або ухвалити новий текст такого закону для забезпечення його реальної, а не декларативної відповідності Конституції України та Європейській хартії регіональних мов або мов меншин (далі: Хартія). Нова редакція закону має забезпечувати умови для вільного і безперешкодного вивчення громадянами України української, російської та інших традиційних для суспільного простору держави мов, виховання, навчання та користування цими мовами приватно і публічно, в усній та письмовій формі, в міжособистісному спілкуванні, а також у спілкуванні з адміністративними органами, включно з судовими та іншими правоохоронними органами згідно з офіційно означеними статусами державної чи регіональної мови або мови меншини. Щодо української мови в місцевостях, де вона фактично є «меншинною», повинні гарантуватися захисні процедури Хартії не меншого обсягу, ніж ті, що передбачаються для регіональних мов або мов меншин.

Держава й надалі має продовжувати реалізацію практичних заходів сприяння національній освіті й культурі етнічних меншин і

питання про концептуальні засади етнонаціональної політики України / В. Котигоренко // Політичний менеджмент. – 2006. – № 4. – С. 20 – 43; Котигоренко В. Щодо стратегії державної етнонаціональної політики / В.Котигоренко // Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 1(6). – С. 40 – 52; Кресіна І. Концепція державної етнонаціональної політики / І. Кресіна, Л. Лойко, В. Явір // Політичний менеджмент. – 2010 . – № 2 . – С. 65 – 72.

водночас мінімізувати труднощі, коли випускники національномовних шкіл стикаються з проблемами у подальшому навчанні та роботі. Розвиток національномовної освіти не повинен вести до самоізоляції, етнічної і культурної замкнутості, а має ув'язуватися із загальними інтеграційними процесами.

Практика функціонування державної української мови має забезпечувати посилення її ролі в соціальній інтеграції громадян різної національності, консолідації української нації, українського народу, всіх корінних народів і національних меншин України. Українська мова повинна розвиватися як феномен культури та соціальної комунікації, інструмент національного інформаційного простору та чинник національної системи інформаційної безпеки, як атрибут суверенності держави.

Інформаційна складова гібридної війни Росії проти України поставила на порядок денний посилення захисту національного інформаційного простору, в тому числі запровадженням адміністративних обмежень транслювання на українській території програм іноземних теле- і радіоканалів та поширення іншої мас-медійної продукції, яка дестабілізує суспільну ситуацію в Україні і формує загрози національній безпеці.

У цьому контексті ще більшої актуальності набула потреба в податковому та іншому заохоченні виробництва якісного конкурентоздатного національного продукту у сфері культури, в роботі засобів масової інформації, видавничій діяльності, кіно- і телевиробництві, кінопрокаті та інших. Важливо виявляти й використовувати можливості мережевих комунікаційних ресурсів на користь Української держави та громадянського суспільства.

Пріоритетним має стати утвердження стандартів етнонаціональної толерантності у професійній поведінці працівників ЗМІ, установ освіти, управління та ін.

Необхідні розроблення й реалізація всеукраїнських, регіональних і місцевих програм розвитку міжкультурного діалогу і просвітництва, поширення через системи дошкільного виховання та освіти, засобами масової інформації, а також іншими комунікативними ресурсами знань про історію, культуру, релігію і традиції всіх самобутніх груп населення України для їх взаємопізнання і поро-

зуміння, а також для формування в суспільстві атмосфери терпимості, поваги до цінностей, толерантності й співпраці осіб та груп, що відрізняються етнічною, культурною, мовною та релігійною своєрідністю, ціннісними орієнтаціями. Це сприятиме подоланню негативних стереотипів та міфів щодо регіональних, етнокультурних та інших самобутніх груп населення України та осіб, які належать до цих груп.

Фінансування з державного і місцевих бюджетів пов'язаних з етнічністю потреб територіальних громад потребує не тільки збільшення обсягу коштів. Таке фінансування має бути насамперед цільовим. Його слід планувати й забезпечувати через фінансування програм і проектів, пропонованих національно-культурними об'єднаннями на засадах конкурсів, які організовують органи виконавчої влади відповідного рівня; в разі заснування при цих виконавчих органах дорадчо-консультативних утворень з представників національних груп – за обов'язкової участі цих утворень.

На регіональному рівні актуальними залишаються забезпечення рівного ставлення до всіх релігійних організацій і недопущення явних чи прихованих преференцій регіональним «фаворитам». Важливо уникати клерикалізації суспільно-політичного простору та політизації етнорелігійного чинника, запобігати виявам нетерпимості та дискримінації за релігійною чи етнічною ознакою, протидіяти спробам втручання в суспільну ситуацію в Україні політиків від релігії.

Етнонаціональна політика держави має також узгоджуватися з її економічною політикою та орієнтацією останньої на подолання регіональних диспропорцій зайнятості та трудових доходів економічно активного населення. Програми стимулювання інвестицій мають враховувати важливість вирівнювання регіонів за умовами користування громадянами економічними і соціальними правами та благами, за якістю життя і соціального захисту населення. Це важливо і як універсальний стандарт соціальної держави, і як інструмент усунення приводів для поширених в Україні політичних спекуляцій на кшталт того, жителі якого етнокультурного регіону краще живуть і чому.

Потребують збільшення ресурсні можливості культивування загальнонаціональної історичної пам'яті і символіки, громадянського самоусвідомлення та патріотизму людей. Важливо розробляти й реалізовувати програми розвитку міжрегіонального туризму, підтримки діяльності громадських національно-культурних організацій, заохочення патріотичних ініціатив на кшталт дитячих і юнацьких організацій пластунів, проведення регіональних і всеукраїнських фестивалів культури, одним з прикладів якого є обласний фестиваль культур етнічних спільнот Донеччини «Співдружність». Більшої гуманітаризації потребують організація і змістовне наповнення навчального процесу на всіх рівнях освіти. На часі збільшення годин для вивчення вітчизняної історії, української мови та літератури, включення до навчальних програм загальноосвітніх шкіл і вишів тем з історії та культури етнічних і регіональних спільнот України, розроблення і реалізація державної програми популяризації наукового історичного та іншого суспільствознавчого знання.

Важливо, щоб держава заохочувала проведення досліджень стану етнонаціональних відносин на загальноукраїнському, регіональних та місцевих рівнях. Є потреба в напрацюванні механізмів розроблення та координації інститутами Національної академії наук України і Національного інституту стратегічних досліджень програм наукового забезпечення державної етнонаціональної і регіональної політики.

Науковці мають здійснювати постійний моніторинг етнополітичних процесів у регіонах та напрацьовувати пропозиції щодо способів відвернення й розв'язання імовірних конфліктогенних ситуацій. Зокрема, важливо визначити організаційні, методичні та технологічні принципи і ресурси моніторингових досліджень та етноконфліктологічної експертизи феномену соціально-професійної стратифікації.

Актуальними залишаються комплексні дослідження ролі релігії в етнополітичних процесах у регіонах, транскордонних зв'язках, крос-культурних впливах та комунікаціях, участі релігійних організацій у суспільно-політичних процесах, а також поглиблення досліджень історії і сучасної політики держави стосовно релігії та церкви, специфіки та наслідків цієї політики.

Слід передбачити врахування етнонаціонального показника в системі статистичної обробки даних Держкомстатом України. Відповідні матеріали потрібні для інформаційного забезпечення досліджень етнополітичної динаміки та її прогнозування, адекватного оцінювання імовірності виникнення етноконфліктних ситуацій в регіонах та підготовки й ухвалення ефективних управлінських рішень. Варто створити і регулярно оновлювати архів відповідних статистичних відомостей та надавати науковцям вільний доступ до цього архіву.

ДОДАТКИ ДО ІІ. РОЗДІЛУ, ПІДРОЗДІЛ 2.1. ДИНАМІКА ЕТНІЧНИХ ЗМІН НА ДОНБАСІ У 1989 – 2011 РР.

Додаток 1

Міграція російського та українського населення України у 1991–1999 рр.*

Роки	Росіяни, осіб			Українці, осіб		
	прибули	вибули	сальдо	прибули	вибули	сальдо
1991	198658	117568	81090	196784	100216	96568
1992	203117	129805	73312	249378	74543	174835
1993	124986	143059	-18073	153264	85106	68158
1994	71113	163893	-92780	77780	98291	-20511
1995	69416	124653	-55237	76629	92311	-15682
1996	54016	116048	-62032	62857	91697	-28838
1997	46702	81510	-76808	55824	74766	-18942
1998	25829	54540	-28711	29799	55847	-26048
1999	24960	37139	-12179	26999	42960	-15961
1991–1999	818797	968215	-149418	929314	715735	213579

* Таблиця подана за: Шульга Н.А. Великое переселение: репатрианты, беженцы, трудовые мигранты. – С. 601–604.

Додаток 2

Думка респондентів про можливу поведінку росіян у найближчі роки. Міське населення (1996 р.)*

Національність та регіон	**Спробують виїхати з республіки**	**Залишаться і будуть відстоювати свої права та інтереси**	**Залишаться і намагатимуться пристосуватися до ситуації, яка склалася**	**Важко сказати, все буде залежати від обставин**	**Важко відповісти**	**Загалом**
Росіяни						
Населення	6	10	35	38	11	100
У тому числі за регіонами:						
Східний	8	14	30	37	11	100
Південний	2	9	34	41	14	100
Київський	2	8	45	36	9	100
Західний	12	4	41	35	8	100
Експерти						
Київ	0	24	60	16	0	100
Луганськ	5	19	33	38	5	100
Українці						
Населення	6	8	43	33	10	100
У тому числі за регіонами:						
Східний	7	8	32	42	11	100
Південний	6	8	37	35	14	100
Київський	4	8	51	28	9	100
Західний	10	7	47	30	6	100
Експерти						
Київ	0	4	76	20	0	100
Луганськ	0	5	55	35	5	100

* Таблиця подана за: Савоскул С. С. Русские нового зарубежья: Выбор судьбы. – С. 105.

Прим.: Вибірка досліджень є репрезентативною для українців та росіян України старше 18 років. Опитування (українців та росіян) проводилися у всіх областях України та в Автономній Республіці Крим. Методом анкетування було опитано близько 5000 респондентів. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,2%.

Додаток 3

Суспільна думка про найбільш пріоритетний життєвий шлях для російської молоді України. Міські жителі та експерти, %*

Національність та регіон	Засвоювати українську мову та культуру	Засвоювати робітничі професії, які не потребують знання української мови та культури	Організувати власну справу з орієнтацією на партнерів поза межами України	Виїхати в Росію	Виїхати за кордони колишнього СРСР	Інша думка та важко відповісти
Росіяни. Населення, 1996 р.	43	19	8	3	6	21
У тому числі за регіонами:						
Східний	35	25	6	5	5	24
Південний	46	21	7	0	5	21
Київський	53	10	15	3	5	14
Західний	54	3	11	3	12	17
Експерти, 1996 р. Київ	54	4	0	0	0	42
Луганськ	29	24	14	9	5	19
Українці. Населення, 1996 р.	55	17	6	2	2	18
У тому числі за регіонами:						
Східний	37	27	11	0	5	20
Південний	45	23	3	3	2	24
Київський	59	15	6	2	2	16
Західний	81	3	3	3	0	10
Експерти, 1999 р. Київ	100	0	0	0	0	0
Луганськ	85	10	5	0	0	0

* Таблиця подана за: Савоскул С. С. Русские нового зарубежья: Выбор судьбы. – С. 106.

Додаток 4

Потенційна міграція. Міські жителі. 1996 р.,%*

	Усього	**Росіяни**			
		У тому числі за регіонами			
		Східний	**Південний**	**Київський**	**Західний**
Чи думаєте Ви про виїзд з України на постійне місце проживання?					
Зовсім не думаю	66	65	73	60	61
Іноді приходять такі думки	28	31	24	31	29
Думаю дуже часто	6	4	3	9	10
Чи збираєтеся Ви виїхати з України на постійне місце проживання?					
Так	6	5	3	11	11
Ні	6	8	5	4	4
Важко сказати, поки що немає певного рішення	22	22	18	25	24
Немає відповіді	66	65	74	60	61

* Таблиця подана за: Савоскул С. С. Русские нового зарубежья: Выбор судьбы. – С. 108.

Додаток 5

Мотиви потенційної міграції російського населення України. Міські жителі. 1996 р., % від тих, хто відповів на це запитання*

Що заставляє Вас думати про від'їзд з України	**Всього**	**У тому числі за регіонами**			
		Східний	**Південний**	**Київський**	**Західний**
Погіршення міжнаціональних стосунків	11	8	7	10	30
Ухвалення законів, які утискають права росіян	9	12	1	4	17
Утиски національної гідності росіян	6	3	1	6	27
Розпад СРСР та утворення незалежних національних держав	8	11	8	4	5
Нестійке економічне становище	75	77	77	66	82
Загроза безробіття	39	39	44	26	45
Зростання цін	43	46	41	38	42
Неможливість розв'язати житлову проблему	16	15	18	20	10
Неможливість продовжити освіту свою та дітей	15	17	10	18	12
Загроза фізичної розправи, терор	3	2	0	8	7
Інше	7	7	4	10	7
Підсумок не становить 100%, тому що респондент міг вибрати декілька варіантів відповіді на це запитання.					

* Таблиця подана за: Савоскул С. С. Русские нового зарубежья: Выбор судьбы. – С. 111.

Додаток 6

Фактори стабілізації російського населення в Україні. Міські жителі, 1996 р., %*

Якщо Ви не думаєте виїжджати з України, то чому	**Усього**	**У тому числі за регіонами**			
		Східний	**Південний**	**Київський**	**Західний**
Я тут народився, це моя Батьківщина	33	40	28	29	26
Тут живуть мої батьки, діти, найближчі родичі	52	51	57	48	47
Тут краще жити матеріально, більш високий рівень життя	1	1	1	4	0
Тут більше свободи вибору сфери діяльності, умов для підприємництва	1	1	2	2	0
Тут у мене розв'язана житлова проблема	27	25	33	30	15
Тут краще забезпечені права та свободи особистості	1	0	1	0	0
Тут краще забезпечення	0	0	0	1	1
Тут кращі культурно-побутові умови	1	0	0	5	1
Немає матеріальних засобів для здійснення переїзду	20	18	20	14	28
Мені вже пізно змінювати місце проживання	24	26	24	18	27
Інша думка	3	3	1	5	6
Важко сказати	9	9	5	10	19
Підсумок не становить 100%, тому що респондент міг вибрати декілька варіантів відповіді на це запитання.					

* Таблиця подана за: Савоскул С. С. Русские нового зарубежья: Выбор судьбы. – С. 112.

Додаток 7

Національна самоідентифікація по областях*

Регіон	Область	Українці	Укроруси	Росіяни
Західний	Волинська	91,8	5,9	2,3
	Закарпатська	90,5	6,5	3,0
	Івано-Франківська	95,8	4,2	0,0
	Львівська	85,0	9,3	5,0
	Рівненська	91,1	2,2	6,7
	Тернопільська	97,7	0,0	2,2
	Чернівецька	92,4	6,6	1,0
Західно-Центральний	м. Київ	65,8	20,3	13,9
	Київська	88,7	6,0	5,3
	Вінницька	82,5	15,1	2,4
	Житомирська	91,9	5,4	2,7
	Кіровоградська	85,8	14,1	0,0
	Хмельницька	89,0	8,3	0,9
	Черкаська	85,7	7,1	7,1
Східно-Центральний	Дніпропетровська	44,3	45,3	9,9
	Полтавська	93,8	3,5	2,6
	Сумська	80,0	18,3	1,7
	Чернігівська	89,0	8,3	2,8
Східний	Донецька	40,9	44,6	14,4
	Луганська	16,2	50,5	32,4
	Харьківська	6,6	85,4	6,6
Південний	Запорізька	36,4	50,9	12,7
	Миколаївська	40,4	48,3	9,0
	Одеська	24,8	50,4	17,6
	Херсонська	25,3	70,9	3,8
	АР Крим (з Севастополем)	10,6	27,9	61,5
Україна в цілому		59,0	29,5	10,8

* Таблиця подана за: Гринев В. СЛОН о языковой политике в Украине / В. Гринев. – К., 1997. – С. 12.

Додаток 8

Ступінь етнічної ідентифікації респондентів. Міське населення (1996 р.) та експерти (1999 р.), %*

Національність та регіон	**Як би Ви визначили свою національність, незважаючи на запис про неї в паспорті?**					
	Тільки українець	**Більше українець, ніж росіянин**	**Однаковою мірою українець та росіянин**	**Більше росіянин, ніж українець**	**Тільки росіянин**	**Інша думка**
Росіяни						
Населення	1	5	31	13	48	2
У тому числі за регіонами:						
Східний	1	3	28	15	51	2
Південний	1	5	38	12	43	1
Київський	3	6	30	15	44	2
Західний	1	9	23	9	52	6
Експерти						
Київ	0	0	16	28	52	4
Луганськ	5	0	29	28	33	5
Українці						
Населення	71	8	18	2	0	1
У тому числі за регіонами:						
Східний	42	7	37	9	0	5
Південний	74	6	19	1	0	0
Київський	74	9	15	1	0	1
Західний	87	6	4	2	0	1
Експерти						
Київ	88	8	0	4	0	0
Луганськ	70	15	10	5	0	0

* Таблиця подана за: Савоскул С. С. Русские нового зарубежья: Выбор судьбы. – С. 91.

Додаток 9

Фактори етнічної ідентифікації.
Міське населення (1996 р.) та експерти (1999 р.), %*

	Росіяни		**Українці**	
	Населення	**Експерти**	**Населення**	**Експерти**
Тому, що в мене батьки (або один з батьків) росіяни (українці)	53	65	64	67
Тому, що я розмовляю російською (українською)	32	41	14	13
Тому, що я (або мої батьки) народився в Росії (в Україні)	17	9	31	13
Тому, що я виріс серед росіян (українців)	10	2	10	16
Тому, що я вважаю російську (українську) мову, російську (українську) культуру, звичаї та традиції рідними	16	65	22	51
Тому, що росіяни (українці) мені ближчі за інші національності	6	2	8	7
Інша думка	1	4	1	18
Важко сказати	32	2	19	0
Підсумок не становить 100%, тому що респондент міг вибрати декілька варіантів відповіді на це запитання				

* Таблиця подана за: Савоскул С. С. Русские нового зарубежья: Выбор судьбы. – С. 92.

Для нотаток

Для нотаток

Для нотаток

Для нотаток

Наукове видання

КОТИГОРЕНКО Віктор,
КАЛАКУРА Олег,
КОВАЧ Леся та ін.

ДОНБАС
В ЕТНОПОЛІТИЧНОМУ ВИМІРІ

Монографія

Підписано до друку 02.12.2014 р. Формат 60х84/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times. Ум. друк арк. 33,94. Обл.-вид. арк. 27,55.
Тираж 300 прим. Зам. № 942

Видавець Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І.Ф. Кураса НАН України; Президія НАН України
01011, м. Київ, вул. Кутузова, 8
Тел. (044) 285-65-61
www.ipiend.gov.ua, e-mail: office@ipiend.gov.ua
Свідоцтво про державну реєстрацію
Серія КВ №15861-4333Р від 26.10.2009

Виготовлювач ПП Лисенко М.М.
16600, м. Ніжин Чернігівської області, вул. Шевченка, 20
Тел.: (04631) 9-09-95; (067) 4412124
E-mail: milanik@land.ru
http://vidavec-lisenko.wix.com/milanik

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.